

LANDEN,

VAN NANTES.

ERZOEK

ERG.

HEID.

DE

UGIÉS IN DE NEDERLANDEN,

NA DE

EPING VAN HET EDICT VAN NANTES.

NE PROEVE VAN ONDERZOEK

NAAR DEN

INVLOED, WELKEN HUNNE OVERKOMST GEHAD HEEFT

OP

EN NIJVERHEID, LETTEREN, BESCHAVING EN ZEDEN,

DOOR

JHR. MR. W. E. J. BERG,

HEER VAN DUSSEN-MUILKERK.

EERSTE DEEL.

HANDEL EN NIJVERHEID.

AMSTERDAM,

JOHANNES MULLER.

1845.

DE

RÉFUGIÉS IN DE NEDERLANDEN,

NA DE

HERROEPING VAN HET EDICT VAN NANTES.

DE
RÉFUGIÉS IN DE NEDERLANDEN,
NA DE
HERROEPING VAN HET EDICT VAN NANTES.

EENE PROEVE VAN ONDERZOEK

NAAR DEN

INVLOED, WELKEN HUNNE OVERKOMST GEHAD HEEFT

OP

HANDEL EN NIJVERHEID, LETTEREN, BESCHAVING EN ZEDEN,

DOOR

JHR. MR. W. E. J. BERG,

HEER VAN DUSSEN-MUILKERK.

EERSTE DEEL.

HANDEL EN NIJVERHEID.

AMSTERDAM,

JOHANNES MÜLLER.

1845.

»Het eenigste Asylum of toevlucht was meest alhier."

ATTZEMA, *Zaken van Staat en Oorl.*, I, 48.

»Unis à cet État par la reconnoissance, par la loyauté, et par la foi, les Wallons »et les Réfugiés lui ont rendu, par leur industrie, par leurs lumières, par leur éru»dition, et plus encore, peut-être, par l'exemple de leur héroique constance, de leur »généreux devouement, et de leur inviolable fidélité à leur profession religieuse, le »bien qu'il leur a fait. N'ont-ils pas partagé la gloire de son élévation, ses luttes »et ses combats; n'ont-ils pas été froissés de sa froissure; et renonçant à leur »ingrate patrie, qui les avoit cruellement repoussés de son sein, n'ont-ils pas con»stamment prouvé par leur amour pour leur patrie adoptive et par leur fidélité à ses »intérêts, qu'ils n'étoient pas indignes d'elle?"

J. TEISSÈDRE L'ANGE, *Sermons*, 1817, p. 8.

GEDRUKT BIJ C. A. SPIN & ZOON.

Toen vóór twee jaren de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te *Leiden*, uit de aan de orde zijnde Klasse van Oudheid en Geschiedkunde, een onderzoek uitschreef naar den invloed, welken de Vestiging der Fransche vlugtelingen (*Réfugiés*) in ons Vaderland, op het einde der Zeventiende Eeuw, ten gevolge der herroeping van het Edict van *Nantes*, gehad heeft, zoo op den Handel en de Nijverheid, als bovenal op de Letteren, de Beschaving en de Zeden der Nederlanderen, en daarbij als inleiding verlangde een beknopt geschiedkundig overzigt van de Overkomst en Vestiging zelve der vlugtelingen, is het voornemen bij mij opgewekt geworden, om aan de beantwoording van die vraag mijne krachten te beproeven, vooral toen dezelve weinige weken later, door het bekende Besluit van 29 Julij, betreffende de Waalsche Kerken, tot eene quaestie van den dag gemaakt werd.

Want wat men er ook van moge zeggen, dat de oorsprong der Waalsche Kerken van vóór het overkomen der *Réfugiés* dagteekent, hetgeen wij verre zijn

van te betwisten, zoo is het van eene andere zijde eene bijna uitgemaakte zaak, dat zonder de herroeping van het Edict van *Nantes*, zonder het *Refuge*, de Waalsch-Gereformeerde Kerk in de *Nederlanden* alreeds voor langen tijd in dien staat zoude teruggebragt zijn geworden, waarin het Besluit, welke uitleggingen of wijzigingen men er ook aan geve, of hetzelve doe ondergaan, dezelve brengen zal. Juist die algeheele gelijkstelling der Waalsche Kerken met de Nederduitsch-Gereformeerde, waardoor zij, even als deze, hare Synoden hadden, en waardoor hare Leeraars gelijkelijk bezoldigd werden, had het gevolg, dat, langzamerhand, naar mate derzelver leden zich meer en meer met het Land hunner inwoning identifiëerden, en naar mate hun eigendommelijk karakter, het *Waalsche* principe zouden wij schier zeggen, zich vereenigde, wijzigde of oploste met en in den algemeenen landaard, hunne gemeenten afnamen, en zij zich met de Nederduitsche vereenigden. Men zal hier alleen behoeven te wijzen op de geschiedenis der Waalsche Kerk, gedurende het eerste gedeelte der Zeventiende Eeuw, die, welverre van eenigen gunstigen invloed van het *Refuge*, of, laat ons liever zeggen, van de emigratiën vóór 1680, te ondervinden, in tegendeel afnam, en al meer en meer in de Nederduitsch-Gereformeerde Kerk versmolt [1]. Nog in April, 1682, toen

[1] De Franschen, die zich hier vestigden, wendden alle moeite aan, om Kerken uitsluitend voor hun gebruik te bekomen, met Leeraars, in *Frankrijk* geboren, onder voorgeven, de Waalsche taal niet te kunnen verstaan, als wordende anders uitgesproken; »ma i Magistrati," zegt LETI,

het Refuge begon, dachten de Staten van *Zeeland* er aan, om de Kerk van *Zierikzee*, gesticht in 1593, en die van *Goes*, na den dood harer Predikanten op te heffen; dan het schijnt, dat het belang, om die Kerken te behouden, in de toenmalige omstandigheden (Synode van *Nijmegen*, Art. 35), of misschien wel de tusschenkomst van den Prins van ORANJE en den Heer VAN ODIJK, daartoe door de Synode ingeroepen (*Gouda*, Art. 29), haar heeft doen blijven bestaan [1]; althans in September, 1683, vinden wij de Synode juist te *Goes* vergaderd, en ook daarna zijn die Ker-

---

Teatro Belgico, II, 139, »si sono sempre burlati di questa delicatezza d'o»rechio nè Francesi, onde gli andarono sempre rispondendo ch'era bene »d'accomodarsi à quello che già era stabilito, e in fatti i Valloni son piú »accomodanti all' humor degli Holandesi per essere prima originarii de' »Paesi Bassi, e poi connaturalizzati con la nascita del Paese stesso."

[1] Het belang, dat men vroeger in het voortdurend bestaan der Waalsche Kerk stelde, blijkt uit de Resolutie van 27 Augustus, 1688, tot behoud van het *Collegium Gallo-Belgicum* (het Fransche Kollegie) binnen *Leyden*. *Gr. Pl. B.*, IV, 446. Voor het oogenblik, althans bij den grooten toevloed van gevlugte Fransche Predikanten, waren er voor de nieuwe gemeenten Leeraars genoeg; er waren dan ook geene studenten meer; het Waalsche Synodus eerst, daarna de Executeurs van het Testament van ROMBOUTS, eindelijk die van dat van HALET, hadden hunne alumnen teruggenomen; dan desniettemin begrepen Hunne Hoog Mogenden, toen er sprake was gezegd Kollegie te abandonneren, dat hetzelve zoude worden en blijven geconserveerd. Hetzelve bleef dan ook bestaan, en alreeds in het volgende jaar, 1689, vinden wij op den 19den Augustus eene Propositie van *Leyden* in de Resol. van *Holland* vermeld, om de pensioenen, bij den Staat gegeven, tot onderhoud van de Fransche vlugtelingen, te besteden tot onderhoud van eenige Fransche proponenten in het Waalsche Kollegie. —

ken, zoo het schijnt, zonder stoornis, tot op onzen tijd, in de rij der Waalsche Kerken blijven bestaan.

De Waalsche Kerk derhalve is, onzes inziens, naauwer met het Refuge verbonden, dan men wel gewoonlijk denkt; zij moge al haren oorsprong daaraan niet te danken hebben, waarschijnlijk is het, dat zij zonder hetzelve voorzeker niet in dien bloeijenden toestand zoude verkeeren, waarin wij haar nog in onze dagen zien mogen. Ja, wij kunnen het voor zeker stellen, wanneer wij de lotgevallen der Fransch-Gereformeerde Kerk in *Duitschland*, veelal uit het *Refuge* geboren, nagaan, dat dezelve alsdan zich nu mede van de landtaal zoude bedienen, en welligt niet meer zoude bestaan. Verschillende omstandigheden, als de meerdere nabijheid van *Frankrijk*, en der zoogenaamde *Waalsche* gewesten, het veelvuldig en levendig verkeer met die streken, en het politieke belang of inzien der toenmalige Regenten, hadden haar welligt een langer aanzijn verzekerd, wij ontveinzen dit niet; dan zij zoude toch allengs zijn te niet gegaan, en de verbittering tegen en afkeer van al wat Fransch is, ten gevolge van den gewelddadigen inval van LODEWIJK XIV ontstaan, zoude krachtig tot hare vermindering hebben medegewerkt [1]. Dan wat er ook van de Waal-

[1] De afscheiding tusschen de *Wallons* en de *Réfugiés* was in de vorige eeuw, vooral omtrent het begin derzelve, vrij scherp; daardoor dan ook weten wij, dat het getal van rijke Wallons te *Amsterdam* met den dag verminderde; naar gelang dat de ouders stierven, of ten gevolge van huwelijken, gingen de kinderen langzamerhand tot de Hollandsche Kerk over, en offerden aldaar hunne liefdegaven, waardoor dan ook de overblijvenden niet meer in de behoeften hunner armen konden voorzien, die juist niet

sche Kerk in de *Nederlanden* zonder het *Refuge* zoude geworden zijn, waaromtrent wij met zekerheid toch niets kunnen beslissen, voor die Kerk was het toen het behoud, althans van gewigtigen invloed; ja zelfs het geheele Vaderland ondervond de gevolgen der overkomst van zoo vele duizenden, wien achtervolgens de militaire loopbaan was ontzegd geworden, en alle betrekkingen aan het Hof, in de pleitzaal, aan het ziekbed, waren gesloten, zoodat hun ten laatste niets anders dan de Handel en de Fabrijken, en dan nog onder beperkende bepalingen, waren overgebleven. Dan in die vakken, vooral in de kennis en uitoefening van nuttige, noodige en onontbeerlijke handwerken en beroepen, waren zij dan ook volleerd; het was schier het eenige hun vrijgelatene middel, om te blijven bestaan, en zij maakten als zoodanig de kern der natie uit. Toen LODEWIJK XIV ook hen eindelijk gewelddadig uit zijne Staten verdreef; toen hij den boom omverhieuw, wiens vruchten alleen in staat waren geweest zijne onverzadelijke en teugellooze roemzucht

---

overgingen, en wel om reden, dat de uitdeelingen aan de Waalsche armen altijd nog aanzienlijker waren dan die aan de Hollandsche. Zij verminden wel eenigzins, dan vereischten nogtans, in 1725, eene jaarlijksche uitgaaf van *f* 19,000; de liefdegaven aan de Réfugiés kwamen hun zeer te stade, want sedert 1710 hadden zij, zoo als wij later zien zullen, de helft, en hiermede konden zij in hunne behoeften voorzien. De Réfugiés daarentegen hadden in dat zelfde jaar *f* 65,000 noodig, en kwamen, niettegenstaande het subsidie van Tresorieren van *f* 36,000, nog *f* 8000 te kort. Van 1743 af is het, ten gevolge der bij de Magistraat genomene maatregelen, zeer moeijelijk de verhouding der Wallons tot de Réfugiés na te gaan.

eenigzins te voldoen, deden zich daarvan de gevolgen ras gevoelen; »la misère devint générale," zegt SISMONDI DE SISMONDI, in zijne *Histoire des Français*, XXV, p. 533, »et »se faisoit sentir même à la Cour; quoique le fisc fût tou- »jours prêt à tout prendre sans pitié, il ne savoit déja plus »sur qui mettre les mains; longtems l'énergie française »avoit soutenu la lutte de l'industrie contre le fisc, mais »à cette époque la destruction avoit enfin dépassé la ré- »production; la persécution des Protestans en avoit été une »des causes les plus efficaces; et l'abondante source de re- »venus qu'elle avoit tarie, fut le premier, presque le seul »des avantages de la tolérance, que les écrivains Catholi- »ques osèrent regretter, et la cause du seul blâme qu'ils »osèrent jeter sur la révocation de l'Édit de *Nantes*."

Het mag derhalve een gelukkig denkbeeld genoemd worden der Leydsche Maatschappij, toen zij besloot een Onderzoek uit te lokken naar den invloed, welken de Vestiging der Fransche vlugtelingen in ons Vaderland gehad heeft, en bevreemdend mag men het wel noemen, dat zelfs tot dusverre die Overkomst en Vestiging zelve haren Geschiedschrijver niet gevonden hebben. Niet voordat wij de geschiedenis van het *Refuge* in haren geheelen omvang zullen kennen, zal het voor ons mogelijk wezen de gevolgen dier wereldgebeurtenis na te gaan; de wetenschap, de kennis van een feit, moet noodwendig het oordeel, althans het juiste oordeel, voorafgaan, en die wetenschap, die kennis, wij missen ze in dezen ten volle. Onze geschiedschrijvers, zoo de schrijvers over dien tijd dien naam verdienen, hebben ze verzuimd, of slechts ter loops behandeld, terwijl

tijdgenooten en de slagtoffers van het *Refuge* over hetzelve, als van eene algemeen bekende zaak, weinig of niets vermeld hebben [1]; te betreuren is zulks, wij moeten het den waardigen Amsterdamschen Kerkleeraar L'ANGE nazeggen, dat men de geschiedenis der Waalsche kerken, welker naauw verband met het *Refuge* wij met een woord hebben getracht aan te toonen, niet vroeger beschreven heeft ten tijde van het leven onzer Vaderen, die, minder verre verwijderd van die dagen dan wij, daarvan nog de herinneringen en de familie-tradities bewaarden; nu zijn de bronnen voor een dusdanig onderzoek zeer beperkt, en wat er van dien aard, hetzij in de Archiven der Synoden of van sommige Kerkenraden, mogt voorhanden zijn, blijven verbodene vruchten voor hem, die aan de beantwoording eener prijsvraag arbeidt; geheimhouding wordt alsdan onmogelijk.

Het waren deze overwegingen, de moeijelijkheid namelijk, om tot de kennis der overkomst en vestiging zelve der *Réfugiés* te geraken, en de volslagene onmogelijkheid, om zonder die kennis eenig onderzoek in te stellen naar hunnen invloed op ons Vaderland, die al spoedig ons hebben doen afzien van alle mededinging naar den door de

---

[1] Het verzoek van de Staten van *Holland*, van 14 Februarij, 1686, aan de Burgemeesters van *Haarlem*, *Leiden* en *Amsterdam* gerigt, om hunnen Courantiers te verbieden, in de Fransche Couranten iets te vermelden van de Fransche vlugtelingen, *Res. van Holl.* van dien dag, en het kort daarna uitgegeven Plakaat van 21 Februarij, 1686, tegen het drukken van Fransche Couranten of *Gazettes* (*Gr. Pl. B.*, IV, 382), hoezeer met de beste bedoelingen uitgevaardigd, zijn welligt oorzaak, dat wij in de geschriften van dien tijd zoo weinig over het *Refuge* vermeld vinden.

Maatschappij uitgeloofden eereprijs. Wat wij als de hoofdzaak beschouwen, de Geschiedenis van het *Refuge* en der vestiging en nederzetting van deszelfs slagtoffers hier te Lande, verlangt de Maatschappij als inleiding, in den vorm van een beknopt geschiedkundig overzigt, terwijl zij, bij het onderzoek naar den invloed der *Réfugiés*, dit tot de zoodanige beperkt, die op het einde der zestiende eeuw, ten gevolge van de herroeping van het Edict van *Nantes*, zijn overgekomen; het is waar, de herroeping van het Edict zette de kroon op al de aanslagen, tegen de Protestantsche kerk, door LODEWIJK XIV, ondernomen; maar het *Refuge* dagteekent van vroegeren tijd, zoo als wij zullen aantoonen; van af het ten onderbrengen der *Fronde*, kan men rekenen, dat de emigratiën begonnen zijn; zoo zag ons Vaderland achtervolgens de publicisten en malcontenten, daarna in grooteren getale de edellieden, eindelijk allen, zonder onderscheid van rang of stand, met de geestelijkheid aan het hoofd, hier aankomen; nu moge het waar zijn, dat alleen de emigratiën, in en na 1681, uitsluitend en alleen om de Godsdienst hebben plaats gehad, het blijft tevens waar, dat ook zij, die vroeger overgekomen zijn, eenigen invloed, hoedanig dan ook, hebben uitgeoefend, en men vergete het niet, die invloed was die van de eeuw van LODEWIJK XIV, of liever van den regelmatigen vooruitgang van den Franschen geest, die achtervolgens op alle takken van kennis en wetenschap hare krachten beproefde; dit te willen miskennen, is onmogelijk; de geschiedenis van dien tijd draagt daarvan de merkteekenen, en daarom juist is het zoo moeijelijk bepaald te zeggen, wat nu in latere dagen alleen aan de

Réfugiés, die na de herroeping van het Edict zijn overgekomen, te wijten of te danken was.

Te allen tijde heeft onze natie veel van anderen overgenomen, een natuurlijk gevolg van den staat van zaken; »steeds »was hier de toevlugt der verdrevene of ontwijkende; de vrij»heid der Godsdienst, de voorzichtig welwakende overigheid, »de bloeijende handel, de barmhartigheid aan de behoeftigen, »haalde Joden, Doopsgezinden en alle vreemde drijverijen in; »schot en lot betalende, waren ze welkom onder de goede wet»ten en borgerlijke ommegang; zonder onderscheijd leefde elk »gerust," zoo als Mr. ROMEYN DE HOOGHE zegt in zijnen *Spiegel van Staat der Vereenigde Nederlanden* (I, 173), en het was dan ook niet vreemd, zoo reeds ROEMER VISSCHER, in het begin der zestiende eeuw, daarover klaagt; in het zevende *Schock van de Quicken*, N°. 41, hooren wij hem dus spreken:

»De Meyskens van de courtosye,
»Stellen op Brabands haer fantasye;
»Op Brabands setten sy het kap;
»Op Brabands is 't huyfken met den oorlap;
»Op Brabands zyn haer lubbekens geset;
»Op Brabands is haer fluweelen klet;
»Op Brabands knoopen sy haer mouwen;
»Op Brabands fronsen sy haer bouwen;
»Op Brabands seggense ja voorwaer;
»Op Brabands spreken zy alle gaer;
»Op Brabands singense haren sangh;
»Op Brabands makense haren gangh;
»Op Brabands — — — —
»Amsterdamsche Dochters, doet my bescheidt,
»Schaemt ghy U van de Hollandtsche bottigheydt?"

en waar het er zoo uitwendig mede gesteld was, daar was het ook van binnen niet beter, gelijk zoo menige plaats uit die zelfde *Quicken* ons zoude kunnen getuigen. Wie daarvan meerdere bewijzen verlangen mogt, zie het slot van het Tweede Boek van den *Ystroom* van ANTONIDES, en zijn' bekenden dichterlijken brief aan JOACHIM OUDAEN, *over den Oorspronk van 's Lants Ongevallen*, terwijl zoo vele plaatsen uit onze Dichters vóór 1680 van onze franschgezindheid of gehechtheid aan vreemde zeden en gewoonten de blijken dragen [1].

Met één woord, om den invloed der *Réfugiés* te beoordeelen, zoo op Handel en Nijverheid, als op Letteren en Beschaving, was het noodig, zoowel den staat van den Handel en Nijverheid vóór dien tijd na te gaan, den toestand onzer Letterkunde in de zeventiende eeuw te beschouwen als het maatschappelijk leven, dat het best den trap van beschaving teekent, waarop eene natie staat, te bespieden; zonder althans eenigzins, al ware het met grove trekken, een en ander te hebben geschetst en geteekend, was het evenmin

---

[1] De volgende schildering van den adel bij TEMPLE, in zijne *Remarques sur l'État des Provinces-Unies* voorkomende, mihi 167, is wel eenigzins op het volk in het geheel toepasselijk: »ils s'étudient fort à imiter les *Fran-»çois* en leur mine, en leurs habits, en leur manière de parler et de man-»ger, en leurs galanteries et en leurs débauches; et en affectant d'être plus »polis qu'il n'est nécessaire, ils le sont à mon avis moins qu'ils ne le »seroient, parce que souvent ils ne sont que de méchantes copies au lieu »qu'ils pourroient être de bons originaux, s'ils corrigeoient leur manière »d'agir et travailloient à polir les vertus qui sont propres à leur pays et »à leur climat."

mogelijk, den invloed van buiten te bepalen, als dien invloed te beoordeelen en te schatten, zonder de vreemde bestanddeelen te kennen in al hunnen omvang, en nu mogen wij al, wat de Letterkunde betreft, in de *Verhandeling* van DE CLERCQ, over den invloed, welken de vreemde Letterkunde op de Nederlandsche Taal- en Letterkunde gehad heeft, in het *Essai* van 'S GRAVENWEERT, in de Letterkundige Geschiedenissen van DE VRIES, VAN KAMPEN en anderen, in Biographiën en Woordenboeken, ons eenigzins een' leidraad zien voorgeschreven, en daardoor die taak iets verligt vinden, wat den Handel en de Nijverheid betreft, was het veld onbearbeid; de bouwstoffen voor eene geschiedenis onzer handelsbetrekkingen zijn niet talrijk, en daarenboven hier en daar verspreid, ofschoon voor ieder toegankelijk, terwijl het Maatschappelijke Leven niet anders gekend kan worden dan uit de geschriften van dien tijd, welke zelden voorkomen. In *Frankrijk* hebben de Zeden en Gebruiken, alsmede het Karakter der inwoners, in het *Précis d'une Histoire Générale de la Vie privée des François dans tous les temps et dans toutes les provinces de la Monarchie*, Paris, 1779, gr. 8°., en daarna in LE GRAND D'AUSSY, *Histoire de la vie privée des François, depuis l'origine de la nation jusqu'à nos jours*, Paris, 1785, 5 vol. in 8°., hunne geschiedschrijvers gevonden[1]; onze litteratuur daarover bepaalt zich, buiten eenige monographiën en speciale traktaten, tot het Achtste en Negende Hoofdstuk van de *Batavia Illustrata* van

[1] Belangrijk is ook te dien opzigte de *Histoire des Français des divers états*, van MONTEIL.

VAN LEEUWEN, tot het Tweede Hoofddeel van het Derde Deel der *Geschiedenis van Graaf* WILLEM *van Holland*, door MEERMAN, tot de *Natuurlijke Historie van Holland*, door LE FRANCQ VAN BERKHEY, van Hoofdstuk V tot XIX van het Derde Deel, tot enkele, hoewel allergeestigste, Hoofdstukken der *Remarques sur l'État des Provinces Unies* van TEMPLE, tot de *Lettres Hollandoises* van DE LA BARRE DE BEAUMARCHAIS, tot de Prijsverhandelingen van STRESO en VAN MAANEN, in 1814 door TEYLER's Tweede Genootschap uitgegeven, tot de *Voorvaderlijke Levenswijze* van DE KONING, tot de *Characterkunde* van OCKERSE, *het Huiszittend Leven* en de *Historische en Letterkundige Avondstonden* van VAN WYN; dan geen dezer Werken [1], ofschoon uitvoerig genoeg, schetst ons het Karakter onzer Vaderen gedurende het Stadhouderschap van FREDERIK HENDRIK, en het op den dood van WILLEM II gevolgde stadhouderlooze tijdperk, genoegzaam, om eene vergelijking van het Nederlandsche karakter te durven beproeven, zoo als VAN KAMPEN in het Vijfde Hoofdstuk van het Tweede Deel zijner *Karakterkunde der Vaderlandsche Geschiedenis* heeft ondernomen; geen derzelve schildert ons het huisselijke leven der Nederlanders op eene voldoende wijze, om de nuances, daarin door, of ten gevolge van het *Refuge* gebragt, op te merken en te vatten; willen

[1] VAN HAMELSVELD schetst eerst den Zedelijken Toestand der Natie op het einde der XVIIIde eeuw, en NIEUWENHUYS bepaalt zich tot de Amsterdammers van latere dagen in zijne *Topographie*. Met betrekking tot dit onderwerp, bevat de *Voorlezing* van Mr. HORA SICCAMA, *Neêrlands Volksaard en Staatswezen, in verband beschouwd*, Utrecht, 1844, menigen nuttigen wenk.

wij later de gispingen der Spectators, de Physiologiën van dien tijd, begrijpen, wij moeten dan toch beginnen het veld te leeren kennen, waarop zij arbeidden, en dat zij tot het onderwerp hunner bespiegelingen kozen.

Alleen op die wijze, kwam het ons voor, kan men tot eene juiste waardering geraken van hetgeen het *Refuge* voor ons Vaderland geweest is; de taak wordt daardoor zwaar voor den geschiedschrijver, want veelomvattende studie en de meest uiteenloopende kennis van zaken worden daartoe gevorderd; de veranderingen na te vorschen, welke een volkskarakter door van buiten werkende beginselen ondergaan heeft; den geest der menschen, welken men later den publieken geest, de publieke opinie, te regt of te onregt dan ook, genoemd heeft, zich te zien vormen en ontwikkelen; het ontstaan der geheele Achttiende Eeuw te bespieden met deszelfs begrippen en wanbegrippen, in betrekking tot ons Vaderland, wij herhalen het, dit vereischt veel, en moet tot eene wijdloopigheid, tot eene uitvoerige behandeling leiden, welke, wij houden er ons verzekerd van, niet in den geest lag, noch met de bedoelingen overeenkwam der loffelijke Leydsche Maatschappij. — Wil men op die wijze de geschiedenis ontleden, zoo is het volstrektelijk noodig, dat men noch gebonden zij door tijd, noch door grenzen of bepalingen, hoedanig dan ook; de geschiedenis wordt alsdan een onderwerp meer van bespiegelenden aard, en daartoe behoort de geest vrij, ongehinderd, meer naar eigen overleg te kunnen werken.

Het is schier vermetel na hetgeen wij tot dusverre gezegd hebben over de gezigtspunten, waaruit wij meenen,

dat het *Refuge* beschouwd en beoordeeld moet worden, nogtans met een onderzoek naar deszelfs invloed te voorschijn te durven treden; wij erkennen zulks; dan wij gelooven onze verontschuldiging te kunnen vinden in de verzekering, dat wij niemand onze individuële opinie willen en vermeenen te kunnen opdringen; wat MONTAIGNE voorlang zeide: *je donne mon avis, non comme bon, mais comme mien*, nemen wij ook als ons *adagium* aan, en ieder onderzoek, dien ten gevolge ingesteld, juichen wij toe, en zouden wij verlangen uit te lokken; iedere teregtwijzing zal ons aangenaam zijn; iedere discussie beschouwen wij bevorderlijk te kunnen zijn op den weg der wetenschap en der kennis.

Het eerste gedeelte, dat wij hierbij in het licht zenden, bevat eene schets van den invloed, dien onze Handel en Nijverheid van de Overkomst en Vestiging der *Réfugiés* hier te Lande ondervonden heeft, door een overzigt onzer Handelsbetrekkingen voorafgegaan, die wij tot dien tijd gedurende de Zeventiende Eeuw met *Frankrijk* hadden onderhouden; de betrekkingen, vooral die van den Handel, zijn weinig tot dusverre bij ons te Lande het onderwerp eener geregelde en voortgezette beschouwing geweest, en onder die zijn zekerlijk die met *Frankrijk* en de *Levant* wel het minst behandeld; wat wij daarvan dan ook bijeengebragt hebben, zijn bouwstoffen en meer niet; zekerlijk zoude zulks, bij eene opzettelijke behandeling, voor meerdere uitbreiding en volledigheid vatbaar zijn, dan er nu vereischt werd, daar het slechts tot inleiding moest strekken.

Wat eindelijk de Bijdragen betreft tot de Geschiedenis van de Overkomst en Vestiging der *Réfugiés*, zoo moeten wij betreuren, niet dan veelal bekende daadzaken te hebben kunnen mededeelen; wat onder ons bereik lag, vermeenen wij zorgvuldig te hebben geraadpleegd; dan hier vooral is het, dat wij telken reize gestuit zijn op gebrek van bronnen en noodige bescheiden. In *Pruissen* hebben de *Réfugiés* in de Berlijnsche Predikanten ERMAN en RECLAM geschiedschrijvers gevonden; hunne *Mémoires pour servir à l'histoire des Réfugiés François dans les États du Roi*, in 10 Deelen, 1782—1800, dragen de blijken van het meest naauwgezet en ijverig onderzoek over alles, wat tot dat onderwerp in betrekking staat; zij vormen met de beide Werken van ANCILLON, *l'Irrévocabilité de l'Édit de Nantes prouvée par les principes du Droit et de la Politique*. Amsterdam, 1688, in 12°, en de *Histoire de l'établissement des Français Réfugiés dans les États du Brandebourg*. Berlin, 1690, met de *Histoire et Apologie de la Retraite des Pasteurs à cause de la persécution de la France*. Francfort, 1687, in 8°., met de *Histoire de l'Édit de Nantes*, etc., van BENOIT, met de *Éclaircissemens historiques sur les Causes de la Révocation de l'Édit de Nantes, et sur l'état des Protestants en France depuis le commencement du règne de* LOUIS XIV *jusqu'à nos jours*, van DE RULHIÈRES, een schier aaneengeschakeld geheel, waartegenover onze bronnen zich niet dan door hare dorheid en onvolledigheid onderscheiden. —

Om de geschiedenis van de *Réfugiés* in ons Vaderland te beschrijven, zoude men tot de Archieven van al de Steden zijne toevlugt moeten nemen, waar zij zich hebben nederge-

zet, en daarmede aanvullen, wat men bij de Verzamelingen van de voormalige Waalsche Synode, Kerkenraden, Armbesturen, Godshuizen, zoude vinden, maar vooral uit familiebescheiden en bijzondere aanteekeningen zoude kunnen putten; dan dit is een arbeid van grooten omvang, en die bijna niet dan van de Commissie voor de Waalsche Kerken zelve kan uitgaan. — Juist het Werk, waarmede »BENOIT, *Pas-»teur de Delft, avait été chargé depuis longtems* [1]," is welligt de oorzaak geweest, dat van de Waalsche Predikanten er niet meerdere in die dagen zich met de beschrijving hunner Overkomst en Vestiging hebben opgehouden; op de aanvraag van DE BAUVAL, aan de Synode van *Leiden*, in Mei, 1691, om subsidie tot het drukken van een *Recueil* van belangrijke stukken tot de geschiedenis van dien tijd, door TESSEREAU, gewezen ouderling van de kerk van *Charenton*, werd een weigerend antwoord gegeven, op grond, dat er geene fondsen tot dat einde voorhanden waren; en uit de woorden, daarbijgevoegd: »quelque désir qu'elle ait »d'ailleurs de voir que ce Recueil soit mis entre les mains »du Public, après l'impression de l'ouvrage de Monsieur »BENOIT," zoude men bijna opmaken, dat het Werk van BENOIT op kosten, of althans met toelage, van de Synode gedrukt was, en dat de Synode aan DE BAUVAL het uitzigt gaf welligt daartoe later iets te zullen bijdragen. — Of zulks geschied zij, is ons niet gebleken.

---

[1] Het Werk van BENOIT is waarschijnlijk een gevolg van een voorstel, in den Dubbelen kerkenraad te *Amsterdam*, op 11 November, 1685, gedaan. Zie de *Actes du Double Consistoire* van dien dag, vervat in Tome V.

Van de Litteratuur over het onderwerp hopen wij later een overzigt te geven, wanneer wij achtervolgens den invloed van de Réfugiés op de Letteren en de Beschaving zullen hebben geschetst.

INHOUD.

DE

RÉFUGIÉS IN DE NEDERLANDEN

NA DE

HERROEPING VAN HET EDICT VAN NANTES.

BIJDRAGEN TOT EEN GESCHIEDKUNDIG OVERZIGT

VAN DE

OVERKOMST EN VESTIGING DER RÉFUGIÉS.

»Nous nous consolons dans la possession de nôtre justice, mais nous nous consolons aussi dans »la tendrèsse chrétienne, avec laquelle les Princes et les États étrangers nous ont ouvert les bras, »et reçues dans les terres de leur obéissance. Ils nous ont secourus, favorisez, et soulagez, et »les peuples, qui vivent sous leur domination, ont secondé ces soins officieux, et nous avons trouvé »en eux tous, non simplement de nouveaux maitres, ou de nouveaux amis, mais de véritables »Pères et Frères."

Les Plaintes des Protestans, *cruellement opprimez dans le Royaume de France.*
Cologne, 1686, page 186.

»Quand on est lié par la même foi, les mêmes intérêts, la même cause, la sympathie redouble »par un redoublement d'infortunes et de périls."

G. GROEN VAN PRINSTERER,
Archives, IV, XV—XVI.

Het moge misschien te veel gezegd zijn, wanneer een schrijver[1] onzer dagen beweert, dat door de afzwering van het Protestantsch geloof, door HENDRIK IV, de politieke reformes voor *Frankrijk* twee honderd jaren werden verdaagd, zeker is het, dat daardoor alle politieke vooruitgang schier onmogelijk werd gemaakt. Het Protestantsch beginsel was echter blijven bestaan; bij het Edict van *Nantes* van 13 April, 1598, werd aan 760 Protestantsche kerken het bestaan verzekerd[2], volle vrijheid van Godsdienst toe-

[1] CH. COQUEREL, *Histoire des Églises du Désert*, I, pag. 5.

[2] N. PEYRAT, *Histoire des Pasteurs du Désert*, etc. 1842, I, p. 15, alwaar echter de som kroonen in strijd is met die, voorkomende in het Brevet van 30 April, 1598, daar wij in hetzelve slechts 45,000 kroonen vinden toegestaan. Zie bij E. BENOIST, *Historie der Gereformeerde Kerken in Frankrijk*, de Verzameling van Edicten, Conferenciën, enz., voorkomende achter het eerste Deel, p. 53. Over het meerdere of mindere gewigt van het Edict van *Nantes* zijn te allen tijde de oordeelvellingen zeer uiteenloopende geweest; vele schrijvers hebben daarin niet anders gezien dan eene herhaling der bepalingen, voorkomende in het Edict van Pacificatie van *Poitiers*, van 8 Februarij, 1577, in de Conventiën van BERGERAC, van 17 September, 1577, in die van FLEX, van 26 November, 1580, en meenen, dat alleen de toelating tot bediening van ambten van Justitie en Financie eene grootere gunst uitmaakte, dan hun vroeger nog was verleend geworden; *Mémoires du Duc de Sully* (Londres, 1778), III, p. 160; PEYRAT, l. l.,

gestaan, en alleen de uitoefening daarvan beperkt, terwijl, tot onderpand van dit verdrag, 200 versterkte plaatsen voor den tijd van acht jaren in bewaring der Huguenoten werden gesteld, en 225,000 kroonen voor haar onderhoud werden aangewezen; een betere waarborg nogtans tot behoud van den godsdienstvrede was de herinnering des Konings aan de diensten, door zijne voormalige broeders en krijgsmakkers hem bewezen, en toen deze hun bij zijnen dood ontviel, deed zich het gemis daarvan spoedig voor hen gevoelen. Met MARIA DE MEDICIS kwam de Italiaansche Politiek op nieuws aan het roer van den Staat, en daar men vroeger in den Saint-Barthélémy[1] de vruchten van dezelve gezien had, kon men daartegen niet genoeg op zijne hoede zijn. — Wij zullen echter de lotgevallen van het Protestantisme, gedurende de onrustige regering van LODEWIJK XIII, niet nagaan; omstandig komen dezelve voor bij BENOIST, in de Elf Boeken van zijn Tweede Deel (1610—1643); doch daar dezelve geheel buiten ons onderwerp liggen, en buitendien RICHELIEU in de Protestanten geene godsdienstige sekte, slechts eene politieke partij bestreed, welke hij, en te regt, beschouwde geen afzonderlijk bestanddeel in den Staat te kunnen uitmaken, zoo kunnen wij ons van derzelver behandeling ontslagen rekenen[2]. Alleen moeten wij

---

BENOIST, I, p. 191, en vele volgende, en vooral het werkje: *les Plaintes des Protestans cruellement opprimez dans le Royaume de France.* Cologne, 1686, pag. 106 en volgende, hetwelk, volgens D'AVAUX, *Negociations*, V, p. 260, door JEAN CLAUDE, op last van WILLEM III, geschreven is. C. C. SIX, *Diss. Hist. Jurid. de Edicto Nannetensi*, pag. 26.

[1] Men zie daarover de *Histoire de la Saint-Barthélémy d'après les chroniques, mémoires et manuscrits du XVIe Siècle.* Paris, 1826, een goed geschreven werk, waaromtrent het alleen te betreuren is, dat de bronnen niet bepaald zijn opgegeven.

[2] Zeer juist wordt dit aangetoond bij PEYRAT, I, 17 en volg. »Ce grand »homme n'était pas, comme on pourrait le croire, le champion de l'Église »Romaine; il était uniquement le ministre de la France; la réplacer à la »tête de l'Europe, voilà son but et sa gloire etc. A la Rochelle," zegt

in het voorbijgaan aanmerken, dat de vervolging in Frankrijk ook toen reeds de verhuizing van vele Protestanten naar deze gewesten heeft uitgelokt, en dat sommige gemeenten daaraan hare stichting schijnen te danken te hebben, ofschoon zulks wel is waar met geene zekerheid kan worden aangenomen; tot dien tijd zijn te brengen de gemeente van *Heusden*, alwaar, op aanzoek van den Predikant DE LA RIVE, en door bemiddeling van Graaf WILLEM VAN NASSAU, Gouverneur der stad, in 1639, PIERRE MAURICE MARECHAL tot eersten leeraar in de Fransche gemeente werd bevestigd [1]; zoo vinden wij, dat in 1621 de gemeente te *Nijmegen* is opgerigt, terwijl die van *Maastricht*, *Grave*, *Bergen op Zoom*, *Groede* en andere grens- of garnizoensplaatsen mede tot dien tijd behooren [2]. Dan wat hiervan zijn moge, zeker is het, dat de meeste Hollandsche steden gedurende de eerste helft der XVII[de] eeuw aanmerkelijk in bevolking, aanzien en wel-

---

COQUEREL, I, 6, »toute l'importance politique du Protestantisme avait été »anéantie;" zoo ook VON RAUMER, *Geschichte Europa's seit dem Ende des fünfzehnten Jahrhunderts*, B. IV, 91: »von jetzt an blieben die Huguenotten nur »eine kirchliche Partei etc. CAPEFIGUE, LOUIS XIV, I, ch. 5.

[1] J. VAN OUDENHOVEN, *Beschrijving der stadt Heusden*, p. 218 en 219; de bemiddeling van dezen krijgsoverste maakt echter de gissing niet onwaarschijnlijk, dat deze predikant hoofdzakelijk is benoemd ten nutte der bezetting, welke waarschijnlijk uit Waalsche Regementen heeft bestaan. Over de Fransche Kerk te *Axel* zie men J. SCHARP, *Geschiedenis en Costumen van Axel*, II, 220—222. — Vele bijzonderheden betrekkelijk de oprigting der Waalsche Kerken in de 16de en 17de eeuw vindt men in de *Toespraak* van den waardigen Waalschen Leeraar P. MOUNIER *aan zijne Geloofsgenooten, Leeraren, Opzieners en Leden der Nederduitsche Hervormde Kerk.* Nijmegen, 1843, p. 9 en volg.

[2] *Tholen* is van 1658, en dus van lateren tijd. BACHIENE, *Kerkelijke Geographie*, IV, 194, 206. *Leeuwarden* van 1659. — *Charterboek van Friesland*, V, 622—627. — *Groningen* is van 1619; dan met betrekking tot die gemeente stellen IJPEIJ en DERMOUT, in hunne *Aanteekeningen* op de *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, III, p. 40 en volg., het voor zeker, dat zij tot de Akademie behoord heeft, en daardoor niet vóór 1780 met de Waalsche Synode vereenigd werd.

vaart zijn toegenomen, en dat zij een voornaam gedeelte van dien aanwas te danken hadden aan de emigratie van buiten'slands; het Stadhouderschap van FREDERIK HENDRIK behoort tot de meest luistervolle tijden van het gemeenebest, zelfs in weërwil, of liever juist ten gevolge, van den oorlog; terwijl de dertigjarige krijg *Duitschland* in vuur en vlam zette; terwijl *Frankrijk* door binnenlandsche onlusten verscheurd werd [1], bloeiden hier de visscherij, scheepvaart en koophandel; was het dus wonder, dat, om de rampen van den oorlog te ontvlieden, van ginds en herwaarts eene groote menigte van volk naar deze gewesten trok; was het wonder, dat, gelijk VAN METEREN zegt »de oorlog gestrekt »heeft tot benedictie van de inwoners, zoodat ze de Steden »moesten grooter maken en het Land betimmeren?" Van dien tijd dagteekent dan ook het uitgeven van erven en het betimmeren der ledige plaatsen te *Haarlem*, hetwelk later tot den uitleg van 1671 aanleiding gaf [2]; toen werd *Leyden*, hetwelk, naar ORLER's beschrijving, eene herberg en woning van alle gevlugte en verjaagde personen werd, en alwaar in 1641 het getal der inwoners honderd duizend te boven ging, twee malen, in 1611 en 1644, vergroot [3]; terwijl, om ons nog alleen bij *Amsterdam* te bepalen, die stad sedert de herstelde Godsdienst, onder het geraas der trommelen en trompetten, en in het middelste gewoel der oorlo-

---

[1] Onder de werken over dit tijdvak der Fransche geschiedenis verdient vooral te worden vermeld DE SAINT AULAIRE, *Histoire de la Fronde.*

[2] AMPSING, *Beschrijving der Stad Haarlem*, p. 55; VAN OOSTEN DE BRUYN, *Haarlem en hare Geschiedenissen*, I, 72 en volg.; hoewel de nieuwstad te *Haarlem* eerst in 1671 is ingetrokken, werd echter de zaak alreeds in 1644 in consideratie genomen, en toen Commissarissen gecommitteert tot de *besoignes* van het uytleggen; er waren toen reeds in de buitentimmeringe in de voorstad buiten de Kruys- en Sint-Janspoort 452 woningen, door toeloop of aanwas van buitenvolkeren en invlugtelingen opgeworpen. Zie DE BRAYS, *Bedenkingen over het uytleggen en vergrooten der Stadt Haarlem.* Haarlem, bij A. CASTELEYN, 1661.

[3] ORLERS, p. 50; VAN MIERIS, I, 13.

gen, dus heeft gebloeid, dat de vergrooting van 1612 in den tijd van acht of tien jaren meest is volbouwd geweest, ja het aanzienlijkste gedeelte, als de Heeren-, Keizers- en Prinsengrachten, met hare tusschenstraten, in den tijd van vier jaren is betimmerd geworden [1]: toen reeds in 1657 werd het ontwerp tot de vierde vergrooting aan de Oostzijde, hetwelk al vóór vele jaren genomen was, ten uitvoer gebragt, ofschoon het octrooi van 's Lands Staten eerst verkregen werd op den 2den Mei, 1663 [2]. De geschiedenis van gezegde steden levert voldoende bewijzen op, dat onder die vlugtelingen zich ook vele Protestanten bevonden hebben, die de vervolgingen om de Godsdienst in *Frankrijk* ontvloden, en zich herwaarts begaven, niettegenstaande het zonderlinge gedrag van 's Lands Staten met het zenden eener vloot, onder den Luitenant-Admiraal HAULTAIN, tegen *la Rochelle*, tijdens hare belegering [3]. Zoo is het voorkomen der namen van *Walenpad*, *Walenhoek*, *Oude Francepad*, *schoone* en *vuile Weespad*, welke reeds vóór de laatste vergrooting, en zelfs veel vroeger, aan sommige straten en paden te *Amsterdam* gegeven zijn, en dergelijke ook in andere steden [4], een bewijs, dat de Walen en Franschen al zeer lang in vrij aanzienlijken getale zich hier hebben bevonden; zoo vin-

---

[1] FOKKENS, *Beschrijvinge*, 341.

[2] WAGENAAR, *Amsterdam*, I, 597.

[3] Zie WAGENAAR, *Vad. Gesch.*, V, 16 en volg., en vooral de Gedenkschriften van A. VAN DER CAPPELLEN VAN AARTSBERGEN, I, 383, 385, 391, waaruit wij vernemen, dat er destijds van hier schepen met *vivres en munitiën* uitgezonden, en heimelijke Collecten voor *la Rochelle* gedaan zijn; in den *Haag* alleen werd 10,000 gulden gecollecteerd.

[4] Ook te *Zaandam* is er een *Fransche pad*. Zie SCHELTEMA, *Rusland en de Nederlanden*, II, 205; zoo was er vroeger mede een *Fransen veld* te *Rotterdam*, hetwelk in 1642 tot erven werd uitgegeven; VAN REYN, in zijne *Geschiedkundige Beschrijving van Rotterdam*, I, 149, gist, dat deze naam zijnen oorsprong ontleent van FRANS VAN BREDERODE, zonder daarvoor echter eenigen grond op te geven; kan dezelve niet even goed ontleend zijn van de zich aldaar nedergezet hebbende uitgewekene Franschen en Walen?

den wij op de Doopboeken der gemeente te *Amsterdam* het getal der gedoopte kinderen sedert het jaar 1615 tot op onzen tijd opgegeven, en vernemen daaruit, dat het grootste getal van doopelingen, dat van 285 in 1643, slechts vijf malen, namelijk in de jaren 1693, 1695, 1696, 1697 en 1698, na de vermeerdering dier gemeente door de *Réfugiés*, is overtroffen geworden; zoo zien wij in geschriften van dien tijd [1] voorbeelden van het patois, door de Wallons en Franschen gesproken, zoo van hen, die uit de omstreken van *Valenciennes* als van degenen, die uit *Neder-Bretagne* afkomstig waren; zoo zegt ons VONDEL in zijne schoone Bede voor het Walenweeshuis te *Amsterdam:* »dat deszelfs last »nog aangroeit jaer op jaer [2];" zoo wordt de Westerkerk, in het jaar 1630 gebouwd, genoemd *le temple à la Huguenotte*, en elders beschouwd als de schoonste, welke de Huguenoten in deze gewesten zouden gebouwd hebben; zoo wordt derzelver bouw vergeleken met, en gezegd die van de Kerk te *la Rochelle*, dat tweede *Amsterdam*, *assise dans la petite Hollande des Deux-Sèvres* [3], te overtreffen; uit alle welke bijzonderheden wij nu reeds het als bewezen mogen aannemen, dat bepaaldelijk toen in de eerste helft der zeventiende eeuw vele Walen en Franschen zich hier hebben nedergezet [4]; wij zullen later, bij het intestellen onder-

---

[1] De bijzonderheden hieromtrent zijn te vinden in de *Description de la ville d'Amsterdam en vers burlesques selon la visite de six jours d'une semaine*, door P. LE JOLLE. Amsterdam, 1666.

[2] Het oude Walen Weeshuis in de Laurierstraat werd dan ook eerlang vervangen door het nog bestaande op de Vijzelgracht, hetwelk op den 22sten April, 1671, door den Predikant WOLZOGUE werd ingewijd. — Zie J. S. VERNEDE, *Discours relatif au Jubilé Séculaire de la Maison des Orphelins Wallons d'Amsterdam, prononcé le* 22 *Avril* 1771, hetwelk zeer vele historische bijzonderheden bevat omtrent het tijdperk, dat wij behandelen. LODEWIJK DE GEER, 1834, pag. 97.

[3] PEYRAT, I, p. 16.

[4] Ook in *Nieuw-Nederland* kwamen destijds vele emigranten uit *Frankrijk*, vooral nadat *la Rochelle* was gevallen; of zij over ons Vaderland derwaarts

zoek over de beschaving en letteren, daarvan nog nader de bewijzen zien.

Met de beginselen van RICHELIEU ten aanzien der Protestanten was de houding, die men te hunnen opzigte aannam, geheel overeenkomstig; LODEWIJK XIII had bij zijne komst tot den troon het Edict beschouwd als: *perpétuel, irrévocable et qui n'avait pas besoin d'être confirmé*, en had later, toen de overwinning hem de poorten van *la Rochelle* had geopend, door het *Édit de Grâce*, in de maand Julij te *Nismes* gegeven [1], hunne godsdienstige regten geëerbiedigd, met al den omvang en de uitgestrektheid, die dezelve gedurende de burgeroorlogen hadden verkregen. Dan te gelijker tijd, dat hij alzoo ridderlijk hen met den degen bestreed, werden er menigvuldige *intrigues* aangewend, duizenderlei listen en lagen in het werk gesteld, om de Protestanten, en vooral den hoogen adel onder dezelve, zedelijk te ontzenuwen en te demoraliseren; vele waren óf in het geheim met pensioenen des Konings begiftigd, óf hoopten op gunsten en bedieningen, waarop het uitzigt natuurlijkerwijze hunnen arm deed verlammen, of hunnen mond verstommen; als soms een geleden onregt hier of daar de *Religionnaires* plotseling in de wapens deed stuiven, was de minste voldoening thans genoegzaam, om hen ter neder te zetten en de wapens te doen afleggen; wanneer vroeger de Prinsen van den bloede en de eerste adellijke geslachten zich aan hun hoofd plaatsten, zoo was het als verdedigers van de Godsdienst; nu voegden zij zich bij hen als ontevredenen, en zoodra hadden zij niet van de Regering verkregen, wat zij verlangden, of zij verlieten hunne bondge-

---

zijn vertrokken, is onzeker. — Maar uit echte bescheiden blijkt, dat zij in zoo grooten getale overkwamen, dat de openbare akten (*public documents*) zoowel in het Fransch als in het Hollandsch en Engelsch werden opgemaakt. BANCROFT, *History of the* U. S. II, 302.

[1] Men vindt hetzelve bij BENOIST in de Verzameling van Edicten achter het Tweede Deel.

nooten; wel waren hier en daar nog enkelen met hart en ziel aan de zaak van het Protestantisme verbonden; dan ook bij deze werd ras hunne stoutmoedigheid door de beloften van het Hof magteloos gemaakt, of hunne standvastigheid door de smeekingen en het belang hunner bloedverwanten overwonnen; vandaar dan ook geene vrijheid, of onderling vertrouwen meer in hunne vergaderingen; de best overlegde plannen mislukten, daar men óf het geheim derzelve niet bewaarde, óf elkander dwarsboomde, nu eens uit kwaden wil, dan weder, omdat men zich niet verstond; vandaar, dat men de ligtingen van krijgsvolk uitstelde; de bijeengebragte gelden slecht, of tot andere doeleinden gebruikte; den soldaat zonder noodzaak vermoeide; den voorraad verbruikte, zoodat op het oogenblik der uitvoering, als men krijgsvolk, geld en voorraad dacht te zullen vinden, alles ontbrak, en de onderneming van zelve mislukte. Het is ongeloofelijk, zegt de schrijver, aan wien wij deze bijzonderheden ontleenen [1], dat desniettegenstaande de Protestanten eenen bijna aanhoudenden oorlog hebben kunnen volhouden, en zelfs, gedurende het tijdvak van 1612 tot 1626, drie vredescontracten hebben kunnen bedingen, die voor hen niet onvoordeelig waren; geheel overeenkomstig met deze beginselen waren dan ook de maatregelen, later genomen, daar het scheen, dat RICHELIEU, reeds tevreden met het behaalde voordeel, voor alsnog terugdeinsde voor verdere stappen [2].

Maar ras veranderde de staat van zaken met de komst van LODEWIJK XIV tot den troon; wel deed men den minderjarigen Koning op den 8sten Julij, 1643, plegtiglijk het Edict bevestigen, en verklaren, dat hij den Protestanten al

---

[1] *Histoire Politique des Troubles de la France*, Livre VIII.

[2] *De Rulhières Éclaircissemens Historiques sur les Causes de la révocation de l'Édit de Nantes*. Édit. 1788, I, 16. VOLTAIRE, *Siècle de* LOUIS XIV, III, mihi 127; VON RAUMER, *Geschichte Europa's*, IV, 141.

hunne verkregene privilegiën verzekerde [1]; wel lokte hun gedrag, gedurende de eerste onrustige jaren van zijne regering, op den 21sten Mei, 1652, van de zijde des Konings de Declaratie van *St. Germain* uit, waarbij hij zijne tevredenheid aan den dag legde over de zekere proeven van genegenheid en trouw, gedurende de tegenwoordige omstandigheden gegeven [2]; wel verhief men hunne verdiensten om het zeerst, zoo aan het Hof als in het leger; wel betuigde de Koninginne-Moeder ronduit, dat zij den Staat hadden gered [3]; maar juist dit was, zoo als CLAUDE te regt aanmerkt, de voornaamste oorzaak van hunnen ondergang en van al de rampen, die zij sedert hebben ondergaan; men trachtte en bij den Koning en bij zijne Ministers tegen die bewezene diensten argwaan op te wekken, en hun listiglijk inteblazen, dat, zoo de Protestanten nu al den Staat hadden behouden, zij even zoo goed, alleen door zich aan de zijde der Frondeurs te scharen, deszelfs ondergang hadden kunnen berokkenen; dat zij dit steeds in hunne magt hadden, wanneer zich dezelfde omstandigheden weder voordeden; dat men derhalve hen moest uit den weg ruimen, en de diensten, nu bewezen, eene waarschuwing moesten zijn voor het kwaad, dat zij welligt zouden kunnen doen [4]. Tot in 1661, het sterfjaar van MAZA-

---

[1] Zie deze Declaratie bij BENOIST, *Auth. Stukken*, achter het Derde Deel, mihi, p. 1.

[2] Ibidem, p. 24.

[3] *Plaintes*, p. 7 en 8. Ook vindt men het vermeld bij SYLVIUS, *Zaken van Staat en Oorlog*, XXIste B., p. 27 en vele volg., waar een gedeelte van het Werkje van CLAUDE vertaald voorkomt, zonder dat zulks echter genoemd wordt.

[4] LETI, in zijne *Critique sur les Lotteries*, II, p. 115, haalt eene zinsnede aan uit GUALDO, *Histoire du Ministère de* MAZARIN, waarin hij dezen Kardinaal tot den Koning doet zeggen: »Que sa Majesté, pour apprendre à la postérité »à servir de plus en plus leur Souverain avec zèle et fidélité, était obli»gée de considérer, que les Huguenots avaient le plus contribué à soute-

RIN [1], misten deze listen en lagen, die men het Protestantisme spande, veelal haar doel; gedurende het leven van dien Minister, hoorde men weinig meer van Godsdienst: »il n'y eut »plus que des disputes," zegt VOLTAIRE; »les guerres cessèrent. »On imprimait de part et d'autre de ces gros livres qu'on »ne lit plus. Le Clergé, et surtout les Jésuites, cherchaient »à convertir les Huguenots; les Ministres tâchaient d'attirer »quelques Catholiques à leurs opinions. Le Conseil du Roi »était occupé à rendre des arrêts pour un cimetière, que »les deux religions se disputaient dans un village, pour un »temple bâti sur un fonds appartenant autrefois à l'Église, »pour des écoles, pour des droits de châteaux, pour des en»tèrrements, pour des clochés; et rarement les Réformés »gagnaient leurs procès. Il n'y eut plus après tant de dé»vastations et de saccagements que ces petites épines" [2].

»nir la couronne sur sa tête, et à éteindre les rebellions et les factions »funestes et ruineuses, et que cette considération le devait porter à les »récompenser d'une manière digne de la grandeur de son âme royale."

[1] Men zegt, dat juist de komst van dezen Staatsman tot het bewind in 1643 de herroeping van het Edict van *Nantes* toen reeds voorkomen heeft. De Koninginne-Moeder ANNA toch, tot Regentesse benoemd, had eerst tot haren voornaamsten Minister gekozen AUGUSTIN POTIER, Bisschop van *Beauvais*, van wien in de *Mémoires* van dien tijd vermeld wordt, dat hij zijn kortstondig bestuur zoude begonnen hebben, met aan den Gezant van onze Republiek te verklaren, dat de Hollanders Katholijk moesten worden, wilden zij bondgenooten van *Frankrijk* blijven; hij moest echter, wegens geheele ongeschiktheid voor het bestuur, spoedig plaats maken voor MAZARIN. Zie ANQUETIL, *l'Intrigue du Cabinet, etc.*, III, p. 154. VOLTAIRE nogtans, in zijn *Siècle de* LOUIS XIV, I, mihi p. 43, verklaart zoowel het een als het ander voor eene absurditeit.

[2] Men weet zelfs, dat DE THOU op den 26sten Februarij, 1660, van wege het Fransche Bestuur eene Memorie inleverde, met klagten over de vervolging en harde proceduren, die de Waalsche Synode te *Gouda*, in April, 1659, den Predikant MORUS had aangedaan, reparatie en ordre daartegen verzoekende, en speciaallijk, dat geene Synode door die Kerken meer mogt worden gehouden, ten zij dat daar ook eenige politieke Gecommitteerden van den Staat wierden bijgevoegd. AITZEMA, IV, p. 483, 690.

MAZARIN telde dan ook het verschil van Godsdienst zoo weinig, dat hij zelfs eenen buitenlandschen Calvinist, HERVART, tot Contrôleur-Général des Finances aanstelde, en de *fermes*, *sous-fermes* en alle daaraan ondergeschikte betrekkingen ook aan Protestanten verleende [1].

Maar toen nu, na den dood van MAZARIN, LODEWIJK XIV, die kort na den vrede der Pyreneën gehuwd was met MARIA THERESIA, Infante van *Spanje*, zelf het heft der regering in handen nam, vonden deze listige inblazingen maar al te zeer gehoor; de Koning wilde alléén regeren [2], en het beginsel van het Protestantisme, dat zich sedert meer dan honderd jaren in strijd met alle alleenheersching getoond had, daar het regten en denkbeelden toeliet buiten die van de volstrekte willekeur van den Vorst, moest noodwendig een doorn in zijn oog zijn, en hem spoedig doen toetreden tot den raad dergenen, die den ondergang van hetzelve hadden besloten. Tot dit doel was dan ook toen het tijdstip bij uitstek gunstig; de Fronde was overwonnen; het leenstelsel te niet gedaan; de territoriale adel was verdwenen; de hofadel daarvoor in de plaats getreden; de koninklijke magt dien ten gevolge vergroot, terwijl KAREL II, in *Engeland*, den Protector CROMWELL had vervangen, en dus LODEWIJK ook dáár het vuur tusschen de beide Godsdiensten ontsto-

[1] VOLTAIRE, *Siècle*, III, mihi 129. *Éclaircissemens Hist.*, I, 19. Een zoon van dezen HERVART is waarschijnlijk degene, van wien PEYRAT spreekt, I, p. 65.

[2] VON RAUMER, VI, p. 103. PEYRAT, I, p. 19, schetst dit zeer juist, als hij zegt: »Louis était né avec un idéal de royauté asiatique encore »inconnue dans nôtre Occident. Elle consistait non à conduire des ar»mées, car il n'était pas un héros; non à diriger sa diplomatie, car il »n'était pas un politique; non à organiser son gouvernement, car il n'était »pas un administrateur; mais à règner, à siéger sur son trône, à reçevoir »les lauriers etc.; nul par lui-même, mais grand par son peuple et tout»puissant par le principe social, dont il était la personnification superbe, »il imposa sa volonté à l'Europe, son nom à son siècle et sa gloire à »l'avenir."

ken vond. Het verbond tusschen die beide Vorsten lag in den aard der zaak, en wordt ook door de geschiedenis niet geloochend, terwijl reeds bij zijn huwelijk de uitroeijing der ketterij, naar men verzekert, onder de voorwaarden was opgenomen [1]. Van den aanvang af derhalve waren de twisten en vervolgingen om de Godsdienst niet tot *Frankrijk* alléén bepaald geworden, maar hadden zij zich over een aanmerkelijk deel van *Europa* uitgebreid.

Nevens deze voornaamste beweegreden der handelingen van LODEWIJK XIV, ten opzigte der Protestanten, welke een gevolg en uitvloeisel was van zijn politiek plan en van zijne denkbeelden omtrent zijne oppermagt, is er nog eene, van eenen geheel anderen aard, doch die daarop mede eenen belangrijken invloed heeft uitgeoefend: het besluit der Roomsche geestelijkheid, om de eenheid, welke nu sedert RICHELIEU in de politieke beginselen bestond, mede toe te passen op de Godsdienst; één Koning, één God werd door haar gepredikt, en deze kreet vond weêrklank èn bij de meest geleerde en verlichte onder de Katholijken door geheel het rijk, èn bij de meest verdorvenen aan het Hof [2].

De Kerk van *Rome* had mede in haren eigen' boezem de gevolgen der prediking van de nieuwe leer ondervonden; zoolang de Fronde *Frankrijk* verdeeld had, waren geestelijkheid, adel en volk schier uitsluitend met den strijd over hunne politieke regten vervuld, en bleef er voor kerkelijke vraagstukken en twisten noch gelegenheid, noch tijd over; maar zoodra was niet de rust hersteld, en het bestuur van LODEWIJK XIV voor goed gevestigd, of die zelfde geest van verzet, welke nu in de burgerlijke verdeeldheden noch

---

[1] CAPEFIGUE, LOUIS XIV, I, Ch. 5; PEYRAT, I, Ch. 3.

[2] VON RAUMER, VI, 105—107. Onder de later hier te lande bij gelegenheid der herroeping van het Edict geslagene penningen, komt er ééne voor, met het randschrift: *Une Foy, Un Roy, Une Loy*, kennelijk doelende, zoo als VAN LOON, *Nederl. Hist. Penn.*, III, 332, zegt, op den wil des Konings, van niet dan Roomsche onderdanen in zijn rijk te willen hebben.

voedsel, noch werkkring meer vond, wendde zich met alle magt en kracht tot de controversen van den Godsdienst; de voorstanders der Parlementen en de leidslieden der Fronde wierpen zich in de armen van het Jansenisme, en vingen met de Molinisten eenen vinnigen strijd aan, waaruit de Gallicaansche kerk niet dan verjongd, versterkt en gezuiverd te voorschijn trad. Wij kunnen en mogen ons daarmede niet bezig houden, daar de geschiedenis dezer twisten voor ons onderwerp van weinig belang is, en genoegzaam buiten hetzelve ligt; maar dit alleen moeten wij toch opmerken, dat voor het Protestantisme de gevolgen van dezen strijd niet anders dan uiterst nadeelig waren [1]; dat de vertoogen der Geestelijkheid tot den Koning, om het werk van RICHELIEU te voltooijen; de klagten, dat de Katholijke kerk dagelijks onderdrukt werd door de ondernemingen van hen, die van de pretense Gereformeerde religie waren; de raad en de beden, om ten gronde toe uitteroeijen de onheilen, die de sekte van CALVIN sedert zoo vele jaren had veroorzaakt, en dat monster der ketterij, die gestoelten van verderf, die synagogen van den satan, te verwoesten, noodwendig bij den toen nog jeugdigen Vorst, die vervuld was met de denkbeelden van alléénheersching, en in de Protestanten daardoor alleen reeds tegenstanders van zijn gezag meende te zien, den argwaan moesten versterken en aanvuren. De Kerk van *Rome* werd hem gedurig voorgesteld onder het beeld van SARA, de wettige echtgenoote van ABRAHAM; het Protestantisme onder dat van HAGAR, de bijzit, de boeleerster van den herdervorst, die eindelijk, ten gevolge van den ontstoken' minnenijd van SARA, verstooten werd en uitgedreven naar de woestijn [2]. Dan eer het daartoe kwam,

---

[1] *Plaintes*, p. 62—64.

[2] Over den toestand der Kerkelijke en Wijsgeerige Scholen onder LODEWIJK XIV zie men, wat CAPEFIGUE heeft te boek gesteld: LOUIS XIV, I, Ch. 19 en 20; II, 5; PEYRAT, I, Ch. 3 en 4; *Éclairciss. Hist.*, I, Ch. 10;

en de sekte van CALVIN, als eene tweede HAGAR, *Frankrijk* werd uitgedreven, om, óf over vele streken van *Europa*, die toen minder verlicht en beschaafd waren, de zegeningen van hare nijverheid en van hare verstandelijke ontwikkeling te verspreiden, óf om aldaar herbergzaam te worden ontvangen, vertroost en gelaafd, moest zij veel lijden ondergaan, vele verdrukkingen verduren.

De geschiedenis van het Protestantisme van die dagen leert ons, hoe, in den aanvang althans, de eerste verdrukkingen en vervolgingen verscholen werden juist achter het masker, van de misbruiken en tekortkomingen te willen herstellen, die langzamerhand, in strijd met het Edict van *Nantes*, waren ingeslopen, en hoe eerst later meer openlijke middelen werden ter hand genomen, om het groote doel van dit alles, de herroeping van dit Edict, vóór te bereiden [1]. — De wetgeving van LODEWIJK XIV, met betrekking tot de zaken van de Hervormde Godsdienst, is een punt van bepaald onderzoek geweest voor Staatslieden en Geschiedschrijvers; toen, omstreeks het laatst der vorige eeuw, er in *Frankrijk* aan gedacht werd, den burgerlijken staat aan de Protestanten terug te geven, hadden daarover, eer nog het Edict van 1788 deze zaak tot een gewenscht einde bragt, verschillende bijeenkomsten tusschen RABAUT-SAINT-ÉTIENNE en de Ministers DE BRETEUIL en MALESHERBES plaats, bij eene van welke door eerstgenoemden, bij de be-

---

DE SAINTE BEUVE, *Histoire de Port Royal*, en vooral het uitmuntende Werk van Dr. H. REUCHLIN, *Geschichte von Port Royal*, Hamb. u. Gotha, 1839—1844, 2 Vol.

[1] De vervolgingen waren echter van dien aard, dat BOREEL op den 29sten Mei, 1665, reeds schreef: »Ik moet Zijn Majesteit bekend maken, dat »die van de Gereformeerde Religie zoo wreedelijk vervolgd worden door »het gansche Rijk, dat zoo men daarin continueert, te bevrezen is, dat »daarvan niet als eene groote massacre te verwachten staat;'' de verdrukkingen, zoo lezen wij, waren echter des te grooter, zoodat velen genoodzaakt waren te vlugten.

handeling der vraag: of men de strafwetten tegen de Protestanten in *Frankrijk* moest behouden, dan wel afschaffen, eene opgave der wetten, onder LODEWIJK XIV tegen de Protestanten uitgevaardigd, werd overgelegd; de meeste derzelve ontzeiden hun alle ambten, bedieningen of bepaalde beroepen; andere maakten inbreuk op de vaderlijke magt of op de vrijheid van geweten; sommige eindelijk betroffen de meest eenvoudige zaken, of verboden de uitoefening der heiligste pligten, zoo als menschelijkheid, ouderliefde en dergelijke, en worden te regt gerangschikt onder de klasse der belagchelijke of barbaarsche wetten [1]; ook in de schriften van die dagen, en bepaaldelijk in het reeds genoemde werkje van JEAN CLAUDE, *les Plaintes des Protestants de France*, worden zeer uitvoerig, van pag. 11 tot 85, de vervolgingen, welke zij ondergaan hebben, beschreven, en tot zes verschillende categoriën teruggebragt [2]; terwijl, behalve bij BENOIST, die het tijdvak van 1665 tot 1685, dag voor dag, ja schier van uur tot uur, beschrijft, ook in het werkje, getiteld *Journal de* JEAN MIGAULT, *ou Malheurs d'une famille Protestante du Poitou à l'époque de la révocation de l'édit de Nantes*, belangrijke bijzonderheden voorkomen [3]. Wij rekenen ons echter geluk-

---

[1] Zie bij COQUEREL, I, 493, die dezelve alle met name uit M.S. van RABAUT-SAINT-ÉTIENNE overneemt. — *Éclairciss. Hist.*, I, 206. — CAPEFIGUE, II, 145.

[2] Zeer juist zijn, bij de behandeling van dit onderwerp, de woorden van CAPEFIGUE, II, 137: »avant d'arriver à la persécution matérielle, le pou»voir emploie toujours la persécution morale; l'une est aussi dure que l'autre. »Il y a une certaine gêne qui opprèsse l'âme, lorsqu'on vous enlève les fa»cultés naturelles dans la vie sociale, l'ambition qui excite, l'avenir qui sou»tient, les carrières enfin qui agrandissent l'existence. — Il fallait avoir une »puissante foi, une conviction religieuse bien trempée, pour résister aux »menaces ou aux alléchemens," etc.

[3] Zie over dit werkje, waarvan in 1840 een nieuwe druk is uitgekomen te *Niort*, met noten van D. DE BRAY, het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, VI, 225 en volg. VIII, 429; vergelijk met de bovenaange-

kig, bij dit beknopt overzigt van de overkomst en vestiging der vlugtelingen, ons ontslagen te mogen houden, de geschiedenis dier tijden op te halen, en de gruwelen derzelve te moeten vermelden; wij zullen ons derhalve daarmede niet ophouden, en alleen ons bepalen de woorden van CAPEFIGUE tot de onze te maken: »la révocation de l'Édit de »*Nantes* fut une oeuvre patiente, développée avec une sol»licitude et une prudence particulières. Le conseil du Roi »n'alla point tête levée d'abord contre un grand parti, dont »la puissance s'étendait dans tout le royaume; il ne risqua »formellement l'édit de révocation, que lorsque les choses »arrivèrent à ce point de maturité, qu'on pouvait tenter »un coup d'état sans dangers immédiats;" wel werd de vervolging voor eenen tijd afgeleid en minder doorgezet, door den oorlog met onze Republiek in 1672, welke echter, op zich zelven beschouwd, niet anders dan een kruistogt tegen het Protestantisme was [1]; wel werd daardoor de gods-

---

aangehaalde werken CAPEFIGUE, LOUIS XIV, etc. Chap. 24. — *Préparatifs de la révocation de l'Édit de Nantes*, PEYRAT, I, Ch. 6; VOLTAIRE, *du Calvinisme au tems de* LOUIS XIV, in zijn *Siècle de* LOUIS XIV, Chap. 36. — COQUEREL, I, pag. 37 en volg. — Als een tegenhanger van hetzelve kunnen de Gedenkschriften van een' Protestant op de Fransche Galeijen in het begin der vorige eeuw (in 1757 door DE SUPERVILLE uitgegeven) beschouwd worden. Ds. SPRENGER VAN EIJK heeft in den 2den Jaargang van de door hem uitgegevene *Fakkel*. Rotterd., 1826, p. 12—64, dezelve verkort medegedeeld; uit het handschrift in zijn bezit blijkt het, dat JEAN MARTEILLE schrijver dezer Gedenkschriften was. De *Quatre relations véritables* van SERRE DE MONTPELLIER. Amst., 1688, en de *Histoire des souffrances du bienheureux martyr* M. LOUIS DE MAROLLES, etc. la Haye, 1699, zijn ons niet dan door den titel bekend.

[1] Het is opmerkelijk, hoe, juist door dien inval in de Nederlanden, LODEWIJK XIV aldaar den ondergang eener partij bewerkte, welke hem verbonden was, en een hem vijandig bestuur op het kussen bragt; die zelfde inval gaf aan het Protestantisme een hoofd, en redde daardoor hetzelve van eenen gewissen ondergang. Merkwaardig is, hetgeen PEYRAT, I, 63, vermeldt omtrent de klagten van DE RUVIGNY, over de mishandelingen, door D'AUBIGNÉ, den broeder van Mad. DE MAINTENON, te Amersfoort gepleegd. Conf. VAN BEMMEL, *Beschrijving van Amersfoort*, II, 952 en volg.

diensttwist tot eene Europésche kwestie gemaakt; dan het eens opgevatte denkbeeld des Konings, om nevens de politieke éénheid ook éénheid in het godsdienstige daar te stellen en te vestigen, werd daarom niet opgegeven; toen dan ook de vrede van *Nijmegen* gesloten was, werd het stelsel van verleiding openlijk door dat van geweld vervangen. MICHEL LETELLIER was toen Kanselier van Frankrijk; LOUVOIS Secretaris van Staat voor Oorlog; le Père LACHAISE Biechtvader des Konings, en het werktuig in hunne hand FRANÇOISE D'AUBIGNÉ, weduwe van SCARRON, de kleindochter van den grooten AGRIPPA D'AUBIGNÉ, den vriend van HENDRIK IV [1]; deze listige vrouw, die bij tijds had begrepen, dat het bestuur van LODEWIJK XIV geene gunstige regering voor de Huguenoten was [2], en het geloof harer vaderen had verzaakt; de eenigste der bijzitten van den wellustigen LODEWIJK, die er in geslaagd is de dubbelzinnige verhouding, waarin zij zich tot hem bevond, te doen wettigen, had thans, door hunne lagen en listen, Madame DE MONTESPAN verdrongen, en tot dankbaarheid voor hare verheffing, aan LOUVOIS den val van COLBERT, aan LACHAISE den ondergang van het Protestantisme toegezegd; de geschiedenis leert ons, dat zij woord heeft gehouden; COLBERT stierf schier den dood der DE WITTEN [3], te midden van het

---

[1] Wie den invloed van Madame DE MAINTENON wil leeren kennen, leze hare brieven, en vooral de *Mémoires* van SAINT-SIMON. CAPEFIGUE, II, ch. 23. VON RAUMER, VI, p. 106—114. Met weinige, maar juiste woorden schetst haar COUSIN, als hij zegt: »jamais elle ne consulta ni le devoir ni son coeur, »mais l'opinion; ne poursuivit qu'un seul et bien misérable objet, la con»sidération, feignant de prendre le plaisir d'un roi pour la volonté de Dieu, »sans vertu à la fois et sans amour, victime volontaire, et par conséquent »peu intéressante de ce tyran vulgaire, qu'on appelle les convenances du »monde." Zie *Revue des D. Mondes*, IV, mihi 12.

[2] *Bientôt il sera ridicule*, schreef zij aan D'AUBIGNÉ, haren broeder, op den 19den Mei, 1681, *d'être de cette religion-là. Lettres*, I, 185.

[3] SUE, *Histoire de la Marine Française*, IV, mihi 167 en volg. COQUEREL heeft in de *Pièces justificatives*, achter het tweede deel zijner *Histoire des*

gejuich en de vreugdegalmen van het volk, aan hetwelk hij zijn leven gewijd had, en ruim twee jaren later werd, door de herroeping van het Edict van *Nantes* in October, 1685, ook de andere clausule van dit helsche verbond vervuld.

Wij wenden ons thans tot ons Vaderland. Onze Republiek, die schepping van het Calvinisme in de moerassen, waar zij, naar de woorden van SAURIN, geen' anderen vasten grond had dan de gezonde koppen van deszelfs stichters en de werkzame energie van het volk, was destijds de kracht, de hoop, het brandpunt van het Protestantisme; wel was en bleef *Genève* [1] *dépositaire du précieux joyau de la Prédication du St. Évangile*, zoo als zij zich noemde in haren Brief van 13 September, 1655, aan dezen Staat gerigt, met een verzoek van eenige subventie te mogen hebben tot munitie en fortificatie van hare stad [2]; maar onze Republiek was het, die de moeder en voedster was van zoo vele andere kerken, door welker dienst ook hier te lande velen verlost zijn van het juk der afgoderij en superstitie, waaronder zij lang gezucht hadden [3], en toen met 30,000 gulden, en ook later met hare genereusheid en liberaalheid was te gemoet gekomen [4]; terwijl vijf jaren daarna, in 1661, toen TURRETIN, Professor en Predikant aldaar, door de Syndics en den Raad van *Genève* met een verzoek van gelijken aard naar *Holland* was afgezonden, 75,000 gulden door Hunne Hoog Mogenden waren toegestaan, daarin volgende

---

Églises du Désert, een opzettelijk onderzoek ingesteld over het aandeel, hetwelk deze Staatsman gehad heeft aan de wetgeving van LODEWIJK XIV, met betrekking tot de Protestanten.

[1] Over de *Reforme Religieuse et la Constitution du Calvinisme à Genève*, zie men het belangrijke stuk van MIGNÊT, *Notices et mémoires Historiques*. Brussel, 1843, II, 161—276.

[2] Zie AITZEMA, III, 1231.

[3] Het zijn de woorden van de zoo merkwaardige Petitie van den Raad van Staten van 8 Julij, 1661.

[4] Zie WAGENAAR, XII, 433, en de aldaar aangehaalde schrijvers. Conf. ook genoemde petitie, ofschoon het niet blijkt, wanneer dit heeft plaats gehad.

de voetstappen en den loffelijken ijver van hunne voorgangers in de regering [1]; gelijk zij vroeger in 1655, tijdens de vervolging der Waldenzen in *Piemont*, den Heer VAN OMMEREN naar *Genève* en *Turin* hadden gezonden, om, nevens de Ministers van den Protector, hunne belangen aan het Hof van *Savoye* voor te dragen, en eene collecte hadden toegestaan, die, blijkens quittantie van den 4den April, 1658, beliep *f* 201,022:7, waarvan de uitdeeling aan den Staat van *Genève* werd toevertrouwd [2]. In onze

---

[1] Over den onderstand, aan *Genève* alreeds in 1590 verleend, zie men WAG., VIII, 320. AITZEMA, IV, 736, welke er bijvoegt: »TURRETIN had liever ge»had, dat men hem had toegestaan eene vrijwillige collecte, 't welk zoude »zijn geweest gereed geld; en na apparentie veel hooger, daar de penningen »uit de Provinciën verzocht, dikwijls in jaren en dagen niet werden betaalt."

[2] AITZEMA, III, 1228 en volg., 1240. WAGENAAR, XII, 432. Volgens eene opgave, voorkomende in de korte Historie der Waldenzen achter den *Europeschen Mercurius*, voor het jaar 1731, pag. 313, werd te *Amsterdam*, op den 5den September, 1655, gecollecteerd:

In de Gereformeerde Kerken	*f* 45.000.
" " Wale Kerk	" 9.000.
" " Kerken van de Vlaamsche en Waterlandsche Mennoniten	" 20.000.
" " Luthersche Kerken	" 12.000.
alzoo te zamen	*f* 86.000.

Over het gebruik of misbruik welligt dezer gelden zie men G. LETI, *Critique sur les Lotteries*, 1697, T. II, 82—84, en de *Considérations sur la Critique des Lotteries*, p. 91. Drie honderd Piemontezen werden toen als Kolonisten naar Nieuw-Nederland in December, 1656, overgevoerd, om de twee steden aan de Zuidrivier te gaan bouwen, waarvan de Conditiën en eene aparte beschrijving breeder handelen. *Holl. Mercurius* voor 1656, p. 129. G. BANCROFT, *Hist. of the U. St.*, II, 301—303. In Maart van dat jaar namelijk had de stad *Amsterdam* voor 700.000 gulden van de Westindische Maatschappij een gedeelte van Nieuw-Nederland gekocht, en daarop in November, 1656, met approbatie van de Staten-Generaal, conditiën en presentatiën gedaan, die ons door DOMSELAAR in zijne *Hist. Beschr. van Amst.*, VI, 408—413, worden medegedeeld; buiten de bovengenoemde 300 is het waarschijnlijk, dat ook onder de vrijwillige Koloniërs, die in Maart, 1657, bijeengebragt waren, zich nog meerdere Waldenzen zullen hebben bevonden; of zij hunnen bijzonderen predikant en wijk bekomen hebben, gelijk het voornemen was, is mij niet gebleken. Zie Mr. N. C. LAMBRECHTSEN VAN RIT-

Republiek derhalve was destijds de zetel van het Protestantsche geloof; daar had het deszelfs bestuur, en eenen schier alleen aan hetzelve eigenen regeringsvorm: »là," zegt PEYRAT, »toutes les idées avaient droit de cité, et, comme les abeilles, »vivaient sous un même toît, pétrissant leur miel avec une »pacifique et tumultueuse activité; là s'élaboraient de gran»des théories démocratiques, d'audacieux systèmes de philo»sophie; là les esprits, aventureux explorateurs de l'océan »de l'intelligence, étaient plus hardis que ses vaisseaux, qui »sillonnaient en tous rayons les mers du globe;" van daar dan ook gingen al de politieke en religieuse pamphletten uit, die zoowel tegen de Katholijke begrippen, als tegen het monarchaal beginsel gerigt waren, en die, door de stoutheid hunner stellingen en de kracht hunner taal, alle troonen tot in hunne grondvesten deden wankelen. Toen dus, gelijk wij boven met een woord gezegd hebben, na den dood van MAZARIN, LODEWIJK XIV zelf begon te regeren, en zijne politieke inzigten met betrekking tot zijne Protestantsche onderdanen begonnen te veranderen, maakte dit in de Vereenigde Nederlanden eenen levendigen indruk; op de Amsterdamsche beurs, aan welker beschrijving P. LE JOLLE, in zijne *Semaine burlesque d'Amsterdam*, 10 bladzijden gewijd heeft, die voor onze handelsgeschiedenis niet zonder waarde zijn, vond men in 1666, *parmi les vrais maqueraux du negoce:*

»la troupe
»Qui vuide tout net une coupe,
»Lorsqu'elle est pleine de bon vin;
»Cettui-ci est un Angevin,
»Et cettui-là, qui se découvre,
»Est né à deux doigts près du Louvre.

THEM, *Nieuw-Nederland*, p. 65; WAGENAAR, *Amst.*, I, p. 594; uit eene plaats bij D'ESTRADES, *Négociations*, III, mihi 382, vernemen wij, dat *Amsterdam*, buiten den koopprijs, tot in September 1665, aan die Kolonie 2,000,000 gulden besteed had, en daarvan, na aftrek van alle onkosten, 60,000 gulden rente trok; het jaar te voren echter was deze nieuwe volkplanting reeds door de Engelschen bemagtigd.

»En voici quatre de Lion,
»Dix de Rouen, un d'Avignon.
»Près d'eux, de quoi on ne s'étonne,
»Préside la race Wallonne [1];"

dáár dan ook, bij de zoo levendige handelsbetrekkingen, waarover wij later zullen spreken, moesten spoedig alle tijdingen en geruchten betrekkelijk de vervolgde geloofsgenooten ter sprake worden gebragt, en werkelijk vinden wij onder de geestige schildering, die LE JOLLE ons van het beursleven geeft, onder de meest vreemdsoortige zaken, ook het volgende:

»L'autre dit qu'on a démoli
»Quantité de Temples en France [2]."

Maar nog meer nam die belangstelling toe, toen, na den vrede van *Aken*, LODEWIJK XIV, door talrijke wetten, de emigratiën van uit *Frankrijk* naar vreemde landen verbood, en zelfs degenen, die zich elders gevestigd hadden, dwingen wilde, derwaarts terug te keeren, terwijl, zoodra de oorlog van 1672 ontbrandde, de belangen der Republiek en van het Protestantisme hier te lande als onafscheidelijk verbonden beschouwd werden. —

Had vroeger, ten gevolge der weinige vrijheid, aan de drukpers gelaten, reeds eene emigratie der geleerden en letterkundigen plaats gegrepen [3], waarover wij nader breeder zullen

---

[1] Pag. 79.

[2] Pag. 81.

[3] Veel heeft daartoe bijgedragen de weinige vrijheid, welke in *Frankrijk* destijds aan de drukpers vergund was: »la publication de la pensée," zoo lezen wij in zeker stuk, »sur la contrefaçon Belge. *R. des D. Mondes*, »IV, 17, était soumise alors à une tutelle rigoureuse, dont elle dut chercher à éluder le joug; la contrefaçon, qui a contribué si puissamment à la »diffusion des idées françaises, s'établit, et prit racine en Hollande, pays de »liberté où l'imprimerie jouissait de la plus entière franchise, parce que »la flamme de ces auto-da-fés burlesques, dont le 18ième siècle vit les »dernières lueurs, n'y pouvait atteindre les livres exilés: c'est là que pa-

handelen, wanneer wij den letterkundigen invloed van he Refuge zullen wagen te beschouwen, van nu begonnen ool de edellieden het land te verlaten, en onder vreemden naa de gelegenheid te zoeken, tot voldoening hunner wraakzucht op den Vorst, die hen gedwongen had de haardsteden hunner vaderen te verlaten, wilden zij hunner godsdienst getrouw blijven; reeds in 1672 vinden wij JEAN BARTON, Marquis DE MONTBAS, den zoo bekenden zwager van PIETER DE GROOT, een' uitgeweken' Franschen Protestant, als Commissaris-Generaal aan het hoofd van onze ruiterij [1], terwijl

»raissaient tous les pamphlets sur la religion et sur la politique, par lesȣquels des penseurs audacieux pour leur tems préparaient les coups plus »hardis de la philosophie voltairienne. L'éditeur qui avait imprimé un »livre original ne se faisait aucun scrupule de réimprimer le lendemain un »autre livre écrit dans la même langue étrangère; et ce qu'il y a de cu»rieux, c'est que selon la loi Hollandaise la priorité du délit constituait »un droit de propriété pour le contrefacteur: ce grand lévier de la popula»rité Européenne, la contrefaçon Hollandaise, cette industrie bohémienne, »qui pour s'être déplacée quelquefois, ne s'en est pas moins continuée, pres»que sans interruption depuis les premières années du règne de LOUIS *XIV*, »jusqu'à notre époque, n'a cessé de réimprimer les ouvrages français les »plus renommés du jour où les admirables écrivains du 17ième siècle surent »donner à nôtre langue la souveraineté littéraire: aussi longtems que la »prèsse ne fut pas libre en France, on comprend qu'il importait à une »littérature dont la prépondérance consolait un grand peuple de son abais»sement politique, qu'une librairie française existât hors la portée des of»ficiers du parlement et des gens du roi: bien souvent le véritable contre»facteur était l'éditeur français. Et si la contrefaçon causait un tort maté»riel à quelques écrivains, n'était-il pas plus que balancé d'un autre côté »par le service moral que celle-ci rendait à l'intelligence prescrite, en lui »offrant l'élément qu'il faut pour vivre, la publicité à l'ombre de la liberté." Zie ook BEAUMARCHAIS, *Lettres sur la Hollande, Sec. Partie,* pag. 88.

[1] SYLVIUS, *Hist. onzes tijds*, I, 217. CAPEF., I, 234. J. BOSSCHA, *Neêrlands Heldendaden te Land*, II, 1, p. 57 en volgende. »Rien de plus pitoya»ble surtout," zegt CAPEFIGUE (I, 225), »que la cavalerie Hollandaise; »c'était une maxime au moyen âge, que pour être bon cavalier il fallait naître »de gentilhomme; or cette nation de marchands enjambait plutôt un bal»lot de laine qu'un coursier de race à l'oeil vif, au poil bai;" zekerlijk was de ruiterij van 1672 niet die van WILLEM III in latere dagen; dan dit oor-

het getal van Fransche edellieden, dat van 1675 tot op het oogenblik der revocatie van het Edict in 1685 naar derwaarts was overgekomen, op 5000 begroot wordt [1]; toen eindelijk in October, 1685, het Edict van *Nantes* herroepen werd, nam dit steeds meer en meer toe; nog geene maand later waren er reeds 32 Huguenoten-Officieren aangekomen, die in de antichambre van den Prins van ORANJE dag aan dag om emplooi aanhielden [2], en de Prins, die wel wist hoe zeer het in zijn belang was, hen nader aan zich te verbinden, en den Markgraaf van *Brandenburg* wilde voorkomen, die op verschillende wijzen, en door aanbiedingen van geld, hen tot zich trachtte te lokken, vatte eerlang het voornemen op, twee regementen op te rigten voor de Huguenoten-Officieren, die uit *Frankrijk* zouden komen; dan de Staten konden toen nog niet daartoe besluiten, onder voorgeven, dat zij het getal hunner troepen, dat 40,000 man op het papier en 33,000 effectief beliep, niet wilden vermeerderen [3]; men wilde toen hun pensioenen verleenen, en eerlang stelde de Prins voor, daartoe een vast fonds op te rigten, hetwelk hij niet twijfelde, of de Staten zouden zulks wel willen aanwijzen, daar toch de bijzondere steden, bij wijze van aalmoezen, reeds zulke be-

---

deel over dezelve is wat scherp; of »zou de teelt der bloeijende en groeijende »jeugd," die de lust was van MARIA DE MEDICIS in 1639, »niet met ernst heb»ben weten te gebruicken, hetgeen waarmede zij nu slechts braveren? zoude »hun vaegh en wackerheid zoo zyn verbastert, dat zy, die niet door nood »ten oorlogh, of door last van den Prins of Magistraet plagh te vergade»ren, maar vrywilligh om het lichaem te oefenen, en den geest eerlyck »te vermaecken, tot voorstand van godsdienst en vryheid niet even onbe»schroomt zouden vechten?" Zie de beschrijving dezer bende in de *Blijde Inkomst van* MARIA DE MEDICIS, door VAN BAERLE, p. 9, 10. Ook in 1673, naar WAGENAAR, *Amst.*, 657, ons meldt, deden drie Compagniën vrijwillige ruiters uit de jonkheid der stad dienst.

[1] CAPEF., II, 141.

[2] D'AVAUX, V, 193.

[3] Ib., 203.

langrijke sommen aan de Réfugiés in het algemeen gaven; na eenigen tegenstand werd hiertoe dan ook besloten; de Staten van *Holland* stonden 100,000 gulden in het jaar toe, en de betaling dezer som werd gevonden uit den post van de defroyementen, die voor de Gezanten en de geheime briefwisselingen bestemd waren [1]; hierdoor, zoo drukt zich D'AVAUX naïf uit, verloren de Réfugiés allen lust, om naar *Frankrijk* terug te keeren [2]. Te *Utrecht* werd, op last der Staten-Generaal, eene Compagnie van gerefugiëerde kadetten opgerigt, om aldaar garnizoen te houden, welke uit 50 man, onder bevel van 2 Kapiteinen, zoude bestaan [3], en in den eed, welken men hun deed afleggen, en waarvan het Formulier voorkomt in het Groot Plakaat-Boek, IV, 166, beloofden zij loyauteit en getrouwheid »contre tous généralement, sans en excepter qui que ce soit, selon l'exigeance »des affaires, et que le besoin des Provinces le requerra, tant »dans le pays que dehors, par mer et par terre [4]," en dezen eed

---

[1] D'AVAUX, V, 216, 217, 228. *Res. van Holl.*, 15 Jan., 1686. Volgens het voorstel van den Prins, zouden de Kolonellen 1800, de Luitenant-Kolonellen 1300, de Majoors 1100, de Kapiteins 900, de Vaandrigs en Kadetten 400 *livres monnaye de Hollande* bekomen, terwijl de proportie van het Fransch geld tot het Hollandsch zoude gesteld worden als van 6 tot 5; die Officieren zouden over de verschillende korpsen verdeeld worden, om degenen, die kwamen te overlijden, te vervangen, ib., 218. SYLVIUS, *Zaken van Staat en Oorlog*, B. XXIII, 141. De Prins van Oranje, zegt VAN LOON, *Ned. Historiepenn.*, III, 345, had al de ervarenste krijgsbevelhebbers in den dienst van den Staat aangenomen, waartoe in 1687 180.000 gulden was besteed, en door de Algemeene Staten een jaarlijksch inkomen van 150.000 gulden was ingewilligd. Meerendeels zetteden zij zich te *Nijmegen* neder »une quantité d'Officiers Français," zegt MAD. DU NOYER, *Mémoires*, I, 167, »y mangeaient les pensions qu'ils avaient de l'état en attendant que la guerre »leur donnât l'occasion de signaler leur valeur et d'avancer leur fortune."

[2] D'AVAUX, V, 233.

[3] D'AVAUX, V, 240. Een dezer Kapiteins is geweest DE RAPIN, zoo als wij uit de levensbeschrijving van zijnen neef, den bekenden PAUL DE RAPIN THOYRAS, weten.

[4] *Hist. d'Angleterre*, T. X, *Lettre*, p. 84. Gelijken eed legden al de Fransche Officiers af. D'AVAUX, V, 234.

bezegelden zij met hun bloed gedurende 25 jaren, op ieder slagveld, waar WILLEM III de zaak van het Protestantisme tegen LODEWIJK XIV verdedigde, totdat zij eindelijk, bij Resolutie van 30 October, 1709 [1], als zoodanig werden opgeheven, en uit hen en van de bestaande kompagnie grenadiers drie kompagniën grenadiers geformeerd, om bij de drie bataljons gardes te worden ingedeeld, nadat in den bloedigen slag van *Malplaquet,* op den 9den September deszelfden jaars, de meeste derzelve gesneuveld waren. Te betreuren is het, dat de Notulen van H. Hoog Mogenden de Staten-Generaal zoo weinig licht over de militaire zaken, en bij gevolg over dit onderwerp, verspreiden: gedurende het tijdvak van 1672 tot 1702 komt daarvan weinig voor, en op de meeste Registers wordt dat kapittel niet eens gevonden; uiterst moeijelijk is het dan ook te beslissen, wat er van zij van hetgeen D'AVAUX (V, 237) ons vermeldt, dat de Afgevaardigden van *Friesland* en *Groningen* zouden geweigerd hebben, hunne quota in de 100,000 francs voor de Fransche Officieren op te brengen, zoo hun daarvan niet tevens de verdeeling werd toegelaten, welke men aan den Prins had opgedragen, noch zelfs wat er besloten is op den naderen voorslag van den Prins, om de 100,000 gulden met nog 50,000 te vermeerderen [2]. Nu eens vinden wij van franken, dan weder van guldens gewag gemaakt; nu eens worden de Staten genoemd, zonder meer, dan weder die van *Holland,* of de Algemeene Staten, zoodat het schier onmogelijk is, daarvan een juist berigt te erlangen [3]. Van

---

[1] *Gr. Pl. B.*, V, 186. Men zie over den moorddadigen slag bij *Malplaquet,* BOSSCHA, II, p. 451—494, alsmede de *Oorlogkundige Beschrijving van de Veldslagen van Prins Eugenius van Savoije, enz.* 's Gravenhage, 1729, I, p. 96—112; de kompagnie Kadets, wordt aldaar op pag. 109 vermeld, was zoodanig gehavend, dat er niet meer dan drie gezond afkwamen.

[2] D'AVAUX, V, 268. *Res. van Holland,* 8 Mei, 1686. *Bijv. en Aanm. op* WAGENAAR, XV, 59.

[3] In 1698 vinden wij in de *Algemeene Petitie voor het volgende Jaar,* dat

welk belang deze nieuw aangeworvene krijgslieden toen geweest zijn voor het leger van den Staat, vernemen wij uit het berigt, dat D'AVAUX, V, 305, ons mededeelt, dat er in het leger, waarmede WILLEM III den togt naar *Engeland* ondernam, niet minder dan 556 Fransche gerefugiëerde Officieren zich bevonden, die hij over de bataljons der infanterie verdeeld had, buiten en behalve 180 kavallerie-Officieren, die [1] bij de escadrons waren ingedeeld, en 60 volontaires; zekerlijk zullen deze 736 Officieren wel de kern van het expeditionnaire leger hebben uitgemaakt, dat in het geheel maar 15,200 man sterk was [2], terwijl aan het hoofd derzelve zich bevond de wakkere FRÉDÉRIC ARMAND DE SCHOMBERG, die vroeger den inval in de *Nederlanden* medegemaakt had, en zelfs aan het hoofd geweest was der krijgsmagt, voor de landing in het Noorderkwartier bestemd, maar nu ook zijn ondankbaar vaderland had verlaten, en in het volgende jaar aan de *Boyne* zijn leven liet [3]. Wij zullen niet noodig hebben den gunstigen in-

---

bij Resolutie van 6 November, op den Staat van Oorlog is gebragt een post van 60,000 gulden 's jaars »voor de Gereformeerde Fransche Of»ficieren, de gemeene zaak gediend hebbende, eerst in *Piemont* en nader»hand aan den *Rijn*," boven nog 30,000 gulden ééns tot vergoeding van het voorschot, door den Raad van Staten gedaan in het loopende jaar; bij welke gelegenheid de Raad van Staten »de compassie inroept voor geloofs»genooten, die verdreven uit het hare, niemand lastig gevallen zijn, zoo»lang hun degen hen heeft kunnen voeden, terwijl er bij herinnerd wordt, »dat de Staat de laatste jaren voor den oorlog daaraan gespendeerd heeft »60,000 gulden en meer." Deze post, door versterf, vertrek en nieuw emplooi successief verminderende, was in 1706 gereduceerd op 24,000 gulden 's jaars. Zie *Petitie voor dat jaar*, fol. 292.

[1] RAPIN THOYRAS spreekt slechts van »environ 300 Officiers Français Ré»fugiés," *Hist. d'Angleterre*, X, p. 124. DANGEAU, *Journal*, 11 Oct., 1688, zegt: »il s'en est trouvé plus de six cents."

[2] De *Holl. Mercurius* voor 1688, p. 274, geeft hetzelve nog lager op. SYLVIUS, B. XXVI, 166.

[3] Zie over SCHOMBERG onder andere VAN LOON, in zijne *Besch. der Ned. Historiepenningen*, D. III, p. 496. *Histoire d'Angleterre de* RAPIN THOYRAS,

vloed te schetsen, welken deze Fransche uitgewekenen op den geest en de krijgstucht van het leger hebben uitgeoefend. Het Fransche leger, onder LODEWIJK XIV, men weet het, was destijds, wat vroeger dat der Staten onder MAURITS geweest was, de oefenschool van *Europa* [1]; en ook in dat opzigt waren de gevolgen van de herroeping van het Edict van *Nantes* onberekenbaar, zoodat, wat een onzer vaderlandsche schrijvers opmerkt [2], dat door de Fransche uitgewekenen de Europésche krijgstucht onder de benden van PETER DEN GROOTEN werd verspreid, en daardoor die horden barbaren in een welgeordend leger hervormd zijn, en zich in *Europa* hebben begonnen te laten gelden, niet van alle waarheid ontbloot is.

Dan hiertoe bepaalde zich het onthaal niet, dat de vlugtelingen hier te lande genoten. Zoodra het Edict van 17 Junij, 1681, in *Frankrijk* uitgevaardigd, dat aan de kinderen der Protestanten, op den ouderdom van 7 jaren, reeds de vrijheid gaf, het Roomsche geloof te omhelzen [3], alhier bekend werd, vertaalde en verspreidde

---

continuée, XI, 95; en vooral ERMAN en RECLAM, *Mémoires*, *passim*. Onder de Fransche Réfugiés, die mede in *Ierland* zich bijzonder distingueerden, worden ook genoemd de Kolonels CAMBON en DE LA CAILLEMOTE RUVIGNY. Den laatste ontmoeten wij ook later als Lord GALLOWAY.

[1] ERMAN en RECLAM, *Mémoires*, I, 255. CAPEFIGUE, I, 227—231. VON RAUMER VI, 115 en vele volgende. VOLTAIRE, *Siècle de Louis XIV*, Ch. 29. BOSSCHA, II, p. 51; de Bijlage, N°. 1, aldaar voorkomende, is het beste bewijs van hetgeen wij boven gezegd hebben omtrent de overkomst van Fransche Edellieden, lang vóór de herroeping van het Edict.

[2] Mr. N. C. LAMBRECHTSEN VAN RITTHEM, *Korte Beschr. van N. Nederland*. Middelb., 1818, p. 49.

[3] Treffend worden de indruk, gevolgen en executie van dit Edict geschetst bij BENOIST, IV, mihi 240 en volgende. Hetzelve komt voor in de *Verzameling van Placaten, enz.*, achter hetzelve, p. 81; in de *M. S. van* RABAUT-SAINT-ÉTIENNE wordt hetzelve onder de *lois ridicules* gerangschikt. Zie ook COQUEREL, I, 53. De »Aanmerkingen rakende de keure wegens »het aftrecken der kinderen van de Gereformeerde Religie," te *Amsterdam*

men het, en ongeloofelijk was de indruk, dien hetzelve allerwegen maakte; *le déchainement*, schrijft D'AVAUX nog geene maand later aan LODEWIJK XIV, zijnen Vorst, *était extrême*, en op velerlei wijze kwam dezelve dan ook voor den dag[1], deels om de verbolgenheid tegen den Koning van *Frankrijk* nog meer aan te vuren, deels om de liefdadigheid en het medelijden voor de ongelukkige martelaren om de Godsdienst des te levendiger en sterker op te wekken; men maakte, vooral na de herroeping van het Edict in *Holland*, verschillende gedenkpenningen, die veelal èn voor den Koning èn voor het Roomsche geloof bijtend en scherp waren. Men graveerde de velerlei en afschuwelijke martelingen, die men den belijders van het Protestantsche geloof liet ondergaan, en gaf die afbeeldingen, met eenen Hollandschen en Franschen tekst voorzien, in het licht[2]. In 1688 kwam er te *Amsterdam* eene spotprent uit, welke openlijk verkocht en door D'AVAUX aan DE CROISSY toegezonden werd, met bijvoeging van deze woorden: »Je le »priai de juger, quand des Magistrats souffraient une telle »insolence, ce qu'on devait attendre d'eux; on ne peut »croire dans quel excès d'emportement on est à la Haye, »tant sur les affaires de la religion, que sur celles du »commerce" [3], en dit, niettegenstaande de bestaande Resolutie van 21 Februarij, 1686, »waarby de Burgemeeste»ren en Regeerders der respective steden geauthoriseerd en

---

in 1681 uitgekomen, kennen wij niet dan uit den titel. Bij VAN LOON, *Beschr. der. Nederl. Historiepenn.*, III, 331—341, komen de bij die gelegenheid hier te lande geslagen penningen voor.

[1] Te *Parijs*, schrijft DANGEAU, *Journal*, 7 Nov., 1686, sloegen de domestieken van den Hollandschen Ambassadeur een' hunner kameraden, die Katholijk geworden was, dood; de schuldigen werden, ondanks de klagten van den Ambassadeur, op bepaalden last des Konings, in regten vervolgd.

[2] D'AVAUX, V, 231.

[3] D'AVAUX, VI, 209.

»gelast werden te doen verhinderen en beletten het snij»den, maken, drucken, verkoopen en debiteeren van Fi»guren en Beeltenissen, midtsgaders van allerley soorten »van Rijmen en Versen en ook andere geschriften, die »dienen tot vilipendie en smaedtheydt van Syne Koning»lijcke Majesteyt van Vranckrijck; voorts de versen en ge»schriften te doen ophalen, de platen te doen verbreecken »en te procederen tegen de Autheuren, Druckers, Verkoo»pers en Distributeurs, volgens de Placaten daartegens geë»maneert [1].” Van dien zelfden tijd, en waarschijnlijk om dezelfde oorzaak, om goede redenen ons daartoe moverende, zoo als wij in het Plakaat van 21 Februarij, 1686, lezen, is ook het verbod van eenigerhande Fransche Couranten of Gazettes, hetzij onder den naam van Couranten, Gazettes, Gazettes raisonnées, Nouvelles choisies, Lardons, of wat anderen naam of titel daaraan zoude worden gegeven, te drukken of te doen drukken, »op poene, zoo wel voor den »maecker als den drucker, van arbitralyck na exigentie van »saecken te worden gecorrigeert;” zelfs zegt D'AVAUX, V, p. 240, verboden de Staten, onder bedreiging van boete, eenig boek of memorie te drukken of te verkoopen, waarin gehandeld werd *»de ce qu'ils appellent la persécution de »France* [2].” Dan, in weêrwil dezer Plakaten, welke herhaaldelijk hernieuwd werden, in weêrwil van het algemeene Plakaat van 28 November, 1681, tegen het drukken en verkoopen van scandaleuse libellen, de Regeringe van den Lande en derzelver vrienden en geallieëerden concerneren-

---

[1] *Gr. Pl. B.*, IV, 382. De Plakaten, waarop verwezen wordt, komen voor op den titel van *Placaten tegen seditieuse personen, murmuratiën, fameuse libellen, pasquillen, insolentiën, enz.*

[2] Volgens de *Bijvoegs. en Aanm. op* WAGENAAR, XV, 59, zoude deze Resolutie op 14 Febr., 1686, genomen zijn tot zekerheid der Fransche vlugtelingen, ten einde alle berigten omtrent hen en de wijze, waarop zij der vervolging ontkomen waren, voor het Fransche Bestuur verborgen te houden.

de, welke niet gehandhaafd en dus ook niet vervolgd werden, dan voor zooverre het met het algemeene belang strookte, was het niet mogelijk de algemeene verbolgenheid te keer te gaan. Te *Amsterdam* zong men, om het medelijden gaande te maken, klaagliederen, lamentatiën, op de hoeken van de straten [1], en de Staten-Generaal kregen de overtuiging, dat men het Protestantsche geloof in *Frankrijk* wilde uitroeijen [2]. Den 25sten September, 1681, gaven dan ook de Staten van *Holland* en *Westfriesland* eene Publicatie uit, waarbij zij, »om goede redenen, hen daartoe »moverende," vaststelden, »dat aan alle Familiën van de »Gereformeerde Religie, die sich vervolgens met haer ge»heele vaste wooninge binnen de Provincie sullen willen »nederstellen, en sich als soodanig aen de Magistraten ko»men aen te geven en laten inschrijven, voor den tydt van »twaelf jaren vrijdom en exemtie soude worden gegeven »en gelaten van alle extraordinaris lasten of schattingen, »die sy genootdruckt souden mogen wesen op te stellen, »van wat natuyre die extraordinaris schattingen ook sou»den mogen syn" [3], daarin echter reeds voorgegaan door

---

[1] Zoude van dien tijd ook afkomstig zijn het nog in vele Hollandsche steden, bepaaldelijk te *Amsterdam*, gebruikelijk zingen van geestelijke liederen, psalmen, enz., hetwelk veelal des Vrijdags en Zaturdags plaats heeft, en niet zelden wordt afgewisseld door de laagste en gemeenste straattaal, meestal met accompagnement van een orgel?

[2] D'AVAUX, I, 152 en de volgende.

[3] *Gr. Pl. B.*, III, 1414. Deze Publicatie is zekerlijk wel een gevolg der bezending uit de Synode kort te voren, 17—19 September, te *Dordrecht* vergaderd; aldaar was besloten: 1°. de vervolgde broeders, zoo mogelijk te *Nijmegen* te vestigen, uit hoofde die plaats, wegens hare situatie en de gemakkelijkheid, om er aan den kost te komen, daartoe zeer geschikt was, 2°. bij de Gedeputeerden uit *Gelderland* en *den Haag* pogingen tot dat einde in het werk te stellen; 3°. COLVIUS en DES MARETS te committeeren, om bij den Raadpensionaris FAGEL en den Griffier van H. H. M. de belangen der Réfugiés aan te bevelen, en eene generale collecte te verzoeken; terwijl aan al de kerken werd aanbevolen, om dit besluit ter kennis

de Regering van *Amsterdam*, alwaar bij Resolutie der E. E. Heeren 36 Raden van 23 September, 1681, mitsgaders bij nadere Resolutie van 7 October deszelven jaars, »aan »de Réfugiés vrijheid van de Stads Excysen werdt toege»staan, benevens vrijdom van de respective gilden, ende »oorlof om hun ambacht te exerceren en winkelneeringe »te doen, sonder daarvoor iets te betalen," terwijl hun het Burgerschap geschonken werd, en zij noch eenig regt voor het doen van den eed betaalden, noch iets voor de aan hen afgegevene poorterceêlen verschuldigd waren [1]. Onzeker, ja meer dan twijfelachtig, is het, onzes inziens, wat door BENOIST, IV, mihi 269, vermeld wordt, dat de Regering van *Amsterdam* duizend huizen deed bouwen, om voor weinig kosten, 40 gulden in het jaar, de werklieden of eenvoudige ambachtslieden te kunnen logeren. Zoover wij weten, zwijgt WAGENAAR van deze bijzonderheid, terwijl hij wel op hetzelfde jaar vermeldt den aanleg der nieuwe *Plantaadje* in dat gedeelte der stad, waar van de laatste vergrooting nog vele erven ledig waren. Naar wij begrijpen, was het hier de plaats geweest, van eenen zoo belangrijken aanbouw te gewagen, terwijl, met betrekking tot dit onderwerp, wij niets anders vinden opgeteekend, dan dat in het jaar 1683 de Fabrikant PIERRE BAILLE het gansche *Noordsche Bosch* (omstreeks de *Reguliers-* en *Vijzelgrachten*, *Noorder-*, *Noorderdwars-* en *Looijersstraten*) met zijn werkvolk bezet had [2]. Dan wat hiervan zijn moge,

---

hunner respectieve Magistraten te brengen. Zie de *Articles Synodaux* van dat jaar. Van het uitschrijven echter dier algemeene collecte vindt men geene sporen.

[1] WAGENAAR, *Amsterdam*, I, 668. Wij kennen deze Resolutie niet dan uit de perkamenten poortercceêlen van dien tijd. Over dit Burgerschap zie men Mr. T. BOEL Jr., *Amstelredams Privilegie en Poorterregt*, p. 16, en de aldaar aangehaalde plaatsen.

[2] Van deze duizend aangebouwde huizen hebben meest alle Schrijvers van lateren tijd melding gemaakt, de eene den anderen daarin naschrijven-

zeker is het, dat in *Amsterdam*, van den beginne af aan, de Fransche Réfugiés liefderijk werden opgenomen, daar hunne zieken in het *Gasthuis* besteld werden, en nog in hetzelfde jaar 20,000 gulden uit de Stedelijke Kas werden aangewezen, om in hunne eerste behoeften te voorzien; terwijl de Heeren Mr. JACOB BOREEL, NICOLAAS WITSEN[1]

---

de; zoo er al dienaangaande een besluit genomen is, zeker is het, dat dit besluit niet achtervolgd is, en waarschijnlijk, dat hetzelve dan toch niet genomen is op 23 of 24 September, 1681. »Op dien dag," schrijft WAGENAAR, I, 668, »verkregen slechts zes huisgezinnen het Burgerschap," enz., en eerst in het volgende jaar, toen de Dragonnades begonnen, vermeerderde het getal der vlugtelingen sterk. In 1693 bedroeg het getal der Réfugiés, naar M. S. opgaven van dien tijd (Conf. LETI, *Teatro Belgico*, II, 340),

2483 personen niet gealimenteerd;
946 kinderen " "
982 armen
745 " kinderen
5156 alzoo in het geheel, onder welke:

zegt het berigt, »50 personen van fatsoen." In 1725 of daaromtrent werden

662 huizen door 5959 niet gealimenteerde
82 " " 2042 gealimenteerde
te zamen....744 " " 8001 Réfugiés bewoond,

hetgeen toen ter tijd tot eene aanmerkelijke rijzing in de huren der vaste panden aanleiding gaf: terwijl er omstreeks 1730 in de 14 wijken der stad zich bevonden:

487 familiën, die contribueërden,
727 " die niets gaven, en zouden gealimenteerd moeten worden, zoo zulks niet geschiedde door hunne bloedverwanten en vrienden, benevens
602 " die gealimenteerd werden, welke laatste bestonden uit
1552 personen en kinderen,
28 oude mannen,
32 " vrouwen en
48 kinderen, in het Weeshuis verzorgd;
te zamen.......1660 personen;

zoodat zelfs in de jaren, dat het getal der Réfugiés op zijn hoogst was, zij nooit 1000 huizen bewoond hebben, althans hunne armen of gealimenteerden niet, voor wie zij toch moesten dienen.

[1] GREGORIO LETI geeft aan WITSEN, in zijne *Critique Historique*, *Politique*,

en JEAN APPELMAN tot Commissarissen benoemd werden, om toezigt te houden, en middelen te beramen, om hen zoo mogelijk aan het werk te helpen [1]. Te gelijker tijd werden de armen aan de Waalsche Diaconie aanbevolen, en het Advijs van den Kerkenraad ingewonnen, »ten »subjecte hoe men zich zoude gedragen, om de vervolgde »broederen geloofsgenooten te verzamelen;" wij zullen later zien, dat zij ook door deze als broeders werden ontvangen [2].

Het berigt van deze gunstige beschikkingen was, zegt BENOIST, binnen de acht dagen in *Frankrijk* bekend, en vele huisgezinnen, daardoor aangemoedigd [3], vertrokken de eene

---

Morale, Économique et Comique sur les Lotteries, II, p. 3, den naam van *Consolator Gallorum afflictorum, le Consolateur des Français affligez.*

[1] *Holl. Mercurius* voor 1681, p. 146—153; SYLVIUS, *Zaken van Staat en Oorlog*, B. XIX, 126; WAGENAAR, *Amst.*, I, 668. In zekere *Memorie Historicq*, »behelsende de omstandigheden der Directie, door Diaconen van de »Waalsche Kerk te *Amsterdam*, gehouden ten opzigte der arme Fransche »vlugtelingen in deselve gemeente, sedert a⁰ 1681 tot 1742," en in verschillende andere *M. S.* over dat onderwerp, komt slechts voor *f* 2000; het is echter zeer mogelijk, dat er *f* 20,000 door de Commissarissen zijn verdeeld, en *f* 2000 aan de Diakenen zijn ter hand gesteld, om aan de armen, die zich bij hen aanmeldden, te worden uitgedeeld. En dit wordt bijna zeker, wanneer wij in het Rapport van 28 Januarij, 1683, aan den Raad ingediend, over de Propositiën des Waalschen Kerkenraads, in substantie het volgende lezen: »4⁰. de Diaconen van de Waal»sche Kerk sullen niet belast zijn als met de sorge, van te voorsien tot »nooddruft der Réfugiés, en niet tot hetgeene concerneerde het stabiliéren »van hunne manufacturens," en verder: »6⁰. Heeren Commissarissen van »de Stad sal alleen gelaten worden de sorge concerneerende het stabiliéren »van de Réfugiés sonder Diaconen daarover te hooren," met welk Rapport de Raad zich vereenigde.

[2] Zie *Bijlage* A.

[3] En hoe kan dit anders? D'AVAUX, I, 258, berigt ons, dat bij gelegenheid, dat FAGEL in de Staten van *Holland* eene Collecte voor de Huguenoten, die zich in *Holland* hadden gerefugiëerd, voordroeg, die op 3 December, 1682, werd toegestaan, en alras geëxecuteerd, men aan degenen, die

langs dezen, de andere langs genen weg; dan niet altijd viel dit even gemakkelijk; de aandoenlijke geschiedenis van dien tijd is daarvan getuige, daar de Wetten op de emigratiën ten strengste verboden het land te verlaten, en evenzeer alle tegeldemakingen, met het doel, om de penningen naar buiten'slands te verzenden, beletteden. Hollanders, Deenen, Engelschen, hadden zich vereenigd, om voor eene geringe som gelds de vlugtelingen in veiligheid te brengen; duizenden bezweken echter onderweg; andere bereikten de Hollandsche schepen, die in het gezigt van de kust ten anker lagen, om hen op te nemen, niet dan na de ongehoordste folteringen te hebben moeten doorstaan; nog weder andere vonden geene rust voor ligchaam of ziel, dan na uit *Martinique* of *Guadeloupe*, werwaarts zij waren weggevoerd, naar de Hollandsche of Engelsche bezittingen ontvlugt te zijn, en kwamen van daar naar *Europa* terug[1].

---

in *Frankrijk* waren achtergebleven, schreef, *qu'on garderait une partie de ces quêtes pour ceux qui viendraient se réfugier en Hollande.* Onder het voorgeven van vervolging om de godsdienst, en uitgelokt door de ruime bedeelingen, zijn er dan ook in lateren tijd hier en daar zoo vele gaauwdieven bijeengekomen, dat men onder andere te Hoorn op 26 Januarij, 1695, een Plakaat moest uitvaardigen tot wering van deze vagebonden. ABBING, *Vervolg op* VELIUS, *Chronijk van Hoorn*, I, 184; het Plakaat zelf komt in de *Chronijk van Medenblik*, p. 93, voor. Te *Amsterdam* was dan ook vroeger, 28 Januarij, 1683, bepaald geworden: »*dat niemand erkend zoude worden voor refugié zonder prealable attestatie van den Kerkeraad.*"

[1] CAPEFIGUE, II, p. 242 en volgende; PEYRAT, I, 88 en volg. 160. BENOIST *passim;* SYLVIUS, *Zaken van Staat en Oorlog*, B. XXIII, pag. 108—148, welke bijzonder uitvoerig is; D'AVAUX deelt insgelijks in zijne *Négociations* vele bijzonderheden daaromtrent mede. Zoo kwamen er velen, zegt hij, in den winter van 1682 tot 1683 over het ijs de grenzen over, I, 259; zoo arriveerden er later drie Fransche schepen, met matrozen bemand, die het Protestantsche geloof hadden afgezworen, dan die, alhier aangekomen, hunne bodems verlieten, en verklaarden niet meer naar *Frankrijk* te willen terugkeeren, V, 229. De *Mémoires van Madame* DU NOYER (A. M. PETIT) zijn in dit opzigt ook niet onbelangrijk; het verhaal van hare eerste overkomst naar *Holland*, in 1686, komt voor in het Iste Deel, 107 en vele volgende, en dat der tweede, in 1701, in het IIde Deel, p. 407 en volgende.

»Bij vele hunner nakomelingen," zegt de welsprekende LUZAC, in zijne rede, bij gelegenheid der Discussiën over de Begrooting der Staatsuitgaven voor 1844 en 1845[1], »zijn »de herinneringen levendig, hoe bang die tijden voor deze »ongelukkigen geweest zijn, en wat zij hebben geleden, om »in dit gastvrije land hunnen God vrij te kunnen dienen, »en naar de inspraak van hun geweten te belijden."

Het getal der vlugtelingen nam dan ook zeer toe, zoodat men spoedig naar andere middelen moest uitzien, om in hunne behoeften te gemoet te komen; wij zullen later zien, hoe zeer het welbegrepen eigenbelang in die edelmoedige en liefderijke ontvangst zijn aandeel had, en vermeenen dus, al wat door de Regeringen der verschillende steden verrigt werd, om de Réfugiés aan het werk te helpen, en betrekking heeft »tot het stabiliéren der manufacturen", te behandelen, wanneer wij hunnen invloed op den Nederlandschen handel en nijverheid zullen schetsen. Te *Amsterdam* werd bij Resolutie der Vroedschap van 22 December, 1685, de Stads-Schermschool, op het Molenpad, tot eene nieuwe Walen kerk ingerigt[2], terwijl alreeds vroeger, in 1683,

---

[1] *Staats-Courant* voor 1843, N°. 269, waarin de beraadslagingen voorkomen van de zitting van den 3den October, over het Wetsontwerp, waarbij het VIde Hoofdstuk van de Begrooting, betreffende het Departement voor de Zaken der Hervormde Kerk, wordt vastgesteld; bij deze gelegenheid, herinnert men zich, kwam het bekende *Besluit van Koning* WILLEM II *van* 29 *Julij*, 1843, *betrekkelijk de Waalsche Kerken*, ter sprake.

[2] Hetgeen hieromtrent bij YPEY en DERMOUT, III, 62, voorkomt, is onzes inziens aan eenige bedenkingen onderhevig; die schrijvers berigten ons, dat bij minnelijke schikking, met volle goedkeuring van de Magistraat, de Fransche Hervormden, die in de Waalsche kerkgemeenschap waren opgenomen, zich van dezelve afzonderden, doch genootschappelijk vereenigd bleven; alzoo bestond er te gelijker tijd eene *vriendelijke*, *minnelijke schikking* en eene *genootschappelijke vereeniging*, dat eenigzins vreemd luidt. Onzes inziens was er maar ééne gemeente, de Waalsch-Gereformeerde, één Kerkenraad of Consistoire, terwijl de beide kerken ieder hare verschillende Kerkmeesters hadden; de Nieuwe Walen Kerk werd aan de gemeente toegestaan, op het verzoek van den Kerkenraad van 28 November, 1685, en het

collecten waren toegestaan, om in den nood der armen te voorzien; toen echter in 1688 het getal der gealimenteerden buitengewoon was toegenomen, waren deze collecten niet meer voldoende, en Burgemeesteren genoodzaakt, aan de Diaconie eene subsidie toe te staan, nu eens voor eene hoo-

---

is, ten gevolge van een gelijk verzoek, later, waarschijnlijk in 1687, dat de dienst op Donderdag avond in de Westerkerk zal zijn toegestaan (ik erken echter, dat in 1690 LETI, *Teatro Belg.*, II, 345, zegt *per uso antico*, dan weet niet op welken grond). De predikbeurten in de Nieuwe Walen Kerk werden waargenomen door Predikanten uit de Réfugiés, wier opvolgend getal tot in 1712 meer dan vijftig heeft bedragen: toen waren er niet meer dan CAMPDOMÈRC en BRISSAC JR. overig, WAGENAAR, I, 706; de predikdienst der beide Kerken werd gecombineerd, en door dezelfde Predikanten bij beurten waargenomen; voor de dienst der Oude Walen Kerk waren echter al in 1688 MORIN en YSARN benoemd, de eerste op 500, de laatste op 1000 livres pensioen van de Stad, beide uit de Réfugiés. De Walen Gemeente te *Amsterdam* is van 1686 tot 1711 van 3 op 10 à 11,000 zielen vermeerderd, ten gevolge van het herwaarts komen der vlugtelingen; de dien ten gevolge toegestane Kerkgebouwen, in de nabijheid van de woonplaats der meeste hunner, werden door Predikanten uit hun midden waargenomen; dan zij maakten slechts ééne gemeente uit. LETI, *Teatro Belgico*, II, 344.

Ook te Rotterdam had de Walen Gemeente destijds eerst in de St. Jakobs-Kapel in den Oppert, daarna in de kleine Schotsche Kerk, een tweede bedehuis, dat zij nog tot na 1720, onder den naam van kleine Fransche Kerk, bezigde. Zie VAN REYN, *Ges. Beschr. van Rotterd.*, I, 174, 314—317, *Aanteek.* 99—101. In die Stad was ook, nadat de Akademie van *Sedan* bij Arrest van $^{9}/_{14}$ Julij, 1681, was gecasseerd, ten gevalle van BAYLE, die aldaar Professor was, door bemiddeling van PAETS eene *École Illustre* opgerigt, waarbij BAYLE als leeraar in de Philosophie en Geschiedenis, en op diens aanbeveling JURIEU voor de Theologie werd aangesteld, beide op een jaarlijksch pensioen van 500 gulden; den 5den December deed BAYLE aldaar zijne intrede, en den 8sten opende hij zijne lessen. DESMAIZEAUX, *Vie de* BAYLE, I, 71. Men weet, dat hij later bij Besluit van de Vroedschap van 30 October, 1693, hiervan ontzet werd, en hem zelfs verboden privaat onderwijs te geven. De redenen daarvan worden verschillend opgegeven, dan komen ons voor gedeeltelijk politieke geweest te zijn, en minder een gevolg van de fanatieke dispositiën van JURIEU en de intrigues der Hollandsche Predikanten: zij schijnen in verband te staan met de gebeurtenissen van dien tijd, WAG., XVI, 230, en een gevolg van vermoedens te zijn geweest van heimelijke vredesonderhandelingen

gere, dan weder voor eene lagere som: dooreen komt dit subsidie op plus minus *ƒ* 40,000 in het jaar uit, totdat in 1743, bij Resolutie van 28 Mei, bepaaldelijk zijn geregeld de ondersteuningen, door de Stad aan de arme Réfugiés gedaan, die sedert onder den naam van *Pauvres de Ville* zijn bekend geworden, terwijl te gelijker tijd al de bestaande achterstallen mede door Burgemeesteren werden vereffend. De verschillende Gewesten, ja zelfs de bijzondere Steden, schenen met elkander te wedijveren, om aan de uitgewekenen een goed onthaal te doen, en ze daardoor tot zich te lokken. De Burgemeesters en Regeerders van *Utrecht* vergunden bij Resolutie van 16 November, 1685, »aan alle Gere»formeerde personen, die om der Godsdienst wille uit andere »Landen delogeerden, en die zich met hunne familiën in de »Stad wilden nederzetten, vrijheijt van borgerschap, tocht »ende wacht, daarenboven voor den tijd van 12 jaren exemtie »van familiegeld, extraordinaris middel en andere perso»neele lasten, met toezegging aan alle handwerkslieden van »hun ambacht vrij en liber te zullen mogen exerceren, »zonder iets aan de Gilden te betalen [1].”

De Staten van *Groningen* en *Ommelanden* hadden, op het eerste aankomen van eenige Gereformeerde vlugtelingen uit *Frankrijk*, »Gecommitteerden ten dien einde specialijk geno»mineerd, en op hunne voordragt de voormaals voor zooda»nige vlugtelingen geaccordeerde privilegiën vernieuwd,” en daarop bij Resolutie van $\frac{5}{15}$ Februarij, 1686, voor den tijd van 14 jaren, van het begin van 1686 tot 1700 toe, die privilegiën vermeerderd »met veele immuniteiten en exem»tiën van Impost van het Capitaal, Haardstedengeld, Col»latere Successiën, Familie-, Zegel-, Heerengeld, alsmede

' welke niet in den geest en tegen de bedoelingen van WILLEM III waren, die welligt niet zonder reden vreesde de kabalen te zien hernieuwen, welke hadden moeten dienen, om den vrede van *Nijmegen* te bewerken, althans te verhaasten. DESMAIZEAUX, *Vie de* BAYLE, II, 42—58, coll. I, 267—283.

[1] VAN DE WATER, *Utrechtsch Placaatb.*, III, 274.

»van de Species der Generale middelen, Imposten op de »Ambachten, Inkwartiering, enz." terwijl zij zelfs eene Publicatie lieten uitgaan, waarbij zij »alle de considerable ad»vantagies" opsomden, waardoor zich deze Provincie boven andere aanbeval [1].

De Staten van *Holland* strekten bij Resolutie van 17 September, 1688, de in 1681 verleende exemtie van lasten uit, zelfs tot »den tweehonderdsten Penning of halve verpon»ding, geconsenteert voor het jaar 1687 [2], van alle de vaste »goederen, hetzij landen of huizen, die zij hier te lande »zouden mogen hebben aangekocht," terwijl, blijkens de Notulen van de Regering van *'s Hertogenbosch*, van den 17den December, 1685, ook aldaar aan de vlugtelingen, die er zich zouden nederzetten, voor den tijd van 12 jaren »vrijdom van het Poorterregt, Stads Accijnsen en Gilden, als »ook van het IJsbijten, inkwartiering en optrekking onder »de Schutterijen," buiten meer andere voordeelen, werd toegestaan [3]. »Te *Dordrecht*," zegt SCHOTEL, »namen de burgers »hen als bloedvrienden in hunne woningen op, verzorgden »hen als hunne kinderen, verschaften hun de gelegenheid, »om op eene eerlijke wijze hun brood te verdienen, terwijl »de Stad hun vrijdom van accijnsen of huishuur, het bur»gerregt, ook geldelijke ondersteuning, schonk en bovendien »hunne Leeraren en derzelver weduwen verzorgde [4]."

---

[1] Zie bij SYLVIUS, B. XXIII, p. 141, alwaar de geheele Resolutie wordt medegedeeld; de daaropvolgende Publicatie is uiterst belangrijk, omdat dezelve ons zoo juist de inzigten openbaart, waarmede men de Réfugiés ontving. — Ook geldelijke ondersteuning werd hun toegestaan; YPEY en DERMOUT, in hunne *Geschiedenis der Ned. Kerk*, III, 63, deelen ons mede, dat te *Groningen* voor hen bijkans ƒ24,000 werd bijeenverzameld.

[2] Plakaat van 21 Junij, 1687, *Groot Plakaatb.*, IV, 921; de Resolutie vindt men, p. 930.

[3] VAN HEURN, *Historie der Stad en Meijerije van 's Hertogenbosch*, III, 294.

[4] *Kerk. Dordrecht*, II, 178, alwaar eene bijzonder belangrijke extract-resolutie van den Oudraad wordt medegedeeld, van 5 Maart, 1687, waarbij aan de Weduwe van eenen Franschen Predikant, die zich, met communicatie van de

Te *Haarlem* vooral werden, gelijk officiële bescheiden vermelden, alreeds van den beginne af aan in het belang der vlugtelingen verschillende maatregelen in het werk gesteld, waarvan de bedoeling niet twijfelachtig kon zijn; op den 1sten October, 1682, werd er eene collecte in de kerken der Protestantsche Gemeenten door de Vroedschap toegestaan, welke de belangrijke som van *f* 7,645 : 1 : 12 opbragt. Bij Resolutie van Burgemeesteren, van 27 November, 1682, werden die gelden aan de stedelijke Thesauriers in handen gesteld, en te gelijker tijd eene commissie van twee leden uit de Vroedschap benoemd, om die penningen te administreren; deze administratie strekte zich uit, blijkens de nog daarvan voorhanden zijnde instructie, zoowel over de alimentatie, als over het geven van voorschotten, welke onder belofte van restitutie verschaft werden aan hen, die eenig werk wilden aanvangen. Het overkomen van werklieden te bevorderen, werd aan die commissie vooral opgedragen, bij eene nadere Resolutie van 30 Januarij, 1683, waarbij tevens bepaalde *manufactuurwerken*, *die hier nog niet zijn gemaakt*, aan de vlugtelingen werden aangeprezen. Tot dat einde zoude aan allen in het generaal de behulpzame hand worden geboden, en hun vrijdom van Stedelijke Accijnsen, voor den tijd van drie jaren of langer, des verlangende het burgerregt, admissie in de gilden, waaronder zij zouden ressorteren, benevens andere voordeelen, waarvan wij later gewagen zullen, verleend. Door dit alles, hetwelk geschiedde reeds vóór de herroeping van het Edict van *Nantes*, was de grond gelegd, zoo als wij in het berigt, waaraan wij deze bijzonderheden ontleenen, vermeld vinden, »om nog meerdere Fransche vlugtelin»gen te ontvangen," en dus ook hun werk te verschaffen, toen in 1685 het Edict eindelijk herroepen werd;

Heeren Gecommitteerde Raden, op nieuws naar *Languedoc* had begeven, om die van de Religie in het geloof op te wekken en te versterken, een pensioen werd toegelegd, toen hij aldaar het slagtoffer van zijnen ijver geworden was.

zij vonden hier hunne landgenooten, ja sommigen zelfs hunne familiën, en de fabrijken, door hen opgezet, in bloeijenden toestand; aldaar konden alzoo de fabrikanten dadelijk werk bekomen; men behoefde derhalve geene bijzondere maatregelen te nemen, maar slechts voort te zetten hetgeen men begonnen had; door buitengewone maatregelen echter moest in den eersten nood der nieuw aangekomenen worden voorzien, en dit geschiedde door collecten; wij vinden er eene in de kerken, verordend op den 22sten December, 1686, welke *f* 8,430 : 16 : 8 opbragt, waarvan *f* 2,886 : 10 : 8 door de Roomschgezinden, alzoo ruim een derde van het geheel, voor welk vreemd verschijnsel geene andere reden te vinden is, dan het belang, dat alle inwoners van *Haarlem*, zonder onderscheid van geloofsbelijdenis, in de overkomst van ervarene fabrikanten stelden. Met de gelden werd als vroeger gehandeld, en van dit een en ander, als ook van eenen herhaalden »vrijdom en exemtie »van de Stads Accijnsen voor den tijd van drie jaren," door de Vroedschap op den 11den Januarij, 1687, verordend, was een aanmerkelijke aanwas der bevolking het gevolg; de Waalsche Gemeente vooral nam in getal zoo zeer toe, dat de kerk, die van het gewezen Bagijnenklooster, sedert 1590 door haar gebruikt wordende, in 1687 moest vergroot worden, gelijk ook alreeds vóór de Resolutie van 26 Januarij, 1686, een derde Predikant in 1685 was aangesteld geworden.

Er was schier geene plaats, die niet, door het aanbieden van voordeelen van meerder of minder belang, de nederzetting der Fransche Hervormden te harent trachtte te bevorderen, en vandaar dan ook, dat wij dezelve door al de zeven Provinciën verspreid vinden, gevestigd zoowel in plaatsen, waar zich Waalsche Gemeenten bevonden, als ook daar, waar weinige of geene Walen woonden, en dus ook geene Gemeenten waren [1]; in de eerste werden

---

[1] Ypey en Dermout, III, 63. Er schijnen destijds, bij de vestiging van eenige

daardoor de Waalsche Gemeenten uitgebreid; in de laatste gaf zulks aanleiding tot stichting van vele Fransche Gemeenten, welke echter doorgaans den naam van Waalsche Gemeenten droegen. — Vele dezer Gemeenten waren echter van zeer weinig beteekenis, bleven *naissantes*, zonder juist eenen datum van geboorte te kunnen aanwijzen; andere bestonden eenigen tijd, dan vervielen, zoodra het getal der ledematen, door uitsterven of verhuizing, afnam; wij rekenen ons dan ook ontslagen een opzettelijk onderzoek in het werk te stellen naar de lotgevallen van al deze 50 bijzondere Gemeenten, waaronder er zelfs op dorpen, als *Voorburg*, *Balk*, *Dwingelo*, *Oostburg*, *Blaigny*, *Vaals*, *Groede*, *Dalen*, *Olne*, *Zeist*[1], enz. gevestigd waren, terwijl wij den naar dit onderwerp weetgierigen Lezer verwijzen naar de *Kerkelijke Geographie* van W. A. BACHIENE,

---

gemeenten, hier en daar oneenigheden te hebben plaats gehad met de Hollandsche Predikanten; zoo waren er onder andere te *Sluis* in *Aardenburg* Predikanten bij de Hollandsche Gemeente, die in het Fransch predikten, en deswege beweerden Pasteurs van de Wale Kerk te zijn; de Synode van *den Haag* in September, 1688, handhaafde echter het Ministère ordinaire der Fransche Gemeente; later echter vinden wij gewag gemaakt van eenen Predikant te *Sluis*, tot de Nederduitsche Klassis van *Walcheren* behoorende, BACHIENE, IV, 113, die verpligt was in het Fransch en Nederduitsch beide te prediken, waarschijnlijk omdat de Fransche Gemeente aldaar niet tot stand is gekomen. Zie *Actes Syn. van Heusden*, April, 1690, Art. 28; in vele steden werd er voor de zich aldaar ophoudende Réfugiés gepredikt, zonder dat dit juist altijd het vestigen van Gemeenten of Kerken heeft ten gevolge gehad; natuurlijkerwijze werden zij dus ook op de Synode niet gerepresenteerd, hoewel het wel geschied is, dat door Predikanten, die op die wijze de dienst waarnamen, de bijwoning van de Synode vergund werd; zoo woonde onder andere DE CASA MAJOR, laatst Predikant in *Bearn*, die 90 jaren oud was, en daarvan gedurende 60 jaren de Kerk gediend had, honoris et aetatis causâ, in 1687 de Synode te *Middelburg* bij.

[1] De Kerk of Gemeente te *Zeist* kennen wij alleen uit het verzoek van den Heer VAN ODYK aan de Synode van den *Briel* in September, 1696, om J. A. AUFRÈRE te mogen hebben tot *Pasteur dans l'Église qu'il veut établir dans sa maison et dans la seigneurie de Zeyst. Actes Synod.*, Art. 8, hetwelk toen geaccordeerd werd.

waar in het vierde Stuk, bl. 183—226, over de Waalsche Synode in de *Nederlanden* omstandig wordt gehandeld; de Actes van de Synode over dat tijdperk behelzen ook dienaangaande alles tot in de kleinste bijzonderheden. In die Gemeenten konden dan ook de talrijke gevlugte Predikanten, wier getal op ruim 200 begroot wordt [1], veelal

---

[1] De namen van de meeste dezer Predikanten komen voor in de *Confession de foy des Églises Réformées*, etc. Leyden, 1769, p. 112—118, 124, waar de Artikelen van de Synode van Rotterdam van 1686 worden medegedeeld; men had namelijk, op voordragt der daartoe benoemde Commissie, uit vier Professoren in de Theologie en vier Predikanten bestaande, besloten geene Predikanten alhier beroepbaar te verklaren, zoo zij niet van hunne overeenstemming met de Geloofsbelijdenis en Artikelen van de Dordsche Synode, van hunne onderwerping aan de kerkelijke tucht, door hunne onderteekening hadden doen blijken, terwijl van hen, met betrekking tot de controversen met hetgeen op de Dordsche Synode besloten was, de belofte werd afgevorderd *de ne dogmatiser là-dessus, ni en public ni en particulier, contre ce qui est tenu dans ces Provinces;* eindelijk verklaarde de Synode, dat wat betreft de Pelasgiaansche gevoelens, *qu'elle n'aura pour de telles doctrines aucune tolérance*, den Consistoriën en Predikanten vermanende te zorgen *que rien ne soit avancé là-dessus non seulement en prédications, mais aussi en particulier, qui fût contraire à la doctrine de la Religion Réformée;* desniettegenstaande kwamen er reeds op de Synode van *Balk*, in hetzelfde jaar gehouden, van den kant van de Noord-Hollandsche Synode daarover klagten in. — Tot de Synode van *Dordrecht*, men weet het voor het overige, waren de Kerken in *Frankrijk* toegetreden; de Staten hadden den Gezant J. DE THUMERY, *Heer van Boisise*, dien de Koning van *Frankrijk* hun had gezonden, om hen tot gematigdheid in het stuk der kerkelijke geschillen te vermanen, verzocht, dat drie of vier Hervormde Godgeleerden de Nationale Synode mogten bijwonen; LODEWIJK XIII had dit afgeslagen, omdat men geweigerd had hem satisfactie te geven op zijne klagten over FRANÇOIS VAN AERSENS, *Heer van Sommelsdijk*, gewezen Gezant van onzen Staat aan het Fransche Hof, WAG., X, 237, alzoo doorgestoken en bestelt zijnde van BARNEVELD, zegt BAUDARTIUS, *Memoriën*, XI, 30. De Kerken in Frankrijk gaven desniettemin blijken van hare eensgezindheid met de Gereformeerde Kerken over de vijf gecontroverteerde punten; PETRUS MOLINAEUS, Leeraar der Kerk van *Parijs*, zond zijne Confessie over, welke op de 143ste Sessie van de Synode in haar geheel werd voorgelezen, *Handelingen der Synodi Nationalis*, I, 331—345, terwijl op de Synode van *Alais*, in October, 1620, gehouden, de Canons van de Dordsche Synode

spoedig geplaatst worden, terwijl reeds bij Resolutie van 23 Januarij, 1686, op aanvraag van de Waalsche Synode, 25,000 gulden jaarlijks voor pensioenen of traktementen werden toegelegd door de Staten van *Holland* aan die Predikanten van de Gereformeerde Religie, welke uit *Frankrijk* in die Provincie waren gevlugt, de verdeeling van welke som daags daarop, naar gelang van betrekkingen en omstandigheden, plaats had [1]. Voorts werd bij Resolutie van 26 Januarij aan de Ridderschap de bestelling gelaten van eenen Predikant, aan de Burgemeesteren en Regeerders van *Dordrecht* en *Haarlem*, ieder van 7, *Delft* van 6, *Leyden* en *Rotterdam*, ieder van 8, *Amsterdam* van 16, *Gouda* van 5, *Gorinchem* en de Sociëteit van *'s Gravenhage*, ieder van 3, terwijl *Schiedam*, *Schoonhoven* en *den Briel* ieder 2 Predikanten vermogten aan te stellen [2]; gelijken maatregel hadden de Staten van *Groningen* en *Ommelanden* genomen, alwaar, blijkens de reeds genoemde Publicatie, ter dienste der Fransche Gemeente, 11 Fransche Predikanten waren beroepen, ieder op een sortabel traktement; de oude Predikant JEAN CLAUDE, de Schrijver der reeds meermalen genoemde *Plaintes*, was tot Franschen Historieschrijver van dezen Staat aangesteld, en een jaar vóór zijnen dood nog met een pensioen begiftigd van WILLEM III, die ook vroeger MENART tot zijnen Hofprediker benoemd had, om overal het Hof en zelfs in oorlogstijden het Leger te volgen [3]. Ook voor de wedu-

---

werden gelezen en aangenomen, en ter wering van de dwalingen der Arminianen, eene forme van Eed opgesteld, om ook door de Provinciale Synoden te worden bezworen. BAUDARTIUS, *Memoriën*, XI, 47—49. AYMON, *Synodes Nationaux*, II, 182—184.

[1] Voor zooverre er Predikanten waren, die noch van den Staat, noch van de Stad eenig pensioen trokken, werd daarin te *Amsterdam* voorzien door beurzen, collecten, bepaalde bijdragen uit de Loterij van 1696, en giften van Heeren Bewindhebbers der Oostindische Compagnie.

[2] *Groot Plakaatb.*, IV, 348. Een gelijk consent in eene som van *f* 12,000 werd toegestaan bij Resolutie van 18 December, 1686.

[3] SYLVIUS, B. XXIII, p. 141. LETI, *Teatro Belg.*, II, 140. *Actes Syn.*,

wen der gevlugte Fransche Predikanten werd in latere dagen gezorgd [1], terwijl voor de »vrouwen en dochters van staat »en aanzien" verschillende ondersteuningen werden uitgereikt. BENOIST berigt ons, dat van deze meer dan honderd in *Holland* gevlugt waren, en in de huizen van andere gevlugte Heeren en Mevrouwen haar verblijf hadden, als te *Haarlem*, *Delft*, *'s Gravenhage*, *Harderwijk*, enz., terwijl er uit liefdadigheid onderhouden werden door Mevrouw DE DANJEAU in den *Haag* en te *Schiedam*, of onthaald door Mevrouw DE SOUSTELLE te *Rotterdam* en door anderen, die hunne namen niet hebben opgegeven [2]; aan eenige harer, die zich te *Haarlem*, onder opzigt van MARIA DU MOULIN, hadden nedergezet, werd reeds op den 23sten Januarij, 1686, jaarlijks 2000 gulden toegelegd door de Staten van *Holland* [3]; te *Amsterdam* stond de Regering aan den Markgraaf DE VENOURS voor jonge Fransche jufvrouwen, van aanzien denkelijk, eene woning toe, om aldaar kant te maken, en door de Diaconie werden, per order van Burgemeesteren, aan weduwen van Predikanten en andere van distinctie jaarlijks belangrijke giften uitgekeerd; te *'s Gravenhage* bewoonden zij het eenige, destijds nog overige, gedeelte van het

---

la Haye, 1688. De Kapel van Zijne Hoogheid werd ook op de Synode gerepresenteerd.

[1] SCHELTENS, *Kerk. Plakaatb.*, II, 420, 427.

[2] BENOIST, Lijste van de vervolgden in de jaren 1685 en vervolgens, bij mij geplaatst vóór het tweede stuk.

[3] WAGENAAR, *Vaderl. Hist.*, XV, 317. Volgens SCHOTEL, *Kerk. Dordrecht*, II, 178, zoude de Stad *Dordrecht* eenen geruimen tijd jaarlijks *f* 2000 geschonken hebben aan vlugtelingen, die zich te *Haarlem* vereenigd hadden, zijnde de gerefugiëerde Dames en Demoiselles uit *Frankrijk*, zich in de Sociëteit tot *Haarlem* onthoudende; dit schijnt dus een extra-subsidie buiten dat der Staten geweest te zijn, doch eerst in latere dagen te zijn verleend; de aangehaalde plaats althans (*Resol.*, 1697—1720) schijnt zulks aan te duiden. Te *Harderwijk* vergunden de Schepenen de woningen van het gedissolveerde Oude Mannenhuis aan de Jufferen der aldaar in 1686 gevestigde Fransche Sociëteit. SCHRASSERT, *Hardervicum Antiquum*, II, 163.

Klooster der Predikheeren, belendende de Kloosterkerk in het Voorhout[1], terwijl ook op het Huis *ter Noot* eene *Sociëteit gerefugiëerde Fransche juffers* gehuisvest was, voor welker onderhoud MARIA, de echtgenoote van WILLEM III, jaarlijks 2000 gulden toestond[2]; de Raad van State petition-

[1] DE RIEMER, I, 395.

[2] BILDERDYK, X, 293. SPANHEMIUS, *Laudatio funebris* MARIAE II, Lugd. Bat., 1695, p. 52—53; PERIZONIUS, ejusd. argum., p. 31—36. *Utr. Volks-Alman.* bij BOSCH, voor 1845, p. 117 en volg. Verschillende bijzonderheden omtrent deze Sociétés vindt men in de *Mémoires de Madame* DU NOYER, Vol. 1, p. 177 en volg.; men ziet daaruit onder andere, dat *Mademoiselle* DU MOULIN, te *Haarlem*, de *Directrice* van al die Sociétés was, die door of met ondersteuning der Prinses van Oranje waren opgerigt; in lateren tijd, in 1701 of daaromtrent, was Mademoiselle DE LA MOUSSAYE, eene nicht van TURENNE, met de beschikking der pensioenen, door wijlen de Koningin van *Engeland* aan de Réfugiés gemaakt, belast, *dispensatrice*, zoo lezen wij, pag. 442; de beschrijving van het Klooster in den *Haag*, het verblijf der Société van Mademoiselle DE DANJEAU, komt aldaar voor, en is niet onbelangrijk tot de kennis van het maatschappelijk leven en verkeer van dien tijd; wij zullen later daarop terugkomen. Madame DU NOYER heeft zelve in de Société te Schiedam, welke insgelijks door Madame DE DANJEAU was opgerigt, eenigen tijd vertoefd, en geeft daarvan mede eenig berigt, pag. 457 en volgende. Naar luid voor het overige van officiële bescheiden, moet de Sociëteit te *Haarlem* alreeds in 1683 opgerigt zijn; op den 30sten Januarij van dat jaar namelijk werd de oprigting van eene Sociëteit door Burgemeesters geaccordeerd, *om te maken en te exerceren points van Venetië en Frankrijk en alle ameublementen van gazen en zijde;* de stad huurde daartoe een huis op de Kraaijenhorstergracht, waarschijnlijk de tegenwoordige Infirmerie, waarvan zij de huur betaalde; voor het overige genoot de Sociëteit vrijdom van den 200sten penning en andere lasten, alsmede van den stedelijken accijns gedurende den tijd van drie jaren of langer, voor welk gunstbewijs Burgemeesteren eenige dochters uit de Godshuizen bij hen zouden kunnen zenden om te leeren, zonder daarvoor iets te betalen; kostkinderen werden mede ingenomen, om aan dezelve eene Christelijke opvoeding te geven, de Fransche taal en alle vrouwelijke handwerken te leeren, waartoe zij van de beste werksters uit *Frankrijk* zouden laten komen, om in huis te werken. Aanvankelijk moest ieder *f* 4000 bij zijne aankomst in de Sociëteit inbrengen, en een vierde van die som aan de kas laten, ingeval van vertrek; het is echter niet denkelijk, dat men dit altijd juist streng zal hebben ingevorderd. Het Reglement, dat deze Sociëteit bestuurde, werd op den 4den Junij, 1685, door Burgemeesters goedgekeurd.

neerde eerlang, 20 Januarij 1689, op requisitie van de Staten-Generaal zelve, 10,000 gulden tot »soulagement en »onderhoud" van eenige vrouwen van kwaliteit, om de religie »hier te lande gerefugieert en behoeftig zijnde," hetwelk toegestaan werd en jaarlijks gecontinuëerd, zoo als blijkt uit de Generale Petitie voor 1703, alwaar wij eene vernieuwde aanvrage voor dezen post vinden, welke men meende, dat »om redenen" moest gecontinuëerd worden [1].

Terwijl men alzoo weldeed aan hen, die zich alhier nederzetteden, onthield men ook ten beste van diegenen, »die »door Gods genade met ons een even dierbaar geloove be»zitten en daarom zoo hard gepersecuteert werden," zijne liefdegaven niet; toen in 1693 WILLEM III aan 600 familiën van Fransche gerefugiëerden had toegestaan, zich in *Ierland* te vestigen, formeerde op den 1sten September de Raad van Staten eene Petitie van 40,000 gulden, om dat transport uit *Zwitserland* over *Rotterdam* te bekostigen, wederom op aanzoek van Hunne Hoog Mogenden zelve, »daarin considererende de goede en pieuse intentie »van Zijne Koninklijke Majesteit [2]." Zoo vinden wij na

---

[1] *Petitie van den Raad van Staten* van dien dag, fol. 265: »welke Petitie »soodanig te seconderen, dat de Consenten spoedig mogen gedragen en met »reëele furnissementen ten Comptoire Generaal bekragtigt werden." De Petitie van 25 September 1690 ten fine als voren, is geheel van denzelfden inhoud; alleen zijn daarin de woorden ingevoegd: »om gedistribueert te wor»den ter dispositie van Hare Koninglijke Majesteit van *Groot-Brittanniën;*" merkwaardig vooral zijn de woorden der Petitie voor 1703, van 12 December, 1702, fol. 198, waar de voornoemde somma van 10,000 gulden »eene waarlyk zeer modicque som voor een Staat als deze" genoemd wordt, »welke nogthans niet bij form van pensioenen aan eenige weinige vrouwen »van conditie werden gegeven, maar als aalmoes wordt geadministreert en »uitgedeelt aan degeenen, die in nood zyn, en dat meer en min naar mate »van haar gebruikelykheid, daervan jaerlycx pertinente en specifique reke»ninge aan de Generaliteyt kan werden gedaen."

[2] Zie de *Petitie*, fol. 18.

den ongelukkigen slag van *Marsalie*, in *Piemont*, op den 4[den] October, 1693, reeds op den 17[den] November daaraanvolgende eene petitie van een derde in 50,000 rijksdaalders eens, tot recrutering van de regementen der gerefugiëerden in *Piemont*, der Zwitsers en van het regement van *Montauban* [1]; zoo hadden vroeger in 1687 en 1699 de Piemontesche Dalluiden hier op nieuws hulp gevonden [2], en ook later zijn er herhaaldelijk Dank-, Vast- en Bededagen, mitsgaders generale Collecten, in de geüniëerde Provinciën en in het ressort van de Generaliteit ten behoeve van de vlugtelingen van de Gereformeerde Religie uit *Frankrijk*, *Piemont* en de *Paltz* uitgeschreven [3]: de talrijke Resolutiën ten faveure der Fransche gemeenten, door gerefugiëerden buiten'slands gesticht, en in het *Groot Plakaatboek* onder den titel van *Plakaten en Resolutiën tot reformatie en herstelling van den waren Godsdienst* voorkomende [4] kunnen van

---

[1] Zie de *Petitie*, fol. 36.

[2] *Groot-Plakaatb.*, VII, 618 en volgende; *Holl. Mercurius* voor 1687, p. 188—190. MARTINET, *Kerkel. Geschiedenis der Waldenzen*, p. 144 en volg.

[3] De Collecte voor de Waldenzen van 11 November, 1687, had te *Amsterdam* in de Gereformeerde Nederduitsche Kerken ƒ38,150:2:8; die van 26 Februarij, 1699, aan de huizen ƒ71,946:15:8 opgebragt, terwijl die van 10 September, 1631, binnen de stad ƒ132,695:11:8, en buiten de poorten ƒ1367:16:8 had opgebragt, te zamen alzoo ƒ134,063:17:8, terwijl de gansche Collecte alleen in Holland ƒ308,504:17:6 beliep. Zie de *Lijst van de Collecten ten behoeve der arme Waldenzen* in den *Europ. Mercurius voor* 1731, pag. 314—318, alsmede in het *Vervolg op de Chronijk van Medenblik*, bl. 131 en volg. Er zijn nog in 1733, in *Holland*, 400 personen uit de valleijen van *Piemont* aangekomen, van welke een derde kon werken, en twee derde niet, welke alstoen over die steden verdeeld werden, waar zich Walen Kerken bevonden. *Amsterdam* ontving er voor haar aandeel 69, voor welke uit de Algemeene Collecte voor de Waldenzen ƒ100 per kop betaald werd; deze personen werden toen provisioneel in het Walen Weeshuis gehuisvest; drie jaren later is dit getal tot 111 geklommen, dan de toelage, aan de Diaconie uitgekeerd, daarentegen tot op ƒ50 verminderd.

[4] Zie ook de *Articles Synodaux* van dien tijd.

[illegible] [illegible] en bestaan, gingen weder naar Amerika te gaan[1]."

De *Kaap de Goede Hoop* ondervond mede in ruime mate de gevolgen van de vervolging der Réfugiés. Hetzij dat zij van uit *Frankrijk*, onder leiding of bevel van eenen neef van den bekenden *Admiraal* DUQUESNE derwaarts zijn overgestoken[2]; hetzij, zoo als KOLBE verhaalt, op de sterke voorspraak van de Heeren Staten-Generaal, door de Illustre Compagnie, met hunne geheele familiën, zonder kostgeld, derwaarts zijn overgevoerd: zeker is het, dat al zeer vroeg, en welligt vóór 1685, tachtig huisgezinnen zijn overgekomen, die zich alle in de Drakensteinsche Kolonie hebben nedergezet: dezelve bestond, buiten eenige Duitschers, dan ook schier geheel uit Franschen, gelijk dan ook later aldaar de Fransche kerk was[3]. In de Re-

[1] [illegible] *Hist.* [illegible], II, 15[illegible]; IV, 208 en volg. HARTSINCK, *Beschr. van Guyana*, p. 741. »Nell' Indie," zeide LETI in 1690, »ne sono passate più di 400 famiglie rifugiate, sia della parte d'Inghilterra, sia di quella dell'Hollanda. *Teatro Belgico*, II, 146. Tot de menigvuldige verhuizingen naar *Suriname* heeft het huwelijk van CORNELIS AERSSENS, Heer van Sommelsdijk, met de Markiezin DE PUY DE ST. ANDRÉ MONTBRUN waarschijnlijk veel bijgedragen. Deze vrouw, uit een der eerste geslachten van *Frankrijk*, hetwelk in de geschiedenis van het Protestantisme vermaard was, heeft zekerlijk aan vele harer ongelukkige geloofsgenooten derwaarts een goed heenkomen bezorgd. Of zij zelve naar *Suriname* is vertrokken, blijkt niet; zij overleefde SOMMELSDIJK, en stierf in 1695, of daaromtrent, in den *Haag*. BAYLE, *Dict. Crit.*, I, p. 3. De zusters van SOMMELSDIJK, die navolgsters van LABADIE waren, en van welke er eene in het geheim met PIETER YVON, zijn' opvolger, gehuwd was, PAQUOT, III, 540, hebben óf zelve de gemeente der Labadisten te *Suriname* gevestigd, óf zekerlijk tot de vestiging derzelve medegewerkt.

[2] Dit vermeldt PEYRAT, 1, 93, die te zelfder plaatse ook gewag maakt van nederzettingen op het schiereiland van de *Ganges* en in den Indischen Archipel; ook bij ERMAN en RECLAM, VII, 289, vindt men daarvan eenig gewag gemaakt.

[3] KOLBE, *Beschr. v. d. Kaap*, I, 112 en volg.; II, 182. VALENTIJN, *Oud en N. Oost-Indië; Beschr. v. d. Kaap*, p. 21, 157. E. F. LE BOUCQ werd aan de gemeente van *Drakenstein* door de Synode aangewezen; hij heeft er echter niet lang vertoefd.

gisters van het Bestuur, dat jaarlijks uit hun midden werd verkozen, komen dan ook vele Burgemeesters voor uit de Fransche vlugtelingen, en eenige hunner schijnen zeer spoedig tot rang en aanzien in dit nieuwe land hunner inwoning te zijn gekomen. De landgoederen der Drakensteinsche Burgemeesters, LOUIS LE GRAND en ABRAHAM VILLIERS, welke zij, even als alle andere Fransche vlugtelingen, van den Heer Gouverneur SIMON VAN DER STEL hadden bekomen, werden wegens hunne fraaiheid en uitgestrektheid geroemd; doch voor het overige schijnt desniettemin deze kolonisatie niet die vruchten te hebben opgeleverd, welke men daarvan zich beloofd had, hetzij dat het terrein zoo goed niet was als in de andere deelen der Kaapkolonie, hetzij dat de eerste bewoners niet zoo zijn ondersteund geworden, als zij verwachteden; althans de aan de Fransche vlugtelingen vereerde landen bleven maar Meijerijen. Zij waren niet in staat uit de schulden te geraken, die zij bij hunne nederzetting hadden moeten aangaan, en daardoor bleven hunne woningen slechte hutten en geringe boerenhuizen. »Zij hadden," zegt KOLBE, »óf de Fransche manier verge»ten, óf te huis gelaten, de mode volgende van de inwo»ners alhier." Nogtans had de Kolonie veel aan hen te danken; de wijnbouw was er, wel is waar, niet door hen het eerst ingevoerd, maar wel verbeterd; de edelste wijnstokken, de *Frontignacdruif*, de *Russelaar*, de *Pottenbakker*, de *Avignon*, de *Champagne*, de *Bourgogne*, de *Wijntint*, zijn door hen ontboden, en de *Bon Jésus*, eene Perziaansche, lange, witte druif, die ongemeen schoonen witten wijn gaf, was een geschenk van een lid der onder de Gerefugiëerden zoo bekende familie DES MARETS aan de Heeren VAN DER STEL, de aanleggers en eigenaars van het naderhand zoo beroemde *Constantia* [1].

---

[1] VAN KAMPEN, *Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa*, II, bl. 331. SAVARY, *Dict. Univ. de Comm.*, I, p. 672.

daarbij erkend en aangenomen als »Onderdanen en Inge-»borenen dezer Landen, en in voorregten en privilegiën »volkomen gelijk gesteld met alle andere ingeborene onder-»danen." Dan op welke wijze de Heeren Staten-Generaal die gelijkheid, of liever die gelijkstelling, begrepen, leeren wij uit de daaropvolgende woorden: »Wy ordonneren en »statuëren by dese, dat deselve, dat sijn de Gerefugiëerden, »met hunne kinderen hier medegebracht of gewonnen, als »ook diegeen, die sich in het vervolg hier souden retire-»ren, sullen jouisseren van het regt van naturalisatie, zon-»der dat sy echter hierdoor gequalificeert en gerechtigt »sullen syn tot eenige Magistrature, Ampten, Digniteyten, »Officiën of Beneficiën, daartoe eenige andere naturalisatie, »of qualificatie nodig soude kunnen syn: des dat alle soo-»danige personen of familiën, die van dese onse *gratie* »sullen willen jouisseren, gehouden sullen syn sich te »adresseren aan de Magistraat of de Gerechten van de »respective steden en plaatsen, waaronder deselve willen »resorteren, om aldaar aanwijsing te doen en te verifiëren, »dat sy om de belijdenis van de ware Gereformeerde Reli-»lie aldaar syn gerefugiëert, alwaar hunne namen aange-»teekend en geregistreerd sullen moeten worden, alsmede »de plaatsen van waar deselve gekomen en gerefugiëert »syn, ten einde altoos daarvan kome te blijken:" eene bij-voeging, die ons de vraag zoude doen opperen, welke ei-genlijk de *gratie* van dit Plakaat is, zoo er nog eene *an-dere naturalisatie* noodig was, om tot eenige Magistrature, Ambten, Digniteiten, Officiën of Beneficiën te worden toe-gelaten, en welke toch de voorregten en privilegiën waren, »die alle andere ingeborene onderdanen genoten en hun »competeerden," wanneer daaronder de »qualificatie en ge-

---

om aan degenen, die ter zake van hunne religie zich hier hadden geëta-blisseerd, te bewijzen alle hulp en bijstand, en hen te voorzien met ver-scheidene vrijheden en voorregten.

»regtigheid tot eenige Magistrature, de faculteit van met »eenig ambt of digniteit te worden bekleed, of van eenig »officie of beneficie te jouisseren," niet eens begrepen waren[1].

De toestand der Gerefugiëerden is dus, zoo wij het wel begrijpen, zeer verschillend geweest, naar gelang van den tijd hunner overkomst in deze gewesten, en de plaats hunner nieuwe inwoning. In *Holland* genoten zij van 1681 af, alleen op hunne aangifte aan, en inschrijving bij de Magistraten, voor den tijd van twaalf jaren »vrijdom en exer»citie van alle extraordinaris lasten of schattingen, van »wat nature die ook zouden mogen zijn," terwijl zulks, zoo als wij gezien hebben, later tot de halve verponding over de vaste goederen werd uitgestrekt. Te *Amsterdam* genoten zij daarenboven mede, van 1681 af, voor den tijd van drie jaren »vrijheid van de Stads excijnsen, vrijdom »van de respective gilden en oorlof om hun ambacht te »exerceren en winkelneringe te doen, zonder daarvoor »iets te betalen, benevens het Burgerschap[2]," terwijl ge-

---

[1] »Dezelve waren," zegt WAGENAAR, *Vad. Hist.*, XVII, 349, »dan maar »zeldzaam begeerd, daar de bevoegdheid tot het bekleeden van aanzien»lijke ampten daarmede niet verbonden was, ten zij zulks uitdrukkelijk »door de Hooge Overheid vergund werdt" (hetwelk alzoo, naar het schijnt, nu en dan *bij exceptie* geschiedde), »en werden van kleine nuttigheid ge»rekend te zijn, daar het Burgerregt in de Steden hier te Lande ook door »de vreemdelingen kon verkregen worden." Zie ook, hetgeen BIJNKERSHOEK, bij de behandeling der vraag: »An peregrini ab administratione Reipu»blicae sint arcendi?" in zijne *Quaestiones Juris Publici*, L: II, c. 11, aanteekent.

[2] »Te *Amsterdam*," zegt WAGENAAR, *Beschrijv.*, I, p. 668, »werden Bur»gemeesteren gemagtigd, om diergelijke vrijheden aan diergelijke perso»nen te mogen toestaan." De vrijdom der *drie jaren* begon alzoo te loopen van den *datum* der afgifte van de Poorterceël. Dan reeds met het jaar 1690 werden deze voorregten beperkt tot de zoodanigen, die *versch*, *lineâ rectâ*, uit *Frankrijk* kwamen, en zulks op klagten der Burgerij, dat zij daardoor vrij wat leed; men besloot toen de vlugtelingen in alles, met name ook in het bekomen van het Burgerregt, met andere burgers

lijke, of althans gelijksoortige, beneficiën hun naderhand, onder andere in 1685, door de Burgemeesters en Regeerders van *Utrecht*, door den Oud-Raad van *Dordrecht*, in 1686 door de Staten van *Groningen* en *Ommelanden*, werden toegestaan. Zij waren alzoo aan de eene zijde van eene betere conditie dan de *inheimen* of *inboorlingen*, daar zij van lasten vrij waren, welke deze opbragten, terwijl zij van den anderen kant, hoewel zij zich met hunne geheele vaste woning alhier nederzetteden, ja zelfs beschonken werden met het Poorterschap van bijzondere steden, desniettegenstaande *uitlanders* bleven, en dus verstoken waren van het *inboorlingregt*, en van een aantal daaraan verbondene regten [1]. Dit *inboorlingregt*, dat zelfs van ouds nimmer alleen in de magt der Graven geweest is, konden zij niet bekomen, dan door de bewilliging van de Staten des Lands. En deze bewilliging erlangden zij niet, wat *Holland* en *Westfriesland* betreft, vóór 1709; in *Zeeland* vóór 1710; wat de Generaliteit eindelijk betreft, vóór 1715, terwijl zelfs al die Plakaten nog eene *naturalisatie ad honores* [2] nodig en vaststelden, om tot Magistrature, Ambten, Digniteiten, Officiën en Beneficiën te worden geadmitteerd. Zekerlijk een allerzonderlingste staat van zaken en regten! Het Poorterschap van *Amsterdam*, dat hun geschonken werd, of dat zij verkrijgen konden, door met Poortersen of Poortersdochters te huwen [3], gaf hun, ne-

---

gelijk te stellen, te meer, omdat men bevond, dat van de vrijheid van excijnsen dikwijls misbruik werd gemaakt. WAG., p. 706.

[1] DE GROOT, *Inleiding*, 1ste B., 13de D. VAN DER LINDEN, *Handboek*, p. 11. VAN LEEUWEN, *Rooms Hollands Regt*, 1ste B., 10de D. Voorbeelden vindt men bij ZURCK, in *Codice Batavo*, p. 542.

[2] Zoo vinden wij ze genoemd in zekere Resolutie der Staten van *Holland*, van 30 Aug., 1748. Zie *Gr. Pl. B.*, VII, 1060.

[3] Eene bepaalde verklaring van de Poortersdochter werd daartoe echter, naar het scheen, vereischt; althans bij Resolutie van 6 April, 1671, werd aan den Waalschen Kerkenraad gelast, voor het vervolg geen onderstand te verleenen,

vens andere voordeelen, het regt, »winkelnering te doen, »van wat nature die ook zoude mogen wezen, en hoe zij »zoude mogen genaamd worden;" dan geene continuële inwoning of »domicilie van zeven jaren" gaf eenige admissibiliteit tot de ambten van regering binnen de stad; daartoe behoorde tevens de »qualificatie, om binnen de »Provincie van *Holland* en *Westfriesland* eenige ambten te »bekleeden;" en deze kwalificatie verkregen zij niet dan in latere dagen, gelijk wij nu gezien hebben. Welligt houden die Plakaten eene algemeene admissie in, op adres van Gerefugiëerden, om te worden genaturaliseerd, terwijl die naturalisatie zelve niet eerder plaats had dan na vervulling der in de Plakaten aangewezene formaliteiten. In latere dagen verkregen alzoo de Gerefugiëerden, die zich hier kwamen nederzetten, alle voorregten en privilegiën van *ingeborene onderdanen*, en ook dadelijk, nadat slechts hunne namen bij de Magistraat waren aangeteekend en geregistreerd, de kwalificatie tot alle Magistrature, Ambten, Digniteiten, Officiën en Beneficiën; maar zij waren *eo ipso* daarom toch geene *Poorters* in de plaatsen hunner inwoning, en te *Amsterdam* onder andere *niet* admissibel tot de ambten van regering, dan na eene continuële inwoning of domicilie van zeven jaren. Zoo was in dertig jaren de verhouding van het *Poorterschap* met betrekking tot het *Inboorlingschap* veranderd.

Voor het overige was dit Poorterschap, vooral te *Amsterdam*, niet anders dan een lokaas voor alle vreemde Meester-Manufacturiers of Meester-Handwerkers, om hen naar hier te trekken, en daardoor de welvaart van de stad met handwerken en neringen, mitsgaders met aanwas van inwoners, te vermeerderen. Met dat inzigt

---

zoo de vrouw van een' behoeftige, of bedeelde, *fille de bourgeois n'aura pas rendu son mari bourgeois*, haren man niet het poorterregt had medegedeeld; van dien tijd af vervallen op de armenlijsten dan ook de woorden *bourgeois*, of *non bourgeois*, welke tot dusverre zorgvuldig op dezelve voorkomen.

werd in 1614 aan eenige lieden van *Aken*, die de draperie exerceerden, buiten eenige voorschotten in geld, het Poorterschap en de vergunning van een Gild geschonken [1], even als in 1661 aan de vreemde Meester-Handwerkslieden, makende baaijen, perpetuanen of dergelijke wollen manufacturen [2]. Zoo werd in 1668, bij gelegenheid dat door den oorlog in de Spaansche Nederlanden vele handwerkslieden uit *Vlaanderen* en andere daaromtrent gelegene Provinciën vertrokken, besloten, allen, die binnen deze stad eenen winkel of eene nering mogten begeeren op te zetten, in het Poorterschap te ontvangen en als Poorters te admitteren, te vergunnen hun handwerk en nering te mogen doen, schoon zij voor alsnog het Poortergeld niet kunnen opbrengen, mits dat zij beloofden, het binnen twee jaren te zullen betalen, en den eed aflegden; terwijl eindelijk nog, in hetzelfde jaar, het geheele onderscheid tusschen het *Groote* en *Kleine Burgerschap*, vastgesteld bij Resolutie van 31 Januarij, 1652, werd opgeheven, omdat die willekeur niet is geweest van zoodanig effect, als daarvan wel gehoopt werd, en dat het vermeerderen van dezer stede welvaart, door aanwas van alle soorten van handwerken en neringen, merkelijk verhinderd werd door de bezwaarlijkheid van het poortergeld [3]. Van toen af werden alle geregtig-

---

[1] *Handv. v. Amst.*, I, 124.

[2] Ibidem, IV, 1089. Omstreeks dien tijd werd door de Regering van *Amsterdam*, ter instantie van *Frankrijk*, door bemiddeling van DE THOU, aan de Papisten van de Fransche natie een huis op het *Rokin*, alwaar eertijds eene kapel was geweest, en dat daarvan nog het aanzien had, tot eene vrije kerk gegeven, waarvoor de Koning, dank zeggende voor eenige soort van meerdere vrijheid, eenen zeer honorabelen brief schreef. Daar echter de Priester wat te breed van de zaak harangueerde, en de vrijheid wat hoog opronkte, en dewijl het canaille nu en dan, terwijl aldaar mis of sermoen geschiedde, vergaderde, werd de dienst, uit vrees voor onheil, bij provisie gestaakt. AITZEMA, IV, 885, coll. 880. WAGENAAR, *Amst.*, II, 211. Kan deze kapel ook geweest zijn de kerk van het *Maria-Klooster*, op den hoek van de *Kalfsvelsteeg*?

[3] *Handv. van Amst.*, I, 125.

heden, den Poorteren competerende, voor het klein poortergeld (vijftig gulden), met aflegging van den Poortereed, zonder distinctie medegedeeld: gelijk dezelfde geregtigheden ook hiermede verstaan werden vergund te zijn aan al diegenen, die voordezen het klein poortergeld betaald hadden, terwijl zelfs aan allen en een' iegelijk, die van apparentie waren, hen zelve eerlijk te kunnen sustenteren, het zoude vrijstaan, zonder Poorterschap te koopen, allerlei handwerken en neringen hier ter stede te komen opzetten, mits alleenlijk in handen van Heeren Burgemeesteren den eed van getrouwheid aan de Stad doende. Zóó verstonden Lands- en Stads-Regenten in die dagen hun belang; zóó bevorderden zij de welvaart van Stad en Land; het *virtutem verba putant* was hun vreemd, en wat HENDRIK LAURENS SPIEGEL in zijne *Hieroglifica* zegt: »Kallen is mallen, doen is een ding," werd ook door hen betracht. De beide boven door ons genoemde Resolutiën omtrent het crediet geven gedurende twee jaren, voor de betaling van het poortergeld, en omtrent de algeheele openzetting van alle handwerken en neringen, volgden elkander binnen de tien dagen (15 en 25 Maart) op. En toen bij Willekeur het laatstgemelde onderscheid tusschen het groot en klein Poorterschap werd opgeheven, en daardoor het geheele Poorterregt, zoo als het tot dusverre bestond, werd vernietigd, was de eenige overweging van de Heeren van den Geregte deze: »dat zij in ervaring waren »gekomen, dat de Willekeur van den 31sten Januarij, 1652, »niet en is geweest van zoodanig effecte, als daarvan ge»hoopt werd." En men wane niet, dat zij halve maatregelen in het werk stelden, of door andere overwegingen van liberaliteit, chariteit of dergelijke geleid werden: geenszins; de Willekeur eindigt met deze woorden: »de»rogerende gemelde Heeren overzulks, en voor zoo velen »te niet doende alle vorige Willekeuren ter contrarie dic»terende, blijvende nogthans het gestatuëerde in 't regarde

»van die van de Joodsche natie, allenthalve in zijn geheel [1]."

Eerst met het jaar 1715 alzoo werden de Réfugiés in de Generaliteit als *Ingeborenen en Onderdanen dezer Landen* aangenomen, en tot dien tijd zijn zij dus, *stricto sensu*, ondanks het goede onthaal, dat zij hier genoten, *vreemden* geweest; dan desniettegenstaande hadden de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden alreeds in 1709, toen »de Edicten en Declaratiën, met betrekking tot de Réfugiés, op den duur »met de grootste rigeur werden geëxecuteerd, en zij der»halve en uit krachte van huwelijkscontracten niets kon»den obtineren, en van de successie hunner nagelatene be»trekkingen in *Frankrijk* bij continuatie bleven geseclu»deert, begrepen, dat sulks notoirlijk strijdende was met »alle redenen van regt en billijkheid [2]." De Fransche on-

[1] Deze keure, waarbij den Joden, ofschoon tot burgers aangenomen, verboden wordt eenige nering bij de hand te nemen of op te stellen, is van 29 Maart, 1632. *Hand. van Amst.*, I, 138: verg. Mr. H. J. KOENEN, *de Joden in Nederland*, p. 246 en volg., waar echter verkeerdelijk opgegeven wordt *Handv.*, I, 119, *b.*, welke plaats de ontheiliging van den Zondag betreft. Zie verder, over dit onderwerp, WAGENAAR, *Besch. van Amst.*, III, p. 141—161, alwaar breedvoerig over het Poorter- of Burgerschap en deszelfs voorregten gehandeld wordt, ofschoon het geen licht verspreidt met betrekking tot de boven door ons geopperde bedenkingen.

[2] Het was zulks ook zeker; dan er was in den maatregel zelven, die alleen Fransche onderdanen gold, welke, hetzij dan om de Godsdienst, toch zich hun wettig bestuur hadden onttrokken, ja, zelfs tegen *Frankrijk* de wapenen hadden gedragen, voor de Staten-Generaal der Nederlanden geene aanleiding of reden tot beklag; evenmin zien wij in, dat de favorabele reflectie, die op vorderingen van Fransche onderdanen op successiën hunner bloedverwanten, hier te lande verleend werd, aan onkunde of anderzins kan geweten worden; al de traktaten toch, waarbij het regt van *aubaine* was opgeheven, waren wederkeerig: »tout le contenu au présent »article (10) sera observé au regard des sujets du Roy dans les Pays de »l'obéissance des Seigneurs États." Wij zeggen het uitdrukkelijk: die alleen Fransche onderdanen gold, omdat men weleens heeft begrepen, dat de Publicatie van 31 October alleen daardoor is uitgevaardigd, dat er in *Frankrijk* geene acht op geslagen werd, of de vlugtelingen hier te lande

derdanen daarentegen meldden dagelijks zich, zoo ter zake van huwelijksvoorwaarden, als van successie, hier te lande aan, om hun regt te vorderen, dat van het Verdrag van *Kamerijk*, in 1559 af, later bij alle volgende Traktaten, en nog laatstelijk bij Art. 10 van het Traktaat van Commercie, Navigatie en Marine, van 10 Augustus, 1678, hun was verzekerd [1]. Uit overweging derhalve, dat zulks ten uiterste nadeelig zoude wezen voor den staat van deze landen, als dewelke daardoor ontbloot werden van de goederen en middelen hunner ingezetenen (*sic*), zonder eenige hoop of mogelijkheid van retour, vond men bij Publicatie van 31 October goed te verklaren en vast te stellen: »dat ook de Fransche onderdanen, noch ter zake van hu»welijksvoorwaarden, noch van successie, erfenis of legaat, »op of tegen de Gerefugiëerden hier te lande, noch op of »uit derzelver boedels, eenige vorderingen zouden mogen »doen, hetwelk niet alleen zoude werken, wat de toekomst »betrof, maar ook van kracht en effect werd verklaard, tot »hetgeen reeds is voorgevallen, doch bij den Regter nog niet

---

genaturaliseerd en als inboorlingen aangenomen waren, al dan niet, gelijk bij Plakaat van 18 Julij, 1709, geschied was. Dan behalve den zoo beperkten zin, dien men aan dit inboorlingregt gehecht heeft, moeten wij toch opmerken, dat laatstgemeld Plakaat alleen op naam der Staten van *Holland* en *Westfriesland* uitgaat, terwijl de Publicatie van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden is. De Réfugiés zijn vroeger, omdat zij geboren onderdanen van den Koning waren, ook dikwijls dan ook beschouwd niet begrepen te zijn in het *Cartel-Generaal*, waarbij de wederzijdsche gevangenen werden vrijgegeven. Zie het Request van den Waalschen Kerkenraad deswege aan de Magistraat van *Amsterdam*, in 1694.

[1] Over het *Droit d'Aubaine* zie men Mr. W. SCHORER, *Aanteekeningen op* DE GROOT's *Inleiding tot de Hollandsche Regtsgeleerdheid*, I, p. 90. VOET, *ad S. C. Tertullianum*, n. 30, enz. De Declaratie van den Koning van *Frankrijk* van 9 Januarij, 1685, ten faveure van de Hollanders, wegens het regt van *Aubaine*, kennen wij niet dan uit DUMONT, *Corps Dipl.*, VII, 2, p. 87. Aangaande de naamsafleiding heerscht verschil van gevoelen. Zie *N. Ned. Jaarboeken*, 1774, p. 527.

»uiterlijk is gedecideert, dat is: waarover het vonnis in »de tot die successie betrekking hebbende procedures nog »niet was uitgesproken [1].” Hoewel vreemden, en zelfs, ingeval van naturalisatie, nog maar protectie over persoon en goederen en *maintenu* van gestabiliëerde jurisdictie genietende, werden zij bij deze Publicatie, met betrekking tot hunne goederen en middelen, ingezetenen verklaard, en op dien grond aan hunne bloedverwanten, zelve veelal Protestanten, alle successie ontzegd, zonder dat het duidelijk is, aan wie hunne goederen dan nu eigenlijk vervielen; want wij kunnen, noch mogen vermoeden, dat door deze Publicatie de Staten-Generaal den Réfugiés op nieuws *Aubains* hebben willen reputeren en hen aan de wet en het regt van *Aubaine* hebben willen onderwerpen. Het was niets anders dan een maatregel van vergelding, op regt noch billijkheid steunende, maar die eenigen schijn van regtmatigheid voor zich had, omdat hij uitgelokt werd door de rigoureuse Edicten en Declaratiën des Konings, en omdat hij gold het belang van deze landen [2]. De Réfugiés waren er weinig mede bevoordeeld, terwijl het hun, zoo al niet de beschikking over hunne goederen ontnam, dan toch deed verstoken zijn van het vooruitzigt, dat hun uiterste wil, met betrekking tot hunne verwanten in *Frankrijk*, zoude geëerbiedigd worden.

---

[1] *Gr. Pl. B.*, V, 74.

[2] Het bragt veel toe, zoo als WAGENAAR zegt, *Vad. Hist.*, XVII, 349, om de bezitting dezer vreemdelingen in het land te houden; doch, voegt hij er bij, de vrede van *Utrecht*, in 1713 gesloten, deed deze wederzijdsche strengheden ophouden. Voor het overige blijkt het uit de *Mémoire pour les Français Réfugiés dans les États de Sa Majesté le Roi de Prusse*, tijdens de onderhandelingen van *Utrecht* ingediend, dat het Plakaat van 21 Oct., 1709, was genomen, ten gevolge der klagten van de kinderen van wijlen PAUL BENNELLE, een' Réfugié te *Amsterdam*, die aan de Staten bewezen, dat de onderdanen des Konings meer dan 1,400,000 gulden hadden ontvangen van successiën van hunne in *Holland* overledene bloedverwanten, welke alzoo het land waren uitgegaan. Zie ERMAN en RECLAM, VII, 329. —

Het heeft geduurd tot aan het jaar 1773, toen dus de meerderheid der Réfugiés reeds lang met het gros des volks versmolten was, en vele geene andere herinnering van hunnen vreemden oorsprong hadden overgehouden, dan hunnen Franschen naam, welke bij andere zelfs in eene vertaling van denzelven veranderd was, eer dat deze bepalingen, zoo in *Frankrijk*, als hier te lande, zijn opgeheven geworden. Bij het Verdrag van 23 Julij eindelijk werden de onderdanen wederzijds van dit regt, indien het plaats mogt hebben, of eenig ander dergelijk, onder welke benaming het ook zij, vrij verklaard, terwijl alle wetten en gebruiken door den Koning, alle Statuten, Ordonnantiën, Plakaten en Costumen door Hunne Hoog Mogenden werden afgeschaft [1].

Voor zoo vele weldaden en blijken van toegenegenheid waren dan ook de Gerefugiëerden niet ondankbaar; wat hunne nijverheid heeft uitgewerkt en welke de invloed geweest is hunner verstandelijke beschaving en geleerdheid; wat het voorbeeld van hunne heldhaftige volharding en van hunne onbezwekene trouw aan hun geloof heeft gedaan, zullen wij in het vervolg gelegenheid hebben op te merken, en dan eerst kan het blijken, of het te veel gezegd is, wanneer men met den waardigen Amsterdamschen Kerkleeraar L'ANGE beweert, dat zij daardoor aan dezen Staat hebben teruggegeven al de weldaden, aan hen bewezen [2]. Dan ook zij, die in de eerste hitte der vervolging meer bijzonder het onderwerp mogten wezen van de liefdadigheid hunner geloofsgenooten, gaven van hunne gevoelens bij herhaling blijken en getuigenis; men zie de geschriften van die dagen, de redenen hunner Leeraars, de *Actes* der Waalsche Synoden en Kerkenraden, den gedenkpenning, dien zij in het jaar 1688

---

[1] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 1158.

[2] LETI beweert zelfs, *Teatro Belgico*, II, 147, dat het voordeel, dat zij aanbragten, en het nut, dat zij stichteden, verre te boven gingen de weldaden, die zij ontvingen.

te *Utrecht* lieten slaan, en welken zij »aan den Utrechtschen »vrijen Staat, als hunne goedertierne Moeder, die hen, om »den Godsdienst tot haar gevlugt zijnde, allen als eigene »inboorlingen aldaar ontvangen en velen hunner met de »liefdegift van het Burgerschap begunstigd had, dankbaar»lyk hebben opgedragen [1].''

Desniettegenstaande bleef bij allen één denkbeeld heerschende, namelijk dat van eene toekomstige terugkeering in *Frankrijk*. Dat was de magtige drijfveêr, die hen tegen LODEWIJK XIV in het harnas had gebragt, en hen, zoo als wij later zien zullen, aan WILLEM III hunne schatten tot den togt naar *Engeland* had doen opschieten [2]; »ils ne parlaient que de cela; ils n'as»piraient à autre chose; le moindre mouvement sur la mèr »ou sur la tèrre, une vague emue, un buisson agité, étaient »capables de fortifier leurs espérances. Voyant le Roi GUIL»LAUME à la tête de tout un monde contre la *France*, ils »ne révoquaient nullement en doute qu'il ne vînt aisément

---

[1] VAN LOON, *Ned. Hist. Penn.*, III, 355, deelt dezen gedenkpenning mede. De gekroonde Leeuw der Vereenigde Gewesten ondersteunt op de eene zijde met den linkervoorpoot het wapenschild van *Utrecht*, en drukt met den regterachterpoot op een' bijenkorf, zoodat er de honigraten als een teeken der betoonde milddadigheid uitstorten, terwijl op den rand het omschrift te lezen staat: »Hostibus ense minans, mise»seras scit pascere melle," dat is: »De vijanden met het zwaard drei»gende, weet hij de ellendigen met honig te spijzen;" aan de andere zijde voert hij de woorden, in den tekst vermeld, aldus in het latijn uitgedrukt: »Almae Matri Trajectensi Reip. Galli Reformati ad ipsam Re»ligionis causa profugi omnes ut propria viscera excepti plerique pia »alumnorum sorte donati, hunc nummum grati afferebant anno Domini, »1688."

[2] »Les Réfugiés Français," zegt PEYRAT, I, 205, »triomphaient en ce roi, »symbole vivant de leurs principes, et l'ombragèrent de leur drapeau. Mé»lancoliques libérateurs, ils prirent leur part de la joie de l'Angleterre; »mais le souvenir de la France devait attrister leurs âmes dans ces fêtes »de la religion et de la liberté. La patrie des principes, quelque glo»rieuse qu'elle soit, ne peut avoir qu'un charme imparfait pour le coeur »de l'exilé; il lui manque toujours le parfum de la terre natale."

»à bout de toutes ses entreprises, et s'imaginaient à tout »moment le voir, parmi les palmes et les lauriers, mar»cher droit à *Paris;* jusques-là ni pertes des Alliés, ni les »grandes victoires des Français n'étaient capables de leur »ôter une opinion, qu'ils s'étaient si bien chaussée dans »l'esprit; quelques-uns même allaient jusqu'à cet excès, que »de se persuader que St. JEAN l'avait ainsi prédit dans son »Apocalypse[1]. A toutes les ouvertures de campagne, et tou»tes les fois, que les flottes d'Angleterre et de Hollande »mettaient à la voile, ils se figuraient que toutes choses »s'acheminaient à leur rétablissement. Quand le Duc de »*Savoye* entra dans la ligue; quand les Alliés firent une »irruption dans le *Dauphiné*; quand TOURVILLE perdit dans »la *Manche* 13 de ses vaisseaux, qui furent brûlés; lorsqu'on »apprit l'arrivée de RUSSEL dans la Méditerranée; lors»qu'on vit tomber *Namur* entre les mains des Confédérés; »toutes les fois en un mot qu'il arrivait quelque chose de »semblable, on tenait pour certain et indubitable le réta»blissement de l'Édit de *Nantes;* jusques-là même, que »quelques Ministres ont eu tant de foi à cet égard, qu'ils »ont par avance étudié les sermons, qu'ils feraient la pre»mière fois dans leurs Églises: et ce qu'il y a de plus »remarquable, il ne s'en trouvait presqu'aucun, qui ne »crût fortement la chose, et néanmoins à présent (ce »qui à vrai dire me donne quelque plaisir) à peine en »rencontre-t-on un, qui veuille avouer franchement, qu'il »ait donné tout de bon dans ce sentiment. Hélas! combien »de nuits passées sans dormir, combien de soupirs doulou»reusement poussés, combien d'afflictions et d'impatiences, »combien de chagrins et de dépits, causés par la lenteur

---

[1] Men denke hier aan JURIEU en zijne voorzeggingen, in 1687 uitgegeven, onder den titel van: *l'Accomplissement des Prophéties ou la délivrance prochaine de l'Église.* PEYRAT, I, 178—193. VAN LOON, *Ned. Hist. Penn.*, III, 352—355, alwaar de gedenkpenningen ter eere van JURIEU, en die met het Apokalyptische beest, welke D'AVAUX liet slaan, worden medegedeeld.

»et le retardement des affaires? En un mot c'est là-dessus »uniquement que roulaient tous les discours et toutes les »pensées[1]." Bij de onderhandelingen van den Vrede van *Rijswijk* in 1697, stelden zij dan ook vele pogingen in het werk, om, hetzij weder in het bezit hunner goederen te geraken, hetzij daarvoor eene indemniteit te erlangen; in de overtuiging, dat WILLEM VAN ORANJE, die zich den Beschermer van hun Geloof verklaard had, nimmer met den belager van dat zelfde geloof zoude kunnen onderhandelen, zonder hun herstel in *Frankrijk* en de vrije uitoefening van het Protestantsche geloof te verzekeren, hielden zij, zoo in *Engeland* als hier te lande, bijeenkomsten, waarop over hunne belangen gesproken, en besloten werd JURIEU naar dien Vorst af

---

[1] LETI, *Critique sur les Lotteries*, II, 122. — Vroeger, in April, 1690, is uitgekomen een schotschrift: *Avis important aux Réfugiés sur leur prochain retour en France. Donné pour étrennes à l'un d'eux par Monsieur* C. L. A. A. P. D. P. à *Amsterdam*, chez JAQUES LE CENSEUR, 1690, in den vorm van eenen brief uit *Parijs* gedagteekend, waarin de schrijver de Réfugiés bespot over hunne hooggespannen verwachtingen in 1689, en ten sterkste laakt zoowel hunne zucht tot spotternij, als eenen zekeren republikeinschen geest, waarmede zij besmet waren geworden in de plaatsen hunner ballingschap; dit wordt in het breede aangetoond, en gevolgd door *Réflexions sur l'irruption des Vaudois*, terwijl in de *Conclusion* hun wordt aanbevolen, openlijk te protesteren tegen al de diffamatoire en seditieuse libellen, *que leurs auteurs ont publiés par monceaux*. Dit geschrift, uit eene Roomsche bron, zoo het scheen, was voorafgegaan door eene voorrede van een' Réfugié, die daarin zijne lotgenooten tot tegenschriften opriep en vermaande; die schriften bleven dan ook niet uit, en zijn even talrijk als de menigvuldige uitgaven van het *Avis*. Hier te lande was echter het een en ander bijna vergeten, toen JURIEU in Januarij, 1691, plotseling met een *Examen d'un libelle*, etc. te voorschijn kwam, waarin het *Avis* aan BAYLE werd toegeschreven, voorafgegaan door een *Avis important au public*, waarin deze als het hoofd van eene kabaal werd uitgemaakt, gunstig voor het Fransche Hof. BAYLE beantwoordde dit door de uitgave zijner *Cabale Chimérique*, etc. bij LEERS te *Rotterdam*, 1691, welke op nieuws tot tegenschriften aanleiding gaf. Zie daarover genoegzaam het geheele leven van BAYLE, door DESMAIZEAUX, *Vie de* BAYLE. Amst., 1716, p. 297 en volg., enz. LETI, *Teatro Gallico*, passim. Het *Avis* komt voor in de *Oeuvres Diverses* van BAYLE, II.

te vaardigen. Als Stadhouder wist de Prins spoedig de Staatsche Gezanten tot voorspraak voor de Gerefugiëerden over te halen, daar ook het belang dezer gewesten zulks medebragt, zoowel hun vertrek naar *Frankrijk*, omdat men daardoor ontslagen geraakte van zulk eene overgroote menigte, welker onderhoud en ondersteuning aanzienlijke sommen vorderde, als ook het toestaan van indemniteiten, hetwelk mede indirect van invloed kon zijn op het welzijn dezer landen, *parce qu'elles régorgeaient d'émigrés protestans*, zoo als CAPEFIGUE zegt[1]; dan als Koning van *Engeland* was WILLEM III op een moeijelijker standpunt geplaatst, had hij andere belangen, andere pligten, en derhalve ook andere bedoelingen en voornemens; de omwenteling, die hem op den troon gebragt had; de erkenning van zijn Koningschap door geheel het Vereenigde Koningrijk was met veel bloed gekocht geworden, en eene emigratie van velen, die met den nieuwen staat van zaken niet instemden, was daarvan het gevolg geweest; naar *Frankrijk* hadden zich de meesten begeven, en zoo men dus van dat Rijk voor de Gerefugiëerden óf herstel in hunne haardsteden en altaren, óf indemniteiten vroeg, zoo zoude ook voor de Engelsche emigranten eene dergelijke vordering zijn ingesteld geworden, en dit lag niet in den geest van de omwenteling van 1688; eerst anderhalve eeuw later was *Groot-Brittannië* voor de emancipatie der Katholijken[2]

---

[1] LOUIS XIV, IV, 40.

[2] Merkwaardig zijn in dit opzigt de woorden van CAPEFIGUE in de *Lettre sur la Lutte Politique de* LOUIS XIV, GUILLAUME III *et* JACQUES II, van het IIIde Deel van zijnen LOUIS XIV, enz., bl. 6. »JACQUES II n'est point »un esprit médiocre; l'oeuvre qu'il a conçue n'appartient pas à une intelli»gence arriérée; il lutte pour la liberté de conscience contre le despotisme »de l'Église établie; il veut cette émancipation catholique que l'Angleterre »accomplit aujourd'hui; seulement son idée est trop avancée et toute idée »qui vient avant son tems, importune la société qui n'y est point préparée. »La Révolution de 1688 fut toute d'aristocratie et de despotisme ecclésias»tique; elle expulsa le roi national pour appeler un étranger; elle ne fut

rijp, en vandaar dan ook, dat èn de STUARTS èn de Gerefugiëerden bij den vrede van *Rijswijk* werden opgeofferd; de godsdienstige vraagstukken beschouwde men alleen de inwendige Staatsregeling te betreffen, en konden derhalve niet het onderwerp uitmaken van bijzondere verdragen tusschen de beide Staten; men besloot overeen te komen, om wederkeerig de geëmigreerden na te gaan en te surveilleren, en zich te verbinden, om alle ondernemingen te vóórkomen, die strekken konden, om de rust te verstoren. Noch de tusschenkomst der verbondene Protestantsche Vorsten, die herhaaldelijk voor hen in de bres waren gesprongen, had iets kunnen uitwerken; noch het *Adres der Gerefugiëerden*, in de meest nederige bewoordingen tot LODEWIJK XIV gerigt, zijn gemoed kunnen bewegen; hij bleef onafscheidelijk het beginsel van godsdienstige ééneid, dat hem de terugroeping van het Edict had voorgeschreven, getrouw, en wist zelfs bij den vrede met de Duitsche Vorsten, op den 30sten October daaraanvolgende gesloten, nog in dien geest gunstige voorwaarden te bedingen voor die streken, welke onder hun bestuur terugkeerden. Zeer juist zegt dan ook VON RAUMER in zijne *Geschichte Europa's seit dem Ende des* 15ten *Jahrhunderts*, VIter B., p. 444: »die Haupt»zwecke des verderblichen neunjährigen Krieges waren »meist verfehlt, — doch blieb er (LUDWIG) der gewinnende »Theil [1]."

»profitable qu'aux Lords et au Clergé Anglican; et cela est si vrai, que la »réforme populaire attaque aujourd'hui dans sa base tout l'édifice de la révo»lution de 1688." — Conf. ARMAND CARREL, *Histoire de la Contre-Révolution en Angleterre sous* CHARLES II *et* JAQUES II, mihi 364. — »Son plus grand tort," zegt CHATEAUBRIAND, *Essai sur la Littér. Angl. II*, 213, »fut de jurer en par»venant à la couronne, ce qu'il n'avait pas l'intention de tenir; la foi gardée »n'a pas toujours sauvé les empires; la foi mentie les a souvent perdeus."

[1] Wie over dit onderwerp naauwkeuriger berigten wil weten, zie de *Actes de la Paix de Ryswick*, III, passim; DE RAPIN-THOYRAS, *Hist. d'Angleterre*, XI, p. 305 en volg.; BURNET, *Hist. of my Own Times*, mihi II, p. 199; ERMAN et RECLAM, VII, 215 en volg.; wij lezen aldaar, pag. 227, dat er

Niet gelukkiger waren zij 15 jaren later, tijdens de onderhandelingen van den Utrechtschen Vrede; sedert de eerste preparatoire bijeenkomsten tot dezelve, in 1709 te *Geertruidenberg* gehouden, was van hunne zijde het verzet tegen dezelve uitgegaan, en zoo zij al niet meer evenzeer aan het denkbeeld van eene amnestie, van een herstel in hunne goederen, of van eene indemniteit zich hechteden, zij trachteden nogtans de vrijheid van geweten voor hunne geloofsgenooten in *Frankrijk* onder de voorwaarden van den vrede te doen opnemen. Dan niettegenstaande de intrigues van den Markies DE MIREMONT, welke een geheel herstel van het Edict van *Nantes* beoogde, en ondanks het beleid en de bedrevenheid van den ook in staatszaken zoo kundigen JACQUES BASNAGE [1], welke het orgaan hunner klagten en bedoelingen was, en in weêrwil van de Memoriën, door de Ministers-Plenipotentiarissen der Geallieëerden ingediend, vermogten zij niets uit te werken; in *Engeland* hadden zij de ongenade der Koningin ANNA zich op den hals geladen,

---

zelfs een plegtige Vast- en Bededag gehouden werd in de Fransche Kerken, zoo in *Brandenburg* als hier te lande, om 's Hemels zegen over de onderhandelingen af te smeeken. — Uit de menigvuldige geschriften van dien tijd blijkt echter, dat na den vrede van *Rijswijk* velen, wier goederen gedurende den oorlog waren verbeurd verklaard geworden, in *Frankrijk* terugkeerden.

[1] Over JACQUES BASNAGE zullen wij later, als wij de emigratie der Letterkundigen, haren invloed en hare gevolgen moeten behandelen, meer breedvoerig spreken; het zal hier echter niet overbodig zijn te vermelden, dat BASNAGE door den Raadpensionaris HEINSIUS dikwijls tot de belangrijkste onderhandelingen werd gebezigd; hij schijnt het vertrouwen te hebben gehad van den Regent van *Frankrijk* en ook van den Kardinaal DUBOIS, en gelijk hij in 1685, tijdens zijn vertrek uit *Rouaan*, bij een Brevet, door LODEWIJK XIV eigenhandig onderteekend, verlof ontving, om met zijne vrouw naar *Holland* te vertrekken, en zijne boeken mede te nemen, zoo verkreeg hij in 1717, door tusschenkomst van den Hertog van *Orleans*, een Brevet van den Koning, waarbij hij van de gestrengheid der Ordonnantiën omtrent de *Religionnaires* ontheven werd, en hem zijne goederen in *Frankrijk* werden teruggegeven. — Zie het *Éloge Historique de* BASNAGE *et l'Histoire de ses Ouvrages*, voor het Tweede Deel der *Annales des Provinces Unies*.

door hunne verstandhouding met de Whigs, door tusschenkomst van den Markies DE GUISCARD, terwijl alleen op het vermoeden van ter dienste dier partij hunne pen te hebben geleend, de Akte hunner Naturalisatie door het Parlement werd gecasseerd en geannulleerd; dan ook buitendien wilde geene der oorlogvoerende partijen het sluiten van den vrede aan transactiën tusschen den Koning van *Frankrijk* en zijne onderdanen opofferen, zoodat dan ook de Memoriën der Protestantsche Vorsten slechts flaauwelijk door de Ministers-Plenipotentiarissen werden aangedrongen, en er van de Fransche zijde bijna geen tegenstand behoefde geboden te worden; men moest dan ook met algemeene en onzekere beloften genoegen nemen, daar LODEWIJK XIV op dit punt onverzettelijk bleef. De Vrede werd gesloten, zonder dat er op de Protesten, door DE MIREMONT aan de Wethouderschap van *Utrecht* ingediend, eenig regard geslagen werd, en al wat men had kunnen verkrijgen, was het Edict van 17 Januarij, 1713, dat aan 136 Protestanten, die op de galeijen verzuchteden, de vrijheid wedergaf, en nog wel alleen op voorwaarde, dat zij onmiddellijk het land zouden ruimen, en zich buiten *Frankrijk* nederzetten; voor het overige bleven alle Edicten, in der tijd tegen hen genomen, in volle kracht, zoodat de intercessie van den Koning van *Pruissen*, van de Koningin ANNA en de Staten, voor de Réfugiés hoegenaamd geen effect gehad had; alleen die Geloofsgenooten, welke nog onder de magt van *Frankrijk* waren, en wien men geene verstandhouding met den vijand kon te laste leggen, genoten daarvan eenige vruchten [1].

Gelijk in de eerste jaren na den vrede van *Rijswijk* de aanhoudende vervolgingen vele menschen van de Provincie *Henegouwen* uit het Pausdom had doen overkomen, en zelfs

[1] Men zie RAPIN-THOYRAS, *Hist. d'Angleterre*, XII, 565—567; CAPEFIGUE, LOUIS XIV, VI, 159—163; COQUEREL I, 94; PEYRAT, II, 377. — *Histoire et Actes de la Paix d'Utrecht*, passim; WAGENAAR, *Vad. Hist.*, XVII, 520. — ERMAN et RECLAM, VII, 275, 80 en volg.

de Staten-Generaal, bij Resolutie van 2 Augustus, 1700, met een subsidie de talrijke naar het gebied van den Keurvorst van *Brandenburg* doortrekkende emigranten hadden moeten ondersteunen, zoo kwamen ook na den Vrede van *Utrecht* uit *Vlaanderen* vele behoeftige personen van de Gereformeerde godsdienst, vooral uit de omstreken van *Rijssel*, *Armentières*, *Meenen*, enz., naar deze gewesten, en toen is ook voor deze personen eene buitengewone collecte toegestaan door de Burgemeesters en Regeerders der Stad *Amsterdam*, terwijl zij zich later, vooral in het Graafschap *Almelo*, hebben nedergezet [1]. Dan buiten deze en de Waldenzen, welke wij gezien hebben, dat zich in 1733 hier nederzetteden, hadden de emigratiën in massa, welke in de eerste jaren na de herroeping van het Edict van *Nantes* plaats grepen, opgehouden; de politiek van *Frankrijk* ten aanzien der Gereformeerden was eenigzins veranderd, vooral na den dood van LODEWIJK XIV; men had er het gevaarlijke van ingezien, om, zoo als in de *Cevennes* geschied was, de geheele bevolking in de wapens te jagen, en het gevolg daarvan was geweest, dat men de vrijheid van geweten had toegelaten, en de uiterlijke godsdienstvereering beperkt had binnen de muren der huizen, zonder bijeenkomsten, kerken of publieke akten toe te laten [2].

Wel waren de Staten later herhaaldelijk in de noodzakelijkheid, voor het Protestantsche geloof in de bres te springen [3]; wel ging men er schier toe over, om aan den raad gehoor te geven, in de in 1705 uitgekomene brochure *la Loi du Talion* aan de hand gedaan, en de Papisten, bij wijze van represaille, uit *Holland* weg te jagen [4]; wel sloot men op vele

[1] De gemeente van *Tholen*, in 1713 opgerigt, was toen een gevolg hunner overkomst. — BACHIENE, *Kerk. Geogr.*, IV, 206. — De vroeger aldaar sedert 1658 bestaan hebbende Gemeente was reeds lang uitgestorven.

[2] COQUEREL, I, 95—97.

[3] WAGENAAR, XVIII, 229, 290—292.

[4] CAPEFIGUE, VI, 160. Zoude dáåraan dan wel aan eenen maatregel van Po-

plaatsen de Roomsche kerken, en voerde men de Plakaten tegen de Jezuïten op het strengst uit; dan de blakende ijver voor het geloof, waarvan men in de eerste jaren na 1685, uit welk beginsel hij dan ook moge ontstaan zijn, de bewijzen gezien had, was uitgedoofd; de overmagt van *Frankrijk* was verbroken; men had de Réfugiés minder noodig, hetzij om hen in den krijg te gebruiken, hetzij om van hunne industrie partij te trekken, en vandaar dan ook, dat men op vele plaatsen de gunsten en privilegiën, zoo als vrijdom van gilden, als anderzins, introk. Ja men was er zelfs op uit, zoo als wij in de Resolutie der Vroedschap van *Amsterdam* lezen, van 28 Mei, 1743, om de nakomelingen van de Fransche vlugtelingen en van andere vreemden met der tijd ééne natie te doen worden met de ingezetenen, waartoe te dier stede de Commissarissen van den Raad dan ook begrepen, dat men den Kerkenraad moest injungeren, om de kinderen, die uit de subsidiën van de stad werden onderhouden, voortaan in de Hollandsche en niet in de Fransche Scholen te laten gaan [1], terwijl men te gelijker tijd zoodanige beschikkingen nam, dat het subsidie voor de Fransche vlugtelingen in weinige jaren notabel moest verminderen, en zelfs met der tijd geheel ophouden, dewijl zulke personen geregtigd waren tot de kas van de Walen. Het gevolg van deze maatregelen was merkbaar in de vermindering der emigratiën [2], en had

---

licie moeten worden toegeschreven het verbod van den Hoofdofficier (van 18 October, 1716), om de Papisten Kerk in de Spinhuissteeg te laten uitgaan, als de Walen Kerk begon?

[1] De Diaconiescholen der Walen Gemeente te *Amsterdam* zijn van veel lateren tijd; dan reeds vroeger, en wel bepaaldelijk in 1725, komen er op de armenlijsten sommen voor: *pour l'écolage des enfans*, *papier*, *plumes*, *livres et chandelles*, *qui se montent à* 2000 *florins au moins*, terwijl er ook kinderen bepaald *en apprentissage* besteed werden.

[2] Wel kwamen er later, onder andere in 1752, nog bij de 200 personen in twee troepen te gelijker tijd te *Rotterdam* aan; dan deze hebben meest alle zich naar *Ierland* begeven, waar men hun eene veilige schuilplaats aanbood, misschien wel door tusschenkomst van Mevrouw de Prinses-Douairière van

vooral eenen nadeeligen invloed op de Waalsche Gemeenten, welke in uitgebreidheid veel afnamen [1], zoodat zij op de

---

WILLEM IV, die ook met eene gift van 200 Dukaten de door de Magistraat en eenige particulieren bijeengebragte gelden vermeerderde, waardoor men in de gelegenheid was meerendeels in hunne behoeften gedurende hun oponthoud in die stad te voorzien. Zie *Vad. Hist. ten vervolge op* WAGENAAR, I, 42—46. — Te allen tijde, maar vooral in de eerste jaren van het Refuge, was *Holland* en veelal *Amsterdam* het toevlugtsoord der vervolgde Protestanten; daarvoor waren verschillende redenen, van welke het voldoende zal zijn de uitgebreide handelsrelatiën op te noemen, welke die wereldstad bepaaldelijk ook met *Frankrijk* onderhield; het bewijs daarvan vindt men bij LETI, *Teatro Belgico*, II, 340: »in fatti non bisogna tirar »l'argomento della fatiga del Consistoro, e de' Diaconi in particolare dal »numero delle Famiglii, che venivanò per rifuggiarsi in *Amsterdamo*, ma da »quelle migliaia di persone che passavano come di transito, o per andare »à stabilirsi in Germania, o in Inghilterra, o altrove, né credo che si »trovino che ben pochi Rifuggiati in altri luoghi che non siano passati per »*Amsterdamo*, e che non habbino ricevuto qualche sollievo o dal Magistrato, »o dal Consistoro." — In *Frankrijk* zelfs werd dit opgemerkt, en zoo wij LETI moeten gelooven, *eodem libro* p. 147, pogingen in het werk gesteld, om het tegen te gaan; althans hij vermeldt: »un' Editto col quale il Re pro»mette di rendere à più próssimi parenti la metà del bene confiscato a »quei Rifuggiati i quali si volessero risolvere di uscire dall' *Holanda* e altri »paesi dove sono ricourati per andare a ripatriarsi in *Danimarca*, o vero »in *Hamburgo;* che sembra veramente cosa strana — et in fatti che cosa »ha da comandare Lui in *Danimarca* et in *Hamburgo* per dire a queste »gente andare a stabilirvi in questi stati? tuttavia in questo si può iscusare, »perche si potrebbe credere qualche tacita licenza, con il Re *Danese*, e con »il Magistrato *d'Hamburgo;* ad ogni modo né pure uno si trovò che si pre»valesse di questo Editto." — Zoo het waar is, dat een dergelijk Edict is uitgegeven, zoo was het niets anders dan eene poging, om ons Gemeenebest te benadeelen, dat van het Refuge behendig partij had weten te trekken.

[1] Over de trapswijze vermindering der Waalsche Kerk in de Nederlanden zie men BACHIENE, *Kerk. Geographie*, IV, 199 en volg. Toen, in 1773, waren er nog 49 Waalsche Gemeenten, waarvan 32 binnen en 17 buiten de Vereenigde Provinciën onder het Ressort der Generaliteit zich bevonden; deze laatste waren veelal Garnizoenskerken, terwijl die der dorpen rondom *Maastricht* en elders daaronder medegerekend werden; veel vroeger echter, reeds in 1732, waren verscheidene kerken zoo gering, dat zij naauwelijks voor kerken konden passeren. *Kerk. Plakaatb.*, II, 591.

dorpen en kleine steden, deels door het overlijden of verplaatsen der Predikanten, deels door het uitsterven of overgaan der ledematen tot de Hollandsche Gereformeerde Gemeenten, geheel verdwenen, terwijl ook in de grootere steden het getal der Predikanten werd verminderd, omdat de Gemeenten zelve in leden afnamen; de Réfugiés vermaagschapten zich al meer en meer met alhier gevestigde Nederlandsche familiën, en zij hebben, zeggen de Geschiedschrijvers der *Nederlandsche Hervormde Kerk*, de Heeren YPEY en DERMOUT, III, 284, »werkelijk in vele opzigten »zich onderworpen aan de landswijze dergenen, die hen met »broederlijke omhelzingen hadden ingenomen; vooral," zoo voegen zij er bij, »moesten hunne eerste nakomelingen zulks »doen, toen deze in eenigen stand optraden als Nederlandsche »burgers [1]. Met eenen goeden tongval spraken zij goed Ne»derduitsch, en werden als zoodanig met de oorspronkelijke »Nederlanders op ééne en dezelfde hoogte van opvoeding, »wellevendheid en welgemanierdheid geschat. In het oog »der fatsoenlijke wereld hadden vele hunner, door eenen »dagelijkschen omgang met Nederlanders, zelfs te veel van »het platte overgekregen, en te weinig van het fijne en ver»hevene hunner natie behouden. De vruchten van eenen »welovergeplanten boom waren te zeer verloopen; zij geleken »te veel naar oude inlandsche voortbrengselen, en hadden »haren echten aangenamen geur verloren." Met dit gevoelen is eenigzins dat van JUSTUS VAN EFFEN, in zijnen *Hollandschen Spectator*, Deel IX, N°. 241, *initio*, in strijd, die (in 1734) bij ondervinding zegt te weten, »dat zelfs de Fran-

---

Zie ook J. TEISSÈDRE L'ANGE, *Quelques Considérations sur l'utilité actuelle des Églises Wallonnes dans le Royaume des Pays-Bas et les moyens de les maintenir*, in de twee *Mémoires*, in het vorige jaar bij SL. DE LA CHAUX et FILS uitgekomen, p. 34.

[1] Wij hebben boven het een en ander over het *poorterregt* en de *naturalisatie* der Réfugiés aangemerkt; dit *in eenigen stand als Nederlandsche burgers optreden* is derhalve in eenen zeer beperkten en bekrompen' zin op te vatten.

»schen, onder ons geboren en opgevoed, alleen maar zoo wat »straat- en keukenduitsch verstaan en spreken, en vele hem »zelfs bekend hadden den *Spectator* wel te zullen lezen, in- »dien zij niet te vergeefs getracht hadden in deszelfs zin in »te dringen," ja die elders, Deel I, N°. 8, beweert, »dat der »vlugtelingen kinderen bij ons al wat mogelijk is doen, om »*Franschen* te zijn en te blijven; terwijl daarentegen, die in »*Groot-Brittanje* zich bevinden, zich hunne afkomst schijnen »te schamen, en niets verwaarloozen, om voor *Engelschen* »door te gaan," waarvan hij de reden aanwijst in de Engelschen zelve, »die uit der aard norsch en stuursch zijn, verach- »ters van andere volken, en wat de Franschen betreft, die »verachting met eenen ouden wrok en haat vermengen, ter- »wijl wij Nederlanders, meer verdraagzaam, gewoon met »alle volken der wereld om te gaan, ons zonder tegenstrib- »beling onderwerpen aan de noodzakelijkheid van de taal »der Franschen te leeren, welke vele fatsoenlijke lieden on- »der ons spreken en schrijven als hunne moedertaal [1]."

Doch dit onderzoek zoude ons onwillekeurig van ons onderwerp afbrengen; wij zullen later den invloed der Réfugiés op de beschaving en zeden der Nederlanderen moeten nagaan, en bij de beschouwing van *la vie intime* van ons volk in de achttiende eeuw, zal het ons al meer duidelijk worden, dat VAN EFFEN in vele opzigten regt had van te zeggen, dat wij onze zedemeesters, de Franschen, nu en dan in beschaafdheid (dat

---

[1] Ja zelfs beter, althans wat onze Juffers betrof, die, zoo als VAN EFFEN zegt, IX, N°. 1, volgens de gewoonte, door eene gouvernante opgevoed, eerder het Fransch dan hare moedertaal zijn magtig geweest, zoodat zij dan ook het Nederduitsch verstaan, zonder het te durven wagen daarin te schrijven; terwijl hij in hetzelfde nommer uit de omstandigheid, dat een aan hem in het Fransch geschreven brief geene de minste spelfout bevatte, zeer geestig besluit, dat zijn nieuwe Correspondent geene Fransche dame is, vermits hij gemerkt had, dat de geestrijkste Juffers van dien landaard doorgaans omtrent de ortographie op de kinderachtigste wijs gebrekkig vallen, ofschoon zij in proza en in poëzij dikwijls de verstandigste mans voorbijstreven.

daarom geene beschaving is) zoo ver te boven gingen en vooruitliepen, dat zij ons nooit zouden trachten te achterhalen [1]. Zeer waarschijnlijk heeft deze vermaagschapping met alhier gevestigde familiën, meer nog dan de maatregelen van 's lands Bestuur, het gevolg gehad, dat de nakomelingen der Fransche vlugtelingen en van andere vreemden met der tijd tot ééne natie zijn geworden, zoo zelfs, dat velen hunne familienamen veranderden en hollandiseerden, om daardoor alle betrekking tot *Frankrijk* te verbannen en te vergeten; in hoeverre welligt zij daartoe ook bewogen werden, om zekere hun vijandige gevoelens te ontgaan, die toenamen en opgewekt werden, naar mate hun maatschappelijke toestand verbeterde, en om welke te onderhouden, en de Réfugiés in hunne nakomelingen te depopulariseren, men zelfs de herinneringen van 1672 opriep [2], zullen wij later misschien gelegenheid hebben op te merken, als wij tot een algemeen overzigt zullen komen omtrent hunnen maatschappelijken toestand in de Nederlanden; maar zeker en buiten alle bedenking is het, dat vele geslachten, tot den meer beschaafden stand behoorende, en thans in de Nederduitsche Hervormde Gemeenten ingelijfd, desniettemin van Fransche vlugtelingen afkomstig zijn, dikwijls zonder dat zij het zelve weten [3]. Zoo werd LE BLANC, de Witt;

---

[1] *Holl. Spect.*, II, N°. 32.

[2] L'ANGE, *Mémoires*, p. 35. — Wij zullen later zien, dat dit gevoelen tegen de Franschen in het algemeen, uit bijzondere inzigten, door eene bepaalde politieke partij werd onderhouden en opgewekt. Reeds in 1690 verdedigde LETI hen in zijn *Teatro Belgico*, II, 143, en aan het slot van hetgeen hij omtrent de *Sentimenti contro i Francesi* vermeldt, komen deze woorden voor: »in somma questo dirò sempre ch'é gran piacere, e gran »profitto d'havere in una città Francesi, ma Suditi; e una buona massima »di stato d'evitare d'haverli per Signori et superiori."

[3] Veel vroeger, reeds in de vijftiende eeuw, had men hier te lande de gewoonte de geslachtsnamen over te brengen in de taal, waarin men schreef, zoo als te zien is uit de *Bijlage* A, p. 81, der *Bijvoegsels en Aanmerkingen* tot het Vierde Deel der *Vad. Hist. van* WAGENAAR, alwaar LODEWIJK VAN DEN

DUJARDIN, Tuyn of van den Bogaard; DESCHAMPS, van de Velde; DUBOIS, van den Bosch; LACROIX, van der Cruijse of Kruijs; CHEVALIER, de Ruijter of de Ridder; DUPRÉS, van der Weyden; SAUVAGE, de Wilde; MEUNIER, Mulder; DELCOUR of DE LA COUR, van den Hove; CORNEILLE, Kraaij; POIRIER, Peereboom; LAFORGE, Smit; DUCHATEL, van der Kasteele of van der Burg; CHAPELLE, Cappelle; LAFLEUR, Blom; LESAGE, Wijs; LEGRAND, de Groot; D'AMOUR, de Liefde; LE ROY, Koning; PETIT, Klijn; DUMOULIN, van der Meulen of Vermeulen; DUMONT, van den Berg; LE NOIR, Swart; DUPONT, Verbrugge; LE BOULANGER, Bakker; DE L'ARBRE, van der Boom; L'EMPEREUR, de Keizer; MARCHAND, Koopmans; enz., alle namen, welke tot de meest voorkomende en alledaagsche behooren [1], terwijl de meeste der Hollandsche namen in talrijkheid toenemen, naar mate de daarmede overeenstemmende Fransche namen van de ledematenboeken of armenlijsten verdwijnen.

Wij zullen later, bij de beschouwing van den zedelijken invloed van het Refuge, gelegenheid hebben op te merken, hoe *smaak*, *mode*, *geest van navolging*, gevoegd bij andere redenen [2], en geschraagd door de kanselwelsprekendheid der Fransche Predikanten, die eenen geruimen tijd gunstig uitstak boven die hunner Hollandsche ambtgenooten [3], al wat er meest geleerd, meest welopgevoed, en meest verlicht was

---

EYCKE en GOZEWYN DE WILDE vertaald wordt LOYS DU CHESNE en GOSSUYN LE SAUVAGE; zoo noemde men ook den Inquisiteur SONNIUS, geboortig van *Son* in *Kempenland*, DE CAMPO of VAN DEN VELDE, ibidem, tot Deel VI, p. 25. — Zoo heette JOAO DE VALLE evenzeer JAN VAN DAEL. PAQUOT, II, 18.

[1] Zie GLASIUS, *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland*, II, 281. ERMAN en RECLAM deelen hetzelfde mede, met betrekking tot de Réfugiés, die in *Brandenburg* zich nedergezet hebben, in hunne *Mémoires pour servir à l'Histoire des Réfugiés Fr.* Zie COQUEREL, II, 560.

[2] YPEY en DERMOUT, III, 284—286; DE 'S GRAVENWEERT, *Essai sur l'Histoire de la Littérature Neerlandaise*, p. 105.

[3] COLLOT D'ESCURY, *Hollands Roem*, IV, 2 p. 407—409.

onder de inwoners der Vereenigde Nederlanden, die Fransch verstonden, tot de Walen Kerk deed overkomen [1].

---

[1] Het zijn de woorden van L'ANGE, *Mémoires*, p. 35, 37.

O V E R Z I G T

ONZER

NDELSBETREKKINGEN MET FRANKRIJK,

GEDURENDE

DE ZEVENTIENDE EEUW

TOT OP

DEN VREDE VAN NIJMEGEN, IN 1678.

»Alle Koningen ende Princen syn van natuyre vyanden van al te »machtige Nagebuyren."

»Fransch Praetje,

»*tot Munster, by* nicolaes staets, »*int jaer* 1646."

De Handel met *Frankrijk* heeft zich hier te lande veel later ontwikkeld, dan die met het noorden en de overige deelen van *Europa;* dit was een noodwendig gevolg der omstandigheden, der ligging van deze gewesten en der eerste nooddruft van derzelver vroegste bewoners [1]: »alle landen

---

[1] BERG VAN MIDDELBURGH, *de Nederlanden en het Hanseverbond*, p. 54 en volg., 370; ook de Hanse had weinig of geene betrekkingen met *Frankrijk* vóór het begin der 16de Eeuw; toen namen dezelve toe, en trok onder de Nederlandsche Hansesteden vooral *Kampen* den Handel tot zich; daar echter nijverheid noch fabrijken destijds nog op eenen hoogen trap van ontwikkeling in *Frankrijk* stonden, maakten wijn en zout dan ook de hoofdvoorwerpen van den ruilhandel met de vreemden uit, die veelal aan de Noordkust, en vooral te *Rochelle*, gedreven werd. — KLUIT, *Hollands Rijkdom*, I, 167, 183, 210, 211, 364. GUICCIARDINI, *Belgium*, mihi p. 98, geeft breedvoerig de voorwerpen van in- en uitvoer van *Antwerpen* naar *Frankrijk* op, en het beloop van eenige derzelve op pag. 100; op p. 272 zegt hij, dat die van *ter Veere* in *Zeeland* met *Frankrijk* handelende, het regt van de *vrije krane* daartoe verkregen hebben; op p. 273, dat *Arnemuiden*, in het Fransch *Ramue*, de haven van *Antwerpen* dikwijls geheele vloten, ook uit *Frankrijk*, in hare door geheel *Europa* vermaarde haven zag gaan en komen; op p. 266, dat *Middelburg* den stapel had van Fransche, Spaansche, Portugaalsche en andere dergelijke Overzeesche wijnen, gelijk *Atrecht* in *Artoys* den stapel der wijnen, die te lande werden aangevoerd, p. 195. Uit VAN DAM, *Beschrijving van West-Voorn en Goeree*, pag. 53, weten wij,

6 *

»van *Batavia* zijn geweest woningen der visschers," zeide reeds PHILIPPUS CLUVERIUS, en zelfs, al werd dit ons niet door de geschiedenis bevestigd, dan nog zoude juist de ligging van Holland ons de visscherij als de bakermat van deszelfs scheepvaart en zeemagt aanwijzen [1]. Daar het land zelf niets voortbragt, waren de inwoners al vroeg verpligt de granen en eerste benoodigdheden des levens bij hunne naburen te zoeken, en zoo kwamen zij als van zelve naar het Noorden, waar zij hunnen overvloed van visch tegen die voorwerpen inruilden; langzamerhand ontstond alzoo onze handel met die streken, en het is eerst na deszelfs vestiging, dat wij handelsbetrekkingen met de zuidelijke deelen van *Europa* aangeknoopt vinden; daardoor eerst verkregen wij handelsvoorwerpen; daardoor ontstond een ruilhandel, die ons in staat stelde, ook in het zuiden de meest noodige behoeften ons aan te schaffen. Het ligt geheel buiten den kring van ons onderzoek, de ontwikkeling onzer handelsbetrekkingen met het Noorden bepaaldelijk na te

---

dat in 1503 de Zeeuwsche steden met vele groote schepen op *Frankrijk* voeren.

[1] De Staten van *Holland* noemen in eenige Plakaten de Visscherij *de hoofdnering, de welvaart en voorname mijn dezer landen;* alle neringen, ja de geheele scheepvaart, bestaan door deze nering, en zonder deze zouden zij weinig te beduiden hebben. SEMEYNS, Regtsgeleerde van *Enkhuizen*, noemt dan ook in zijn *Traktaat van de Haringvisscherij*, B. 5, de Haringvisscherij *de hoofdnering der wereld*, dewijl 's werelds koophandel zonder *Holland*, en Hollands nering zonder den *haring*, niet veel te achten zij, en dat de *haring Holland*, en *Holland* de geheele wereld handelende maakt. Zie *Beschrijving en lof der Stad Enkhuizen*, enz., aldaar 1717, p. 16. Men vergelijke hiermede het Achtste Hoofdstuk van de *Gronden en Maximen*, D. I: »dat *Holland* door de Visserij de Negotie, en door die twee de Manifacturen en de »Navigatie of scheepvaart verkregen heeft," enz.; door die visscherijen op zee en de negotie, daaraan hangende, leefden dan ook omtrent 450,000 menschen nog in het midden der Zeventiende Eeuw, ibid. I, Hoofdst. 9. — *Amsterdam is founded, we are told, on herring bones*, schrijft LAING, *Notes of a Traveller*. London, 1842, p. 7. — BERG VAN MIDDELBURGH, *de Ned. en het H.*, p. 160 en 161, in de noot.

gaan; veel is daaraan reeds gearbeid; dan meer nog blijft er te doen overig voor hen, die dit onderwerp opzettelijk zouden willen behandelen [1].

Voor die latere en tragere ontwikkeling van onzen Handel, althans van onzen Zeehandel met *Frankrijk*, is echter in de oorlogszuchtige gesteldheid van dien Staat, en de daaruit voortspruitende onzekerheid en wisselvalligheid van alle bezit en verkeer, mede eene voorname reden te zoeken; men kent de geschiedenis der zwakke opvolgers van KAREL *den Grooten*, en het kan dan ook geene verwondering baren, dat het verkeer ter zee, want aan eigenlijken handel valt onder zulke omstandigheden niet te denken, bij de strooptogten der *Noormannen*, en bij de overmagt der Fransche Koningen, om dezelve te bedwingen, gering

---

[1] Men zie onder andere MEERMAN, *Geschiedenis van Graaf* WILLEM *van Holland*, IV, p. 238—278, *van den Koophandel;* de Verhandelingen van denzelven, en FALCK, door het Kon. Ned. Instituut uitgegeven, *over den Invloed, welken* CHRISTIAAN II, *Koning van Denemarken, Zweden en Noorwegen, op de Geschiedenis van ons Vaderland gehad heeft;* Verhandelingen der Tweede Klasse, I, p. 1—88; en *over den Invloed der Beschaving van de Nederlandsche Natie op de Verlichting der Noordsche Volken;* Gedenkschriften in de hedendaagsche Talen, van de Derde Klasse, I, 251—270. — LODEWIJK DE GEER, *eene Bijdrage tot de Handels-Geschiedenis van Amsterdam in de Zeventiende Eeuw*, 1834 en 1841; BERG VAN MIDDELBURGH, *de Nederlanden en het Hanseverbond*. Utrecht, 1833; VREEDE, *Nederland en Zweden in Staatkundige betrekking*. Utrecht, 1841, waarvan echter nog slechts twee afleveringen het licht zien; ALTMEYER, *Histoire des Relations Commerciales et Diplomatiques des Pays-Bas avec le Nord de l'Europe pendant le 16e Siècle*. Bruxelles, 1840; EELKING, *de Belgis saeculo duodecimo in Germaniam advenis*. Göttingen, 1770; RAEPSAET, *Supplément à l'analyse historique de l'origine et des progrès des Droits Civils*, etc., *des Belges et Gaulois*, p. 11, en vooral A. VON WERSEBE, *über die Niederländischen Coloniën im nördlichen Teutschlande*. Hanover, 1826, passim; J. VOIGT, *Geschichte Preussens*, u. s. w. Königsberg, 1827—1839, V, 309, 453, VI, 131, 304, VII, 416, VIII, 80 en volg. Vergelijk ook de Prijsverhandelingen van VERHOEVEN en DE REIFFENBERG, 1777 en 1822, *over den Staat van den Handel en Fabrijken in de Nederlanden, gedurende de* 13de, 14de, 15de *en* 16de *Eeuw*, beide door de Brusselsche Akademie uitgegeven, passim.

was, en in eenen lijdenden toestand verbleef; ondertusschen vindt men toch reeds sporen van handelsbetrekkingen in het bevel van Hertog WILLEM *den Derden*, van den 23sten Maart, 1404, om represailles te nemen aan die van *Rouaan*, *Abbeville* en *St. Walric* (*St. Valéry*) in *Frankrijk*, voor de schade aan de poorteren van *Dordrecht* aangedaan [1]; dan ook na dien tijd bleven dezelve van weinig belang, waartoe de voortdurende onrust in *Frankrijk*, de menigvuldige kaperijen der Franschen zelve [2], de weinige aanmoediging en ondersteuning van de zijde der Fransche Koningen, ja zelfs de minachting, waarin alle handel aldaar langen tijd geweest is [3], veel hebben bijgebragt; geen wonder dan ook, dat zij denzelven geheel aan de buitenlanders overlieten, en zelve daaraan weinig deel namen, ofschoon het niet te ontkennen is, zoo als GUÉRIN in zijne *Histoire Maritime de la France*, I, 321, getuigt [4], dat de Kruistogten

---

[1] VAN DE WALL, *Handvesten van Dordrecht*, I, 389; reeds in 1398 zond *Amsterdam* vier groote schepen uit, en eene goede kogge om zout te laden; *de Koopman* of *Bijdragen tot opbouw van Neêrlands Koophandel en Zeevaart.* Amst., 1768—1776, I, N°. 59; volgens anderen echter, zijn eerst na den Frieschen vloed van 1400, of wel na den vloed van 1403, de zeegaten zoodanig verwijd, dat men van dien tijd af *Amsterdam* met groote schepen heeft kunnen bevaren. LE PETIT, *la grande Chronique*, I, 320; GABBEMA, *Neêrl. Watervloeden*, p. 144, en de aldaar aangehaalde schrijvers.

[2] WAGENAAR, *Amst.*, I, 157—160.

[3] SAVARY, *Dict. Univ. de Comm.*, in v. *Noble homme.* — Het is ongeloofelijk, hoever dit ging; de *Mémoires présentés au Roi de France par les Députés au Conseil Royal de Commerce*, in 1701, om over den toenmaligen staat van den Franschen handel te rapporteren, leveren daarvan het bewijs op, en geven de middelen aan de hand, om zulks tegen te gaan; zelfs in latere dagen vindt men daarvan nog sporen, en uit de titels van eenige werken, meestal omstreeks 1756 uitgekomen, als: *la Noblesse Commerçante*, *Commerçable*, *Oisive*, *le Commerce annobli*, welke MEUSEL in zijne *Litteratur der Statistik*, I, 473, opgeeft, maken wij op, dat men toen nog steeds over de vraag twistede, in hoeverre een edelman derogeerde, door zich met handel in te laten.

[4] Dit werk, in 1844 te *Parijs* uitgekomen, is met betrekking tot dit on-

de impulsie gegeven hadden, en vooral de betrekkelijke rust der laatste jaren van de regering van KAREL *den Vijfden* aan eenige plannen van zeetogten had doen denken, welke later, toen de buitenlandsche oorlogen aan het woeden waren, en ook binnenlandsche twisten het land verscheurden, niet geheel werden opgegeven, maar toen zelfs gedeeltelijk ten uitvoer gebragt werden door hen, die daarin een Refuge zochten tegen de rampen van hunnen tijd; vandaar, dat men schier op alle punten des aardbodems nederzettingen der Franschen aantreft, voordat men zeggen kan, dat zij eenigen handel bezaten.

Van den Handel, althans van dien in ons werelddeel, hadden onze landgenooten zich meester gemaakt, vooral toen de dwaze politiek van *Spanje* hun deszelfs havens ontzeide, en hunne ondernemingszucht zich andere uitwegen zoeken moest; de handel met *Frankrijk*, waarmede zij door de symphatiën van religiekrijg en verzet tegen *Spanje* thans naauwer verbonden waren, kwam toen meer in aanmerking, en geraakte, naar de getuigenis der Franschen zelve, langzamerhand geheel in onze handen. »Dans les premiers temps de »l'établissement de leur Commerce," zegt DECAZAUX DU HALLAY, Afgevaardigde van *Nantes* bij het *Conseil de Commerce* in 1701, »nos Pères étoient dans beaucoup de villes plongés dans »une entière indolence sur le Commerce, et réduits à cultiver »nos tèrres. Les Hollandais envoyèrent alors des Facteurs »et des Commissionnaires [1], qui par leur scavoir faire, se

---

derwerp bijzonder merkwaardig; zie onder andere het 19de chapître van D. I, *Navigations lointaines et mémorables découvertes et colonisations des Français, jusques et compris l'établissement des Compagnies des Indes par les soins de* COLBERT, *p.* 321—408. — Waarmede men vergelijke de *Études sur les Colonisations Françaises*, door SOULVESTRE, voorkomende in de *Revue de Paris*, over 1843 en 1844. Zie ook BANCROFT, *History of the u. s.* I, in cap. I, *French Settlements*.

[1] Reeds veel vroeger, omstreeks 1440 à 1450, vindt men gewag gemaakt van 300 à 400 *commis*, *facteurs ou clèrcs* in dienst van JAQUES COEUR van

»rendirent maistres de tout le Commerce de la plûpart des »ports de mer et même des villes au dedans du royaume. »Comme ils enlevaient nos denrées, on les regarda de bon »oeil; on prenait d'eux les marchandises de leur commer»ce, ils entretenoient les détailleurs; on leur vit bientôt »faire de grosses fortunes dans toutes les villes du royau»me, et se retirer chez eux avec de gros biens, laisser »d'autres facteurs de leur nation sur leurs affaires, qui suc»cessivement firent aussi leurs fortunes, pendant que nous »nous bornions à leur faire la cour, pour nous décharger »de nos denrées. Cependant ces fortunes nous causèrent de »l'ombrage, de la jalousie et de l'émulation; ce ne fut qu'a»lors qu'on pensa à faire du Commerce en France [1]." Werkelijk zien wij uit eene andere plaats dezer *Mémoires*, in het *Rapport* van *Languedoc*, chap. III, dat er te *Uzes* [2], in

Bourges, die om zijnen grooten rijkdom tot *Argentier* of *Sur-Intendant des Finances* van KAREL VII benoemd werd, doch later, waarschijnlijk ter zake van AGNÈS SOREL, om dezelfde reden als FOUQUET onder LODEWIJK XIV, in ongenade viel. Zie MEZERAY, *Chronijk van Frankrijk*, mihi I, 926; DE HUET, *Mémoires sur le Commerce des Hollandais*, Préface, p. 14—16; ARNOULD, *Finances de la France*, p. 120—137; BRESSON, *Histoire Financière de la France*, I, p. 119—130; KLUIT, *Holl. Rijkd.*, I, 201, en vooral TROUVÉ, JACQUES COEUR, etc. Paris, 1840, p. 9, 123 en volg.

[1] Ons bestek gedoogt niet deze uitspraken te toetsen aan het gevoelen van den overledenen Amsterdamschen Regtsgeleerde BIBEN, dat de voortgang des handels was even als die der beschaving, van het zuiden naar het noorden, en *Frankrijks* handel alzoo ouder dan die van *Vlaanderen*; hieraan wordt toegeschreven, dat het Vlaamsche regt, dat zijn de *Vonnissen van Damme* en de *Westkapelsche Zeeregten*, aan het Fransche, aan de *Jugements d'Oléron* deszelfs oorsprong verschuldigd was. Zie *Bijdragen tot Regtsgel.*, III, 229 en 469.

[2] Uit de *Topographia Galliae*. Amst., 1663, IV, 346, zien wij, dat de Wolweverij en de Handwerken van Sargiën, die aldaar gefabriceerd werden, de inwoners rijk maakten, en aan de uitheemsche landschappen deden kennen. Uit hetgeen wij bij BAUDART, *Memoriën*, IV, 178, lezen, zoude men opmaken, dat de handelsweg van *Turkije* over *Frankrijk* liep; aldaar namelijk lezen wij »des Turkschen Ambassadeurs versoec (aan den Hertog »van ANJOU, den Prins van ORANJE en de Heeren Staten in 1582) was, dat

Languedoc, meestal tien of twaalf *commis* of *factoren* hun verblijf hielden, om de manufacturen en stoffen, naar mate zij van de werklieden kwamen, op te koopen en te verzenden, hetwelk insgelijks te *Nismes*, *Tours*, *Lyon* en *Avignon* plaats had. »Les Hollandais," zegt DE SERIONNE, *les Intérêts des Nations de l'Europe développés relativement au Commerce*, II, p. 4, »font prèsque toutes les exportations »et importations de la France, qui sont d'une très-grande »étendue, et, ce qui doit paraître très-singulier, le négo»ciant hollandais soutient mieux que les négociants fran»çais eux-mêmes le prix de leurs propres marchandises, »la concurrence chez les autres nations par les avantages, »que lui donne son économie, son frêt et ses assortimens, »qu'il forme avec plus de facilité par l'abondance et la »variété de ses magasins."

Wij waren destijds »de opregte, volkomene en onvervalschte vrienden van *Frankrijk*," zoo als Koning HENDRIK IV, in 1593, door zijnen buitengewonen Ambassadeur, den Heere VAN MORLANS, na zijnen overgang tot het Roomsche geloof, deed verklaren [1]; »dat even als »zijn persoon van niemand meerder was geassisteerd in

---

»men 18 Turksche Kooplieden binnen *Antwerpen* woonplaetse zoude gun»nen, tot welke de Turksche waren en Koopmanschappen uit *Asia* en *Graecia* »door de Middelantsche Zee op *Marselyen*, van daer te lande tot aan de rivier »*Garonne* na *Bordeaux*, ende soo voorts van daer over den *Oceanum* na *Ant*»*werpen* zouden gevhoert worden."

[1] BOR, *Nederlandsche Oorlogen*, B. XXX, fol. 37 en volg. Te gelijker tijd dat HENDRIK IV dus openlijk zijne verpligtingen aan onze Staten beleed, zeide onze DE GROOT, *Annal.*, XVII, p. 532: »Gallorum insigne in »hanc rempublicam studium tunc sane emicuit, haud facile invento qui »factum ipsorum imitarentur, etc." Zie deze en andere getuigenissen opgesomd in de *Brieven van* CANDIDUS. Amst., 1782, I, 132 en volgende. — Wie met een opmerkzaam oog de geschiedenis dier tijden doorleest, zal daaruit bemerken, dat alreeds HENDRIK IV eenen begeerigen blik op deze gewesten geworpen had; daartoe hadden de onderhandelingen, met den Hertog van ANJOU na de afzwering van FILIPS II, en ook later aangeknoopt, het uitzigt hem geopend.

»deszelfs afflictiën dan van de Staten, die niet alleen za»ken van groote consequentie hadden aanvaard en staande »gehouden, extrème kosten gedragen, de krachten des vij»ands met moeite en gevaar gediverteerd, maar ook hare »goede affectie zoo wijd uitgestrekt, dat zij een deel van den »Franschen nood hadden geremedieerd, en dat met zulk een' »vaardigen en volkomen' wil, dat de verbindtenissen niet te »waarderen zijn;" en mede degenen, die, sedert dat door groote belastingen over alle vreemde inkomende manufacturen, de zijde-, wolle- en lijnwaadweverijen aldaar zoo dapper waren toegenomen, »dat de Françoisen nu meer ge»maakte stoffen en handwerken uitleveren, als vreemde naar »zich trekken," ons belasteden, die waren uit *Frankrijk* in vreemde landen en voornamelijk naar *Holland* te voeren [1]. Wij zullen later de gelegenheid hebben te zien, welke de voorwerpen van dezen handel waren, dan merken hier alleen aan, dat de waren, die zij van daar trokken, verre in waarde te boven gingen, hetgeen van hier aldaar werd ingevoerd, zoodat dit surplus derhalve, hetzij in baar geld, hetzij in goede wisselbrieven, moest gesaldeerd worden [2].

---

[1] *Gronden en Maximen*, II, cap. 7. *Alliantiën met Frankrijk.*

[2] Reeds in 1640 bestond er eene reguliere beurtvaart op *Rouaan* en *St. Valéry*, welke door verscheidene Ordonnantiën sedert is aangemoedigd en gewillekeurd, zoo als te vinden is in de *Handvesten van Amsterdam*, III, 1225—1237; de beurtlieden moesten zijn *Gildebroeders van het groote Buiten- en Binnenvaardersgild;* hunne ligplaats was te Amsterdam op den Singel bij de Korsjespoortsbrug, welke den naam van *Rouaansche Kaaij* voerde. FOKKENS, *Beschrijving van Amst.*, p. 77. Deze beurtvaart was in 1767 door de Friesche smakken en koffen, niet tot het gild behoorende, en door de zoogenaamde *kooprvachten*, tegen de Stadskeuren te niet geloopen, zoodat men in dat jaar het voorstel deed, om, met maintinering der oude privilegiën, eene *Kombinatiebeurt* op te rigten, waarvan het Concept-Reglement of Contract voorkomt in den *Koopman*, N°. 59. Over het Handelsverkeer van *Rouaan* en deszelfs belangrijkheid zie men de *Topographia Galliae*, III, 403, 406; ook te *Hoorn* bestond zulk eene beurtvaart; zie ABBING, *Vervolg op* VELIUS, p. 287 en 288, alsmede te *Rotterdam*, zie D. IV der *Keuren.* De oudste Ordonnantie voor de Buitenlandsvaarders, voerende smakzeilen

Men zag dan ook van de zijde van *Frankrijk* de voordeelen in, die uit dezen staat van zaken ook voor dat Rijk ontsproten, en trachtte op verschillende wijze onzen handel te bevoordeelen, en de banden van vriendschap en genegenheid tusschen de beide Staten naauwer toe te halen. Men offerde er onzerzijds de Protestantsche partij in *Frankrijk* aan op, en verbond zich met *Frankrijk* op het striktst tegen *Spanje*, zeer tegen den zin der Hollandsche Kooplieden, die in *Frankrijk* hun verblijf hielden, en ronduit verklaarden, dat hoe meer de Staten met *Frankrijk* zich tegen *Spanje* hadden ingelaten, des te meer zij in hunnen handel ontrust waren [1].

Ook hier te lande werden deze verbindtenissen met leede oogen aangezien; men vreesde toen reeds »de alliantiën met »het magtig en formidabel *Frankrijk*," en er waren vele leden in *Holland*, »die suspecteerden, dat, indien de oorlog »op het best ging, men eindelijk, in plaats van de Spaan»schen, *Frankrijk* tot nagebuur zoude krijgen, en wien het »dus niet aanstond, dat men derzelver ongelimiteerde inte»resten zoude amplecteren, omdat dit zoude strekken tot ver»mindering van de Vrijheid en de Souvereiniteit van *Hol»land* [2]." Het Traktaat van den 15^{den} April, 1634, werd

---

om te varen van hare beurten van deser Stede op *Rouaan* en *Londen*, mitsgaders ook van het vrachtloon der goederen, die zij zullen innemen, is van 19 Februarij, 1611, en komt voor in *het Boek der Zeerechten* (Middelburg, 1664, p. 140—145); toen was het echter eene *gecombineerde beurt;* de schippers voeren om en om op *Rouaan* en *Londen;* de *Rouaansche Kaaij* bestond mede reeds; het extract uit de vrachtlijst, aldaar medegedeeld, is belangrijk voor de kennis der waren, die destijds de handelsvoorwerpen waren; de noordsche waren maakten er het grootste gedeelte van uit. — In 1597 werden reeds de eerste *boden* op *Rouaan* aangesteld; later is in de Correspondentie op *Frankrijk* door middel van het *Antwerpsche postmeesterschap* voorzien geworden. WAG., *Amst.*, II, 543 en 544.

[1] *Politique Redenering over de Commercie en Navigatie van Frankrijk en die der Nederlanden*, 1746, p. 56.

[2] AITZ., B. XIV, 93.

dan ook niet gesloten dan onder protest van *Dordrecht* en *Amsterdam*, ondersteund door *Rotterdam* en *Alkmaar*. — Vreemd is het echter, dan waarschijnlijk wel een gevolg van den bloeijenden toestand onzes handels, die nog door geene traktaten zekerlijk behoefde beschermd te worden, dat er onder al de Traktaten, die er in de *Resolutiën van Holland* van den 11den December, 1648, worden opgenoemd, toen er gehandeld werd over het Edict van 24 October, geene bepalingen voorkomen, die ons nopen aan dezelve bepaaldelijk den naam van *Traktaten van Commercie* te geven [1]; al wat er in het Traktaat van 31 October, 1596, dat de Alliantie tegen *Spanje* betrof, voorkomt, of in dat van 17 Junij, 1609, dat over de Garantie van de Trèves handelt, of in de menigvuldige Traktaten van Subsidie en Campagne, welke de fournissementen van *Frankrijk* en de praestatiën van onzen Staat regelen, bepaalt zich tot *continuatie van gunst*, *faveur en recommandatie*, *vrijelijk frequenteren*, *koopen*, *verkoopen* en *vermangelen* en meer dergelijke; dan geene derzelve zijn uitsluitend ter zake van den koophandel aangegaan [2]. Niet vóór 1646 vinden wij een Traktaat, eenigzins meer van commerciëlen aard, te *Parijs* gesloten, op den 18den April; dan ook dit zegt KLUIT, hoewel

---

[1] Van de Fransche zijde is zulks wel beweerd, onder andere door DE HUET, *Mémoires sur le Commerce des Hollandais*, p. 90 (den bekenden nadruk van *le Grand Trésor historique du florissant Commerce des Hollandais*, etc. Rouen, 1712, in 12mo, met verandering alleen van den titel en den aanhef van de voorrede der eerste editie; SAVARY, *Dict. Gén. du Comm.*, I, 2, p. 430; MEUSEL, *Litteratur der Statistik*, II, 163); het komt ook in het Hollandsch en Duitsch voor, en verdient eenige opmerking, daar de schrijver *Inspecteur-Général des Manufactures de France* was; dan noch in onze *Recueils van Tractaten*, noch bij AMELOT DE LA HOUSSAYE, in zijne *Préliminaires des Traités faits entre les Roys de France et les Princes de l'Europe*, etc. (Paris, 1692, in 12mo), noch in de zes Deelen van het *Recueil* zelf, beide bij LEONARD uitgegeven, is ons iets van dien aard voorgekomen.

[2] Zie KLUIT, *Index Chronol.* op dien tijd, en vooral zijne *Historia Foederum*, I, 242—257.

het eerste *primum foedus*, verdiende toch eigenlijk dien naam niet; hoewel daartoe expresselijk gezonden is de Heer REYNST van *Amsterdam*, in kwaliteit van Commissaris, om, nevens den gewonen Ambassadeur, den Heer VAN OOSTERWIJK, propositiën te doen tot gemeenen welstand van den koophandel, was zulks inderdaad toch maar ter zake van de troubles, door de oorlogsschepen van Zijne Majesteit en de gewapende Kapiteinen onzen handel en koopvaardijschepen aangedaan [1].

---

[1] AITZEMA, B. XIV, 124; KLUIT, *Index Chron.*, N°. 398; wat van de Fransche zijde werd beweerd, dat de voorbaten, geregtigheden en exemtiën, van tijd tot tijd bedongen, als geannexeerd aan de alliantie moesten beschouwd worden, en dus ook niet meer konden noch behoorden te worden gepretendeerd bij het vervallen derzelve, is niet onjuist. — Zoo beschouwden zij de zaak, zegt BOREEL in de *Brieven van de* WIT, I, 281. — De Franschen beriepen zich op den regel in de *Ordonnantie van* HENDRIK III, in 1585, *op 't stuk van de zee gemaakt*, »que robbe d'ennemy confisque robbe »d'amy." WIQUEFORT, *Hist. des Prov. Unies*, II, 82, en bedienden zich van dit voorgeven, om de zee onveilig te maken en den handel te belemmeren. Daar nu deze gewapende Kapiteinen des Konings, voor het meerendeel Maltheser ridders, of jongere zonen der adellijke geslachten, geene betaling van den Koning erlangden, en al hunne goederen, bij hunne intrede in de Orde, aan hunne bloedverwanten moesten afstaan, zoo wisten zij, daar zij zonder deze rooverijen niet konden leven, veelal eenige der voornaamste beambten des Konings daarin te interesseren, ten einde dezelve daardoor ongehinderd te kunnen voortzetten. MAZARIN zelf was hun *associé*, zegt SISMONDI, *Histoire des Français*, XXV, 39. Daardoor alleen laat het zich dan ook verklaren, wat wij bij DE LA NEUVILLE in zijne *Histoire de la Hollande*, III, 65, lezen, dat men door de arglistigheid of nalatigheid der ondergeschikte ambtenaren, bij de ellendige regtsbedeeling van die tijden, 58 Arresten van het *Conseil d'État*, of van het *Conseil de Marine*, tot teruggave van geroofde schepen had weten te ontduiken; dat DAISSAC en DE LA LANDE, twee der voornaamste uitrusters dezer Kapers, den Commissaris, die naar *Toulon* gezonden was, om de loslating te bewerken, hadden weggejaagd, en dat de Hollandsche Consul aldaar op het midden van den dag was vermoord, over al hetwelk noch regt, noch vergelding te verkrijgen was. DE WIT, *Brieven*, I, 261, 265. De Admiraliteit te *Middelburg* was dan ook al in 1641, naar aanleiding van eene Resolutie van Hunne Hoog-Mo-

Het ligt buiten ons onderwerp, den afloop van dezen handel te zien, en de trapswijze verwijdering na te gaan, welke er, ten gevolge van het onzerzijds afzonderlijk met *Spanje* sluiten van den Munsterschen Vrede, tusschen onzen Staat en *Frankrijk* ontstond; de plannen van het Fransche Hof, met betrekking tot de Spaansche Nederlanden, werden daardoor gedwarsboomd, het misnoegen over die vredehandeling bleef een struikelblok tusschen de beide Staten, en had later, in 1672, den inval in onze gewesten ten gevolge [1].

---

genden, van 5 December, 1637, tot het besluit gekomen, *bij représaille* alle Fransche schepen, op de Duinkerkers door de particuliere kruisers hernomen, te laten volgen ten profijte van de heroveraars, tot zoolang ook de Franschen zich anders zouden gedragen. AITZEMA, B. XXI, p. 752.

[1] VAN WIJN, *Nalezingen op* WAGENAAR, II, 71; WIQUEFORT, I, 283; WAGENAAR, XII, 454, vooral COLLOT D'ESCURY, *Hollands Roem*, II, 219—222, alsmede het *Getrouw Advis, etc.*, »*rakende hetgeen gepasseerd is te Bodegra-* »*ven en Swammerdam*, 1674," p. 8—12. Onder de geschriften van dien tijd, geven ons het *Fransch Praetje*, te Munster, in 1646, en *den Ongeveynsden Nederlandschen Patriot*, te Alkmaar, in 1647, uitgekomen, een getrouw verslag van de gezigtspunten, waaruit men de onderhandelingen beschouwde. In het laatstgenoemde, een gesprek behelzende tusschen den *Ongev. Ned. Patriot* en een' Franschman, komt onder andere de volgende alleropmerkenswaardigste passage voor: »van Monarchie Universelle wenschte »ick dat je gesweghen haddet, want in Vrankryk hebje Boucken, Prophe- »cyen ende Visionen met hoopen dieder van spreecken. Aen alle pu- »blycke plaetsen laetje met vergulde groote Letteren stellen: *un Dieu,* »*un Roy, une Foy, une Loy.* Met een steeck in de pels van de Spaensche »Erffdochter soujer na toe kunne komen. Je weet niet watten Ombrage »datje met sulcke Fleurs de bien dire maeckt." Ook het Werkje, getiteld: *de Wettelycke Verantwoording der Hollanders, ofte een verhael van 't gepasseerde van den jare* 1624 *tot desen tydt toe, doorgaens aengewesen werdende de trouloose handeling van Vranckryck, die sy omtrent de opgherechte Tractaten, soo van vriendschap als commercie met desen Staet van tydt tot tydt hebben gehouden*, Amsterdam, 1674, en dat onder den titel van *Hollands ondergang by Vranckryck vastgesteld, en door desselfs Koningh* LODEWYCK XIV, *door alle bedenckelycke middelen sedert veertigh jaren herwaerts bevorderd*, Amst., 1689, zijn daaromtrent, in het tijdvak, dat wij nu behandelen, niet onbelangrijk. CAPELLEN, *Gedenkschriften*, II, 46. *Resol. van Zeeland*, 31 Maart, 1648.

Toen voor het oogenblik leidde dezelve wel niet tot eene openlijke vredebreuk; dan *Frankrijk* deed desniettemin, tegen de letter en den geest van het Traktaat van 18 April, 1646, aan, al wat in deszelfs vermogen was, om ons nadeel toe te brengen; het liet vrijen teugel aan de vrijbuiters, en men kwam er aan het Hof openlijk voor uit, dat de Staten niet euvel konden duiden, zoo aan dezelve niet langer de gunsten werden toegekend, welke zij tot dusverre genoten hadden, daar men gehoopt had, dat juist die voordeelen hen verhinderd zouden hebben tot maatregelen over te gaan, strijdig met hunne oude maximen en het interest hunner vorige bondgenooten. De kaperijen, alzoo toegelaten, deden ras aanmerkelijk nadeel aan onzen handel [1]; niet alleen in de *Middellandsche zee*, ook zelfs in de *Noordzee*, werden onze schepen opgebragt, en het Kollegie ter Admiraliteit te *Amsterdam* verklaarde dan ook in deszelfs Brief aan Hunne Hoog Mogenden, van den

[1] Het zal welligt niet overbodig zijn te doen opmerken, dat men deze kaperijen der Franschen niet moet verwarren met die der Duinkerkers; *Duinkerken* is niet vóór 1662 door koop aan *Frankrijk* gekomen. Kluit, *Ind. Chr.*, N°. 539: Van uit *Duinkerken* is aan onzen handel steeds veel nadeel toegebragt; men weet, hoe vooral de Zeeuwsche handel daardoor geïncommodeerd werd, totdat in 1632 de gebroeders LAMPSINS, in weinig tijds, hen uit de *Noordzee* verjoegen, zoodat dan ook de Assurantiën op de Bogt van *Frankrijk*, van 8 of 10 pCt., weder op 3 ten honderd daalden. Bij de bekende vijandige gezindheid van LODEWIJK XIV, moet het wel eenige verwondering baren, dat wij juist in die dagen CORNELIS LAMPSINS tot Baron van *Tabago* en Ridder van *St. Michiel* zien verheven. De Koninklijke gunst strekte zich echter niet zoo verre uit, dat zij hem *Tabago* weder teruggaf. Zie WAGENAAR, XIII, 119, en DE LA RUE, *Staatkundig Zeeland*, p. 72. Gargon, in zijne *Walchersche Arcadia*, II, 79, zegt, dat LODEWIJK XIV hem dit vereerde, gelijk het Diploma uitwijst, omdat voornoemde Heer op de Vredehandeling tusschen *Frankrijk* en *Holland*, in 1662, was gecommitteerd; mij is het echter niet gebleken, dat CORNELIS LAMPSINS tot het Traktaat van Commercie, van 27 April, 1662, heeft medegewerkt, veel minder dat hij daartoe is gecommitteerd geweest.

1648, zijn ontslag, daar huisselijke zaken en ook zijne jaren het hem moeijelijk maakten, na eenig verlof hier te lande, naar zijne betrekking weder te keeren, waar hij, zegt WIQUEFORT, nooit vroeger een goed figuur gemaakt had, en wel wist, in het vervolg nog minder aangenaam te zullen zijn. In zijne plaats stelden de Staten van *Holland* WILLEM BOREEL [1] aan de Generaliteit voor, een' man, door verschillende Extraordinaire Ambassaden wel bekend, toen Pensionaris van *Amsterdam*, maar dien men des te eerder liet vertrekken, zoo als WAGENAAR in zijn' eenvoud, maar naar waarheid, zegt, daar er vele bekwame lieden in de Regering waren, en men aldaar zelden lang achtereen schrandere Pensionarissen plagt aan te houden [2]. De meeste Provinciën keurden zulks goed, behalve *Zeeland*, hetwelk de bezoldiging van 14,000 gulden per jaar, voor traktement, en 6000 gulden voor zijn ameublement, te hoog vond, waardoor het dan ook tot Junij, 1650, aanhield, eer hij derwaarts vertrok.

In dien tusschentijd was echter de staat van zaken niet verbeterd. Op den eersten Februarij gaf de Koning van *Frankrijk* eene Declaratie: »portant Réglement sur le faict »de la Navigation, Armement de vaisseaux et de prises, »qui se font en mer," hetwelk hier te lande hevig ongenoegen gaf, terwijl ook de kaperijen, der Franschen vooral, in de *Middellandsche zee* ongehinderd voortgingen [3], niet-

---

[1] Over WILLEM BOREEL zie men, wat DE LA RUE in zijn *Staatkundig Zeeland*, p. 9—36, veelal naar LUISCIUS, mededeelt.

[2] COENRAAD VAN BEUNINGEN, die, na reeds in 1643 Secretaris te zijn geweest, in 1650 BOREEL verving, vervulde wel die betrekking tot 1660, dan werd het grootste gedeelte van dien tijd tot verschillende zendingen gebruikt.

[3] In de *Resol. der Staten-Gener.*, van 12 Maart, 1651, vinden wij eenen voorslag van A. A. SNOECK en J. THIERRY, cum Sociis, kooplieden te *Amsterdam*, aan de Staten-Generaal, »om tot weeringe van de roverijen der »Franschen en andere piraten, uit inclinatie tot het Gemeenebest met 1

tegenstaande het provisioneel Traktaat van 18 April, 1646, dat slechts voor vier jaren gesloten was, en dus stond te vervallen, in vigeur en observantie bleef, totdat er een nader permanent traktaat zoude zijn geteekend; het scheen hun dessein, zoo lezen wij in de Resolutiën van 25 Maart, 1651, onze gansche navigatie en commercie te ruïneren. Onze vaart op *Italië* leed daardoor veel [1]; die van *Genua*,

---

»Junij in zee te brengen 20 kapitale schepen van oorlog en voorts alle »volgende maanden gelijke 20 tot de nombre van 60, 80 à 100, de minste »met 30 tot 40 à 50 stukken gemonteert, en zulks gemant als nodig »zal geacht worden, en dit voor den tijd van 12 maanden, tegen beta- »ling op lijf- of losrenten, ten laste van den Staat." Toen deze voorslag in deliberatie genomen werd, moveerden de Staten van *Zeeland*, »dat in »den harent wel personen van dezelve genegenheid zouden worden ge- »vonden." De zaak leidde echter tot niets, *vu les grandes longueurs*, zoo als WIQUEFORT, I, 284, zegt: »auxquelles toutes les délibérations qui se font »dans les provinces, sont sujettes," zoodat men dan ook niet besloot, dan toen het saizoen verloopen was, en de kooplieden er van desisteerden.

[1] De premie van assurantie op *Venetië*, die sedert 1630 op 9 à 10 pCt. geweest was, steeg dan ook aanmerkelijk. Zie de *Cours van Negotie te Amsterdam*, in het *Bericht van den Koophandel*, door J. VAN NYENBORGH, Groningen, 1659, p. 195. De handelsbetrekkingen tusschen *Venetië* en onze Republiek zijn bekend; minder algemeen echter, dat in 1616, op den 30sten September, een besluit genomen werd op instantie van SURIANO, Resident der Republiek van *Venetië* alhier, waarbij JOHAN ERNST, Graaf van *Nassau*, met 3100 krijgslieden werd toegestaan, voor den tijd van een jaar zich in dienst van die Republiek te begeven en te verbinden, terwijl ook de overste JOHAN WASSENHOVEN een getal van 2000 mannen tot gelijk einde zoude mogen werven, een en ander om te dienen in den krijg tegen den Aartshertog FERDINAND van *Oostenrijk*. De consenten, hiertoe verleend, als ook een verhaal van den overtogt dier krijgsmagt naar *Venetië* en derzelver lotgevallen, worden medegedeeld bij BAUDARTIUS, *Memoriën*, B. VIII, p. 62; IX, 115—123. »Men had in *Italië* sedert »langen tijd nooit schooner of uitgelezener volk gezien," zegt BAPTISTA NANI, *Hist. der Republiek van Venetië*, Amst., 1685, I, 90. DARU, *Hist. de Venise*, L. 30, §. 11. Het is bekend, dat het Hofje *Venetia*, in de *Elandsstraat*, te *Amsterdam*, dien naam ontleent van JACOB STOFFELS, een voor-

Livorno en *Lucca*, welke zich bij voorkeur van Hollandsche schepen plagten te bedienen, omdat zij door derzelver goede uitrusting en wapening gevrijwaard waren voor alle molest van de zijde der Turken en Barbarijsche roovers, wilden dit niet meer wagen, daar de Franschen alles visiteerden en wegnamen. Zij wapenden derhalve een grooter getal galeijen, dan zij tot dusverre in zee bragten, en hiermede verloren wij alzoo de geheele vrachtvaart dier toen zoo bloeijende steden [1]. De Hertog van VENDÔME, Groot-Admiraal van *Frankrijk*, bragt eene nieuwe Armature in zee, kennelijk meer met een offensief doel, dan om zich te verzetten tegen de rooverijen, zoodat dan ook op den 23sten Junij het besluit genomen werd: »alle de schepen van wege »de Regering van desen Staat, de *Middellandsche zee* beva»rende, te authoriseren, aan te mogen tasten indistinctelijk »alle schepen, die deselve in de opgemelde zee voor de »boeg zullen komen, om daaraan haar guarand te mogen »vinden, van derzelver geleden schaden bij de Francoisen, »d'ingesetenen van desen Staat aangedaan," terwijl te gelijker tijd eene buitengewone wapening van zes en dertig schepen werd bevolen, en daarvan een eskader, onder den Luitenant-Admiraal TROMP, ter beveiliging naar de *Middellandsche zee* gezonden. Voorwaar, geweldadige maatregelen tegen eenen Staat, met welken men dan toch in vrede was, en die deze rooverijen op rekening bragt der burgerlijke verdeeldheden, die toen aldaar heerschten. Op

---

naam koopman op *Venetië*, die het omtrent het midden der Zeventiende Eeuw stichtte, en het den naam gaf van de plaats, waar zijn vermogen waarschijnlijk wel gewonnen was.

[1] De bondige Oratie, door den Ambassadeur BOREEL in het Fransch gedaan, toen hij daartoe expres ter audientie kwam, op den 4den April, 1651, voor het bed van Hare Majesteit de Koninginne-Regente, in het bijwezen van vele groote Heeren en Jufvrouwen, wordt medegedeeld in den *Holl. Mercurius* voor dat jaar, p. 44, benevens de lijst der schepen en goederen, waarvan de Ambassadeur de restitutie verzocht.

de klagten van den Resident BRASSET, dat zulks voor *Frankrijk* zoude insupportabel zijn, en dat men het niet zoude lijden zonder ressentiment, werden dan ook deze orders weder ingetrokken, toen men in 1652 met *Engeland* in oorlog geraakte. — Zoowel door dien oorlog, als ten gevolge der belemmeringen, die onze betrekkingen met *Frankrijk* ondervonden, was dan ook de handel, te *Amsterdam* vooral, zeer in verval, hetwelk op neringen en handwerken van grooten invloed was. Van de zeven deuren van de *Waag* waren er maar drie of vier open, de overige gesloten; het gras wies op de straten omtrent het *Heeren-Logement*, destijds het drukste gedeelte der stad; honderde huizen stonden te huur, hoewel het na Mei was, en wierde nu ook de Fransche vloot, die achter om *Schotland* kwam, en op 20 millioenen geëstimeerd werd, genomen, dan zouden ontallijke lieden geruïneerd zijn [1]. Het nieuwe in aanbouw zijnde *Stadhuis* besloot men dien ten gevolge maar van ééne verdieping te maken. Maar zoodra was niet in 1654 het Traktaat met CROMWELL gesloten [2], of de handel begon zich te herstellen; *Amsterdam* bloeide gelijk voorheen; dagelijks nam het zelfs in wasdom toe; van het genomen besluit omtrent het *Stadhuis* kwam men terug; eerlang waren er zelfs bepalingen en keuren noodig, om de weelde en den overdaad, die van deze welvaart het gevolg waren, te beperken, en geene twee jaren daarna, in 1657, werd reeds het plan gevormd tot de vierde vergrooting.

Welverre dat de onzerzijds betoonde gematigdheid in het nemen van représailles omtrent de rooverijen der Franschen van eenigen invloed waren bij het Fransche Bestuur, zoo ging het daarentegen voort, dezelve oogluikend toe te laten. Drie honderd acht en twintig onzer schepen waren

---

[1] AITZEMA, *Saken van Staat en Oorlog*, III, 813, 876. WAGENAAR, *Amst.*, I, 586, 591.

[2] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 461.

alzoo in negen jaren van vrede, van **1648** tot **1657**, weggeroofd [1]; en toen eindelijk twee Fransche schepen, gevoerd door D'ALIGNE en den Chevalier DE LA LANDE, die sedert lang onzen handel hadden geteisterd, in **1657** werden aangehouden en opgebragt, werd dit zelfs nog zoo euvel opgenomen, dat het een generaal arrest en saisissement ten gevolge had van alle schepen, particuliere huizen en logementen der Nederlanders, welke maatregel dan ook onzerzijds beantwoord werd door een verbod van alle Fransche waren, gewassen en manufacturen, en een beslag op allen Franschen eigendom [2]. — Dit voorval, hetwelk de speciale zending van den Ambassadeur DE THOU ten gevolge had, en dan ook, ten gevolge dier onderhandelingen, spoedig met een gewenscht verdrag eindigde [3], stremde echter ten hoogste de handelsbetrekkingen der twee Staten, en gaf zelfs aanleiding, dat de handel van *Parijs*, *le Corps des Marchands de Paris*, zich met een vertoog tot den Koning wendde, en volgens deszelfs opgave een verlies leed van 36 millioenen gulden.

Of zij bij die gelegenheid, dan later, toen de »zeer »groote, nieuwe belasting," zoo als wij in de *Gronden* en *Maximen* lezen: »op alle vremde inkomende waren, en »insonderheid Manifacturen," gesteld werd, en zij vreesden, dat dergelijke belastingen in *Holland* en *Engeland* »op alle inkomende Françoyse koopmanschappen" gesteld zouden worden, den staat der Waren hebben opgegeven, die in *Frankrijk* gemaakt werden en jaarlijks van daar werden uitgevoerd, is niet met zekerheid te bepalen [4]. Het

---

[1] WAG., *Vaderl. Hist.*, XII, 452.

[2] KLUIT, *Hist. d. Holl. Staatsr.*, III, 305—307. *Ind. Chron.*, N°. 483.

[3] Van den $^9/_{17}$den Augustus. KLUIT, *Ind. Chr.*, N°. 487. *Hist. Foed.*, I, 244. WAG., XII, 449—453. *Secreete Resol.*, I, p. 1657 en volg. DE WITT, *Brieven*, III, 349. BOREEL had dadelijk zijnen zoon met het berigt van dit arrest overgezonden. *Holl. Mercurius*, Maart, 1657, p. 33 en volg.

[4] Deze staat komt voor in de *Gronden en Maximen*, p. 269—270, en

schijnt, dat zij aan den Christelijksten Koning werd vertoond, om hem aan te wijzen, wat voordeel hij in zijn Koningrijk uit den vreemden koophandel verkreeg, en de schade, die hij lijden zoude, zoo denzelven eenige verhindering overkwam, uit oorzaak van het verbod der Hollandsche waren, hetwelk hij aangevangen had: ook door den Heer Ambassadeur BOREEL werd, in 1658, aan de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, van dien staat berigt gedaan. Wij zullen denzelven mededeelen, zoo als hij wordt opgegeven in de *Goutmijn van Vranckryck* van G. VAN WASSENBERGH (in 1672 gedrukt), omdat hij daar het uitvoerigst en meest volledig voorkomt, en voor het overige vrij wel overeenstemt, wat de cijfers betreft, met de opgaven van AITZEMA en DE LA COURT in de *Gronden en Maximen:*

1. »Men voert daer een groote menighte van dichte »Fluweelen, en Kaffaes uyt, dichte en gebeelde Satijnen, »goude en silvere Lakenen, Armosynen en andere zijde

---

daarmede gelijkluidend is die bij AITZEMA, *S. v. Staet en Oorlog*, IV, 290. Die uit de *Goutmijn van Vranckryck geopent en gestopt*, p. 28 en 29, verschilt daarmede eenigzins, doch komt ons desniettemin voor het getrouwste afschrift te zijn van dengenen, door BOREEL op 7 September, 1658, met zijnen zoon JACOB uit *Parijs* overgezonden, om »vertrouwelyck te »communiëeren wat van de Fransche desseynen was," en in particuliere conferentie overhandigd. Want dat de lijst bij AITZEMA niet de originele is, blijkt uit het geheele stuk. Het is vooreerst niet geteekend, gelijk de beide andere aldaar medegedeelde stukken omtrent *de Desseinen van Commercie in Frankrijk*, en *de Compagniën in Frankrijk gemaakt of nog te maken*, en het is bovendien kennelijk een uittreksel, hetgeen vooral duidelijk wordt, wanneer men het met de beide andere vergelijkt. Het is veel minder af- en uitgewerkt dan deze, en verraadt zich door deszelfs kortheid en beknoptheid. AITZEMA noemt het dan ook geenen *Staat of Lijst*, maar blootelijk eene *Enumeratie*, van de Waren en Manufacturen, die in *Frankrijk* gemaakt, en in deze Provinciën werden ingevoerd, »welke »men bij retorsie soude konnen verbieden en excluderen." Alleen deze laatste woorden doen genoegzaam zijn, dat het geen echt stuk is, zoo als hij het mededeelt.

»Waren, die te *Lyons* gemaeckt worden, en tot boven de »twintig tonnen goudts oplopen............ *f* 2.000.000.

2. »Aen zijde Lakenen, Taffetas, Poudesoyen, Armo»synen, Lijnwaet en goude en silvere Moren, dichte en ge»beelde Tabynen, zijde Linten en andere zijde Stoffen, die »te *Tours* gemaeckt worden, voor meer dan veertig tonnen »goudts [1].............................. *f* 4.000.000.

3. »Aen zijde Linten, Kanten, Passementen en Knopen, »die te *Parijs*, *Roan*, *St. Chamont* en *St. Estienne* in *Fo»rests* gemaeckt worden, voor omtrent twintig tonnen »goudts.................................... *f* 2.000.000.

4. »Gelyck ook een groot getal van Sargiën, die men »te *Châlons*, in *Chertres*, en Starmynen, die men te *Rheims* »maeckt; een groote menighte van Sargiën, die t'*Amiëns*, »*Crevecoeur*, *Blicourt* en andere steden van *Picardyen* ge»maeckt worden, de welcken tot meer dan twintig tonnen »goudts konnen belopen [2].................. *f* 2.000.000.

5. »Aen Kastoorhoeden, Vigognesche Hoeden, en van »Hayr en Wol, die in de Stadt en Voorstadt van *Parys* »gemaeckt worden, en veel anderen, die men te *Lyons*, te »*Roan*, en in de andere plaetsen van *Normandyen* maeckt, »voor meer dan vyftienhondert duysent guldens......... »...................................... *f* 1.500.000.

6. »Aen Pluymen, Bandeliers, Gordels, Koorden, Way»ers, Hulselen, Maskers, goude en ge-ëmailleerde Spie»gels, groote Kassen voor Horlogiën en Uurwercken, en »om Medailliën, Platen en Braseletten, en andere Kleyne »Snuysteringen daer in te doen, voor meer dan twintigh »tonnen goudts.............................. *f* 2.000.000.

---

[1] In al deze paragraphen hebben wij de oude spelling onveranderd gelaten, ten einde in de verbetering derzelve geene onnaauwkeurigheid te begaan. Bij AITZEMA komen deze twee eerste paragraphen bijeengetrokken voor.

[2] Deze par. komt bij AITZEMA niet voor.

7. »Aen Handtschoenen, die te *Parys*, *Roan*, *Vendos-* »*me*, *Clermont* en in andere plaetsen gemaeckt worden, »voor meer dan vyfhondert duysent guldens [1] . . *f* 500.000.

8. »Aen Sayette Garen, 't welck men door 't geheel »Landtschap van *Picardyen* spint, wordt meer dan vyf- »hondert duysent guldens uyt de geseyde plaetsen geson- »den. . . . . *f* 500.000.

9. »Aen alderhande Papieren, die in *Auvergne*, *Poic-* »*tou*, *Limosin*, *Champagne* en *Normandyen* gemaeckt wor- »den, voor meer dan twintig tonnen goudts. . *f* 2.000.000.

10. »Aen Spelden en Naelden, die men te *Parys* en »in *Normandyen* maeckt, gelyck oock aen houte Kammen »en anderen, meer dan vyfhondert duysent guldens. . . . . ». . . . . *f* 500.000.

11. »Aen alderhande Maleryen, die in *Forests* en *Au-* »*vergne* gemaeckt worden, voor meer dan vyfhondert duy- »sent guldens [2]. . . . . *f* 500.000.

12. »Aen Lynwaet, dat in *Bretagne*, *Anjou* en *Nor-*

---

[1] De opgave bij AITZEMA verschilt hier niet meer dan 1 millioen gulden. De geheele uitvoer van *gants et autres ouvrages en peau* bedroeg in 1841 slechts eene waarde van 144,544 francs. *Tableau Général du Commerce de la France*, p. 17. Het verbruik van handschoenen schijnt echter vroeger veel meer belangrijk te zijn geweest. Te *Utrecht* maakten de Handschoenmakers, blijkens een oud Charter, reeds in 1388 een Gild uit. Zie VAN DER MONDE, *Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van Utrechts Pleinen*, *Straten*, enz., 1844, p. 31. Bij WAGENAAR, *Amst.*, I, 587, wordt van een' Handschoenmaker gesproken, die 48 knechts in het werk had gehad, doch nu door den algemeenen stilstand in alle neringen, ten gevolge van den Engelschen Oorlog, zelf voor knecht moest gaan werken. »C'était »autrefois un proverbe, que pour qu'un gant fût bon et bien fait, il fal- »lait que trois royaumes y contribuassent, l'Espagne pour en apprêter la »peau, la France pour le tailler et l'Angleterre pour le coudre." ERMAN *et* RECLAM, V, 64.

[2] Bij AITZEMA vindt men hiervoor »aen *Nurnburgh* werck ofte quincaille- »rie, dat gemaeckt werd in *Auvergne* voor meer als seshondert duysent »guldens."

»*mandyen* wordt gemaeckt, soo tot Seylen als ander, dat »fynder is, voor meer dan vyftigh tonnen goudts....... »....................................... *f* 5.000.000.

13. »Aen Huys-Gewaet, dat in Bedden, Materassen, »Dekens, Behanghselen van verscheyde Stoffen, van zijde »en anderen, met zijde Stricken, Franjen en Pluymen »verçiert, voor meer dan tien tonnen goudts [1]......... »....................................... *f* 1.000.000.

14. »Daer-en-boven wordt er noch een seer groote me»nighte van Wynen uit *Bordeaux*, *Rochelle*, *Nantes* en »*Bayonne* gevoert, die, soo sy niet wech-gesonden wierden, »ten meestendeel souden verderven en verloren gaan, en »dit bedraeght meer dan tachtigh tonnen goudts [2]....... »....................................... *f* 8.000.000.

15. »Brandewynen voor *Hollandt* alleen, tot vyf en »twintigh duysendt Stucken, met d'asynen, bedragen meer »dan dartigh tonnen goudts [3].............. *f* 3.000.000.

16. »Aen Saffraen, Pastel, Seep, Honigh, Amandelen, »Olyven, Kappers, Pruymen en Pruymellen voor meer dan »twintigh tonnen goudts.................. *f* 2.000.000.

---

[1] Op vijf millioenen wordt dit bij AITZEMA geschat.

[2] AITZEMA geeft op meer dan 5 millioenen gulden. Bij WAGENAAR, *Vad. Historie*, XIII, 25, lezen wij uit het *M. S. Verbaal der Ambassade*, in 1660—1662: »de geringe belasting, door de Staten op de Fransche Wa»ren gelegd, had onder andere den trek in de wijnen, waaraan door de »ingezetenen der Vereenigde Gewesten jaarlijks 10 millioenen besteed wer»den, zoo zeer doen toenemen, dat dezelve van één tot twee was aange»wassen." VAN BEUNINGEN noemt den Franschen wijn »eene koopmanschap van »8 millioenen en meer." *Brieven*, I, 349. De stapelplaats der Fransche wijnen schijnt vroeger vooral te *Middelburg* geweest te zijn. SAVARY, *Dict. de Commerc.*, p. 397, 1225; alsmede te *Rotterdam*, ib. p. 397, 411. GUICCIARDINI, p. 195, 266.

[3] Ook omtrent de brandewijnen geeft AITZEMA vijftien ton minder op, terwijl bovendien de woorden, »voor *Holland* alleen," bij hem niet voorkomen.

17. »Vyf of Seshondert Schepen, die te *Brouage*, *Ole-* »*ron*, in 't Eylandt van *Rets*, en de Bay van *Borgneut*, »*Poulegin* en *Crosil*, voor meer dan vyftienhondert duysent »guldens laden [1] .... *f* 1.500.000.

»In alles jarelycks driehondert en
»tachtigh tonnen goudts.

»Uytgesondert het Koren, de Tarwe, Rogge en Garst, die »niet uytgevoert worden, dan in vruchtbare jaren [2]."

Wanneer nu de granen op vier millioenen geschat worden, zoo zoude, volgens deze opgave, de gezamenlijke uitvoer naar de Nederlanden bedragen hebben de aanmerkelijke som van 42 millioenen, waarvan *plus minus* 28 millioenen aan voorwerpen van Fransche nijverheid, en het overige aan voortbrengselen van den grond.

In hoeverre voor het overige deze opgaven volledig zijn, is, bij gebrek der noodige bescheiden dienaangaande, moeijelijk te beslissen. Herhaaldelijk schijnen er dergelijke opmakingen, tijdens de onderhandelingen tot het Traktaat van 1662, te zijn gemaakt. Zoo spreekt VAN BEUNINGEN in zijnen brief aan DE WITT, van 14 Januarij, 1661, ook van »eene remonstrantie van Fransche kooplieden, waaruit »demonstratif zoude blijken de excessive distantie van de »quantiteit en waarde van waren en vruchten, die uit

---

[1] Het Zout wordt bij AITZEMA niet opgegeven; de scheepsruimte stemt daarmede anders wel overeen. Belangrijke aanvoer van zout, mede tot gebruik voor onze visscherijen, had er ook plaats uit de *Westindiën* van *Punto del Rey*. »In 1608," zegt VAN METEREN, f°. 553, *a.*, »voer men op »die plaats met tachtig groote schepen, van omtrent 600 of 700 vaten, »voorzien met 2000 man:" dit maakte toen, wat het getal schepen betreft, juist de helft uit van onze gansche vaart buiten *Europa*. VELIUS, *Chronijk van Hoorn*, p. 512.

[2] Allerbelangrijkst is het, met dezen staat te vergelijken, hetgeen GUICCIARDINI in zijn *Belgium*, mihi p. 98, mededeelt omtrent hetgeen uit *Frankrijk*, zoo ter zee als te lande, in *Antwerpen* werd aangevoerd, alsmede omtrent hetgeen derwaarts werd uitgevoerd. Verg. BERG VAN MIDDELBURGH, *de Nederl. en het Hanseverb.*, p. 259—287.

»*Frankryk* worden getrokken en vervoerd, en veel met »contant geld ingekocht, tegens de geene die van bui- »ten en partikulierlyk uit de Vereenigde Nederlanden »in 't selve werden gebracht;" dan ofschoon het uit de woorden »*hierbij gelegt*" blijkt, dat die remontrantie mede werd overgezonden, wordt dezelve ook te dier plaatse (*Brieven*, I, 349) niet aangetroffen. Men kan hieruit verklaren, hoe de opgaven, die nog voorhanden zijn, onderling eenigzins verschillen. —

Wij zouden van dit onderwerp kunnen afstappen, ware het niet om eenigen twijfel, die bij SIMONS in zijnen JOHAN DE WITT *en zijn Tijd*, I, 123, omtrent de echtheid van die opgaven gerezen is, uit den weg te ruimen. Die Schrijver ontleent zijne opgave uit LUZAC, *Hollands Rijkdom*, I, 364, alwaar van *Livres* gesproken wordt, en voegt er daarop deze woorden bij: »zoo die opgave waar is, dan kan de op- »gave der Fransche kooplieden, voorkomende bij VAN DER »HOEVEN, *Leven en Dood van* J. *en* C. DE WITT, p. 107, »niet waar zijn [1]; een uitvoer van 43 millioenen livres »kan niet met 36 millioenen guldens verminderen, dat »nagenoeg 72 millioenen livres zoude bedragen." Wij moeten hierop aanmerken, dat de opgaven bij VAN DER HOEVEN, AITZEMA, DE LA COURT, JANIÇON, enz., van denzelfden oorsprong en nagenoeg eensluidende zijn, en dat ook die van LUZAC ontleend is aan de nota van BOREEL, gelijk hij zelf erkent; dat echter in die nota, zoo als zij ons door eerstgenoemde Schrijvers, en ook door WASSENBERGH, wordt medegedeeld, overal van guldens, nooit van *livres*, wordt gesproken; dat dit derhalve bij LUZAC tastbaar eene fout is, en dat dien ten gevolge een invoer van 43 millioenen gulden zeer goed met 36 millioenen kan verminderen. Opmerkelijk is het, dat in de *Richesse de la Hollande*, I, 258, van

---

[1] Er staat eigenlijk van die vermindering van 36 millioenen bij VAN DER HOEVEN, op p. 107, niets; zij is echter van elders bekend.

DE SERIONNE, waarvan het Werk van LUZAC eene omwerking is, dezelfde opgave van *Livres* voorkomt, terwijl in de *Commerce de la Hollande*, II, 88, van denzelfden Schrijver, daarentegen van fl., *guldens*, gesproken wordt. Onzes inziens is er dus geen grond hoegenaamd, om de echtheid dier opgaven te dien opzigte te betwijfelen.

Meer dan veertig millioenen derhalve werden er aan Fransche stoffen en gewassen in de Nederlanden gesleten [1], terwijl tijdens den grootsten bloei van *Antwerpen*, omstreeks het midden der Zestiende Eeuw, de waren uit *Frankrijk*, met het zout en de wijnen, niet meer beloopen hadden dan omstreeks de 700,000 kroonen [2]. Later zoude dit nog vermeerderd zijn; zoo schrijft VAN DER HOEVEN in 1704, l. cit.: »Ik houde mij verzekerd, dat sedert dit op»genomen is, in 1657, de meeste waren wel eens zooveel »hebben bedragen, omdat men zich hoe langer hoe meer »aan de Fransche modes heeft gehecht, en hier nog niet »onder begrepen zijn al die menigte goud- en zilverdraad, »zijden en saijetten kousen, scharen, messen, paruiken en »vooral de modense stoffen, tot vrouwen- en manskleeding, »enz., hetwelk een zwaren schat, te zamen gerekend, zoude »opbrengen." Eene eeuw later, in 1768, schreef DE SERIONNE in de *Commerce de la Hollande*, II, 88: »Il s'en faut »bien, que ce soit là un état exact des exportations actu-

---

[1] De plaatsen, van waar deze uitvoer plaats had, en de waren, die iedere derzelve ontving en verzond, worden opgegeven bij LEMOINE DE LESPINE, *de Koophandel van Amsterdam*, 2de druk, 1704, p. 108—116, 10de druk, 1801, IV, 1, 41.

[2] BOR, *Nederl. Oorlog.*, II, 48, naar GUICCIARDINI, zoo het heet, wiens berigten bij mij echter eenigzins anders zijn; althans op p. 100 spreekt hij van eenen invoer van 40,000 vaten wijn à 6 Antwerpsche maten, dooreen à 25 kroonen, hetgeen alleen een millioen kroonen zoude hebben bedragen; van 40,000 balen pastel, dooreen op 7½ kroon, alzoo 300,000 kroonen; van 6000 honderden zout, elke honderd à 225 tot 230 ponden landsgewigt, tegen 180,000 kroonen.

»elles, que les Hollandais font de France. Les vins, les »eaux de vie, les huiles, le savon, les fils, les fruits, la »quincaillerie, etc., de France fournissent toujours à peu »près le même volume de matières au commerce de la Hol»lande. Il faut ajouter aujourdhui à cet état d'exporta»tions, des denrées de l'Amérique pour plus 20 de millions »de florins [1], lesquels," zegt hij in *de Richesse de la Hollande*, I, 258, »ont été transportés de France en Europe »par les Hollandais seuls [2]."

---

[1] De retouren uit *Amerika* en *Frankrijk* bestonden in suiker, koffij, indigo en katoen, ter waarde van 140 à 145 millioenen in het jaar; met uitzondering van de katoen, die uitsluitend in *Frankrijk* verwerkt werd, ging de helft daarvan naar *Holland*, om, hetzij voor Hollandsche, hetzij voor Fransche rekening, aldaar te worden verkocht. Het werd schier geheel weder van daar geëxporteerd. De Serionne, *le Comm. de la Holl.*, II, 93.

[2] Het verval onzer betrekkingen met *Frankrijk* leert men het best uit de volgende opgaven, voorkomende in het *Tableau Général du Commerce de la France avec ses Colonies et les Puissances Étrangères*, welke door de *Administration des Douanes* jaarlijks ter Koninklijke Drukkerij te *Parijs* worden uitgegeven. In het voor ons liggende *Tableau* over 1841 vinden wij op pag. 17 voor den invoer in *Frankrijk* van uit de Nederlanden:

Commerce Général (*Marchandises Étrangères arrivées*).

par mer............30,768,110
〃 *terre*............1,506,591
Total........32,274,701 *francs-valeurs officielles.*

Commerce Spécial (*Marchandises Étrangères mises en consommation*).

Valeurs Officielles............19,095,072 } *Francs.*
Droits perçus................3,623,798 }

Daarentegen den uitvoer uit *Frankrijk* naar de *Nederlanden*, als volgt:

Commerce Général (*Marchandises françaises et Étrangères exportées pendant l'année* 1841.)

par mer............18,860,215
〃 *terre*............2,455.194
Total........21,315,409 *francs-valeurs officielles.*

Commerce Spécial (*Marchandises françaises exportées*).

Valeurs Officielles...........18,286,482 } *Francs.*
Droits perçus..................30,669 }

Tegenover dezen ontzaggelijken uitvoer was onze invoer in *Frankrijk* betrekkelijk gering. In droogerijen, Noordsche goederen, abberdaan en stokvisch moet dezelve echter aanzienlijke sommen hebben uitgemaakt, meldt ons LUZAC, I, 364; men zoude deze berigten uit LEMOINE DE LESPINE, en vooral uit de Werken van DE SERIONNE en DE HUET, kunnen aanvullen; doch dan nog zouden wij ons van dien invoer onjuiste begrippen vormen, daar die Schrijvers den toestand van den handel, in latere dagen mededeelende, niet genoeg gelet hebben op de veranderingen, die dezelve ondergaan had. Wanneer LUZAC onder de algemeene benaming van Noordsche goederen begrijpt: scheepstimmerhout, masten, deelen, hennep, touwwerk, en in het algemeen alles wat tot den scheepsbouw noodig was; wanneer DE SERIONNE zegt, na eene menigte artikelen te hebben opgenoemd, die in zijnen tijd voorwerpen van invoer uitmaakten: »il y a peu d'articles dans ce détail des impor-

---

Meerdere bijzonderheden omtrent onze handelsbetrekkingen met *Frankrijk*, gedurende den jongsten tijd, komen voor in de *Statistique de la France*, en wel bepaaldelijk in het in 1838 uitgekomen deel, ten titel voerende: *Commerce extérieur*, alwaar op pag. 6 en 7 een *Tableau* voorkomt, *par années des valeurs de l'ancien Commerce de la France de* 1787 *à* 1810, *exclusivement au numéraire et aux lingôts*, hetwelk op pag. 16, 17, 18 en 19 vervolgd wordt voor de jaren 1821 tot 1837. De voornaamste handelsobjecten worden opgegeven op p. 46 en 47, gezamenlijk voor *Holland* en *België*, gedurende de jaren 1821 tot 1831, terwijl op pag. 48 en 49 een *Tableau* over 1831—1837 voor *België*, en op pag. 50 en 51 een gelijk *Tableau* voor *Holland* (de *Nederlanden*) voorkomt. De *valeurs en numéraire et en lingôts* worden op pag. 34 en 35 voor 1787—1819, en op pag. 36—39 voor 1825—1837 opgegeven. In de *Tableaux*, jaarlijks door de *Administration des Douanes* uitgegeven, komen de meest uitvoerige resultaten der scheepvaart voor. Het *Amsterdamsche Handelsblad* geeft, in het Tienjarig Overzigt (van 1832—1841) der Scheepvaart van en op *Nederland*, de vaart op *Frankrijk* in deszelfs nommer van den 17den November, 1843. Vergelijk mede SCHNITZLER, *de la Création des Intérêts matériels de la France*, 1842, II. *Circulation*, p. 206—210.

»tations de la Hollande qui ne se soutiennent en France à »peu près au même degré de consommation depuis l'épo-»que des représentations d'Ambassadeur BOREEL, c'est-à-»dire, depuis 1658," zoo vermeenen wij met grond aan de juistheid hunner berigten te mogen twijfelen, en de laatste Schrijver gevoelt daarvan zelf de onjuistheid, daar hij er onmiddellijk op laat volgen: »la consommation des »articles les plus importans au Commerce de la Hollande s'y »est infiniment accrue depuis cette époque. La Marine n'exis-»tait pas alors en France; le Roi n'avait presque point »de vaisseaux, et les négocians Français attendaient des »établissemens aux deux Indes et à la côte d'Afrique, »qui n'ont été formés que bien des années après, pour se »livrer au commerce maritime. *Marseille* était presque le »seul port, qui entretenait pour le Commerce du *Levant* »une marine marchande, qui pût mériter quelque atten-»tion [1]." En te regt, die takken van onzen invoer zijn eerst van lateren tijd, toen COLBERT de grondslagen der Fransche Marine gelegd had, en zijne pogingen, om directe relatiën met het Noorden aan te knoopen, mislukt waren.

Wil men den invoer van uit onze gewesten naar *Frankrijk* uit echte bescheiden eenigzins leeren kennen, men zie de beide stukken, door JACOB BOREEL, in particuliere conferentie, op den 7den September, 1658, overgegeven, toen hij door zijnen vader, onzen Ambassadeur, was gezonden, om vertrouwelijk te communiceren, wat er van de Fransche desseinen was. Hieruit leeren wij, dat de handel van traan, olie, van walvisschen en wat daarvan verder is proveniërende, zoo als walvischbaarden of baleinen, als anderzins, van nu aan bij exclusie van de onderdanen dezer gewesten zoude worden gedreven door eene Sociëteit in *Frankrijk*, aan welke, uit kracht van het Octrooi, en bij speciale declaratie des Konings, zoude worden verzekerd

[1] *Comm. de la Holl.*, II, 94.

de uitsluitende invoer dier waren, hetgeen noodwendiglijk eene groote schade zoude doen aan onze visscherijen, die ongeveer alle jaren in *Frankrijk* zenden en debiteren vijf duizend lasten, of wel 20.000 quartelen (kwartdeelen) traan, die, gerekend volgens den ordinaris cours tegen 80 à 85 kroonen de vier quartelen, in waarde bedragen twaalf honderd duizend gulden [1].

Een tweede, mede voorname tak van invoer herwaarts was de abberdaan en gezouten haring, waarvan alle jaren uit *Nederland* naar *Rouaan* verzonden werden over de 800 lasten haring: een groote schat, zoo als BOREEL zegt, die uit de zee wordt geschept, en waarmede vele duizende van menschen zich generen en hier te lande aan den kost geraken. Ook den invoer en het debiet van dit artikel wilde men aan eene geprojecteerde sociëteit toestaan.

De geraffineerde brood- en poeijersuiker schijnt ook in zeer groote hoeveelheid van hier naar *Frankrijk* te zijn verzonden geworden; er waren in de geüniëerde provinciën bijna zooveel raffinaderijen als in alle andere landen en steden van *Europa* te zamen, en men begreep dan ook in *Frankrijk* de voordeelen van dien handel ons te moeten ontnemen, en in handen der onderdanen te moeten overbren-

---

[1] In het stuk over de *Compagniën van Commercie*, hetwelk bij AITZEMA, IV, 290, wordt medegedeeld, is de opgave zeer verschillend; aldaar lezen wij: »alle jaren worden voor de provinciën van *Normandië* alleen »uit de geüniëerde Nederlanden gezonden meer dan twee honderd dui»zend quartelen traan, behalve de walvischbaarden of baleinen, die »ruim een vierde part importeren." Het *Eeuwig en onherroepelijk Edict*, waarbij GILLIS DU GUÉ, *Sieur du Porche*, met uitsluiting van alle anderen, begunstigd werd met de Commercie, Visscherij en Smelting van Walvisschen, Vleeten, Zeehonden en Zeewolven, is van December, 1657, en komt voor bij AITZEMA, IV, 207—209. Men verwarre dit Octrooi niet met dat, aan de *Noordsche Compagnie* gegeven, welke in 1669 werd opgerigt.

gen. Men projecteerde ook eene sociëteit voor de suikeren, die even als de andere dien handel alleen zoude drijven, en zonder welker concessie geene raffinaderijen in *Frankrijk* zouden mogen werken; deze zouden aan dezelve dan ook rijkelijk voor dat verlof moeten betalen, terwijl door haar voor het Octrooi, in drie jaarlijksche termijnen, 18 millioenen aan den Koning zouden betaald worden. Men ziet hieruit genoegzaam, van welk groot belang de invoer van hier te lande geraffineerde suiker in de Fransche havens vroeger geweest is. Voordat dan ook de Westindische suikers, *les Sucres des Isles*, in genoegzame hoeveelheid werden aangevoerd, moest de zoogenaamde *Sucre de Palme*, welke alhier gefabriceerd en alzoo genoemd werd, omdat men in palmbladen de brooden van 18 à 20 ponden pakte, benevens de *Sucre de Madère*, grootendeels voorzien in de behoeften van *Frankrijk* [1].

Dan nevens deze drie voorname takken van Nederlandschen invoer in *Frankrijk*, de traan, de haring en suiker, welke genoemd worden in de gezegde stukken van BOREEL, waren er nog andere. Zoo was de Amsterdamsche zwarte zeep mede van hier een belangrijke tak van uitvoer; in 1663 werd dan ook derzelver invoer te *Rouaan* verboden,

---

[1] Meerdere bijzonderheden dienaangaande vindt men bij SAVARY, *Dict. Gén. de Comm.*, in voce *Sucre*, *Raffinage*, etc.; J. H. REISIG, *de Suikerraffinadeur*, in de *Voll. Beschrijving van alle Kunsten en Ambachten*, XI, vooral Hoofdstuk 9. De beroemde raffinaderij van NUYTS, die in 1660 met al de suiker ter waarde van drie tonnen gouds verbrandde, was eene der voornaamste; sedert mogten daar geene suikerpannen of ketels meer gebruikt worden; op derzelver plaats, Heerengracht over de Warmoesgracht, in de *Koning van Polen*, werd een schoon huis van witten gehouwen steen gezet, vijf vierkanten of verdiepingen hoog, waarin echter de koopmanschap van suiker haren gang ging. — FOKKENS, *Beschrijving van Amsterdam*, 1662, p. 73; FILIPS VON ZESEN, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, p. 357; WAGENAAR, II, 483; J. VAN DER HEIDEN, *Beschrijving der Slangbrandspuiten*, 2de druk, p. 11. Omtrent de belangrijkheid der Suikerbakkerijen, in 1660 te *Amsterdam* gevestigd, zie men FOKKENS, pag. 334.

op grond, dat daaronder walvischtraan vermengd was, welke de Fransche Noordsche Compagnie alleen vermogt in te voeren. Burgemeesteren van *Amsterdam* schreven toen daarover aan de Wethouderschap van *Rouaan*, en bewezen hun, dat de Amsterdamsche zeep met geene traan gefabriceerd werd: door bemiddeling van onzen Gezant te *Parijs*, schijnt dan ook kort daarop dezelve weder te zijn toegelaten [1]. Ja, in het algemeen kan men zeggen, dat al die manufacturen, welke men later, vooral na 1664, zich beijverde om na te maken, zoo als onze lakens, saaijen, ons aardewerk, enz., in belangrijke hoeveelheid vroeger van hier werden verzonden; wij zullen zien door welke praktijken men dezen invoer der Hollandsche waren heeft gezocht te beletten en te doen verminderen.

Men ziet uit het hier aangevoerde, dat onze betrekkingen met *Frankrijk* destijds zeer belangrijk en levendig waren; de Fransche vloten voeren in Mei meest van hier uit, nevens de Moskovische, Spaansche, Noordsche, Oostersche, als ook de Straat- en Westindischvaarders; »in de »Warmoesstraat te *Amsterdam* waren de Fransche winkels, »waar al wat men bedenken kan voor Heeren en Juffers te »koop was; in de Nes de groote Fransche kramers, daar»van de kamers en zolders met alle kostelijkheid vermast »(overvol, beladen) zijn, vol van gouden en zilveren kan»ten, kastoren of kostelijke hoeden [2]." Toen dan ook in 1664 te *Amsterdam* een *Collegie van Commercie* werd opgerigt, om, des noodig, Stad en Land met hun berigt den Koophandel betreffende te dienen, waren dan ook van de 14 Leden voor den Handel drie voor dien op *Frankrijk* [3].

[1] DE WITT, *Br.*, I, 672; WAG., *Amst.*, I, 605.

[2] FOKKENS, 51, 92, 94; VON ZESEN, 322, 346.

[3] Dit Kollegie, hetgeen spoedig, zoo het schijnt, vervallen is, en een voorlooper kan genoemd worden der tegenwoordig bestaande Kamers van Koophandel, vergaderde alle 14 dagen, des namiddags te 4 ure, op het

Zoodanig nagenoeg waren omstreeks het midden der zeventiende eeuw onze betrekkingen tot *Frankrijk*; het plotseling in 1657 opgekomen verschil over het nemen der twee Fransche schepen door DE RUITER was inmiddels, gelijk wij gezien hebben, ten gevolge van de zending van DE THOU, met een verdrag geëindigd, en tijdens de onderhandelingen daarover was er alreeds gesproken van vernieuwing van een Traktaat van Alliantie en Marine tusschen de beide Staten. De eerste concepten daartoe waren alreeds door BOREEL in 1653 overgezonden; dan hetzij dat de voortdurende kaperijen der Franschen belet hadden daaraan gevolg te geven, hetzij de opgevolgde gebeurtenissen zulks hadden verhinderd, hetzij dat JAN DE WITT, die als Raadpensionaris met de correspondentie met de Ministers buiten'slands belast was, daarin niet wilde treden, de zaak had geen' voortgang; het schijnt nooit het voornemen van den Raadpensionaris geweest te zijn, met *Frankrijk* te sluiten; »het was," zoo lezen wij in de *Voorrede* op zijne *Brieven*, pag. 7, »in die circumstantie van tijden en zaken, het

---

Stadhuis; het bestond eigenlijk uit 24 leden, van welke

3	uit	de	Magistraat,	
2	wegens	de	Westindische Maatschappijen,	
2	〃	den	Levantschen Handel,	
2	〃	〃	Spaanschen	〃
1	〃	〃	Portugeschen	〃
2	〃	〃	Engelschen	〃
3	〃	〃	Franschen	〃
3	〃	〃	Oosterschen	〃
1	〃	〃	Moskovischen	〃
1	〃	〃	Walvischvangst	
1	uit	de	Lakenkoopers	
1	〃	〃	Zijden-Lakenkoopers,	
1	〃	〃	Drapiers,	
1	〃	〃	Zeepzieders, benevens den Secretaris.	

WILLINK, *Amsterdamsche Buitensingel*, mihi, p. 302 en 303, in de noot. — WAG., *Amst.*, II, 525; DOMSELAER, IV, 306, deelt de Instructie dezer Commissarissen voor de Commercie en derzelver namen mede.

»interest van de Republiek, *Frankrijk* altoos goede mine te »maken, met dat Rijk te negociëren, maar ook niet meer;" men zag het dan ook in *Frankrijk* zelf in, dat men de onderhandeling alleen aanhield, om te beter conditie te maken met *Engeland*, en verweet het aan BOREEL herhaaldelijk, »dat hij niet absoluit geauthoriseerd was, om het aanstaande »Traktaat te sluiten, te perfectionneren en te teekenen [1]."

Wij zullen de langdurige onderhandelingen, die daarover hebben plaats gehad, niet op den voet volgen; het is eene geschiedenis van intrigues en omkoopingen zonder einde; »men zag bij alle natiën," zoo lezen wij in de *Hollandtse Mercurius* voor Julio, 1658, p. 103, »wat men bij »gelegenheid van de wael (keuze, electie) des Keizers binnen »*Frankfort* gedurende den gantschen zomer had gezien, dat »de kuypkonst om voordeel het aanzienlyckste ambacht »was, waarvan de Banckettcn en Maeltyden het dryfhout, »en het Gelt en de Wyn de hoepen en 't klemkryt voor »een goed gedeelte mogten genoemd worden;" en bekend is het, wat de Fransche Gezant D'ESTRADES in die dagen aan DE LIONNE schreef, ook omtrent onze Staatslieden: »je ne »connois que quatre personnes incorruptibles, qui sont Mes»sieurs DE WITT frères [2], et Messieurs VAN BEUNINGEN et »BEVERNING: pour les autres on disposera d'eux avec de »l'argent toutes les fois qu'on voudra: c'est ce qui fait qu'on »ne peut s'assurer de rien, et que les affaires changent »de face à toute heure [3]." Zoo derhalve in die omstandig-

---

[1] Men zie de schrandere inzigten van DE WITT te dien opzigte uiteengezet bij VAN KAMPEN, *Vaderl. Karakterkunde*, II, 206, naar aanleiding der *Voorrede* tot de *Brieven* van DE WITT.

[2] Men herinnere zich de romantische schildering, door SUE in zijne *Histoire de la Marine Française*, I, 86 en volgende, opgehangen van eene poging, door D'ESTRADES in 1666 aangewend, om DE WITT tot 's Konings oogmerken over te halen.

[3] *Négociations*, III, 383. — Het geld is van de zijde van *Frankrijk* steeds

heden nogtans eindelijk op den 27sten April, 1662, het Traktaat van Commercie en Navigatie gesloten werd, mag men het wel alleen aan de diplomatische bekwaamheden van DE WITT toeschrijven, en aan de zeldzame gelukkige keus der Gezanten tot die onderhandeling. Toen dan op den 7den November, 1659, de Vrede der *Pyreneën* was gesloten, en LODEWIJK XIV zelf begon te regeren; toen de redenen, die tot dusverre eene nadere verbindtenis met *Frankrijk* hadden tegengehouden, gedeeltelijk waren opgeheven; toen vooral de inzigten van het Fransche Bestuur bij den nu geregelden en gevestigden gang der zaken omtrent den opbouw van deszelfs Handel, Landbouw en Fabrijken begonnen te blijken; toen het woord *reciprociteit* voor het eerst tusschen de beide Staten kon te pas komen; »toen de »zaken, die te voren met *Frankrijk* zoo ernstig niet gemeend »waren geweest, serieus begonnen te worden;" en, opdat de Engelschen den jongen Koning niet mogten voorkomen [1], toen begreep DE WITT, dat het tijd was tusschenbeide te treden, en onder den schijn eener Ambassade naar *Frankrijk*, om den Koning over den gesloten' vrede met *Spanje* en zijn huwelijk met de Infante te feliciteren, was echter het ware doel, om eene naauwe alliantie met die kroon te sluiten: »dies," zegt AITZEMA, »wiert hier te meer geijvert in »'t maken van de Instructie voor de Ambassade herwaarts, »en er werd niet eens van *Engeland* meer gerept, omdat het »was buiten postuur;" uit de ampele Instructie, die men den Ambassadeurs medegaf, lezen wij elders, dat zij niet al-

---

een krachtig werkend middel, en ook geneesmiddel, geweest; men denke hier aan AERSSENS, onzen Ambassadeur bij HENDRIK IV. Zie *Mémoires de Sully*. Londres, 1778, mihi IV, 182. DE WITT, *Brieven*, I, 227, 229, 234.

[1] *Brieven*, *Voorrede*, IX. — »Voordezen," zegt AITZEMA, IV, 690, »als van »Bezending en Alliantie met *Frankrijk* werd gesproken, zoo kwam altijd *En-* »*geland* tegelijk in een' graad van consideratie;" de overkomst van BOREEL naar herwaarts in 1660 schijnt veel te hebben bijgedragen, om onze Staatkunde te dien opzigte te doen veranderen.

leen gezonden waren, om een simpel kompliment te maken, terwijl hetgeen alles besliste, dit was, dat DE WITT tot die Ambassade onder andere deed verkiezen COENRAAD VAN BEUNINGEN, een' man van uitmuntende bekwaamheden.

De Baron VAN GENT, VAN BEUNINGEN en HUBERT, in Maart benoemd, vertrokken tegen October naar hunne bestemming, en ofschoon de Koning door DE THOU nog in November aan de Staten-Generaal had laten weten, »que »leurs Seigneuries se mettront en état de ne jamais rien »obtenir de Sa Majesté, et l'obligeront à leur refuser les »moindres choses, qu'elles pourroient cy après désirer d'elle," zoo zeiden zij echter, toen zij op den 22sten December hunne Brieven van Credentie overhandigden, »dat zij onder andere »kwamen spreken over de vernieuwing van Alliantie met »Zijne Majesteit [1]." Merkwaardig is het, te zien, met welk eene zorg de Instructie dezer Ambassadeurs en de Ingrediënten tot het toekomstig Traktaat dezerzijds werden opgemaakt, terwijl ook uit het bijzonder Reglement voor deze Ambassade genoegzaam blijkt, dat men destijds daarvan veel verwachtte [2]. Dan desniettegenstaande verliepen

---

[1] AITZEMA, IV, 699.

[2] *Secrete Resol.*, II, 202, 219, 231. — AITZEMA, IV, 720—728; hoe moeijelijk men de onderhandelingen maken wilde, blijkt reeds uit de *Besoigne conciliatoir*, van 12 Mei, 1660, alwaar wij lezen: »dat in geval van »de zijde van *Frankrijk* eenige difficulteiten mogten worden gemaakt, of »eenige veranderingen verzocht zouden werden, op 't opgestelde concerne»rende de Commercie en Marine, in sulken cas het geheele Tractaat bui»ten conclusie zal gehouden werden; dat de Heeren Ambassadeurs zulks »absolutelyk zullen hebben van de hand te wyzen, en daarvan ten spoe»digste advertentie geven, en dat alsdan in die punten niet zal worden toe»gegeven, dan na voorgaande deliberatie daarop in deze Vergadering spe»cialyk te houden, en niet anders dan by gemeene bewilliging en met een»parige stemmen van al de leden van deze Vergadering." Het schijnt, dat men zelfs onder de Leden der Staten-Generaal heeft willen voorkomen, wat met REEDE *van Nederhorst* tijdens den Munsterschen Vrede was geschied.

er bijna twee jaren, eer men tot een gewenscht einde kwam; eerst was het de dood van MAZARIN, »den principalen Di»recteur van de zaken van het Rijk, die het entameren der »Conferentiën van Staat wederhield;" daarna het last- of vatgeld en de Traan-Compagnie, »die een trainissement ver»oorzaakten;" »ja het was aanmerkelijk," zegt AITZEMA, IV, 737, »dat er aleer tusschen dezen Staat en *Frankrijk* Trac»taten van importantie, van Subsidiën, van Campagne, in »een' dag of twee gemaakt werden, en men nu jaar en dag »bezig was om er een te maken van Vriendschap." Zoo zeer was men huiverig in die dagen de Commercie aan banden te leggen, dat men bij iedere schrede voorwaarts zorgvuldig de Advijzen der Staten, zelfs der verschillende Provinciën, omtrent den gang der onderhandelingen inwon [1]. DE WITT, die niet dan met tegenzin tot eenigen handel met *Frankrijk* was overgegaan, hield het steeds, op raad van VAN BEUNINGEN, in overweging, of het niet raadzamer en voordeeliger voor den Staat zoude wezen, de negotiatie op eene goede manier af te breken, als had hij een voorgevoel gehad van hetgeen, dat later gebeurd is tijdens den Oorlog met *Engeland;* als doorzag hij de plannen van *Frankrijks* Koning omtrent de Spaansche Nederlanden tot in de geheimste schuilhoeken; zoo moest nu eens de dood van den Prins van *Spanje*, dan weder de nog in verschil zijnde punten, zoo als dat van de Vlag en de expresse garantie en insertie van het woord *Pêche*, tot een pretext dienen, om de Fransche negotiatie te breken. Sedert het laatst van Januarij, 1662, echter was COLBERT aan de Fransche Commissarissen toegevoegd geworden; het scheen het belang

[1] Men dacht er toen hier te lande nog over als de inwoners van *Gera*, die, naar men zegt, aan den Souvereinen Graaf van *Reuss* jaarlijks eene som gelds betalen, opdat hij geene bepalingen omtrent den Handel, en opdat hij zelfs geene wetten ten voordeele deszelven maken zoude. Zie KEUCHENIUS, *De Inkomsten en Uitgaven der Bataafsche Republick, voorgesteld in een Nationale Balans*, 1803, pag. 44.

van *Frankrijk* de grootste vriend en naaste geallieërde van Hunne Hoog Mogenden te zijn; de Koning stapte over de nog bestaande zwarigheden heen, en den 27sten April werd het Traktaat van Alliantie tusschen de Commissarissen van *Frankrijk* en de Extra-Ordinaire Ambassadeurs der Staten gesloten [1]. »Hoe dapper over de heiligheid van dit Traktaat »werd gesproken," zegt een onzer geschiedschrijvers, »zoo »viel daarover klagte genoeg;" later zullen wij dit zien, en tevens opmerken, dat DE WITT te regt huiverig is geweest, dit eerste wezenlijke Handelstraktaat met *Frankrijk* aan te gaan, daar het zwanger ging van moeijelijkheden en bezwaren, die voor onzen Staat de rampzaligste gevolgen hadden.

Inmiddels was COLBERT aan het roer van den Staat gekomen; hij was het schoonste legaat, dat MAZARIN op zijn sterfbed aan *Frankrijk* maken kon, en voor dezen de toekomst van zijn Vaderland, even als WILLEM VAN ORANJE, het *Kind van Staat*, dit voor DE WITT zijn zoude [2]. Dan tevens was met hem het denkbeeld heerschende geworden, dat *Frankrijk* genoegzaam voor zijne behoeften voortbragt, en derhalve niet noodig had iets van zijne naburen te trekken, hoewel het daarentegen wel genegen was deszelfs voortbrengselen aan de vreemden af te staan; het geld in het Rijk te houden, was zijne leer, en het beginsel,

---

[1] KLUIT, *Ind. Chron.*, 532; *Hist. Foed.*, I, 245.

[2] Men zie, over COLBERT, het *Testament politique de Messire* J. B. COLBERT. la Haye, 1693, chap. 15, *des Marchands et du Commerce; la vie de* COLBERT. Cologne, 1695; DE LA BARRE DE BEAUMARCHAIS, *Lettres sur la Hollande*, 2de partie, Lettre 15; DE HUET, *Mémoires sur le Commerce des Hollandais*, p. 95; JANIÇON, *État présent des Prov. Unies*, I, 488; *les Intérêts de la France mal entendus*. Amst., 1756, II, 246 en vele volgende; BLANC DE VOLX, *État Commercial de la France*, etc. Paris, 1803, II, 30 en volg.; A. SMITH, *Inquiry of the wealth of nations*. London, 1805, II, 208, 9; BRESSON, *Hist. Financière*, I, 327 seq.; SUE, *Hist. de la Marine Franç.*, I, 333 en volg.; VOLTAIRE, *Siècle de* LOUIS XIV, chap. 19; CAPEFIGUE, LOUIS XIV, I, ch. 9; DE PELISSERY, *Éloge politique de* COLBERT. Lausanne, 1785, 4e partie; GUÉRIN, *Hist. Maritime de France*, I, p. 404—522, enz.

waarvan zijne geheele politiek uitging; dan of die politiek in dat opzigt weldadig voor *Frankrijk* geweest is, wordt veelal betwijfeld, en men is zelfs meermalen zoo ver gegaan, dat men heeft getracht te beweren, dat *Engeland* deszelfs industriële grootheid voor een aanmerkelijk gedeelte heeft te danken gehad aan de inzigten van COLBERT met *Frankrijk* [1]. Alreeds in zijne dagen zeiden zijne bestrijders: »il vit la grandeur de la Monarchie au travers »des manufactures; le fabriquant l'emporta sur l'homme »d'état," en niet geheel ten onregte, want het oogpunt, waaruit de Staatsman de zaken moet inzien, behoort meer wijd uitgestrekt en omvattend te zijn; het is niet bepaald tot den dag van heden; ook de toekomst behoort den kring zijner berekeningen niet te ontgaan [2]. Doch heeft COLBERT ook gedwaald, hij deed zulks te goeder trouw; geheel *Europa* heeft later zijn stelsel opgevolgd, en overdreven zelfs, maar ook evenzeer daarvan de wrange en bittere vruchten geproefd.

Het is hier de plaats niet, om van het zoogenoemde Handels- of *Mercantile* Stelsel den oorsprong, de opkomst en den

---

[1] KEUCHENIUS, *Nationale Balans*, p. 43, merkt dit mede te regt op, en gaat nog eene schrede verder, als hij zegt: »men mag zeggen, dat *Engeland* »zijn' bloeijenden staat des Handels meer verschuldigd is aan zijne ligging en »aan de misslagen van andere volken, dan aan zijne bijzondere instellingen, »als aan zijne Akte van scheepvaart, verbod des uitvoers van geld en des »invoers van koren en andere dergelijke bepalingen, die de natie toejuicht, »in de verbeelding zich er door te bevoordeelen, of andere natiën er door »te benadeelen."

[2] In de reeds meermalen door ons aangehaalde *Mémoires* van het *Conseil Royal de Commerce* van 1701 wordt herhaaldelijk aangedrongen, om van de beginselen van COLBERT te dien opzigte terug te komen; zoo lezen wij op pag. 81: »c'est forcer la nature, et aller contre les Décrèts de la Pro»vidence, qui a distribué ses dons à chaque peuple, pour les obliger en»semble à entretenir un commerce réciproque. Ce ne seroit plus un com»merce que de fournir aux étrangers nos denrées et nos manufactures, et »de ne tirer d'eux que de l'argent," etc.

bloei te beschrijven, noch ook om in bepaalde beschouwingen te treden over deszelfs dwalingen en gebreken; voldoende zal het voor ons onderwerp zijn, met een woord te zeggen, dat COLBERT veel bijdroeg tot deszelfs opbouw, en het eerst hetzelve op eene uitgestrekte schaal in werking bragt, en wilde toepassen op de nijverheid van *Frankrijk*. Om dan ook eene gunstige handelsbalans voor *Frankrijk* daar te stellen, werden alle middelen beproefd, alle pogingen aangewend; daartoe verbood of belemmerde men door zware regten den invoer van alle vreemde fabrijkwaren, en tegelijk den uitvoer van alle ruwe, onbewerkte grondstoffen; daartoe loofde men premiën uit op den uitvoer van eigene fabrijkwaren, verbood men ten strengste allen uitvoer van goud en zilver, terwijl men alles, wat men kon, aanwendde tot het openen van nieuwe bronnen van welvaart. Door Handelsverdragen met andere Staten, zocht men zoo veel mogelijk den reeds zoo aanmerkelijken uitvoer van produkten te bevorderen, terwijl men ook door het bezit van Koloniën in andere werelddeelen zich nieuwe uitwegen voor de fabrijken, en tevens eene aanleiding tot overzeeschen handel wilde verschaffen [1].

Wij mogen niet stilstaan bij al hetgeen COLBERT reeds bij den aanvang zijner regering verrigtte; het jaar 1664 zag inrigtingen, fabrijken, maatschappijen [2] van allerlei aard ont-

---

[1] Het bezit van Koloniën was al vroeger het streven van *Frankrijk* geweest; men herinnere zich de onderhandelingen tusschen LE MAIRE ET JEANNIN in 1609; MOLL, *Verhand. over eenige vroegere Zeetogten der Nederlanders*, 1825, pag. 136; VON GULICH, *Gesch. Darstellung des Handels*. Jena, 1830, I, 310—314; RAU, *Grundsätze der Volkswirthschaftslehre*, I, §. 34—37.

[2] Over de *Fransche Compagniën* zie men onder andere RAYNAL, *Hist. Philos. des Indes*, II, 284 en volg. SAVARY, *Dict. Univ.*, in v. *Compagnie*, alsmede de *Historie van Oost-Indiën*, *vervattende een omstandig verhaal van het wedervaren der Franschen aldaar*. Rotterdam, 1696, waaruit men zien kan, welk aandeel wij hadden in het vestigen van den Franschen Handel in *Indië*; op de vloot, die in Maart, 1666, uit *la Rochelle* vertrok, was CARON, een Hollander, voormaals bestuurder van de Hollandsche Maatschappij in

staan, en nog heden ten dage is de Fransche nijverheid met den stempel van zijnen genialen geest geteekend; wij moeten ons bepalen bij een kort verhaal, hoe hij ons Hollanders zocht te benadeelen, die toen ter tijd voor de meest ervarene en geslepene kooplieden der wereld bekend waren. Alreeds op den 25sten Maart, 1667, schreef BOREEL uit *Parijs* [1], dat men aldaar dagelijks uit *Nederland* zag aankomen vele werklieden en arbeiders in allerhande stoffen en manufacturen, die tot dusverre in *Nederland* gemaakt, en van daar in *Frankrijk* werden ingevoerd, waar zij wel begeerd en in groote hoeveelheid werden gedragen en gebruikt; alle welke werklieden, door het avanceren van geld, privilegie en »li-»berteyt van executie der gereformeerde religie, na de uit-»wysing van 't Edict van *Nantes*, zoo als hetzelve was »liggende," door COLBERT werden overgehaald de zoogenaamde vreemde manufacturen in *Frankrijk* zelf te maken, »om alzoo de uitlandsche niet meer van doen te hebben en »te verschuiven." Zoo waren uit de Spaansche Nederlanden meer dan 300 familiën uit de omstreken van *Valenciennes* overgekomen, die aldaar vroeger de weverij en andere handwerken exerceerden, en wien nu *Champagne* en de plaatsen van *la Ferté* werden aangewezen tot woning: ook de voornaamste lakenfabrikant van *Haarlem*, JOSSE VAN ROBAIS of VAN ROBYS, die op last der Regering die Stad, ten gevolge van een verschil, ontstaan uit de weigering van het Diakenschap bij de Hervormde Gemeente, had moeten verlaten, was behendiglijk door COLBERT in October, 1666,

---

Indië, met DE FAYE bestuurder van den Handel, p. 311, 314; de hoeker *St. Louis*, die in *Indië* de tijding bragt van de stichting der Compagnie, was te *Amsterdam* in 1660 geëquipeerd en uitgerust; »onder den dekmantel van »religieusen tot 't Christen gelove naar *China* over te brengen, was 't werk »aangeleid op een nieuwe trafyck onder Franschen naam in 't district van 't »Octrooy van de Oostindische Compagnie dezer landen," zegt DE WITT, *Brieven* van AITZ., IV, 48; AITZEMA, IV, 699.

[1] AITZ., VI, 240.

met een Patent voor 15 jaren begiftigd geworden, en met verschillende voorregten aangemoedigd, om te *Abbeville* aan de *Somme* zijne fabrijk van fijne Spaansche en Hollandsche lakenen op te zetten [1]. In dat jaar namelijk was het privilegie van NICOLAAS CADEAU, die in Julij, 1646, in vereeniging met JEAN BINET en YVES van *Marseille*, voor 20 jaren waren aangesteld tot »seuls Directeurs en *France* de »la manufacture de draps de laine noirs et de toutes autres »couleurs, de la qualité, façon et manière de *Hollande*," verstreken; *Sedan* had hun hare opkomst te danken, en derzelver lakens waren tot dien tijd de eenige van Franschen oorsprong. Doch toen nu deze *Lettres Patentes* moesten

---

[1] Zie de *Lettres Patentes* bij DE SAVARY, *Dictionn. de Comm.*, in v. *Manufacture et Commerce de Picardie, Abbeville;* BRESSON, *Hist. Financ.*, I, 348; KONING, *Tafereel van Haarlem*, IV, 225; MACPHERSON, *Annals of Commerce*, II, 537; DE SERIONNE, *les Intérêts des Nations de l'Europe développés relativement au Commerce*, II, 141. De invloed, welken de overkomst van VAN ROBAIS op de Fransche draperie heeft uitgeoefend, wordt met levendige kleuren geschetst bij PELISSERY, *Éloge politique de* COLBERT, p. 20—22. Bij de verlenging van 1698 aan ISAAC en JOSSE VANROBAIS FRÈRES, zoons van den eersten ondernemer, was het getal getouwen tot 80 geklommen, en toen in 1708 eene vierde prolongatie werd toegestaan aan JOSSE VANROBAIS, geassociëerd met de Weduwe van zijnen broeder ISAAC, bedroeg het getal over de 100; nieuwe gunsten werden hem toegestaan; »le Roi permettant à l'égard des Associés à tous No»bles d'entrer dans la dite association, sans que ce commerce puisse leur »être imputé à dérogeance." Deze beroemde fabrijk, die uitvoerig beschreven wordt in bovengenoemde *Dict.* van SAVARY, en eenige honderden werklieden bezig hield, bloeide nog in het begin dezer eeuw onder hunne nakomelingen. — Het zoude niet onbelangrijk zijn te vernemen, wat eigenlijk aanleiding gegeven heeft, dat deze fabrikanten van onzen anders zoo herbergzamen bodem zijn verjaagd geworden. — Kan het Diakenschap, waarvan KONING spreekt, ook zijn geweigerd, om de moeijelijke verhouding te ontgaan, waarin het in die dagen den fabrikant plaatste? »de arbeidsloonen" toch, zoo lezen wij in zekere *M. S.*, »*Faicten en Positiven omme aen te wy»sen de declinatie van drapperye en het maecken van manufacturen hier te lande*" »waren destijds, omstreeks 1663, soo geringh en soober, dat verscheydene »manufacturiers daervan niet anders als met assistentie van Godtshuysen »connen subsisteren."

vernieuwd worden, begreep COLBERT te regt, dat het in het belang van *Frankrijk* was, gebruik te maken van de fouten of onhandigheid van deszelfs naburen, en CADEAU kreeg dus in VAN ROBAIS een' mededinger; hij werd als ook zijne *associés* en Hollandsche werklieden, die hij ten getale van 50 moest laten overkomen, als Franschen genaturaliseerd, en van alle *tailles*, *charges et subsides* vrijverklaard; dan hem werd geweigerd zijn' naam te verfranschen en zich DE ROBAIS te teekenen; als ware het om de Hollanders te tarten, moest hij VAN ROBAIS blijven, terwijl dit later in VANROBAIS veranderd is [1]. Na het verstrijken dezer 15 jaren, verkreeg hij een nieuw privilegie in 1681, op zijnen naam en dien van zijnen zoon ISAAC VANROBAIS, waarbij hem werd opgelegd het getal van getouwen van 30 op 50 te brengen, en hem van het voorschot van 80,000 livres er 20,000 werden geschonken. En zoo groot was de invloed dezer fabrikanten en het belang hunner nijverheid voor *Frankrijk*, dat wij in de *Mémoires* van *Madame* DE MAINTENON, III, 30, vermeld vinden, dat toen VANROBAIS tot den *Contrôleur des Finances* gezegd had, dat de herroeping van het Edict noodwendig de fabrijk van *Abbeville* zoude ruïneren, de Koning hem eene kapel en eenen leeraar toestond, welke aan SCHOMBERG geweigerd waren, *faute de connaître le prix*

---

[1] Niet alle handswerkslieden echter genoten een zoo gunstig onthaal als VAN ROBAIS en de zijnen; althans wij lezen in den *Hollandschen Mercurius* van April, 1670, pag. 51, dat bij het bezoek van het Fransche Hof in de noordelijke Provinciën des Rijks, zij onder andere opzettelijk *Boulogne* en *Abbeville* bezochten, om de arme ambachtslieden, die bezwaarlijk aan den kost konden komen; terwijl in eene noot te dier plaatse vermeld wordt, »dat te »*Abbeville* men zoo uit *Holland* als van elders veel eerlijke handwerkslieden »genoodigd had, op schoone beloften van voordeelen en winst, doch dat deze »lieden, aldaar komende, povre campagne vonden, zoodat er zelfs Fransche »soldaten even buiten de stad lagen, die hen uitplunderden; dit deed hun, »zoo naakt binnenkomende, en daar zeer weinig te winnen siende als con»sumptie van 't geen zij daar gebracht hadden, dan ook resolveren zeer »kaal en berooid weder na *Holland* te keeren."

d'un homme: »je veux," zoude LODEWIJK XIV gezegd hebben, »que mon Royaume soit catholique, mais je n'entends pas »qu'il soit appauvri." Merkwaardige woorden, die, zoo zij echt zijn, bewijzen zouden, óf dat LODEWIJK XIV niet doorzien heeft den slag, dien hij, door het Edict te herroepen, aan zijn land toebragt, óf dat blinde ijveraars, werktuigen in de hand der geestelijkheid, veel verder gegaan zijn, dan het in de bedoelingen van den Vorst lag.

De invloed van COLBERT was dan ook al spoedig op den handel merkbaar; in Mei, 1666, schreef DE WITT aan VAN BEUNINGEN, den Extraordinaris-Minister in *Frankrijk*, »dat »de Regering van *Leiden* hem haren Pensionaris BURGERS»DIJK had gedeputeerd met de klagt, dat de Hollandsche »manufacturen in *Frankrijk* dagelyks meer en meer werden »geweerd, zoodat de Kooplieden, die onderstonden dezelve »te ontfangen en te debiteren, daarover werden gemulcteerd, »hetgene het gevolg hebben zoude, dat men de Manufac»turen niet meer derwaarts zoude durven zenden, iets dat »notoirlyk stryden zoude tegen het Tractaat, en de vriend»schap zoude verstoren [1];" dan ondanks al den yver en applicatie van den Gezant, die betuigde »geene zaak als die »der Manufacturen zoo te hebben behandeld," mogt het hem niet gelukken »het interdict, dat solemnelyck was »geinsinueert, te zien opheffen; zyne redenen waren van »zoo goede operatie, als hy kon desidereren," schrijft hy in January, 1667 [2], »en werden ook van COLBERT wel »geapprehendeert, doch niet zoo zeer, dat hy daardoor »zoude bewogen worden, om niet te handhaven de nieuw »aangestelde Lakenberydery, die van JOSSE VAN ROBAIS, die »hij, niet zonder reden geloven kan, geen succes te zullen »hebben, byaldien het debiet van onze lakenen vry en on»verhinderd zal kunnen geschieden;" hij vreest dan ook, dat

---

[1] *Brieven van* DE WITT, II, 260.
[2] ibid., 424, 6.

men tot retorsionele middelen zoude moeten komen, die DE WITT hem echter antwoordt, »dat van difficiele executie hier zouden wesen, mits de diversiteyt van de Collegiën ter Admiraliteit, die de eene tegen de andere ligtelyk de hand wat ligten, om de nering en het debiet in den haren te trekken, gelijk, God betert, ook in 't regard van de Engelsche Manufacturen, die zoo strictelyk verboden zyn (wegens den oorlog), dagelyks niet dan al te veel geschiet." — Zoo hadden wij zelve van dien tak onzer nijverheid den ondergang berokkend [1].

Dit een en ander ging tevens gepaard met lasten, kwellingen en bezwaren van allerlei aard. Zoo werd het *Vatgeld* [2], sedert den vrede van 1654 ingevoerd, zoo men zegt,

---

[1] De verwerijen waren te allen tijde alhier in grooten bloei, en te dien aanzien mogen wij ons met regt verhoovaardigen; men stelde op onze kleuren hoogen prijs, en van buiten'slands werden ons de stoffen toegezonden, om ze te verwen; zie de stukken over onze *Tapijt-* en *Lakenfabrijken*, voorkomende in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, enz., *van Utrecht*, I, 382; III, 271; de *Nederlandsche Hermes*, IVde Jaargang, N°. 4, pag. 17 en volg.; het verwen van scharlaken heet nog *op de Hollandsche wijze* of *Julienne*; JAN GLUCK, een Hollander, vestigde in 1688 met DULIENNE, zijn' compagnon, eene lakenfabrijk aan de *Gobelins;* daar voerde hij het eerst het scharlakenverwen in, waarop die fabrijk zich nog beroemt. MONTEIL, in zijne *Histoire des Français des divers états*, 17e Siècle, I, mihi 306, dit mededeelende, voegt er het volgende bij: »comme la renommée est capricieuse! GLUCK n'est pas un nom qui sonne bien à nos oreilles; la renommée le rejette et accueille celui de DULIENNE; mais le peuple connaît celui de JULIENNE; ce dernier lui coûte moins à retenir, et c'est JULIENNE qu'il prononce, et qui est passé dans toutes bouches."

[2] Dit snoode vatgeld, schrijft BORREL aan DE WITT, *Brieven*, I, 644, »was de inventie van een' persoon, wiens actiën meest alle gecondemneert werden;" uit de woorden van VAN BEUNINGEN, I, 430, bij gelegenheid, dat hij van het vatgeld spreekt: »de Koning selve heeft geseyt, dat wy niet bedroeft souden zijn over de disgratie van den Heer Sur-Intendent, en 't is byna niet te twyffelen, of hij is de eenige man, die onze devoiren, en al hetgeen tot ons faveur gewerkt heeft, tot nog toe heeft gedestruëert;" daarmede vergeleken, maken wij op, dat FOUQUET de bedoelde persoon geweest is.

in navolging der Navigatie-Actie van CROMWELL, en hetgeen een regt van 50 stuivers per ton op alle vreemde schepen legde, in weêrwil dat het bij een separaat Artikel van 27 April, 1662, was verligt en gemodificeerd, na de nieuwe Verpachting van 1663, weder met de uiterste gestrengheid ingevorderd; zoo werd het nu eens tweemaal, éêns voor het inkomen, en éêns voor het uitgaan, opgelegd, dan weder de schepen grooter gemeten, dan ze waren; soms ook wel valschelijk uitgestrooid, dat de Koning, op de instantiën onzer Ambassadeurs, het vatgeld had gemodereerd en de ongeladene schepen, of hen, die in ballast uitvoeren, daarvan had vrijgesteld, alleen om onze Rouaansvaarders en verdere schippers van uit de vrachtvaart te verdrijven en de Fransche vaart te bevorderen. Op die wijze, schrijft BOREEL in 1663, was alle vaart op de rivier *de Somme* reeds voor ons verloren, terwijl de vernieuwde toepassing van het Edict van 15 Maart, 1659, volgens hetwelk geene vreemde schepen in Fransche havens vrachten zouden mogen aannemen noch laden, zoolang aldaar Fransche schepen mogten te vinden zijn, die laden konden en wilden (welk regt van preferentie echter juist door het invoeren van het vatgeld was komen te vervallen), ook medewerkte, om onze Nederlandsche schepen en schippers uit de navigatie te verdrijven [1], zoo tegen al deze bedriegerijen, vexatiën en concussiën geene Consuls werden aangesteld in al de aan zee gelegene gewesten van *Frankrijk*. Tot dat einde werden dan ook in het volgende jaar pogingen aangewend: dan om het etablissement van Consuls in *Normandië* en op de westkust van *Bretagne* te verkrijgen, waartoe de weg was aangewezen bij

[1] De verdrukking van de Hollandsche vaart was zoodanig, dat men voor de Kaai te *Rouaan* veel meer Fransche wimpels dan Hollandsche van de schepen zag afwaaijen. — *Wettelijke Verantwoording der Hollanders*, enz. Amst., 1674, bij VAN DER GRACHT, p. 22, waarvan de meermalen aangehaalde *Hollands Ondergang* bij OOSSAEN, 1689, slechts eene vernieuwde uitgaaf is.

Art. 47 van het Traktaat van 1662, moest BOREEL echter van den Koning een Arrest van het *Conseil de Jussion* verkrijgen, waarvan hij de operatie zoude beproeven [1]: en, ofschoon wij niet bepaald den uitslag der onderhandelingen over dit punt kunnen nagaan, zoo mogen wij uit Art. 39 van het Traktaat van Commercie, Navigatie en Marine, den 20sten September, 1697, gelijktijdig met den Rijswijkschen Vrede gesloten, waarbij de admissie van Consuls voor het vervolg wederkeerig werd opgeheven, en geene Residenten, Agenten, Commissarissen, zoo zij mogten noodig zijn, werden toegelaten dan daar waar het Hof resideerde, opmaken, dat zijne pogingen, tot dat einde aangewend, met eenen gewenschten uitslag zijn bekroond geworden [2].

Wil men van de moeijelijkheden, door dit Vatgeld veroorzaakt, een tafereel opgehangen zien, zoo leze men, wat BOREEL daarover aan DE WITT schrijft, op den 15den Junij, 1663 [3]; en mogen nu al die berigten, door GAUMONT, den voorganger van den toenmaligen pachter, eenigzins gekleurd en overdreven zijn voorgesteld, in den grond komen zij overeen met hetgeen ons elders daarvan vermeld wordt; VALCKENIER, in zijn *Verward Europa*, I, 156, bevestigt volkomen de berigten omtrent het incommoderen en ruïneren onzer kooplieden door de *Fermiers* des Konings, en berigt ons, dat zij of hunne ontvangers derzelver schepen lieten meten met zulke maats, die ze wel 20, 30 à 40 vat grooter maten, dan zij konden voeren, terwijl het soms gebeurd is, dat schippers, welke maar de waarde van een à twee vat aangebragt hadden en meer dan 220 vat konden laden, gedwon-

---

[1] AITZ., V, 275. *Brieven*, I, 673.

[2] Nog bij het Traktaat van 21 December, 1739 (KLUIT, N°. 1018), werd deze bepaling vernieuwd; van dien tijd af echter hield de Koning van *Frankrijk* eenen Commissaris hier te lande, die te *Amsterdam* resideerde. WAG., *Amst.*, II, 531.

[3] *Brieven*, I, 657 en volg.

gen werden, 600 en meer gulden te betalen, terwijl zij maar *f* 18 voor vracht hadden genoten.

Het verdrijven onzer schepen uit de vrachtvaart werkte ook uiterst nadeelig op onze scheepstimmerijen en werven; »de scheepstimmerij", die, zoo als LA COURT in zijne *Heilzame Politieke Gronden en Maximen*, in het bekende en meesterlijke Achtste Hoofdstuk *over Hollands bequaamheid tot de Manifacturen*, ons berigt, »in *Holland* niet moet »worden geconsidereerd als een pure consumtie, maar als »een zeer gewigtige manufacture en koopmanschap", had te allen tijde hier zeer gebloeid; zoo had RICHELIEU, naar SOETEBOOM, in zijn *Saanlants Arcadia*, p. 536, ons berigt, nog omstreeks 1640 drie groote schepen, onder andere te *Zaandam*, laten bouwen van omstreeks 500 à 600 lasten, terwijl men welhaast ook schepen timmerde voor de Zweden, voor de Oosterlingen, voor de Franschen, voor de Engelschen, voor den Groot-Hertog van *Toscane*, enz.; zoo waren de in *Frankrijk* opgerigte maatschappijen in 1665 gedwongen, hunne schepen hier te lande te laten bouwen [1], terwijl over het algemeen nog in 1669 al de groote schepen voor de vreemde volkeren van *Europa* door de Hollanders werden getimmerd; ja zoo zeer was te dien tijde onze navigatie of reederij in vrachtschepen bloei-

---

[1] Dit blijkt onder andere uit hetgeen toen is voorgevallen over twee groote schepen, die de Fransche Oostindische Maatschappij hier te lande had laten bouwen, en eenige andere, die zij had aangekocht, en welke men, wegens het verbod van alle vaart en visscherij tijdens den oorlog met *Engeland*, weigerde te laten vertrekken. AITZ., V, 429; VAN WYN, *Nalezingen* op WAG., II, 197 en volg., en de aldaar aangehaalde plaatsen. Ook in de reeds meermalen aangehaalde *Semaine Burlesque d'Amsterdam*, p. 191, werd bij gelegenheid van het bezoek op de Admiraliteitswerf gesproken van JAN GROEN, en in de kantteekening van hem gezegd: »c'est le »maître charpentier de l'Amirauté, qu'on appelle en François JEAN LE VERT, »lequel a esté autrefois au service du Roy, pour bâtir des vaisseaux en »*France*."

jende, dat de schrijver van de *Histoire de la Navigation*, II, chap. 10, ons berigt, dat nog lang, nadat zich de Franschen op de zeevaart en den scheepsbouw hadden begonnen toe te leggen, hunne Amerikaansche Koloniën liever van Hollandsche schepen bediend waren, als wel voorzien en van lage huur zijnde, dan van die hunner Fransche landslieden, waartoe hun Koning hen verpligtte, en die zoo slecht waren, dat zij daarop hunne effecten niet durfden wagen, alsmede tot eenen buitensporigen prijs gehuurd moesten worden. Het getal van Negotianten en Reederen in vrachtschepen, met die hun ter dienste waren, bedroeg dan ook 250,000 personen, en het spreekt van zelf, dat toen nu door dit vatgeld een groot getal van schepen, die voor Fransch geld hier onderhouden of gebouwd werden, uit de vrachtvaart werden verdreven, alleen om de zeemagt en scheepvaart van *Frankrijk* daartestellen, zulks een zware slag voor ons zijn moest; »het raakte dan ook niet," gelijk de schrijver der *Politieke Redenering over de Commercie en Navigatie der Nederlanderen en die van Frankrijk*, pag. 86, te regt zegt, »het meer of min van onzen Koophandel op het enkele »Rijk, gelijk de Engelsche Navigatie-Akte had gedaan; maar »het benam onze winst en kracht, en 't versterkte *Frank-* »*rijk* dubbeld, door de Negotie tot zich te trekken [1], en »een zeemagt te funderen, die het te voren nooit gehad »had." Die eigene Zeemagt en Negotie moesten echter duur door dat Rijk worden gekocht; »de impositie van 't vat- »geld," schrijft BOREEL aan DE WITT, in Mei, 1663, »deed »zeer wonderlijk en buiten mate verminderen de vorige »oude Navigatiën en Commerciën op alle steden, plaatsen »en havens van dit Rijk; de generale Handel in de trafij- »ken van alle de ingezetenen van *Frankrijk* werd daardoor

---

[1] »Onze Navigatie en Handel extraordinaris te vexeren en te quellen, »om onze luyden moede te maken, die van selfs te doen quiteren, en aan »de Fransche natie te doen komen," zoo als BOREEL zegt, *Brieven*, I, 673.

»een inestimable schade toegebracht, en meer als de ge»heele impositie van 't vatgeld kon inbrengen, werd daar»door in de andere middelen des Konings verloren". De *Connestablie* van *Bordeaux* had dan ook die Pacht, zoo lezen wij, »hoewel die niemand beter paste als haar", en niettegenstaande zij voor de nieuwe verpachting van 1663 met instantiën door 't Hof aan haar was gepresenteerd geweest, juist daarom bepaald geweigerd [1].

Dan nevens dit Vatgeld ontstonden er ook tijdelijke belemmeringen, zoo als de Quarantaine om de contagie of pestziekte van het jaar 1663, welke later, toen die kwaal zich over geheel *Holland* verspreid had, uitgestrekt werd tot een algeheel verbod van Handel en Navigatie met de ingezetenen van *Holland* en *Zeeland*, en welke tot eenen absoluten stilstand van alle betrekkingen voor het grootste gedeelte van 1664 aanleiding gaf, alsmede het beslag van 23 Maart, 1665, op alle Nederlandsche schepen, die zich in de Fransche havens bevonden, gelegd, ten gevolge van de weigering van 's lands Staten, om de *St. Jean Baptiste* en de *Alette Marie*, die voor rekening der Fransche Oostindische Maatschappij hier gebouwd waren, te laten vertrekken. Het *Tarief* van 18 April, 1667, was eerlang eene aanleiding tot meerdere be-

---

[1] *Brieven van* DE WITT, I, 644. Het vatgeld was in 1663 van de *cinq grosses Fermes* afgenomen, en eerst aan de *Comptablie* van *Bordeaux*, want zoo schijnt men te moeten lezen, aangeboden geworden. — Daaronder moet men het bestuur over de regten van *Comptablie* verstaan, welke bij den In- en Uitvoer van de oude *Senechaussé* van *Guiènne* geheven werden, en welke gemiddeld aan den Koning in vredestijd 3,800,000 livres opbragten. Men begrijpt nu ligtelijk, waarom het bestuur van de *Comptablie* van *Bordeaux*, dat reeds zulk eene aanzienlijke som van den Handel hief, alleen in *Guiènne* weigerde zich met de pacht van het vatgeld te belasten. — Vergel. PIGANIOL DE LA FORCE, *Nouvelle description de la France*. Amst., 1719, IV, 177; SAVARY, *Dict. Univ. de Comm.*, in v. *Comptablie*. Het *Convoy et Comptablie de Bordeaux et Traites de Charante*, welke gewoonlijk bijeengenoemd worden, zijn spoedig daarop vereenigd met de *Ferme Générale des Gabelles*.

zwaren, welke eenen allerbelangrijksten invloed hadden op den gang der gebeurtenissen.

Men weet, dat het *Tarief* van de *Droits de Sortie et d'Entrée* [1] of *les cinq grosses Fermes*, van 18 September, 1664, eenheid en gelijkvormigheid in de *Droits de Traite* had moeten brengen; dat daarbij een bepaald en vast regt werd daargesteld, te heffen bij het inkomen en verlaten van het Rijk, of der zoogenaamde *provinces étrangères;* dat daarbij vele misbruiken werden verbeterd, en eene menigte onverpligte heffingen, die door de *Fermiers* langzamerhand waren ingevoerd, afgeschaft zijn, en dat hetzelve over het geheel de belangen van den Handel bevorderde [2]. Het bleek echter spoedig niet voldoende te zijn, om de voornemens te kunnen bereiken, welke men middelerwijl omtrent de Navigatie en Commercie van het Rijk gevormd had, en bij Arrest van 18 April, 1667, werden dan ook, in den vorm van een nieuw Tarief op bepaalde goederen en vreemde waren, de regten bijzonder verhoogd: »afin que les Sujets »du Roy eussent quelques avantages sur les Étrangers," zoo

---

[1] Dat dit Tarief, even als dat van 1667, door JACQUES SAVARY zoude ontworpen zijn, zoo als RAU, *Grundsätze der Volkswirthschaftslehre*, I, p. 34, verzekert, is zeer onzeker.

[2] BOREEL schreef aan DE WITT op den 28sten November, 1664, bij de toezending van het gedrukte Edict des Konings: »het Tarief is soo groot »in volume dat het hier nevens niet en kan gaen; evenwel sullen het »Haer Hoog Mogende moeten hebben, en sal het met den naesten ordina»ris senden, om daer uyt, gelyck als het quaedt, mede alsoo het reme»die tegen het gedreygde quaedt te konnen opsoeken en uitvinden; 't »welck by onse Mercurialisten aen de Regeringe wel sal konnen werden »aangewesen." Is het *Collegie van Commercie*, in 1664, te *Amsterdam*, waarvan wij boven spraken, en dat maar een kortstondig bestaan had, daarvan welligt ook een gevolg? Zijn dit ook de bedoelde *Mercurialisten?* Het *Tarif Général des Droits des Sorties et Entrées du Royaume de France, et des Provinces esquelles les Bureaux ne sont établis, ordonnés être levez sur toutes les marchandises et denrées, arrêté au Conseil Royal le* 18 *Septembre*, 1664, komt onder andere voor in het *Recueil de divers Traitez de paix*, etc., bij A. MOETJENS. La Haye, 1707, p. 290—395.

als wij vermeld vinden in de *Mémoires* van het *Conseil Royal de Commerce.* Zoo werden daarbij die waren, welke *Frankrijk* niet in genoegzame hoeveelheid voor deszelfs gebruik voortbrengt of fabriceert, zoo als ijzer, staal, houtskolen, boter, kaas, vee, wolle, leder, talk, lakens[1], hout, zoo voor scheepsbouw, vaatwerk als anderzins (*tables de sapin*, *bois de construction*, *merain*), en die, welke het in het geheel mist, zoo als koper, lood, tin, koper- en ijzerdraad, duigen, en waarvan het, óf uit *Engeland*, óf uit *Holland*, óf uit het Noorden voorzien werd, nog boven het Tarief van 1664 bezwaard: daarentegen werden de zoogenaamde *provinces étrangères*, waaronder *Guiènne* en *Bretagne*, daarvan uitgesloten en vrij verklaard, alleen om den uitvoer harer eigene voortbrengselen, die in zoo grooten overvloed zijn, dat zij niet kunnen verbruikt worden, zonder de hulp van den buitenlander, niet te benadeelen. In *Picardië* en *Normandië* daarentegen, waar de nieuw opgerigte fabrijken zich meest bevonden, werden onze lakenen en andere Manufacturen indirectelijk, om zoo te zeggen, verboden, terwijl ook de uitvoer van daar zich tot weinige artikelen bepaalde: bij de bezwaren van het vatgeld, en de

---

[1] VALCKENIER, in zijn *Verw. Europa*, I, 156, berigt, dat een stuk Hollandsch laken van 24 à 25 ellen, dat in 1632 in *Frankrijk* voor het regt van inkomen 6 gulden betaalde, in 1654 tot 26, in 1660 tot 56, in 1665 of 1666 eindelijk verhoogd werd op 80 gulden, en zoo alle vreemde waren naar advenant. — De Hollandsche porceleinen, onder andere, waardig 5 à 6 gulden, werden met 20 gulden bezwaard; zie het Vlugschrift, reeds boven aangehaald, *Hollands Ondergang*, enz. Amst., 1689, bij OOSSAEN: te gelijker tijd werden de uitgaande tollen zeer verminderd; de *Charges* van *Châlons* onder andere, die vroeger, volgens de oude Lijst, 12 gulden 10 stuivers betaalden, werden nu gesteld op 2 gulden 10 stuivers; waarschijnlijk geschiedde zulks vooral, om de fabrikaadje van lakens te *Sedan* en in andere plaatsen van *Champagne* te bevorderen; de *Charges* van *Châlons*, ook bekend onder den naam van *la Ferme des* 12, 18 *de Picardie et de Champagne*, zijn kort hierop vereenigd met de *Bail général des Aides*.

subtiliteiten en artificiën daarbij in zwang, was dan ook de Handel aldaar voor ons verloren.

Van den kant onzer Gezanten in *Frankrijk* werd nu weder, even als zulks bij gelegenheid van het vatgeld geschied was, van retorsiemiddelen gesproken; het verbod van invoer van Fransche wijnen of Fransch zout in de Vereenigde Nederlanden kwam weder ter bane; VAN BEUNINGEN schreef aan DE WITT op het laatst van April, 1667: »ik »hoop Haer Hoog Mogende sullen middel vinden, om te »voorkomen, dat de Franschen geen Manufacturen meer »van ons bijna ontvangende, en met hare Manufacturen »ons land vervullende, niet sullen continuëren het klaerste »van ons contant geld tot zich te trekken. Klagen in de»sen is onnut, daerinne moet ghemedieerd worden." — De publicisten van die dagen gingen nog verder; LA COURT, in zijne *Bedenkingen over Hollands alliantiën aen te gaen met magtiger Potentaeten*, en eerst over die met *Frankrijk* handelende, beweert, dat: »vermits de Francoisen nu meer ge»maakte stoffen en handwerken uitleveren, als vremde naer »zich trekken, oorlogen tegen ons haer schadelycker en ons »niet zoo schadelyk zyn als voor dezen;" dat wij het Fransch zout door dat uit *Spanje* en *Portugal* zouden kunnen vervangen, terwijl wij de wijnen in *Holland* veel ligter zouden kunnen ontberen, dan in *Frankrijk* de Adel en Geestelijkheid, wien meest alle wijnen toekomen, ons geld zouden kunnen ontberen, terwijl wij ook bovendien dien Handel ook voor het grootste gedeelte met Rijnsche wijnen, ofschoon niet zoo voordeelig, zouden kunnen aanhouden; hij laat zich zelfs ontvallen, dat het klaar is, dat *Holland* door *Frankrijk* te land niet kan worden beoorloogd; dat wij, vermits onze overgroote scheepsmagt, *Frankrijk* zouden kunnen verduren, en tot den vrede dwingen, terwijl hij met het betoog eindigt: »dat een Koning van *Frankrijk* noch »door hoop van winsten, en conquesten op ons te zullen »doen, noch door eenige ijdele glorie, ons den oorlog moet

»aandoen, maar dat ter contrarie alle oorlog tegen ons da-»delijk alle negotie en zeevaart in *Frankrijk* zoude doen stil-»staan, met perikel voor hen, om dezelve daarna in het »geheel te verliezen." Men gevoelt, dat de Schrijver den naderenden storm van 1672 voorziet, door zijn betoog, dien wil trachten te voorkomen, en de gemoederen tot den vrede stemmen. Dan men kan begrijpen, hoe deze en dergelijke redenen den eergierigen LODEWIJK XIV moesten vertoornen. De uitkomst heeft dan ook de voorzegging van LA COURT niet bevestigd; alleen wat den handel en zeevaart betreft, is zijn blik in de toekomst, en dan nog maar voor een gedeelte, juist geweest. Het jaar 1672 heeft ja die takken doen stilstaan; dan de internationale banden, door wederzijdsche behoeften vastgesnoerd, de betrekkingen, door lang verkeer gewettigd, waren niet zoo plotseling te verbreken en los te scheuren. Ook na den vrede van *Nijmegen* zouden wij op nieuws een aanmerkelijk deel van den Franschen handel hebben tot ons getrokken; onze overwegende superioriteit in de zeevaart zoude ons weder grootstendeels de vrachtvaart hebben bezorgd; het Arrest van 30 Augustus, 1678, waarbij alleen voor ons het Tarief van 1667 werd afgeschaft, en op nieuws dat van 1664 werd ingevoerd, zoude daartoe den weg hebben gebaand; men weet, hoe zeer wij van dien tijd af, althans in de handelssteden, Franschgezind geweest zijn, en de uitkomst heeft geleerd, dat alleen de gewelddadige verstoring van het Protestantsche geloof in *Frankrijk*, en de langdurige oorlogen, die banden hebben losgescheurd, waaraan ons vaderland een zoo aanmerkelijk gedeelte van deszelfs bloei had te danken gehad.

JOHAN DE WITT dan ook, die met de betrekkingen, de behoeften, de eischen van den Handel zoo juist bekend was; die den prijs kende, tot welken onze toenmalige bloei en welstand in dezelve was gekocht; wiens twintigjarig bestuur schier geheel was toegewijd, om onzen wereldhan-

del tegen de mededinging van *Engeland* en van *Frankrijk* te beschermen, was, hoewel hij aan VAN BEUNINGEN antwoordde, dat er nu niets anders overig scheen te zijn dan de weg van retorsie, niet dan noode daartoe te bewegen. Gedachtig aan de les van FREDERIK HENDRIK, nog op zijn sterfbed gegeven, om vooral met *Frankrijk* in goede verstandhouding te leven, deed DE WITT al wat hij vermogt, om de alliantie met dat rijk aan te houden; al was het ook, dat de Handel verviel, zoodat, naar de getuigenis van TEMPLE, er in 1669 en 1670 naauwelijks eenige uitheemsche Handel meer gedreven werd, van waar de negotianten zonder schade hunne gelden in retour ontvingen; al was het ook, dat, èn in het Noorden, èn in de *Levant*, wij in hunne nieuwe maatschappijen gevaarlijke mededingers hadden gekregen, DE WITT zou nooit den vrede met *Frankrijk* gebroken hebben.

Eerst toen na den vrede van *Aken*, in 1668, het vraagstuk der Spaansche Nederlanden weder op het tapijt kwam; toen de Staten eindelijk, uit de onderhandelingen van DE GROOT met DE LIONNE, ontwaarden, dat men alleen voorhad, den vrijen koophandel en scheepvaart met geweld te storen, toen eerst gaven zij gehoor aan het bescheid, dat zij op hunne billijke klagten ontvingen, dat zij namelijk in hun land mogten doen naar hun welgevallen, gelijk de Koning deed in het zijne. Het duurde nog tot den 2den Januarij, 1671, eer men tot maatregelen van represaille overging. Deze bestonden in twee Plakaten [1], waarbij het inbrengen, verkoopen en verbruiken van allerhande brandewijnen en gedistilleerde wateren, alsmede het verkoopen en verhandelen van Fransche manufacturen, op zware boeten werd verboden of uitermate zwaar belast. Zij

---

[1] *Gr. Pl. B.*, III, 264, 268, 269, 1374. SYLVIUS, *S. v. Staat en Oorlog*, I, 101. *Holl. Mercurius*, Jan., 1671, p. 7.

werden van de Fransche zijde beantwoord, door het nemen van het Plakaat van den 7den Januarij, waarbij, onder het voorgeven van vermenging en gepleegde vervalsching der brandewijnen, en van aanmerkelijke schade, door de Hollanders met hunnen invoer van visch en specerijen, aangedaan, het inladen van eenige brandewijnen in Hollandsche schepen streng werd verboden, en de invoer van pekelharing, bokking en specerijen met Hollandsche schepen, of voor rekening van Hollanders, zwaar werd belast. Alhoewel wij in de schriften van die dagen lezen: dat Hunne Hoog Mogenden »niet zonder hoogwichtige delibera»tiën en prealable consideratiën der kooplieden," dit verbod arresteerden, die beter achteden, »dat dezelve ver»boden als bezwaard wierden, waaruit toch noodwen»dig hare ruïne, door het hoog bezwaren in *Frankrijk*, »stond te volgen," zoo verwekten desniettemin, zoo in *Frankrijk* als bij ons, deze maatregelen een hevig ongenoegen en beweging onder den Handelsstand. Menigvuldig waren de reclamatiën tegen het Plakaat der Staten, zoodat deze zelfs genoodzaakt waren een nader besluit te nemen, strekkende om geene rekwesten van kooplieden, van deze natuur zijnde, in de vergadering te lezen, veel minder daarop iets te besluiten. Men zag nu, zoo lezen wij, waar de Franschen heen wilden, »te weten, om bei»de, de Commercie en de Zeevaart, als voorheen nog al, »*pro ipso*, onder zich te trekken," en begreep daartegen de Bondgenooten door brieven te moeten waarschuwen; ook die van de *Triple Alliantie* werden aangemaand, zich te voorzien en op hunne hoede te zijn, terwijl men reeds van nieuwe ligtingen sprak, en onder VAN GENT eene vloot deed gereed maken.

In *Frankrijk* klaagde men evenzeer, zoowel fabrikanten als handelaars; te *Parijs*, *Châlons*, *Crappier* en *Maçon* zonden zij hunne rekwesten aan den Koning in, terwijl vele naar andere streken verhuisden; te *Poitiers*, *Bor-*

deaux, enz., bleven de wijnen onverkocht, en men berekende de schade, die zij jaarlijks daarbij zouden komen te lijden, op 35 millioenen [1]. Eerlang werd men gedwongen, daar de Plakaten streng werden gehandhaafd, door surrogaatmiddelen, smokkelhandel als anderzins, in de ontstane behoeften te voorzien; zoo zien wij, dat de Fransche witte wijnen, door middel van zwavel en andere ingrediënten, werden vervalscht, om ze dan in *Holland* als Rijnsche wijnen in te smokkelen, terwijl men wederkeerig in de Rijnlanden de Fransche wijnen namaakte [2]. Daar men alzoo van de zijde van *Frankrijk* aanhield, den buitenlandschen handel dezer gewesten te verleiden en op te stoppen, om daardoor de financiën, de sterkste zenuw des oorlogs, te verzwakken, en alzoo de gewelddadige desseinen des Konings met te minder wederstand voort te zetten, namen de Staten ook van hunne zijde maatregelen, om aan *Frankrijk* het belang des Handels met deze landen te doen inzien; zij verboden namelijk, bij Plakaat van

---

[1] Voor deze klagten, die in *Frankrijk* werden aangeheven, was alle grond, want niet alleen de uitvoer der gewassen werd belet, maar zelfs de geheele bebouwing van den grond had geene plaats. Uit zeker Rekwest van den Handel van *Amsterdam*, in 1685 aan Burgemeesteren van *Amsterdam* ingediend, en bij D'AVAUX, V, 155 en volg., mededeeld, zien wij: »que c'est la coutume ordinaire dans la nature et le cours du »négoce en *France*, que les Négociants de cette ville remettent tous les »ans vers la saison de vendange et la moisson des fruits en *France*, à »leurs amis et correspondans en divers lieux de *France*, tant dans les villes »maritimes que dans le plat pays, de considérables sommes d'argent pour »faciliter les moyens du Commerce, et faire aux autres sujets de *France* »de notables avances, pour le vin, l'eau de vie, les châtaignes, les pru»neaux et autres fruits, lesquels ils livrent après la vendange et la mois»son aux correspondans pour rembourser les négocians de leurs dites avan»ces." Bij het ophouden dezer voorschotten, volslagen stilstand in de cultuur, en vandaar volksverhuizingen.

[2] DEPPING, *Geschiedenis van den Munsterschen Oorlog*, vertaald door MOLHUYSEN, 1841, p. 270.

2 November, den invoer van alle Fransche koele wijnen, azijnen, kanefassen, papier en kastaniën [1].

Wij zijn nu gevorderd tot den oorlog van 1672, waarvan de heillooze gevolgen voor onzen Staat bekend zijn. In eene breede ontwikkeling te treden van al de redenen, die tot dezelve aanleiding hebben gegeven, ligt buiten ons onderwerp, terwijl men uit het gezegde alreeds zal hebben opgemerkt, dat de opbouw en ondersteuning van eigene Commercie en Zeevaart daarin voor een groot gedeelte betrokken waren [2]. Nog geene tien jaren alzoo waren er sedert het Traktaat van 27 April, 1662, verloopen, dat voor 25 jaren de vriendschap, den handel en de zeevaart der beide volken onderling had moeten verzekeren. Vier dagen na het Manifest, waarbij de oorlog verklaard was, op den 10den April, werd de vaart op den *Rijn* gestopt, terwijl op den 14den en 15den, bij twee Plakaten, aan de in

---

[1] SYLVIUS, I, 170. *Holl. Mercurius*, 1671, p. 164. *Gr. Pl. Boek*, III, 272. Men weet, dat bij Waarschuwing van 28 Junij, 1672, *Gr. Pl. B.*, III, 276, »alle Plakaten en verbod van brandewijnen, manufacturen, Fran»sche koele wijnen, azijnen, kanefassen en papieren buiten executie werden »gesteld, in regard van de consumptie, vermits," zoo lezen wij, »dezelve »niet langer kunnen gepractiseerd worden, vermits de tegenswoordige »droevige oorlog, verbod van schipvaart en andere ongelegendheid."

[2] Dit blijkt ook uit den eisch, door den Koning, op de onderhandelingen te *Reenen*, in 1672 gedaan; aldaar vorderde hij: 5° »vryheyt van gaan »en komen in dit Lant, sonder gevisiteert te worden, ofte eenigh recht »te betalen; 6°. Herroepinge van het Placcaet, aangaande de Coopman»schappen, en herstellinghe van alles, ghelyck het in den jare 1662 is »gheweest, sonder reciprocratie: dat is, sonder dat den Coningh gehou»den sal syn in *Vranckryck* op gelycke wyse, omtrent het afschaffen der »beswaringen op de Hollandtse Coopmanschappen, te handelen; 7°. De »Francoisen te ontlasten van de 50 stuyvers per vat, en haar daarenbo»ven te handelen, als hare beste vrienden; 8°. Aengaende de Intrest van »de Oost-Indise-Compagnie, daarvan sal men spreecken ter gelegener tijt »in minnelyckheyt." Ook bij WAGENAAR, XIV, 100, ofschoon in eenigzins andere bewoordingen.

Frankrijk aanwezige Hollanders werd geboden, binnen zes maanden hunne goederen te verkoopen en te vertrekken, en de Franschen, die hier resideerden, binnen 14 dagen werden opontboden [1]. »Straks," zegt de *Hollandsche Mercurius* op het jaar 1672, »begonnen de kooplieden hunne »factorijen en handel te sluiten, en het is naauwelijks uit »te drukken, wat schade, jammer en gebrek hiervan in »*Perigord*, *Angoulême*, *Normandije* en zelfs in *l'Isle de France*, »te *Parijs* het gevolg was. Het was jammer," zeiden die van *Nantes* en *Bordeaux*, »daar de Hemelsche Koning zoo »schoone vruchten van druif gegeven had, de aardsche »Koning het vrij gebruik daarvan belette. Te *Parijs*, »daar men de zoetste strikjes en lintjes inventeerde, welke »*Amsterdam* meest op mogt (verbruikte), zat men met de »haspel in de biezen, even als met de schoone papier»molens in *Angoulême*, alwaar de Paters-Jezuïten het »schoonste papier deden maken, als ooit in de wereld ge»zien, of veel ligt niet gepractiseerd zal kunnen worden [2]. »Te *Londen* verschrikten de kooplieden," zoo lezen wij elders [3], »toen zij eene oorlogsdeclaratie tegen de geüniëerde »Provinciën zagen, want zij voorzagen, dat, als de oorlog »beginnen zoude, de Koophandel en Zeevaart tot stervens »toe krank zouden worden, daar de welvaart der grootste »steden daarin bestaat." — »En werkelijk, men zag nu

---

[1] Alle onderling verkeer zelfs was in den beginne verboden. Toen de Markies DE ST. ANDRÉ MONTBRUN, de wakkere verdediger van *Candia*, zijne dochter, MARGARETHA DU PUYS, Markiezinne DE ST. ANDRÉ MONTBRUN, wilde bezoeken, die met CORNELIS AERSSENS, Heer van *Sommelsdijk*, gehuwd was, en daartoe naar *Parijs* kwam, werd hem dit door den Koning, op straffe van deszelfs ongenade, verboden. *Holl. Mercurius* voor 1672, p. 31. De ongevallen der familie DE ST. ANDRÉ MONTBRUN, na de herroeping van het Edict van *Nantes*, zijn uit de geschiedenissen van die dagen bekend. Zie ERMAN en RECLAM, passim.

[2] Pag. 31.

[3] Pag. 35.

»eerst," zegt VALCKENIER, in *'t Verwerde Europa*, I, 344, »wat schade door 't manquement van de Hollandsche ne»gotie, het geheele Christenrijk begon te lijden. *Italië*, »en vooral *Sicilië*, meenden, bij gebrek van koorn, door den »scherpen honger te vergaan, en toen twee Hollandsche sche»pen aldaar ladingen granen aanvoerden, werden van vreugde »over het gansche eiland de klokken geluid. *Spanje* en »*Portugal* hadden wel een vruchtbaar saizoen van alder»hande delicatessen, maar zonder aftrek. *Engeland*, 't welk »bij neutraliteit den universelen handel voor dien tijd ze»kerlijk aan zich had kunnen trekken, waagde het wel om »te handelen, maar met zulk eene schade (wegens het »verlies van deszelfs schepen en goederen, door de Neder»landsche kapers), als het nooit had geleden. *Zweden* kon »met zijn koper en ijzer, *Denemarken* met zijn Noordsch »hout en andere waren, niet te markt gaan, te meer, de»wijl de tolkamers zoo goed als gesloten waren. *Duitschland* »was heel zonder fleur, en de *Frankforter-* en *Leipziger* »*Missen* bijna zonder vertier. In summa *Mars* deed, door »zijn gewoel en het schitteren zijner wapenrusting, *Mer»curius* stil zitten."

Ook door de Staten was, bij de tegenwoordige constitutie van tijden en zaken, alle scheepvaart verboden, bij Plakaten van 25 Februarij, 19 Maart, 1672, 10 Maart, 28 Junij, 1673; dan het is, onzes inziens, duidelijk, dat zulks meer geschiedde, om het zeevolk, bij gebrek aan emplooi ter koopvaardij, te dwingen op 's lands schepen dienst te doen nemen, dan wel uit overgroote zorg voor den Handel en de Zeevaart, zoo als men weleens het heeft willen doen voorkomen [1], daar er even zoovele

[1] Dit is onder andere geschied in het werk, te *Deventer* in 1840 uitgekomen, *Over de aloude Vrijheid van Handel en Nijverheid*, door Mr. D., waarover men vergelijke het verslag, door ons gegeven in het Maandschrift *De Gids*, Jaargang 1841, N°. 1 en 2. Wij lezen onder andere met zoo

Plakaten en Waarschuwingen, als van 17 Augustus, 15 September, 1672, 13, 22 September, 1673, 31 Maart en 20 Mei, 1674, zijn, waarbij de vaart weder werd opengesteld, nu eens »om diverse redenen en consideratiën," dan weder meer bepaald, »ter voorkoming van alle diver»sie van Commercie uit de Vereenigde Nederlanden, en »om zoo veel doenlijk te beletten, dat geen vreemde per»sonen door indirecte middelen, gedurende het generale »verbod, zich daarvan zouden komen te prevaleren." Het lag niet in den geest van ons Bestuur van die dagen, wat men er ook van moge zeggen, regtstreeks veel ter bescherming, of liever ter begunstiging van Handel en Nijverheid te verrigten, en men begreep wijsselijk en te regt, die bronnen onzer welvaart den vrijen loop te moeten laten, uit vreeze, dat dezelve anders welligt mogten verloopen. Dan, terwijl alzoo onze Koopvaart genoegzaam stilstond, was onze Kaapvaart in volle werking. Ontelbaar schier zijn de berigten, die daarvan bij onze Geschiedschrijvers voorkomen; nu eens brag-

---

vele woorden in den *Holl. Mercurius* van 1673, p. 254, »dat om te beter »het bootsvolk te bekomen, voor de 90 oorlogschepen, die men, behalve »de branders en mindere vaartuigen, met het voorjaar van 1674 in zee »wilde zenden, de Groenlandsche visscherij zeer strikt werd verboden, »gelijk ook de Groote en Kleine Visscherij." Zoo was ook de Commissie of Kaapvaart, door de Algemeene Staten, sedert het uitbreken van den oorlog, herhaaldelijk verboden geworden, op grond, dat daardoor de bemanning der vloot zou onmogelijk worden. Deze ongewone maatregelen, waarvan men nog maar eens in den tweeden Engelschen oorlog een voorbeeld gezien had, verwekten hevig ongenoegen, en voldeden toch daarom niet aan het oogmerk; de zeelieden weigerden dienst te nemen, in het uitzigt op de openstelling der voordeelige Commissievaart. Zij was voor Prins WILLEM, bij zijne verheffing tot Stadhouder en Admiraal-Generaal, een middel, om zich populair te maken, en eerlang werden in *Zeeland* alleen meer dan 200 schepen ter kaapvaart uitgerust. In het volgende jaar, 1673, werd het verbod herhaald, zoolang de vloot in zee was; dan het werd kort daarop ingetrokken, tijdens de vrees voor de landing in het Noorderkwartier.

ten de Nederlanders in *St. Andero* in *Biscaye*, 32 Engelsche en Fransche Westindiëvaarders op; dan weder vielen eene menigte Barbadosvaarders, of eene geheele vloot Kolenhalers en Terreneufsche visschers, in onze handen [1]. Tot het einde van 1673 waren, sedert het begin des oorlogs, 2945 Engelsche en Fransche prijzen, groot en klein, opgebragt, terwijl onze ingezetenen niet meer dan 136 schepen verloren hadden. »De Kaapvaart bloeide heerlijk," zegt SYLVIUS, zoodat dit dan ook, bij het gelukkig aankomen der Noordsche, Oostersche en Moscovische vloten, nog vrij wat leven in het land gaf, terwijl in *Frankrijk* de provinciën van *Normandië*, *Bretagne* en *Guiènne* zoo zeer over hare armoede en regeringloosheid klaagden, dat de Koning den Koophandel voor een' ieder' openstelde, mits betalende één' *écu* op de ton voor de neutralen, en twee voor de vijanden, die aldaar wilden komen handelen [2]. Wij gaan met stilzwijgen de lotgevallen van dezen rampspoedigen oorlog voorbij, en kunnen volstaan met te vermelden, dat de algemeene stremming, daardoor in handel en verkeer veroorzaakt, zoo bij ons, als bij den vijand, den wensch naar het herstel van den vrede deed levendig worden. Alreeds in October, 1672, zes maanden na het uitbreken van den oorlog, begon men op het *Louvre* te spreken, dat *Frankrijk*, om verscheidene inzigten, wel vrede

---

[1] SYLVIUS, I, 465, 546, 634, 712. Wie omtrent de *Vrije* of *Reine Nering* van die dagen, zoo als men het noemde, meerdere bijzonderheden mogt willen naslaan, zie onder andere DE JONGE, *Geschiedenis van het Nederlandsch Zeewezen*, III, 1, blz. 177—182, 379—384. De opgave der opgebragte schepen, sedert de openstelling der Commissievaart op 24 Julij, 1672, is echter eenigzins verschillend; dan de termijn, waarover zij voorkomt, is ook grooter, en loopt tot aan de lente van 1674, na het sluiten van den Vrede van *Westminster*. Wij zien daaruit echter tevens, dat genoegzaam het geheele getal Britsche prijzen waren: een nieuw bewijs alzoo, dat er eigenlijk nog geene Fransche Handelsmarine bestond.

[2] SYLVIUS, I, 715. *Holl. Merc.*, 1672, p. 193.

met *Holland* wilde maken, en men weet, dat de Zweedsche mediatie en de handelingen te *Keulen*, die echter den gewenschten uitslag niet hadden, daarvan het gevolg waren. De staat van zaken was ondertusschen eenigzins veranderd; men begon weder adem te scheppen; »de kansen zwenkten »weder om; de Fransche mogendheid had aan andere Vor»stenhoven te groot uitgeschenen;" het verbond met *Spanje* en Zijne Keizerlijke Majesteit met Hunne Hoog Mogenden; later de vereeniging der verschillende legers, hadden zoodanig een' ommekeer te weeg gebragt, dat de Franschen met het begin van 1674 uit vele van de overheerde plaatsen moesten wijken; de moed herleefde, en gelijk de burgers van *'s Gravenhage*, op Meiavond van het jaar 1674, volgens oude gewoonte, Meiboomen plantende, met het devies: *Si qua foret conjux tibi, si quis parvulus aulâ luderet Auriacus*, reeds hadden gezinspeeld op het algemeene verlangen naar eene echtverbindtenis van Prins WILLEM III, zoo bleek het genoeg uit het devies, dat zij voor de Heeren Staten van *Holland* oprigteden: *Cum ratio invalida est, pax est quaerenda per ensem* (d. i.: als de rede het niet vermag, moet men door het zwaard den vrede zien te verkrijgen), dat men geenszins tot elken prijs den vrede verlangde.

Hierbij komt, dat de Handel hier te lande, nog al gelukkig, niettegenstaande den oorlog, kon worden voortgezet, althans met het Noorden van *Europa*, terwijl ook in de *Westindiën*, zelfs met de Fransche koloniën, de betrekkingen werden aangehouden. Zoo lezen wij in de onlangs uitgekomene *Études sur les Colonisations Françaises*, van SOULVESTRE [1], dat de Hollanders, die hadden voorgeslagen de neutraliteit van *St. Domingo* te erkennen, mits men hun vrijheid liet aldaar te handelen, zelfs gedurende den oorlog, met de kolonisten in betrekking bleven. »Ceux-ci," vinden wij al-

[1] Voorkomende in de *Revue de Paris*, 1843, T. IV.

daar vermeld, »aimaient leur rondeur dans les transactions, »leur probité sans phrases, leur sincère loyauté. Tandis »que *l'Angleterre* et *l'Espagne* avaient employé tour à tour »contre nos établissements les trahisons occultes, les parju»res, les violences, *la Hollande* seule s'était montrée pour »eux amie constante et digne ennemie; elle semblait leur »nuire à regrèt et mettait à les frapper cette modération, »qui est le principal caractère de son génie national. Sans »doute elle consultait en cela l'intérêt de son commerce »enrichi par nos colonies; mais elle obéissait aussi à la ré»pugnance de toutes les races fondatrices pour les destruc»tions brutales et infructueuses, car parmi beaucoup d'au»tres titres de gloire, il est un que le Gouvernement des »*Provinces Unies* peut révendiquer exclusivement; c'est d'a»voir su faire la guerre à toutes les époques, dans tous les »pays, contre toutes les nations, sans faiblesse et sans cru»auté. Incapables de lâcheté, mais rarement agresseurs, »les Hollandais ont presque toujours combattu pour une »cause juste, par des moyens honorables et avec ce courage »sans haine, le plus sûr et le plus difficile de tous." — Eene lofrede, in vele opzigten juist, in andere overdreven; kennelijk althans schijnt den Schrijver de aanval van DE RUITER op *Martinique*, in Julij, 1674, ontgaan te zijn [1].

Dan desniettegenstaande was de oorlog voor onzen Handel lastig en belemmerend [2]. Vooral de Duinkerkers, on-

---

[1] Het verhaal daarvan vindt men in *Het Vervolg op het verward Europa*, van VALCKENIER, p. 1025—1028. *Hollandsche Mercurius* voor 1674, p. 197.

[2] Hij was dit des te meer, toen de Staten-Generaal, ondanks alle Plakaten, nog in 1674 tegen het invoeren en consumeren van alle koele Fransche wijnen, azijnen, kanefassen, papier en kastaniën geëmaneerd, plotseling op 9 October van hetzelfde jaar besloten, al die Plakaten te mortificeren en in te trekken, en toetelaten, al die speciën met den allereerste weder in te brengen, alleen, zoo het heet, na rijpe deliberatie,

de bevelvoerende legerhoofden zich later verontschuldigden, met te zeggen, dat zij geene officiële berigten hadden van hunne Hoven of Meesters [1].

Gelijktijdig met den Vrede van *Nijmegen*, was aldaar weder een Traktaat van Commercie, Navigatie en Marine gesloten, op nieuws voor den tijd van 25 jaren. Dit Traktaat, uit 38 Artikelen bestaande, was schier geheel geschoeid op den voet van dat van 1662, en bepaalde eene vrije en volkomene correspondentie tusschen de onderdanen ter wederzijde, met het wederkeerig genot van dezelfde vrijheid in het stuk van Commercie en Navigatie, als vóór den oorlog. Ook het punt van het Vatgeld, dat zoo lang eene oorzaak van misnoegen geweest was, werd bepaaldelijk geregeld, terwijl, gelijk wij gezien hebben, ook kort daarop ten onzen voordeele het Tarief van 1667 werd ingetrokken, en het meer voor onzen Handel gunstige van 1664 hersteld. »Het Traktaat was wederzijds zoo voordeelig »gesteld," zegt WAGENAAR, »als immer gebruikelijk was," en men mag daaruit opmaken, dat het verlangen naar het herstel der lang genoeg afgebrokene handelsbetrekkingen voor een gedeelte heeft medegewerkt, om de sluiting van den Vrede te bevorderen. »Het intrest," zoo lezen wij in een *Hollandts Praetje ofte Discours over 't maecken van den Vrede met Vranckryk*, in het jaar 1678 uitgekomen: »het »intrest van *Frankrijk* en *Holland* bestaat daarin, om met »malkander in eene goede alliantie en vrede te staan, al- »zoo deselve elkander in 't vertieren van hunne koopman- »schappen en manufacturen niet wel kunnen missen, zijnde »genoteerd, dat de Hollanders wel verre over de 140 ton- »nen gouds jaarlijks komen te vertieren, daar het inte-

---

[1] Zie, buiten onze Geschiedschrijvers, SISMONDI, *Hist. des Français*, Vol. XXV, p. 373—375, die aan den Markies DE GRANA, den Oostenrijkschen Generaal, het opvangen der berigten aan den Prins van *Oranje* verwijt.

»gendeel notoir is, dat hetgeen andere Potentaten uit »*Frankrijk* trekken, niet waardig is te noemen." — »De »Handel met de Hollanders leverde dan ook," zoo lezen wij verder, »voordeelen op, die geene andere natie destijds »aan *Frankrijk* kon aanbieden; terwijl de Fransche wijnen »en manufacturen in *Holland* verboden waren, trafikeerde »*Engeland* zeer sterk op *Frankrijk*, maar zonder effekt, en »zelfs tot hun eigen verlies en schade. De redenen daar»van waren de duurte van het geld in *Engeland*, en dat »de kooplieden hunne waren niet anders dan kontant wil»den verkoopen, terwijl de Hollanders daarentegen gewoon »zijn hunne waren tegen andere koopmanschappen te mar»chanderen, ja geheele gewassen een jaar te voren, eer de»zelve kunnen geleverd worden, op te koopen en te beta»len, zijnde buitendien zeer zuinig om hunne schepen te »bevaren."

Van de zijde der Amsterdamsche Regering werd dan ook ijverig voor den vrede gewerkt; de Burgemeester HOOFT was daarvan een der voornaamste bevorderaars, en men kan wel zeggen, dat de verwijdering, die later tusschen den Prins VAN ORANJE en die Regering ontstond, reeds van af den Vrede van *Nijmegen* een begin genomen heeft [1]. In de eerste dagen onzer Republiek waren onze betrekkingen tot *Frankrijk* zeer naauw geweest; gemeenschappelijk verzet tegen *Spanje* en den Roomschen Godsdienstdwang had die banden nog versterkt, en door de huwelijksverbindtenissen van Prins WILLEM DEN EERSTEN met CHARLOTTA VAN BOURBON, en later met LOUISE DE COLIGNY, was de verwantschap nog inniger geworden [2]. Fransche taal en zeden waren aan het

---

[1] WAGENAAR, *Amsterdam*, I, 660.

[2] Breed worden onze relatiën en ook onze verpligtingen tot *Frankrijk* uitgemeten in de *Brieven* van CANDIDUS, 1782, I, 133 en volg. WAGENAAR, *Vad. Gesch.*, IX, 67. De Gezant van HENDRIK III, J. DE BELLIÈVRE, die korten tijd na het sluiten van het Accoord tusschen de Staten-Generaal met den Hertog van *Anjou* naar *Nederland* was gezonden, om te toonen,

Hof van dien Vorst, en vooral later aan dat van zijnen zoon FREDERIK HENDRIK, heerschende geworden [1], en de gevolgen daarvan waren alras op alle klassen der maatschappij merkbaar. Ook de menigte Fransche hulptroepen, die wij destijds in onze dienst hadden, werkten krachtig mede, om de Fransche begrippen allerwegen hier te verspreiden, en zoo werden wij langzamerhand voorbereid en meer en meer vatbaar gemaakt, om zuiver en onvervalscht de indrukken der eeuw van LODEWIJK XIV te ontvangen.

Weinige jaren slechts vóór de verwijdering, die *na* den Munsterschen Vrede tusschen ons en *Frankrijk* ontstond, was WILLEM II met de dochter van den later zoo ongelukkigen KAREL I in het huwelijk getreden; van dien tijd af was het Huis van *Oranje* natuurlijkerwijze in naauwe betrekking tot het Koninklijk Huis van *Engeland* geweest, en gedurende den tweeden Engelschen oorlog, en vooral gedurende den oorlog van 1672, was hetzelve daardoor in eenen dubbelzinnigen toestand geplaatst geworden. WILLEM III was

---

dat die zaak den Koning van *Frankrijk* ernst was, mogt dan ook wel met eenigen grond in zijne propositie van den 4den Augustus, 1578, zeggen: »*Frankrijk* heeft zulke gemeenschap en eenigheid met Ulieder landen van »zeden, van religie, en van al 't geene, dat mag wezen, tot eenige men»schelijke koophandel, dat het bijna onmogelijk is, dat wij zouden mo»gen d'een van den anderen passeren, dat een van ons niet iets kwaads »zoude lijden, of d'ander zoude van zijne afflictie deelachtig worden; »want in 't jaar 1567, het vuur was zoo haast niet ontstoken, of men »heeft hetzelve uitgestort gezien over 't geheele Koningrijk van *Frankrijk*, »zoodat wij wel mogen zeggen, dat ulieder kwaad ook het onze zij. Wij »zijn in waarheid als van één bloed en natie; veele van de doorluchtig»ste huizen van ulieder landen zijn door alliantie in bloedverwantschap »vereenigd met die van *Frankrijk*; veele van ulieden hebben hier goederen, »veel meer van d'onzen hebben die desgelijks in ulieder landen." Zie bij BOR, *Oorsprong der Nederlandsche Beroerten*, I, mihi 978.

[1] FREDERIK HENDRIK ontving in 1637 van den Koning van *Frankrijk* den titel van *Altesse* of Hoogheid. Zie het *Leven van* WILLEM II, p. 16.

de neef van den zoo ondankbaren KAREL II, en ofschoon toen voorzeker de gebeurtenissen van 1688 nog niet te voorzien waren, zoo is het toch opmerkelijk, dat alreeds in 1674, na de verandering van zaken hier te lande, men er gedurig aan arbeidde, om door instantiën van dezen Staat, zoo bij Missiven als door aangewende devoiren bij den Ambassadeur van *Engeland*, dien Koning met dezen Staat te verzoenen, »trachtende een ieder dienthalven," zoo lezen wij in de *Wettelijke Verantwoording der Hollanders*, p. 48, »uit een Christelijk gemoed, na den Vrede met die Kroon, »om *Frankrijk* zoo klein te maken, dat het haar namaals »onmogelijk zal zijn om de geheele wereld meer te kun»nen troubleren, gelijk zij tot nog toe gedaan heeft." Drie jaren later, in 1677, terwijl inmiddels de Vrede van *Westminster* gesloten was, ging men reeds eene schrede verder, en verkondigde men openlijk, dat *Europa* tot de slavin van *Frankrijk* werd gemaakt, zoo *Engeland* niet deszelfs boeijen verbrak. De Prins van *Oranje* had behendiglijk van de omstandigheden partij weten te trekken, en de oorlog van 1672—1678 was in zijne hand het middel, om eene toenadering tot *Engeland* te bewerken, en onze betrekkingen met *Frankrijk* meer en meer te bemoeijelijken en te verbreken [1]. Dan wie men ook mogt hebben gewonnen of geblinddoekt, het gelukte niet bij de Amsterdamsche regering van die dagen. Zij kende te wel het belang onzer betrekkingen met dien Staat, om zich niet hardnekkiglijk tegen de plan-

[1] »Il est visible d'ailleurs," zegt D'AVAUX, *Négociat.*, I, p. 11, »qu'il n'était »pas de l'interêt d'un homme, qui comptoit sur la Couronne *d'Angleterre*, »d'unir étroitement les États-Généraux à la *France*." Het is opmerkelijk, hoe het daarentegen, onze geheele geschiedenis door, tot de maximen der Stadhouderlooze Regering behoorde, »om *Engeland* te brengen tot »dat onvermogen, waardoor dat Rijk genoodzaakt zoude worden, om meer »wetten van den Vereenigden Staat te ontvangen, dan aan denzelven te ge»ven." Zie den *Spiegel der Waarheid, ofte Samenspreekinge waarin vertoont word dat door de quade directie en toeleg van Regenten van Amsterdam, ons land in de oorlogen met Frankrijk is gewikkeld*, p. 49.

nen van WILLEM III te verzetten, en vandaar dan ook die worstelstrijd, die na den vrede van *Nijmegen* tusschen die partijen ontstond [1], een strijd, waarin wederzijds driften en hartstogten in het spel waren; waarin middelen werden aangewend en gebruikt, niet te vergoêlijken of te verschoonen [2]; waarin *Amsterdam*, door het talent van VAN BEUNINGEN, trots al de diplomatische bekwaamheid van WILLEM III, zegevierde, totdat die Vorst, door de vervolging der Protestanten in *Frankrijk*, door het *Refuge* ook die stad wist te winnen, en, tot bereiking van zijne oogmerken, van *Frankrijk* los te maken [3]. Wij zullen nu zien, wat daarvan voor onzen Handel de gevolgen waren [4].

---

[1] Men zie het *Politiek vertoog over het waar Systema van de Stad van Amsterdam, met relatie tot de algemeene belangens der Republiek, zoo als hetzelve uit 's lands historiën kan worden opgemaakt*, 1781, met de tegenschriften, vooral de *Brieven* van CANDIDUS. *De Négociations* van D'AVAUX zijn voor dat onderwerp mede van groote waarde.

[2] Men denke hier aan den *Spiegel der Waarheid*, aan de *Vindiciae Amstelodamenses*, aan het *Nieuw oproer op Parnas*, en andere schot-, schimp en schandschriften, allerbelangrijkst tot de geschiedenis van dien tijd.

[3] Zie Bijlage *C*.

[4] De *Hollandsche Maatschappij* heeft in der tijd eene prijsvraag uitgeschreven, »naar het stelsel, ter bevordering van den Koophandel, door de voor»malige Staten van *Holland*, en bijzonder door de Regeerders van *Amster»dam*, gevolgd, met een onderzoek, in hoeverre dit stelsel tot den vroegeren »bloei van onzen handel heeft medegewerkt, en met opgave, of hieruit »ook eenige lessen van wijsheid bij den tegenwoordigen staat van zaken, »in betrekking tot den algemeenen wereldhandel, waren af te leiden." — Wij weten niet, of zij hare pogingen met eenen gunstigen uitslag heeft mogen bekroond zien.

INVLOED

DER

RÉFUGIÉS OP HANDEL EN NIJVERHEID.

BLOEI EN VERVAL

VAN HET

FABRIJKWEZEN HIER TE LANDE.

de zaden verborgen zagen van al de onheilen, die *Frankrijk* later getroffen hebben, ofschoon ook voor het oogenblik daardoor aan LODEWIJK XIV een deel zijner onnutte veroveringen verzekerd werd, ten koste van zoo veel goud, bloed en verraad gekocht [1]. Ons gemeenebest ondertusschen, dat aanvankelijk geheel alleen in den oorlog was betrokken geweest, had gelukkiglijk, of behendiglijk, het *Duitsche Rijk* en *Spanje* daarin weten te wikkelen, en zoo waren allengs die beide rijken van bondgenooten de voornaamste oorlogvoerende partijen geworden. Wij hebben gezien, dat wij zonder hen den Vrede teekenden, en dat eerst later én *Spanje* én de Keizer tot denzelven zijn toegetreden; dan ofschoon wij ook juist daardoor misschien nog meer gunstige voorwaarden voor onzen handel mogten bedingen, zoo was nogtans de uitkomst niet overeenkomstig met het doel, dat men zich had voorgesteld. De oorlog had de gemoederen te zeer verwijderd, dan dat de handelsbetrekkingen weder geheel op den vorigen voet konden hersteld worden, terwijl de beginselen van COLBERT, die inmiddels op den handel, op de industrie, in de koloniën waren toegepast geworden, *Frankrijk* voor onzen invoer sloten, en onze vrachtvaart belemmerden. De handel was verloopen, en zelfs niet meer te redden door de bakens te verzetten; »van uit de koningrijken, landen »en conquesten van de vijanden van den Staat waren se»dert eenige jaren veel en diverse onderdanen en ingezete»nen binnen deze Vereenigde Nederlanden in 't ressort van »de Generaliteit overgekomen, om zich aldaar te onthou»den en te verblijven, tot voortzetting van hunnen han»del en commercie [2];" de betrekkingen waren daardoor veranderd, en de *Inspecteur-Général des Manufactures de*

---

[1] SUE, *Hist. de la Marine Française*, III, 502—507.

[2] Zie de *Waarschouwingen*, in dato 4 April, 1676, 19 Februarij, 1677, omtrent de Paspoorten, *Gr. Pl. B.*, III, 250 en 251.

France, DE HUET, getuigt dan ook in de *Mémoires sur le Commerce des Hollandois*, p. 99, dat in het begin van 1680 de Fransche waren en manufacturen, vooral de zijden stoffen, te *Amsterdam* buiten trek waren, zoodat de Franschen, die dezelve aanvoerden, er meer nadeel dan profijt bij vonden, terwijl hij er bijvoegt: »le commerce »une fois dérouté, ne reprend jamais son premier cours." Gedurende den oorlog, had men directen aanvoer der Fransche manufacturen moeten ontberen, en hetzij door smokkelhandel, hetzij door vaart onder vreemde vlag, hetzij door andere middelen, in het ongerijf, daardoor voor den handel en ook voor de consumtie ontstaan, moeten voorzien [1].

Dat nu, na het sluiten van den Vrede, onze betrekkingen met *Frankrijk* zich niet weder hersteld hebben op den vorigen voet, is, behalve in den veranderden loop des handels, vooral ook te zoeken in de lotgevallen van het Protestantisme in *Frankrijk*. Reeds hadden de gebeurtenissen van 1672 »de affectie van het volk van *Hol*»*land* voor den Koning veranderd en gewijzigd;" dan desniettegenstaande was nog, tijdens de vredesonderhandelingen te *Keulen*, de overtuiging hier te lande levendig, dat de Koning den oorlog had kunnen voortzetten, en zijne veroveringen alleen staakte uit belangstelling voor deze gewesten; zoodat men dan ook destijds den Vrede als een gunstbewijs beschouwde, en dit den Koning weder zoo zeer aller harten had gewonnen, dat hij in *Parijs*, naar D'AVAUX

[1] Dat er echter desniettemin nu en dan schaarschte aan waren bestond, die wij uit *Frankrijk* plagten te ontvangen, zien wij uit de *Notulen van het Kapittel* van ST. MARIE, te *Utrecht*, van 22 November, 1672, alwaar berigt wordt, dat er van de 40 ellen groen fijn taffetaf, benoodigd voor Mr. GAJAC, Gouverneur van *Schenkenschans*, maar 20 ellen te bekomen waren, en dat de winkeliers niet anders dan ten perikele van de koopers wilden ontbieden. *Tijdschrift voor Gesch.*, *Statist. en Oudheid van Utrecht*, VI, 293.

ons verzekert, niet meer Heer en Meester was, dan hij het destijds zoude geweest zijn te *Amsterdam*[1]. De ondervinding echter, dat de Koning zijne plannen op de Spaansche Nederlanden, die altijd een struikelblok geweest waren, van af den Munsterschen Vrede, niet opgaf, deed de gemoederen op nieuws van hem afkeerig worden, en den vrede beschouwen als eenen stap, waartoe hij door den drang der omstandigheden was gedrongen geworden. Des ondanks echter openden de gunstige voorwaarden, bij het Traktaat van Commercie bedongen, en de wederinvoering ten onzen faveure van het Tarief van 1664, een blijder vooruitzigt voor onze handelsbetrekkingen, en wij wijten het alleen aan de vervolgingen in *Frankrijk*, dat deze verwachtingen niet vervuld werden. De onrust en onzekerheid, die zij noodwendig moesten verwekken, was ook op den geregelden loop des Handels van invloed; men was derhalve huiverig, de vorige betrekkingen in dien stand van zaken weder aan te knoopen, en vandaar eene botsing en stremming, die niet dan uiterst nadeelig zijn konden.

Het kan dan ook geene verwondering baren, dat men, toen dit ongerijf bleef bestaan, naar middelen begon om te zien, om daarin te gemoet te komen. Men had ondervonden en ondervond nog dagelijks, wat COLBERT in *Frankrijk* had weten daar te stellen; dat hij, door het oprigten van fabrijken van allerlei aard, dat land bevrijd had van de noodzakelijkheid, om bij de vreemden ter markt te komen, en vele kostbare waren voor hooge prijzen uit *Spanje*, *Venetië* en *Holland* te ontbieden. Men besloot dit voorbeeld ook hier na te volgen; zich van manufacturen en waren, alhier gefabriceerd, voor den handel te bedienen, zonder juist na te gaan en in te zien, of wij in denzelfden toestand verkeerden als *Frankrijk;* of de omstandigheden van gelijken aard waren, als toen COLBERT zijne plannen begon ten uitvoer

---

[1] D'AVAUX, *Négoc.*, I, p. 5 en 6.

te leggen, en zonder te bedenken, dat onze fabrijkmatige nijverheid veelal moest voorzien in de behoeften van onzen wereldhandel, terwijl zij in *Frankrijk* destijds het binnenlandsch verbruik tot débouché had; wij zullen later zien, dat bij de toepassing nog andere misslagen begaan werden, die van den aanvang af eenen verderfelijken invloed op onze nieuwe industrie hebben uitgeoefend.

Toen dan ook kort na het bekende Edict van 17 Junij, 1681, waarvan wij vroeger den indruk geschetst hebben, in Augustus of September eenige Fransche vlugtelingen te *Amsterdam* aankwamen, en PIERRE POULIN, MATTHIEU LE NOBLE en anderen naar eene gelegenheid zochten, om de weverij, die zij in *Frankrijk* hadden moeten verlaten, weder op te vatten, werd door Burgemeesteren gereedelijk dit verzoek toegestaan, en met deze kunst- en handwerken hun voordeel gedaan, zonder dat dit juist eene bron was, »die »het geld van de naburen aan ons deed toevloeijen," zoo als BILDERDIJK zegt[1]: straks werd aan eenige gezinnen »vry- »dom van de respective gilden toegestaan, alsmede oorlof »om hun ambacht te exerceren en winkelneringe te doen »zonder daarvoor iets te betalen": eene beschikking, welke bij Resolutie van 7 October door Burgemeesteren aan alle nieuw aankomenden kon worden verleend; vroeger hebben wij gezien, dat BOREEL, WITSEN en APPELMAN als Commissarissen moesten zorgen, om de nieuw aankomenden aan het werk te helpen, en hunne Manufacturen te stabiliéren, terwijl tot dit laatste doel nog vóór het einde des jaars *f* 20,000 uit de stedelijke kas werden aangewezen.

Wij zullen, na hetgeen wij vroeger gezegd hebben over de trapswijze verwijdering, die tusschen ons en *Frankrijk* ontstond, ons ontslagen kunnen rekenen de grieven op te sommen, die langzamerhand zich opeenstapelden; »terwijl »de argwaan door Zyne Hoogheid (zoo als WAGENAAR zegt,

---

[1] *Geschiedenis des Vad.*, X, *Opheld.* en *Bijv.*, 265.

»XV, 58),die byzondere redenen had om misnoegd te zyn op »het Fransche Hof," hier te lande gevoed werd [1]; nu eens was het de tegenkanting tegen het bekende *Verdrag* of *Bondgenootschap van Associatie* met *Zweden*, dan weder waren het moeijelijkheden voor den Handel, ontstaan bij gelegenheid van den oorlog tusschen LODEWIJK XIV en de *Algerijnen*, of het verschil over het regt der Vlag, dat tot eene ernstige botsing dreigde aanleiding te geven; de voorgenomene gewelddadige opligting van eenen burger van *Amsterdam*, den Graaf DE SERDAN of DE ST. PAUL [2]; de intrigues van

[1] Deze redenen waren veelvuldig, zoo als hetgeen over de Heerlijkheden *Vianden* en *St. Vit*, alsmede later over de Confiscatie van het Prinsdom ORANJE voorviel, enz., buiten nog andere, welke den Prins nog zwaarder moesten grieven. ST. SIMON, *Mémoires*, I, 35.

[2] Deze Graaf DE SERDAN of DE SARDAN is nog geen vol jaar na het gebeurde in Mei, 1682, reeds overleden, en heeft de Waalsche armen bij zijn testament bedacht; de penningen en effecten echter bleven aanvankelijk onder consignatie van Heeren Burgemeesters en Regeerders van *Amsterdam*, en zijn eerst op verzoek van den Kerkenraad, van 5 December, 1682, krachtens Resolutie der Vroedschap van 28 Januarij, 1683, aan de Diaconie overgegeven, onder belofte dat zij voor alle namaning zouden responderen, en mits zij alleen zouden strekken tot onderhoud van de Fransche vlugtelingen, en daarvan aparte rekening zoude gehouden worden, zoo als van de Collecten tot gemeld einde. *Resol. der Vroedsch.*, Lr. P, fol. 25; WAG., *Amst.*, I, 668. De Memoriën, tusschen D'AVAUX en de Staten gewisseld, komen voor in den *Hollandschen Mercurius* van 1681, pag. 249—256, en bij WAGENAAR, *Vad. Hist.*, XV, 73—78; wij zien daaruit, dat de Graaf DE SERDAN jaren achtereen burger en inwoner van *Amsterdam* geweest was; dat hij verscheidene »crimes" had begaan, welke D'AVAUX in eene Memorie niet kon uitdrukken, maar bereid was in eene conferentie met de Heeren Gedeputeerden van *Holland* en *West-Vriesland* te openbaren; dat hij zich bijzonder tegen Zijne Majesteit van *Frankrijk* had vergrepen; dat men eindelijk aan het Fransche Hof had ontdekt, dat hij te *Amsterdam* was; dat men toen aan de Regering van die stad de uitlevering had gevraagd van eenen persoon, wiens naam men echter niet noemde, en dat men eerst, toen dit verzoek werd verwezen naar de Vergadering der Staten van *Holland*, aan het Fransche Hof besloten had, door krijgslieden van de bezetting van *Yperen* hem uit *Amsterdam* te laten opligten, welke toeleg echter, zoo als men weet, ontdekt werd. Ziehier in kort alles, wat er van SERDAN of ST. PAUL is opge-

D'AVAUX; later de pogingen van SEIGNELAY en CLAUDE LE PELLETIER, om, na den dood van COLBERT, het gebouw,

---

teekend bij onze geschiedschrijvers; omtrent den aard van zijn misdrijf zouden wij geheel in het onzekere verkeeren, zoo het niet schier bij toeval vermeld ware in de *Lettres Historiques et Galantes* van *Madame* DU NOYER, II, 3, p. 121; daar lezen wij: LAGARIGUES *fut envoyé en Hollande avec douze dragons pour enlever* PAUL SARDAN, *originaire de la ville de Nimes, qui après avoir trempé dans la conspiration du Chevalier* DE ROHAN, *se réfugia en Hollande, où l'on l'appelloit le Comte* DE ST. PAUL. De zamenzwering van den Chevalier DE ROHAN, in 1674, wordt in de *Annales* van BASNAGE, II, mihi 531—535, uitvoerig beschreven; de naam van SARDAN wordt daarin niet genoemd, maar in de woorden, waarmede BASNAGE besluit: »nous nous sommes un peu étendus sur cette affaire, parce qu'elle a fait beaucoup de bruit dans son temps »et que les Hollandais y ont eu quelque part," vinden wij de reden gelegen, waarom de uitlevering van SARDAN door het Fransche Hof, en bepaaldelijk door D'AVAUX, op zulk eene geheimzinnige wijze gevraagd werd; die zamenzwering namelijk, stond, zoo het schijnt, in verband met eene landing van TROMP op de kust van *Bretagne*, die echter mislukte; DE JONGE, *Zeewezen*, III, 2, p. 22—28; DE SISMONDI, *Hist. des Français*, XXV, 281 en volg. FRANS VAN DEN ENDEN, een der zaamgezworenen, de gewezen leermeester van SPINOSA, was een Hollander, die te *Parijs* woonde, en door wiens tusschenkomst het plan met den Graaf DE MONTEREY te *Brussel* beraamd was, zoodat het aandeel, dat onze Staat daarin gehad had, aanzienlijk was; nu was het natuurlijk, dat wierd de uitlevering van SARDAN gevraagd, die daarin was betrokken geweest, zij van wege onze zijde geweigerd zoude zijn geworden, en vandaar, dat men dan ook zijnen naam niet noemde, en er toe besloot, om hem met geweld te doen opligten. De woorden, boven uit de Memorie van D'AVAUX aangehaald, dat SARDAN zich in het bijzonder aan Zijne Majesteit van *Frankrijk* had vergrepen, zouden schier het vermoeden opwekken, of hij welligt ook verdacht is geweest van medepligtigheid aan andere misdrijven, welke bij het Arrest van ROHAN wel niet worden opgenoemd, doch die, zoo als bekend is, zeer tot zijne veroordeeling hebben bijgedragen. Zie CAPEFIGUE, LOUIS XIV, I, mihi 195. BASNAGE, II, 535. *Mémoires du Marquis* DE LA FARE, *Collection* PETITOT, *Deux. Série*, LXV, 211—16. Voor het overige moet SARDAN een man van vermogen geweest zijn; in de Registers over 1682 vinden wij: »bij avont is op 25 Mei, 1682, begraven »JEAN PAULO Compte DE SARDAN, op de Heeregraft, ligt N°. 8" (Walen Kerk), en uit de *Handvesten van Amsterdam*, p. 972, weten wij, dat het begraven bij avond, volgens de keur van 12 Januarij, 1663, niet anders gedaan werd dan door »lieden van middelen en gelegenheid" (rang of conditie).

waaraan deze 22 jaren onvermoeid had gearbeid, met baldadige hand te sloopen en af te breken, daarin met LOUVOIS wedijverende; moeijelijkheden, ook voor onze Scheepvaart en onzen Handel tijdens de vervolgingen in *Frankrijk* gerezen [1]; de steeds meer en meer veld winnende overtuiging, dat men aldaar het Protestantisme wilde uitroeijen, en dien ten gevolge alhier wel zoude moeten overgaan, om zich naauwer aan *Engeland* te verbinden, ja wat niet al, bezwaren van den meest uiteenloopenden aard, kwamen hierbij; zoo doende werd de ontstane klove al meer en meer verbreed en vergroot, totdat eindelijk én de *Ligue* van *Augsburg* én de togt van WILLEM III naar *Engeland*, in November, 1688, op nieuws het vuur des oorlogs deden ontbranden.

Dit alles was van grooten invloed op het onthaal, dat de overkomende Réfugiés genoten, en op de maatregelen, die hier te lande, vooral te *Amsterdam*, in het be-

---

[1] »L'épouvante," zegt D'AVAUX, V, 166, »était si grande à *Amsterdam*, »qu'elle était capable de porter un grand préjudice au Commerce. On ne »trouva presque plus d'argent en Bourse pour tout ce qui regarde la *France*, »et ce qui a le plus déconcerté les marchands, c'est que leurs correspon»dans leur ont mandé, qu'on avoit obligé même les Catholiques à décéler »les effets, qui appartenoient aux Protestans Hollandais, de sorte qu'ils »n'oseroient plus confier leurs effets, ni à ceux de leur Religion qu'ils en»voyent de ce pays, ni aux Catholiques de *France*:" dit werd geschreven juist in de dagen der herroeping van het Edict van *Nantes*. Uit het rekwest van den Handel, aan Burgemeesteren van *Amsterdam* ingediend, en door hunne Gedeputeerden omstreeks dien zelfden tijd aan de Vergadering der Staten van *Holland* overgeleverd, zien wij, dat nog dit zelfde jaar, bij gelegenheid der schaarschte van granen in *Frankrijk*, van hier, vooral naar *Bordeaux* en *Rouaan*, eene belangrijke hoeveelheid van granen verzonden was; wegens de algemeene ellende, moesten ook deze granen wel op crediet worden verkocht, zoodat dan ook hierdoor dit jaar, bij de gewone jaarlijksche voorschotten op den oogst, en het gewas, nu nog eene buitengewone vordering voor deze granen kwam, waardoor dan ook de ingezetenen dezer landen dit jaar bijzonder bij den Handel op *Frankrijk* betrokken waren; D'AVAUX, V, 156. Men begrijpt dus, dat door den bovengenoemden maatregel onze belangen een aanmerkelijk nadeel leden.

lang van den Handel werden genomen. Toen dan ook in 1682 PIERRE BAILLE uit *Clermont* in *Languedoc* met zijne familie, uit acht personen bestaande, naar *Amsterdam* overkwam, werd hem, naar WAGENAAR, I, 668, vermeldt, het gewezen *Aalmoezeniers-Ziekenhuis* tot een *Werkhuis* toegestaan; dit Aalmoezeniers-Ziekenhuis heeft allerwaarschijnlijkst gestaan op de schans bij de *Wetering-poort* (WAG., II, 287, coll. 261), hetzelfde gebouw, dat in 1694 tot het *Verbeterhuis* werd ingerigt; het werd toen niet gebruikt, daar het nieuwe Aalmoezeniers-Ziekenhuis in het vorige jaar was geopend, en het is daarin allerwaarschijnlijkst, dat BAILLE, onder de firma van JEAN BAILLE ET FILS, zijne *Manufacture en étoffes de Laine et de Soye en diverses sortes* heeft opgerigt; in het M. S., ter Lands-Bibliotheek te '*s Hage* berustende, en behelzende eene *Relation des Réfugiés à Amsterdam et de l'Établissement des Manufactures Françoises dans la Ville ès années* 1682 *et* 1683, hetwelk bevat een *dénombrement* (opgave) *de tous les Protestants réfugiés de France à Amsterdam avec les nouvelles fabriques et manufactures qu'ils y ont apportées depuis* 1681, komt de *Manufacture de la Porte de Weteringen*, etc., met 110 *métiers* of weefgetouwen voor, even als ook de Sieur PIERRE BAILLE, wien men daarin den titel van *Marchand et Directeur Général des Manufactures* toekent; en ofschoon nu aldaar niet uitdrukkelijk vermeld wordt, dat die fabrijk aan de Wetering-poort door BAILLE was opgezet, zoo wordt dit echter genoegzaam zeker, uit de vergelijking met de boven uit WAGENAAR aangehaalde plaatsen, die ook van eene *lakenbereiderij* en *verwerij* in het gewezen Aalmoezeniers-Ziekenhuis spreekt, doch dezelve alleen eenige jaren later stelt. Om aldaar vooreerst een honderdtal Fransche vlugtelingen aan het werk te helpen, werd hem bij Resolutie van 26 September, 1682, eerst *f* 10,000 renteloos, en later, toen het gansche zoogenaamde *Noordsche Bosch* in de nabuurschap met zijn werkvolk bezet was, nogmaals *f* 25,000 voorge-

schoten, terwijl de Stad bovendien *f* 4,400 bankgeld op wisselbrieven voor hem betaalde, na gehoudene inzage van zijne boeken; buiten deze geldelijke hulp, stonden Regenten der verschillende Weeshuizen, als die van het *Burger-*, *Aalmoezeniers-* en *Diaconiehuis*, hem ook toe, dat hij 240 meisjes, die in die huizen werden opgevoed, gebruikte om *point de Venise* en andere kanten te naaijen, waartoe gemelde Regenten waarschijnlijk wel door Burgemeesteren zullen zijn aangezocht [1]. Ook andere fabrikanten genoten dit voorregt; op de reeds gemelde *Relation des Réfugiés* althans vinden wij JACOB CHAMOIX vermeld als *Marchand d'étoffes de soye et de points qu'il fait fabriquer à la Maison des Orphelins, et* JAQUES LAURES, *Marchand et l'un des interessés dans la Manufacture de point à la Reine dans la Maison des Orphelins*, zonder dat hier wordt opgegeven, in welk Weeshuis het geschiedde. — Ter zelfder tijd werd aan DINANT LAURES onder gunstige voorwaarden het oprigten van 50 weefgetouwen voor wollen stoffen toegestaan, en aan JEAN PINEAU geldelijk voorschot verstrekt, mits hij de *Serges de Nismes*, welke hij fabriceerde, aan de Stad in handen stelde, terwijl, toen de weverij van zijden stoffen toenam, en men dien ten gevolge aan zijdewindsters behoefte begon te krijgen, de zolders boven het *Stads-Wapenhuis* op den Singel tot een *Zijdewindhuis* ingerigt werden [2]; nog vermeldt

---

[1] Het *Kantwerken*, het *zwart zijden Speldewerk*, enz., verschafte ook vroeger aan velen werk; in 1653 vinden wij eenen handelaar vermeld, die 300 à 400 meisjes in en buiten de stad aan het werk had geholpen, doch nu door het verval van den Handel, ten gevolge van den Engelschen oorlog, er maar drie meer in dienst had. — WAG. I, 587. — Op de zedelijkheid dier kant- of speldewerksters viel niet bijzonder te roemen, zoo als onze oude kluchten getuigen kunnen.

[2] Het doel van de oprigting van het *Zijdewindhuis* was, én om aan de armen werk te verschaffen, én om door goedkoope grondstof de fabrijken aan te moedigen. Volgens de *Voornaamste Stukken, getrokken uit de handelingen van de algemeene Armen-Commissie over het Departement van Holland*, den Haag, 1805, I, 143, kon het echter, hoe kostbaar ook voor het Staats-

ons WAGENAAR, dat aan den Marquis DE VENOURS [1] eene woning werd afgestaan voor jonge Fransche Jufvrouwen, die kant zouden werken.

Men ziet uit deze bijzonderheden, dat eigenbelang, en wij mogen zeggen, welbegrepen eigenbelang, meer nog dan medelijden voor vervolgde geloofsgenooten, zijn deel had in de edelmoedige en liefderijke ontvangst der vlugtelingen; wij zien het in het vergunnen van de hulp der weezen aan BAILLE, CHAMOIX en LAURES; daardoor werd én de fabrikaadje van kant bevorderd, én aan de wees- en schamele meisjes, welke laatste hier in grooten getale waren, en meestal ledig langs de straat liepen, bezigheid en werk verschaft; wij zien het uit de voorwaarde, aan de ondersteuning, aan PINEAU verleend, verbonden; uit de beweegreden, die aanleiding gaf tot de oprigting van het Zijdewindhuis, namelijk om te

---

bestuur, toch niet zoo goedkoop werken als de vrije nijverheid, en daardoor dan ook weinig uitbreiding erlangen, en aan slechts weinige armen arbeid verschaffen, zoodat de inrigting voor geen dezer beide doeleinden geschikt werd bevonden; in 1804 werd het, volgens gemelde stukken, als een lastpost beschouwd, daar het meer dan ƒ 8000 verlies opleverde, terwijl slechts ƒ 6000 aan arbeidsloonen werd uitbetaald. Wanneer het is opgeheven, is ons niet gebleken. — Zie MEES, *De Werkinrigtingen voor Armen uit een Staathuishoudkundig oogpunt beschouwd*. Rotterdam, 1844, p. 65, 88, 97. — In 1827 heeft men nog eens eene proefneming gedaan, om hier ter stede een Zijdewindhuis op te rigten; het zoo even vermelde Verbeterhuis bij de Weteringpoort kreeg die bestemming.

[1] Bij BENOIST, IV, 265, vinden wij eene insinuatie, aan eenen ouden Marquis DE VENOURS gedaan, van den 9den September, 1681, om zijne Parochie van *Rouillé* te ontruimen, omdat hij de bekeeringen trachtte te beletten, en zijne vervolgde geloofsgenooten aanzette om te verhuizen; hij gehoorzaamde met zijne zonen, dan liet zijne dochter achter, die van de brutaliteit der soldaten bijna het slagtoffer werd. — Op de Synode van *Balk* in *Friesland*, gehouden in September, 1686, verscheen als Ouderling voor die plaats mede een Marquis DE VENOURS. — In de *Mémoires* van ERMAN en RECLAM, II, 220, vinden wij ook eenen Marquis DE VENOURS vermeld, als lid der deputatie uit het Consistorie van *Berlijn*, om den Hertog van SCHOMBERG bij zijne komst aldaar te komplimenteren.

voorkomen, dat de zijde, die hier verwerkt werd, niet buiten de stad werd gevoerd, om gewonden te worden; uit de geschenken en subsidiën, aan JEAN CABRIER, die hier de Taffetas lustreerde zoo goed als te *Lyon*, toegestaan, mits hij zijne kunst aan geene buitenlieden leerde; uit de bepaling, dat de penningen, uit de Collecten van stadswege toegestaan, alleen zouden worden uitgekeerd aan de Fransche vlugtelingen, Manufacturiers zijnde, en dat zij ook zouden moeten strekken, om voorschotten te verleenen aan hen, die ze zouden behoeven, om hunne nering of hun ambacht te beginnen of te bevorderen[1]; eindelijk, zoo hieromtrent nog eenige twijfel mogt blijven bestaan, zal het voldoende zijn te wijzen op het onthaal, dat in die zelfde dagen de in *Zeeland* vervolgde Roomsch-Katholijken te *Amsterdam* en te *Rotterdam* genoten, om de schatten, die zij aanbragten, en het belang, dat daaruit voor den Handel voortsproot[2]; op de weigering der Amsterdamsche Regering, om de *Jezuïten* uit *Holland* te verjagen, omdat men overtuigd was: »que la grande liberté, qu'ils donnent à tou»tes sortes de religions, attire le commerce[3];" op het ontvangen en aannemen van Roomsche gedeserteerde soldaten op de lakenfabrijken te *Leiden;* op de vermaningen eindelijk, door den Predikant WOLZOGUE, op last van Burgemeesteren, aan den Waalschen kerkenraad voorgehouden: »de ne »point rebuter les pauvres gens, et de faire du bien aux »Réfugiés, pour les attirer en cette ville, pour favoriser »les Manufactures et autres métiers[4]."

---

[1] Zie *Resol.* van 28 Jan., 1683.

[2] D'AVAUX, V, 202.

[3] Ibid., p. 147; GLASIUS, *Geschied. der Nederl. Christ. Kerk na de Hervorming*, II, 84, berigt ons, dat het plan, bij de Herroeping van het Edict in 1685 gevormd, om alle Geestelijken en Priesters, die geene inboorlingen waren, te verbannen, destijds door FAGEL werd tegengehouden, en niet dan twee jaren later is doorgedreven.

[4] In het stuk, waaruit wij dit ontleenen, vinden wij de volgende kant-

Buiten de reeds vermelde, schijnen er ook fabrijken van gouden, zilveren, zijden en wollen stoffen te zijn opgerigt, waarvoor de Stad de erven voor niet uitgaf; ook in de nieuwe of laatste vergrooting der Stad tusschen den Amstel en de Rapenburgergracht, van de Joden-Heerengracht af tot aan den Stads-wal, zetteden zich vele Hoedenmakers neder, terwijl ook buiten de Utrechtsche poort, te oordeelen naar het *Hoedenmakerspad*, er zich aldaar ook zullen gevestigd hebben, en bij de Weesperpoort de *Manufacture des Codebecs* [1] opgerigt was, welke onder het bestuur van bepaalde Directeuren stond. In de meergemelde *Relation des Réfugiés* komen onder de ambachten, die de Réfugiés uitoefenden, voor: *Marchands de parfums*, *cordonniers*, *ouvriers en points et gazes en laine*, *en soie*, *serges croisées et razes de Châlons*, *en crepons de laine*, *marchands gazetiers*, *fourreurs*, *passementiers*, *doreurs*, *sergiers*, *droguetiers*, *horlogeurs*, *pelletiers*, enz., terwijl ook op de armenlijsten, voor zooverre de behoeftigen nog een beroep uitoefenden, meermalen gevonden wordt *s'occupe à dévider de la soie*, *du fleuret*, *fait du ruban*; *du gaze*, *file*, etc. [2]. En men bepaalde zich niet tot het aanmoedigen en bevorderen der Manufacturen on-

---

teekening: »le but que les Bourguemestres s'étoient proposés, a été atteint »par l'ameilleuration faite par le savoir et l'industrie des Réfugiés aux fa»briques des étoffes de soie, taffetas, lustres, chapeaux, treillis etc. qu'ils »ont poussé jusqu'à cette perfection, qu'on peut se passer des manufactu»res de *France*."

[1] *Codebecs* zijn hoeden, en wel bepaald die soort, welke te *Caudebec* in *Normandië*, en verder in dat geheele gewest, plagt te worden gefabriceerd. Zie SAVARY, *Dict. Gén.*, in v. *Chapeau;* den belangrijken uitvoer van hoeden uit *Frankrijk* naar herwaarts hebben wij vroeger gezien. Het is zonderling, dat de hoedenmakerij tijdens het Edict in *Frankrijk* schier uitsluitend in handen van Protestanten was. — ERMAN et RECLAM, *Mémoires*, V., 51.

[2] Daarentegen vindt men in de *Relation des Réfugiés*, welke alleen over 1681 en 1683 loopt, slechts zeer zelden *Humanistes et Hommes de Lettres*, *Praticiens*, en ééns slechts een' *Corratier pour le Négoce des Actions* (Effecten-Makelaar), één' *fameux Architecte et Ingénieur* en één' *Historien*.

der degenen, die wegens de Godsdienst naar hier gevlugt waren, maar knoopte ook onderhandelingen aan met verschillende fabrikanten in *Frankrijk;* zoo lezen wij, dat na de herroeping van het Edict van *Nantes*, de Regering van *Amsterdam* linnenwevers van *Aix* in *Provence* tot zich had weten te lokken, en aan hen, gelijk later aan andere fabrikanten, die zich als burgers wilden nederzetten, twee jaren slechts tot het regt van aanneming had toegestaan [1]. Alreeds vroeger, 17 Mei, 1683, waren Burgemeesteren aldaar gemagtigd geworden: »uit consideratie van de tegen»woordige tijden, ten respecte van de gevluchte menschen »hier ter stede, gedurende dezen tegenwoordigen oorlog »naar gelegenheid der lieden en zaken te dispenseren van de »rigeur en stricte observantie der keure, ten opzigte van de »respective gilden successivelijk geëmaneerd [2]," terwijl men ook door het verleenen van onderscheidingen van verschillenden aard den stand van fabrikant trachtte te vereeren, en in de oogen van het publiek te verheffen: hiertoe behoorde ook zonder twijfel het regt, om in de Kerken bij de Regenten der Godshuizen te mogen zitten, hetwelk in 1688 aan Commissarissen der Manufacturen, uit hun midden benoemd, werd toegestaan [3].

Het voorbeeld van *Amsterdam* vond allerwegen in ons Vaderland navolging; de *manufactures* van *drap de meunier*, builgaas, die vroeger in *Holland* onbekend waren, en waarvan alom zulk een groot debiet was, trachtte men te *Rotterdam* te vestigen, zonder dat men daarin schijnt geslaagd te zijn [4], misschien wel door tegenwerking van

---

[1] *Tijdschrift van Geschiedenis*, enz., *van Utrecht*, IIIde Jaargang, bl. 349.

[2] *Hand. van Amst.*, III, 1178; welke is echter die tegenwoordige oorlog?

[3] De bron, waaruit deze bijzonderheid ontleend is, wordt in het *Tijdschrift* ter aangehaalde plaatse niet opgegeven.

[4] De fabrijken van builgaas hebben zich later gevestigd te *Haarlem*, en canteerden tot onzen tijd toe veelal nog onder de namen harer oorspronkelijke oprigters.

BESNARD, een' uitgeweken' *droguiste épicier* van *Rouaan*, die met D'AVAUX over zijnen terugkeer naar *Frankrijk* onderhandelde, en het voornemen had dien tak te *Elbeuf* te herstellen [1]; te *Rotterdam* ook zetteden zich vele hoedenmakers neder; zoo was er uit *Rouaan* een overgekomen, die van zijne 19 arbeiders er 12 had medegebragt, en in Mei, 1686, na nog slechts drie maanden te hebben gewerkt, reeds van zijne te *Rotterdam* gefabriceerde hoeden naar *la Rochelle* uitvoerde [2]. Dit was een gevolg van eene Resolutie, genomen den 20sten Februarij, 1686, op requeste van JAQUES DU LONGH, PIERRE BOURDON en anderen te *Amsterdam*, en PIERRE VARIN, LOUIS THIOLET, en DAVID MALLOT te *Rotterdam*, alle Fransche gevlugte Meesters-Hoedenmakers, die ten tijde dat zij te *Rouaan* woonden, zeer vele duizenden hoeden van daar invoerden, en nu, ter bevordering hunner industrie, vrijdom van het hooge uitgaande regt op de hoeden, uit de Provincie gaande, verzochten, tegelijk met het stellen van dit regt op de hoeden, die in andere kwartieren gemaakt, en van buiten in deze Provincie gebragt werden [3]; de Staten van *Holland* traden, naar luid dier Resolutie, in dit verzoek, daar de Supplianten anders genoodzaakt zouden worden de Commercie op *Duitschland* en andere vreemde plaatsen te verlaten, hetgeen den ondergang van hun ambacht zoude met zich voeren; de uitvoer van hoeden, die tot dusverre met 4 stuivers *par*

---

[1] D'AVAUX, *Négoc.*, V, 263, 266, 267, 298.

[2] D'AVAUX, V, 267. — Het hoedenmaken was echter ook vroeger hier te lande uitgeoefend, zoo als uit de Handvesten voldoende blijkt. Het gild te *Amsterdam*, dat WAGENAAR, III, 476, beschrijft, verkreeg bij deszelfs oprigting in 1621 eene vergaderplaats aan den *Reguliersloren*.

[3] *Gr. Pl. B.*, IV, 1367; D'AVAUX, VI, 93. Het is ons onbekend, of ook de *Fransche winkels* of *kramers*, bij FEITH, Diss. Inaug., *de Gildis Groninganis*, p. 216 vermeld: »wien op den 16den Februarij, 1699, in 't toe»comende verboden werdt eenige hoedt te vercopen onder den prijs van »drie Carol. gulden," ook aan de overgekomene Fransche vlugtelingen hun bestaan te danken hadden en daartoe behooren.

livre de gros was bezwaard, werd vrijgesteld van eenig regt van Convooijen, Licenten of andere middelen te water, en het inkomend regt daarmede verhoogd, en alzoo van 6 op 10 stuivers *par livre de gros* gebragt; de invoer van hoeden van buiten'slands verminderde spoedig, te gelijker tijd en naar mate dat de fabrikaadje derzelve alhier toenam, en ten einde deze nog meer te bevorderen, vonden de Heeren van den Gerechte van *Amsterdam* goed »om redenen daartoe »moverende," der keuren van het Hoedenmakersgild van 29 Julij, 5 Augustus, 1625, en 18 Junij, 1632, te derogeren, en allen Meesters-Hoedenmakers toe te staan met zoo veel knechts te werken, als hun zoude goeddunken, terwijl zij tot dusverre niet meer dan 6 à 8 knechts in hun werk hadden mogen hebben [1].

Ook papiermakerijen schijnen toen uit *Frankrijk* naar herwaarts te zijn overgebragt; wij hebben vroeger gezien den belangrijken invoer, die er alhier te lande van Fransch papier plaats vond, en dat dit als merk het wapen van *Amsterdam* voerde; wij kunnen niet met zekerheid zeggen, in hoeverre vele dezer fabrijken van Hollandschen oorsprong waren, of voor Hollandsche rekening werkten; dan zeker is het, volgens de *Négociations* van D'AVAUX, V, 193, dat er eene belangrijke fabrijk bij *Angoulême* was, waarin meer dan vijf honderd menschen werkten, en die voor rekening der Gebroeders VINCENT gedreven werd, van welke er een aldaar woonde, terwijl de andere te *Amsterdam* gezeten was; ook deze fabrijk schijnt, ten gevolge van het herroepen van het Edict van *Nantes*, zoo al niet te niet te zijn gegaan, althans aan andere eigenaars te zijn overgedragen; door bemiddeling van D'AVAUX, werden er voor VINCENT, die zich destijds te *Parijs* bevond, paspoorten verkregen, terwijl reeds vele werklieden zich naar herwaarts hadden begeven; ja, het getal van papierfabrikanten, die in de eerste jaren van

[1] *Hand. van Amst.*, III, 1265, 31 Januarij, 1687.

het Refuge overkwamen, was zoo groot, dat men er ernstig op bedacht werd, om zulks tegen te gaan, en op de Synode der Waalsche Kerken, op den 15den Sept., 1688, in *den Haag* gehouden, werden de verschillende kerken, waarschijnlijk wel ten gevolge van daarover gevoerde onderhandelingen, op een middel gewezen, om zich van de in het vervolg aanmeldende papierfabrikanten te ontlasten; »les Églises sont averties *pour leur décharge*," zoo lezen wij aldaar in Art. 48 van de Articles résolus au Synode, »quand il se présentera à leurs Diaconies des ouvriers à »papier, de les adresser en *Angleterre* à Monsieur PAUL »DUPPIN demeurant à *Londres*, dont ils pourront avoir fa»cilement l'adresse en parlant à quelque Ancien de l'Église »Wallonne de *Londres*. Monsieur DUPPIN promet d'entre»tenir d'ouvrage les familles entières, chacun selon sa por»tée." — Waar zich bepaaldelijk de *papeterie*, die echter in *Holland* geen nieuwe tak van nijverheid was, daar reeds in 1616 de eerste papiermolen tot stand kwam [1], gevestigd heeft, is met geene zekerheid te bepalen; dan het is buiten twijfel, dat zulks heeft plaats gehad in die streken, waar wij nog in onze dagen papierfabrijken vinden; onder de handelsvoorwerpen, waarvan wij zelve in de fabrikaadje begonnen te voorzien, behoorde vooral het papier; »je sais," zegt D'AVAUX, VI, 332, »que de fameux imprimeurs de

[1] BLAUPOT TEN CATE, *Verhandeling over het verlevendigen en uitbreiden der welvaart te Zaandam*, 1841, pag. 7. — De papiermakerij te *Zaandam* is, naar LOOSJES, *Beschrijving der Zaanlandsche dorpen*, p. 227, veel toegenomen sedert den inval van LODEWIJK XIV in 1672, wanneer de papiermakers uit *Gelderland* veelal naar *Noord-Holland*, vooral naar *Zaandijk*, vlugteden; destijds was er echter de witpapiermakerij nog geheel onbekend. — Het Veluwsch papier daarentegen viel stevig en wit, en werd meest tot drukken gebruikt; ook van den aanvang der Zeventiende Eeuw dagteekent de eerste papiermolen, die door MARTYN ORGEL tusschen *Beekbergen* en *Apeldoorn* gezet werd. — Zie *Tegenw. Staat van Gelderland*, pag. 429 en 430; D'AVAUX zegt derhalve te veel, wanneer hij in zijne *Négociations*, VI, 258, verzekert: »qu'on n'avait jamais songé à faire des papeteries en Hollande."

»ce pays-ci, qui avoient commencé de grands ouvrages avec »du papier de *France*, et qui ne croyoient pas s'en pouvoir »passer pour les achever, en font faire en *Hollande* même, »où l'on établit de nouvelles papeteries; lorsqu'une fois »cela aura pris son cours, on ne retournera plus en *France* »chercher du papier, quand on seroit dans la meilleure in»telligence du monde." — En zijne vrees was niet ongegrond; niet alleen dat wij geen papier meer trokken, wij begonnen zelfs uit te voeren; het Hollandsche papier was eerlang om zijne deugd en schoonheid beroemd; »het »overtrof het Fransche papier verre in trouheid en kwam »hoe langer hoe meer in gebruik; wij voorzagen zelfs gedu»rende eenen langen tijd een gedeelte van *Frankrijk*, *Spanje* »en *Portugal* bijna geheel, als ook *Engeland*, de Oosten»rijksche Nederlanden, enz., hetwelk tot dien tijd dien »Handel inhad, tot merkelijk nadeel van *Genua* [1]." Dan desniettegenstaande zoo wij SAVARY moeten gelooven, hebben onze bekwame boekdrukkers, ondanks al de moeite, die hier te lande werd aangewend, om het Fransche papier na te volgen, desniettegenstaande het papier van *Angoulême* blijven verkiezen, misschien wel uit gewoonte en gehechtheid aan de nu eens alom bekende merken, die dan ook zeer behendiglijk door de nieuwe bezitters dier fabrijken waren behouden, zoodat dan in vredestijd nog veel papier van daar gebruikt werd [2]. De Hollandsche papierfabrijken stegen eerlang tot eenen aanmerkelijken trap van voorspoed, waaraan echter de overvloed van geld hier te lande veel toebragt; derzelver bloei spoorde de Duitsche Vorsten, en vooral FREDERIK WILHELM, Keurvorst van *Brandenburg* aan, om ook in hunne Staten de nijverheid der Réfugiés op de fabrikaadje van het papier aan te wenden [3]; dan hoewel het

---

[1] LUZAC, *Holl. Rijkdom*, III, 374; IV, 86.
[2] SAVARY, I, 2, p. 107 en 108.
[3] ERMAN et RECLAM, *Mémoires*, V, 76.

arbeidsloon er minder was, en er even goed papier gemaakt werd als in *Holland*, kwam hetzelve echter te *Leipzig* duurder dan te *Amsterdam*, omdat de Duitsche fabrikant tweemaal zoo veel moest winnen, alleen omdat hij met minder kapitaal werkte, en niet, zoo als de Hollandsche fabrikant, eenen langen termijn van betaling kon afwachten, en zich met eene geringe winst vergenoegen [1]. Door deze bijkomende omstandigheid heeft onze papierhandel zich geruimen tijd staande gehouden, totdat hij eindelijk in lateren tijd, door de duurte der arbeidsloonen, de goedkoopheid der Fransche papieren, en vooral ook door de oprigting van papiermolens in de Oostenrijksche Nederlanden, en het verbod van uitvoer van lompen, aldaar dien ten gevolge uitgevaardigd, aan het vervallen is geraakt [2].

Nevens de papiermakerijen en den papierhandel namen ook de boekdrukkerijen in getal en de boekhandel in omvang en belangrijkheid toe. De Fransche censuurwetten [3],

---

[1] LUZAC, *Hollands Rijkdom*, III, 377. *Richesse de la Hollande*, I, 376.

[2] LUZAC, IV, 86; wie over het papiermaken meerdere bijzonderheden wil naslaan, bepaaldelijk het geschiedkundige daarvan betreffende, zie het IXde Stuk der *Volledige Beschrijving van alle Konsten*, *Ambachten*, enz., Dordrecht, bij A. BLUSSÉ EN ZOON, 1792, waar de *papiermaker* uit het Fransch van DE LA LANDE, met aanmerkingen en aanhangsels, door P. J. KASTELEYN, voorkomt. Waarschijnlijk is de fabrikaadje van *speelkaarten* alhier te lande mede wel, even als in *Pruissen*, door de Réfugiés ingevoerd. De fabrijken althans waren in het bezit van Fransche Protestanten.

[3] Hoe gestreng die wetten waren, en hoe weinig zelfs privilegiën tegen willekeur in die dagen vrijwaarden, zien wij uit de volgende plaats, uit de *Registres*, *Journaux de* P. DE L'ÉTOILE, Juillet, 1611, Coll. PETITOT, *Deux. Série*, XLIX, 217. »Acheté le même jour le livre de TURQUET (*la Monar-»chie Aristodémocratique*, zie BAYLE, *Dict. Crit.*, III, 279, *in v.* TURQUET, Sieur »de MAYENNE, Nota A.), livre d'estat, bon, judicieux et véritable, et que »l'autheur devoit faire imprimer *en ville libre* et non à *Paris*, nonobstant son »privilège; et a bien connu que ce qu'on luy en a dit, et moy entr' autres,

wij zagen het vroeger, hadden alreeds geruimen tijd aan de Hollandsche drukkerijen veel werk en bezigheid verschaft [1]. Men drukte hier boeken, zoowel waarvan de manuscripten uit *Frankrijk* werden overgezonden, als nadrukken der oorspronkelijke Fransche uitgaven. Onze eerste drukkers zelfs, de ELZEVIERS [2], hielden zich daarmede bezig [3], en onze boekhandel, het vertier van Latijnsche en Fransche werken, hier te lande gedrukt, werd dien ten gevolge geen onbelangrijke tak van onzen algemeenen handel. »Het is niet »te gelooven," zegt LUZAC, in *Hollands Rijkdom*, III, 404, »hoeveel boeken men in *Holland* voor rekening van buiten»landers heeft gedrukt, van welke geen enkel exemplaar »binnen'slands is uitgegeven. En wat getal van menschen

»est vray: qu'il auroit un mauvais garand de ce costé que M. le Chancelier, »puisque le livre fut saisy, confisqué et deffendu. Mais n'en eut l'autheur »autre peine, par la bonté de la Reyne."

[1] Omtrent den staat van de *Boekdrukkerijen* en den *Boekhandel*, in vroegere eeuwen, vindt men berigten bij MONTEIL, *Histoire des Français des divers États*, XV *Siècle*, II, 239 en volg., XVI *S.*, II, 122 en volg., XVII *S.*, II, 150 en volg., XVIII *S.*, 199 II, en volg. Ofschoon eerst onder LODEWIJK XIII en XIV de meeste Reglementen genomen werden, bestond er eene *Ordonnance du* 10 *Septembre* 1563, *sur la défense d'imprimer aucuns livres, ni autres escrits sans permission, à peine de confiscation de corps et de biens.*

[2] Na hetgeen over de ELSEVIERS door ADRY en BERARD is geschreven, en door den Haagschen Boekhandelaar JACOB in verschillende jaargangen van het *Jaarboekje voor den Boekhandel* is medegedeeld, verdient vooral te worden geraadpleegd de *Analyse des matériaux les plus utiles pour des futures annales de l'imprimerie des* ELSEVIER, te *Gend* in 1843 gedrukt, doch niet in den handel verschenen. De Schrijver is de Heer PIETERS, gewezen Directeur der *Nederlandsche Handelmaatschappij*.

[3] Van de zorg, welke zij droegen, om hunne uitgaven zoo veel mogelijk correct en getrouw aan de kopij te doen uitkomen, leest men de bijzonderheid in het *Conversations Lexicon*, in v. ELZEVIER medegedeeld, dat zij voor de correctie zich voor het meerendeel van de hulp van vrouwen bedienden, ten einde zoo veel mogelijk eene willekeurige verminking en verandering in den tekst te voorkomen.

»vinden hun bestaan bij dien koophandel niet, als men na»gaat, hoe velerlei slag van volk er aan te pas kome, ge»leerden, ongeleerden, halfgeleerden, correctors, papierma»kers, lettergieters, persenmakers, kassemakers, kooplieden »in lompen, plaatsnijders, plaatdrukkers, boekbinders, leer»en pergament-verkoopers, schippers, kruijers, eindelijk al »wat meer of min tot de druk-, graveer- of teekenkunst »behoort: zoodat de bloei van den koophandel in boeken, »niet enkel op zich zelve, maar te gelijk als tot de bevor»dering van kunsten en wetenschappen, welke aan de boek»negotie ziel en leven geven, dienende, als medeoorzaken »van den aanwas des algemeenen koophandels beschouwd »kan worden." Het is buiten ons onderwerp, in bijzonderheden de opkomst van den Hollandschen boekhandel na te gaan, en in eene beschouwing te treden van de verschillende oorzaken, welke daartoe hebben te zamengeloopen [1]. Dan wat er bovenal toe heeft bijgedragen, was de vrijheid der drukpers, die nu en dan tot eene teugelloosheid en losbandigheid oversloeg, waarvan men zich in onze meer gekuischte dagen geen denkbeeld maken kan [2]. Die vrijheid van drukpers alleen was het, waarom de *Hollandsche Mercurius* tot in het hart van *Frankrijk* zijne lezers vond, ofschoon de vertaling, verspreiding, en zelfs de lecture deszelven met de levenslange galeijen gestraft werd [3].

---

[1] Men vindt die oorzaken vermeld onder andere bij DE SERIONNE, *Richesse de la Hollande*, II, 307, en daaruit bij LUZAC overgenomen, IV, 422—427.

[2] En zulks ondanks alle Plakaten »tegen seditieuse personen, murmu»ratiën, samenrottingen, fameuse libellen, pasquillen, straatschenderijen, »insolentiën," enz., welke in onze Plakaatboeken worden vermeldt. Men vindt ze ook opgegeven in de *Dissertat. Hist. Jurid.*, van BODEL NYENHUYS, *de Juribus Typographorum et Bibliopolarum in Regno Belgico*. L. B., 1819, p. 109—217, over het geheele tijdvak van 1581 tot 1795.

[3] Zie CAPEFIGUE, LOUIS XIV, I, mihi 197; dit verklaart dan ook eenigzins de menigvuldige herdrukken van enkele jaargangen van dezen *Hol-*

Die vrijheid van drukpers gaf aan de in *Holland* gedrukte uitgaven van Fransche werken, in het buitenland althans, eene hoogere waarde, dan de originele Fransche uitgaven bezaten. De Fransche Schrijvers zelve stelden er prijs op, door middel der Hollandsche pers verder bekend te worden, en van JEAN DE LA FONTAINE lezen wij, dat hij daarom alleen de voordeelen opofferde, die hij van de uitgave zijner *Contes et Nouvelles* (Amsterdam, 1685, in 8vo. twee deelen, met beelden van ROMEYN DE HOOGHE) had kunnen trekken.

De Handelsgeest onzer natie, die in onze geschiedenis zich zelden verloochent, kwam er spoedig mede bij in het spel; zoodra bespeurde men niet de nieuwe behoefte van het menschdom om te lezen, hetzij dan tot verlichting of versiering van den geest, hetzij dan tot voldoening der mode, of wij werden daarin handelaars; »les Hollandais," zegt VOLTAIRE, »commencèrent à faire le trafic des idées et en »devinrent les colporteurs; cette fabrique fut non moins

---

landschen Mercurius, zelfs in latere jaren. Zoo verscheen van het derde deel, het jaar 1652 bevattende, een vierde, merkelijk veranderde, verbeterde en vergroote druk, in het jaar 1660; zoo kwam er van het tweede deel (1651) zelfs in 1678 een nieuwe druk uit. Al de herdrukken, na 1677 uitgekomen, bij A. CASTELEYN, Stadsdrukker op de Markt te *Haarlem*, in de *Blye Druck*, zijn voorzien met titelplaten en voorredenen van de originele drukken, bij P. CASTELEYN, Boekdrukker in de *Goude Keizerskroon*, op het Zandt of de Markt, uitgekomen. Veelal geeft dus de titelplaat een' anderen jaargang en drukker op dan de gedrukte titel. Het privilegie, aan P. CASTELEYN verleend, is van 17 December, 1668, en wordt voor sommige deelen medegedeeld. Dat deze *Mercurius* bij losse bladen zoude uitgekomen zijn, in den vorm van een maandblad, is, zoo als CAPEFIGUE verzekert, onjuist. De inzage van eenen enkelen jaargang overtuigt ons van het tegendeel; mogelijk echter kwam het in dien vorm uit in de Fransche vertaling (*traduction faite à l'usage du bas peuple*), welke wij nimmer gezien hebben, doch welke wij vermoeden, dat op eene Haagsche pers gedrukt is. — Of dit de *Gazetier de Hollande* is, door S. SIMON, *Mémoires*, I, 161, bedoeld, is onzeker.

»importante pour l'Etat que celles de drap et d'autres étof-»fes." Toen derhalve de Réfugiés naar hier overkwamen, sprak het van zelf, dat zulks van belangrijken invloed zijn moest op de Hollandsche drukkerijen en onzen algemeenen boekhandel. Onze betrekkingen tot de geleerde wereld in *Frankrijk* werden belangrijker en menigvuldiger, en dien ten gevolge ontstonden dan ook die talrijke drukkerijen, welke door die vlugtelingen zelve veelal werden opgezet, en, gelijk wij later zien zullen, ook in de exploitatie der eigenaardige, door hen hier te lande gevestigde litteratuur, voortdurend werk en bezigheid vonden. Opmerkelijk nogtans is het, met welk eene behoedzaamheid en voorzigtigheid men hierin te werk ging [1]. Men zette namelijk verdichte namen van plaatsen en uitgevers op den titel. Dan desniettemin wist men alom, dat, wat op naam van PIERRE MARTEAU, te *Cologne*, uitkwam, meest gedrukt werd bij REINIER LEERS, te *Rotterdam*, terwijl ABRAHAM WOLFGANG, te *Amsterdam*, veelal zich verschool onder den naam van PIERRE LE BLANC, te *Ville Franche* [2]. De Staten

---

[1] Het gebeurde met DE SARDAN had getoond, dat LODEWIJK XIV voor willekeur noch geweld terugdeinsde.

[2] LEERS schijnt geruimen tijd op den naam van PIERRE MARTEAU of DU MARTEAU te hebben gedrukt; althans reeds in 1665 vinden wij geschriften, op dien naam uitgekomen. Zonderling is het, dat nog in onze dagen, wat in *Duitschland* zonder den waren naam van den drukker uitkomt, veelal op den titel voert: *Amsterdam und Köln, bei* PETER HAMMER. Zoo verschenen onder andere de *Vertraute Briefe über die innern Verhältnisse am Preuszischen Hofe*, van den publicist VON CÖLNN, in 1807 tot 1809 in het licht. Is dit alleen uit navolging van de ELZEVIERS en andere drukkers, dan wel zoude er eene bijzondere reden zijn, waarom uitgevers, die onbekend willen blijven, zich juist van den naam PIERRE MARTEAU en het daarmede overeenstemmende PETER HAMMER bedienen? En dit gedurende een tijdsverloop van meer dan anderhalve eeuw? Het zoude der moeite waardig zijn dit bepaald te onderzoeken. — Waar de Werken, als volgt, geteekend: COSMOPOLI, *Cologne;* PIERRE DE LA PLACE, *Liège*, *Stockholm;* JEAN PLEIN DE COURAGE, *Cologne;* J. DU PAIS, *Liège;* M. BEIJERS, *Amsterdam;* JACQUES LE CURIEUX, *Co-*

dezer gewesten vermogten dus vrijelijk Resolutie op Resolutie te nemen, tot wering van alle geschriften, »tot vi»lipendie en smaadheid van Zijne Koninglycke Majesteyt »van *Vranckryck*," zij waren, naar de teneur van die Plakaten en Resolutiën, daarom niet verpligt REINIER LEERS en ABRAHAM WOLFGANG te vervolgen, die op naam van PIERRE MARTEAU en PIERRE LE BLANC alzoo konden uitgeven, wat hun belang maar medebragt, daar *Keulen* noch *Ville Franche* justiciabel waren voor de Hollandsche Schepensbanken. Wat op naam van die twee plaatsen werd in het licht gegeven, vond alom een gretig onthaal, behalve in *Frankrijk*, waar het natuurlijkerwijze ten strengste geweerd werd, voor zooverre zulks in die dagen mogelijk was. Eerlang begonnen echter de Franschen zelve, op naam van andere plaatsen, weder met drukken, en vandaar zoo vele editiën, die *Amsterdam*, *Antwerpen*, *Londen*, enz., op den titel voerden, doch het licht desniettemin te *Parijs* gezien hadden. Men zorgde alleen, van geene namen van uitgevers en drukkers voor dezelve te plaatsen, ten einde alle conflict te vermijden; want al hadden ook vreemde drukkers en uitgevers evenmin octrooijen en privilegiën te laten gelden, zoo zoude dan toch het gebruiken en usurperen hunner namen tot vervolgingen van hunne zijde aanleiding hebben kunnen geven. — De letterkundige eigendom, wij weten het, is zijnen oorsprong aan de Fransche omwenteling verschuldigd[1]. *Privilegiën* en *Octrooijen* gaven vroeger voor

---

logne; PIERRE DE LA VALLÉE, *Cologne;* JEAN DU CASTEL, *Cologne;* CHRISTIAAN VAN DOCK, *Cologne;* PIERRE VAN DOCK, *Liège;* LOUIS REFORT, *Ratisbonne;* MATTHIAS WERNER, *Parisiis;* LE PETIT, *Bruxelles;* FR. FOPPENS, enz., gedrukt of uitgekomen zijn, is met geene zekerheid te bepalen.

[1] Wij lezen echter reeds van eene poging tot wering van den nadruk, tijdens het laatst te *Aken* gehouden Congres, door eenen Hollandschen boekdrukker gedaan. Zie *les Intérêts des Nations de l'Europe*, III, mihi 329; het bedoelde Congres is waarschijnlijk de onderhandeling tot den Vrede van *Aken* in 1748.

eenen bepaalden tijd een uitsluitend regt tot drukken, uitgeven en verspreiden, en van het einde der zestiende eeuw, tot op den 8sten December, 1795, hadden schrijvers, boekverkoopers of drukkers geene andere regten, dan de willekeur van die Privilegiën en Octrooijen hun toestond. Eerst toen werd door het Provinciaal Bestuur van *Holland*, voor dat gewest alleen, de letterkundige eigendom gevestigd als een regt, waarop een ieder aanspraak heeft, even als op dat van iederen anderen regtmatigen eigendom [1]. Zulk eene wetgeving, men begrijpt het ligtelijk, was der drukkerijen en den uitgevers, die zich ten gevolge van het Refuge hier nederzetteden, allezins voordeelig, en geen wonder dan ook, dat zij, onder begunstiging der bovenvermelde omstandigheden, en bij de voorkeur, die de Fransche Schrijvers zelve voedden, om hunne werken alhier te doen uitgeven, spoedig tot eenen aanzienlijken trap van bloei geraakten.

Zoo als men weet, werd de boekhandel voornamelijk gedreven op de Leipziger Missen. Van oudsher was *Leipzig* daarvoor een algemeen entrepôt, en wat in *Holland* in vreemde talen gedrukt werd en uitkwam, had op die Missen een debiet; eene geheele oplaag vond aldaar dikwerf eenen kooper of nemers, en het zonderlinge verschijnsel werd daardoor verklaard, dat er in *Holland* eens boekwerken gedrukt zijn, waarvan in onze dagen schier geen enkel exemplaar aldaar meer voorhanden is. Eerlang zelfs werden in *Duitschland*, te *Leipzig* en te *Berlijn*, door boekhandelaars uit *Holland* kantoren en depôts gevestigd. JEAN NEAULME, Boekhandelaar te *'s Gravenhage*, dien men uitgenoodigd had, zich te *Berlijn* neder te zetten, werd aldaar eerlang *libraire du Roi*, *libraire privilégié*. Door deze ver-

[1] Zie BODEL NYENHUIS, opere l., p. 26 en volg. VAN DEN VELDEN, *Over het Kopijregt in Nederland*, 's Hage, 1835, en verschillende stukjes over dit onderwerp, in de *Jaarboekjes voor den Boekhandel*.

meerdering van betrekkingen tot *Duitschland*, verloren wij ondertusschen langzamerhand al die voordeelen, welke tot den bloei van den boekhandel en drukkerij in der tijd krachtiglijk hadden medegewerkt. »Men heeft »elders," zegt LUZAC, *Hollands Rijkdom*, IV, 425, »zoo goed »papier en beter koop als bij ons; men drukt elders zoo »goed en beter koop als bij ons; men snijdt elders letters »en giet zoo goed en beter koop als bij ons; en het mag »bij ons van prul- en schotschrijveren overvloeijen, maar »de Hollandsche boekhandel lijdt geen last aan overvloed »van geleerde werken;" er was van alle vroegere voordeelen niet anders overgebleven, dan losbandigheid in de plaats van vrijheid. — Die losbandigheid was de reden, waarom oppositiebladen en schotschriften in naburige Staten veelal de namen van Hollandsche plaatsen tot opschrift voerden; vandaar de *Gazette d'Utrecht* en de *Gazette d'Harlem*, waarvan de verspreiding herhaaldelijk door Plakaten der Duitsche Keizers werd verboden [1]. Die vrijheid was een prikkel, om alhier te lande vreemde boekwerken uit te geven. De eerste druk van de *Emile* van ROUSSEAU, die den 10den Junij te *Parijs*, en den 19den te *Genève* openlijk verbrand werd, kwam in hetzelfde jaar, 1762, in twee formaten, op twee verschillende plaatsen in *Holland* uit; maar zelfs twijfelachtig is het, of hij daarom toch wel in *Holland* was gedrukt geworden. Er werd buiten'slands gedrukt, omdat het zooveel goedkooper was, en de boeken, zelfs in de Hollandsche taal, werden bij balen vol hier ingevoerd en gedebiteerd. »Er stond," zoo lezen wij in de *Vertoogen over den Boekhandel* (*Koopman*, V, 121,), »maar eene andere »plaats onder, óf *voor de Compagnie* hier of daar, al was die »niet eens in wezen, ja, stoutelijk te *Amsterdam*, in *'s Hage*, »enz., al is het in het hartje van *Duitschland* of *Zwitserland* »gedrukt." Dit was voor den Vaderlandschen boekhandel

---

[1] BODEL NYENHUIS, p. 235.

een merkelijk nadeel, waarover wij ons echter niet eens beklagen konden, daar wij te allen tijde aan hetzelfde euvel ons hadden schuldig gemaakt, en ook toen nog een komplot van nadrukkers waren. REY, ARKSTEE en MERKUS, LEDET, CHANGUION en anderen hielden hiermede schier uitsluitend hunne persen bezig, en op naam van *Londen*, *Berlijn* en andere plaatsen kwam er in *Holland* veel uit. De bloei der Hollandsche drukkerij en des Hollandschen boekhandels was echter voorbij; in *Frankrijk* hadden beide eene groote vlugt genomen, terwijl, bij het verminderen onzer betrekkingen tot *Frankrijk*, er voor de Hollandsche uitgevers ook minder gelegenheid was, zich van belangrijke en goede handschriften te voorzien. De Fransche boekhandel hier te lande vermogt nog eenigen tijd den kampstrijd vol te houden, dan de Hollandsche boekhandelaars drukten al drukkende, óf zich zelve, óf elkander. Bij goede boeken moest meest geld bij; vodden alleen vonden debiet.

»De beste boeken bleven leggen,
»Steeds onverkocht, zoo was 't gesteld!
»Pruldrukkers wonnen, zoo zij zeggen,
»Aan Uilenspiegels 't meeste geld."

»De boekverkoopers," zoo lezen wij in de reeds vermelde *Vertoogen*, »lieten den boekhandel ras varen, gelijk mede »het opleggen van goede, nieuwe geschriften, legden zich »alleen toe op kantoorleverantiën en het debiteren van schrijf»boeken, papier, inkt, pennen, lak en ouwels, of onteerden »zich met kwakzalverijen te verkoopen, en olijën, dranken »en balsems uit te venten." Dat was het treurig uiteinde van den Hollandschen boekhandel en der eens zoo beroemde Hollandsche boekdrukkerij.

Er was schier geen tak van fabrijkmatige nijverheid, die niet voor het oogenblik den gunstigen invloed van de overkomst der Réfugiés ondervond. Reeds in het begin

van 1685, dus nog vóór de herroeping van het Edict, begon het de aandacht van D'AVAUX tot zich te trekken, en gaf hij er aan zijn Hof berigt van, daarbij bepaaldelijk den goeden uitslag vermeldende, »d'une Manufacture d'Étoffes de soie à fleurs," te *Amsterdam* [1]. SAVARY, een bevoegd getuige, die in 1697 als Agent van den Hertog van MANTUA de onderhandelingen van den Vrede te *Rijswijk* bijwoonde, en toen in persoon van vele zaken de berigten heeft kunnen inwinnen, terwijl hij buitendien veel hulp en dienst ondervond van eenige kooplieden, vrienden van zijnen vader, de Schrijver van *le Parfait Négociant*, die zich, na de herroeping van het Edict van *Nantes*, in *den Haag* hadden nedergezet, meldt ons in zijnen reeds meermalen aangehaalden *Dictionnaire Universel de Commerce*, I, 2, p. 394—396, het volgende: »depuis la révocation de l'Édit »de *Nantes* et l'établissement d'une partie des Réfugiés »François en diverses villes des *Provinces Unies*, il n'y a »guères de Manufactures [2], qui n'y ayent passé de *France*,

---

[1] *Négoc.*, IV, 278; hij komt daarop herhaaldelijk terug, V, 225, enz.; en wat antwoordde LODEWIJK XIV aan zijnen gezant? »il vaut encore »mieux qu'ils demeurent dans les pays étrangers que de retourner dans »mon royaume avec la liberté de demeurer dans leur erreur." *Négoc.*, V, 266.

[2] Wij moeten hier herinneren, dat de Engelschen en Franschen doorgaans de benaming van *Manufacture* bezigen voor inrigtingen tot het bewerken van stoffen, die wij gewoon zijn *fabrijken* te noemen. Zoo zeggen wij: laken-, linnen-, garen-, band-, lint-*fabrijken*, enz., hetgeen verkeerd is, daar in *fabrijken* eigenlijk hamers en vuur worden aangewend, welke bij het bewerken der genoemde stoffen niet gezamenlijk worden gebruikt. Zie het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, enz., *van Utrecht*, III, 354. In latere dagen is hier te lande de benaming *trafijk* in zwang gekomen, en heeft men daaronder beginnen te verstaan de hoofdneringen, branderijen, raffinaderijen, brouwerijen, steenbakkerijen, looijerijen, zeepziederijen, enz., alle welke zich tot eenen enkelen tak van handel in onbewerkte stoffen bepaalden, en deze, door mechanische of chemische bewerkingen, tot een ander gebruik bereidden. Zij behooren alzoo eigenlijk tot den handel, in welken zin dan ook in het Fransch *trafic* altijd gebezigd wordt, ter-

»et qu'on n'y ait porté à un degré de perfection suffisant »pour n'avoir pas besoin des fabriques Françoises en tems »de guerre; mais incapable de les remplacer en tems de »paix. Les principales manufactures de lainerie sont éta- »blies à *Leyden;* et c'est là où l'on travaille les draps les »plus fins, les plus beaux camelots, les serges les plus »estimées, et beaucoup d'autres étoffes de laine de grande »réputation. — Il s'en fait aussi quantité à *Amsterdam* et à »*Harlem;* mais il s'en faut bien que celles de ces deux villes »approchent de la beauté des fabriques de *Leyden.* Les »laines qu'on y employe sont tirées *d'Espagne*, *d'Angleter-* »*re*, *d'Allemagne*, de *Pologne* et du *Levant*, et quelques-unes »du *Pérou* et de *Perse;* celles-ci se nomment laines de *Ca-* »*ramanie*, et celles-là laines de *Vigogne.*

»Les toiles se fabriquent en plusieurs endroits des *Provin-* »*ces Unies*, et il s'en fait beaucoup dans les Provinces de »*Groningue* et *d'Overissel;* mais il s'en faut beaucoup que »celles qui se vendent sous le nom de toiles de *Hollande*, y »ayent été faites [1]. Il est vrai qu'elles y sont toutes blan-

---

wijl men door *fabrijken* toen uitsluitend verstond weverijen, welke de manufacturen van wol, katoen, zijde, vlas en andere stoffen vervaardigen, met de handwerken, die daartoe behooren. — Zie KEUCHENIUS, *de Inkomsten en Uitgaven der Bataafsche Republiek voorgesteld in eene nationale balans*, enz., Amst., 1803, p. 49. Men ziet hieruit, welk eene verschillende beteekenis de woorden *Fabrijk*, *Trafijk*, *Manufacture*, bij verschillende volken en in verschillende tijdperken gehad hebben. Opmerkenswaardig is het, dat in de *Politieke Gronden en Maximen van Holland* het woord *fabrijk* niet voorkomt, maar altijd van *manifacturen* of *handwerken*, van *manifactuurmakers* of *handwerkers*, van *kooplieden in manifacturen* gesproken wordt.

[1] Te *Kortrijk* in *Vlaanderen*, van waar sedert lang eene groote hoeveelheid ongebleekt linnen naar *Holland* werd gevoerd, hetwelk, na te *Haarlem* gebleekt te zijn, van daar als Hollandsch linnen werd uitgevoerd en alom aangenomen, is men er eindelijk omstreeks 1760 of 1770 tegen opgekomen. Het was eene soort van Protest, ten betooge, dat slechts van daar de buitenlandsche lijnwaadhandelaren het zoogenaamde Hollandsche of Haar

»chies, et qu'ayant été tirées en recû des Etats voisins, »on les met au blanchiment *d'Harlem*, qui a la réputation d'être le meilleur de toute la *Hollande*. Outre »ces toiles fines on imite aussi assez bien les noyalles de »*Bretagne*, qui servent aux voiles, dont, outre la con»sommation du pays, il se fait un assez bon négoce en *An»gleterre*.

»Les nouvelles fabriques d'étoffes d'or, d'argent et de »soye, portées en *Hollande* par les Réfugiés François, sont »principalement établies à *Amsterdam;* dans les autres vil»les on ne travaille guères qu'à celles de soie; et de cette »dernière espèce sont celles de *Harlem* qui sont les plus »estimées. — Les soyeries qu'on y fait sont des velours à »fleurs assez grossiers, des toiles de soye, des gazes et autres »semblables petites étoffes, qui sont bien au-dessous des fa»briques de *Lyon*, de *Tours*, ou de *Paris*, mais qui pour»tant ont un plus grand débit en *Allemagne*, dans le *Nord* »et en *Portugal*, que celles de *France*, parce qu'on les a »quinze ou vingt pour cent meilleur marché. — Leurs »soyes leur viennent *d'Italie*, du *Levant*, de *Perse*, de *Ben»gale*, du *Tonquin* et de *la Chine*.

»Outre ces principales manufactures, les François pro»testants ont montré aux Hollandois, ou leur ont perfec»tionné la rubannerie, la papeterie, la bonneterie, la »chapellerie, les franges, les passemens, la tannerie; les »différentes manières de passer les cuirs en maroquin et en »chamois; la fabrique des cuirs dorés et toutes sortes de »raffinage de sucres, de sels et de blanchissages de cire etc. »ou qui ne leur étoient pas connues, ou qu'ils ne savoient »qu'imparfaitement."

Ook de ons onbekende Schrijver van de *Considérations sommaires sur l'état présent du Royaume de France* in 1703,

---

lemmer linnen uit de eerste hand kunnen bekomen. Zie het *Utrechtsch Tijdschrift*, III, 317—320.

getuigt hetzelfde, als hij in het Chapitre: *Commerce des habitans pour les étrangers*, zegt: »en effet, le grand nombre »de mestiers en ouvrages de soye, qu'on a mis sur pied en »diverses villes de ces provinces, nous a donné le moyen »de nous passer des manufactures de *France*. Il est même »arrivé, qu'on n'a plus esté si empressé en ces provinces de »se pourvoir des étoffes de *France* comme on l'estoit au»trefois, parce que les François réfugiés selon le génie »de leur nation n'ont pas manqué d'introduire icy leurs »modes et leur goût, qui, changeant presque de jour à au»tre, produit à peu près le même effet, que si on suivoit »régulièrement les modes de *France;* ne s'agissant pas tant »de prendre en effect toutes celles, qui y ont cours, que »d'en changer souvent."

Er was dan ook schier geene stad in ons Vaderland, die niet met de nijverheid, met de schatten der Réfugiés, haar voordeel trachtte te doen; die niet in meerdere of mindere mate, voor zooverre althans handel of fabrijkwezen tot derzelver middelen van bestaan of nering behoorden, eenigen invloed van hunne overkomst of vestiging ondervond. — Of die invloed heilzaam geweest is, dan of hij op den duur verderfelijk op onze welvaart heeft gewerkt, zal later een bepaald punt van onderzoek uitmaken; thans zullen wij moeten zien, wat door de verschillende gewesten en steden in het werk gesteld werd, om de Réfugiés tot zich te lokken, en welke fabrijken bepaaldelijk aan hunne overkomst haar aanwezen te danken hadden.

Wij zullen in geen onderzoek treden, in hoeverre het waarheid is, wat DE SERIONNE, de vermoedelijke Schrijver van *le Commerce de la Hollande, ou Tableau du Commerce des Hollandois dans les quatre parties du Monde*, I, 290, zegt, dat *Holland* de bakermat der manufacturen niet geweest is; wij hebben alreeds gezien, en het zal schier geen betoog behoeven, dat te allen tijde »des ouvriers de tous »les pays, molestés dans leurs personnes et dans leurs biens,

»pour leur religion, s'y réfugièrent autrefois avec leurs »talens et leur industrie," en zullen later de juistheid opmerken van zijne stelling: »que leur industrie s'y est »soutenue dans un état assez florissant, tant que le bas »prix de la main d'oeuvre a permis au Commerce de »produire ses fruits au dehors;" maar wij moeten DE SERIONNE betwisten, wat hij zegt: »que la Hollande n'a »même rien fait pour les attirer." Wij zouden niet eens hierop terugkomen, en ons kunnen vergenoegen, onze lezeren te verwijzen naar hetgeen wij vroeger vermeld hebben, van de maatregelen, door de *Amsterdamsche* Regering ten behoeve der Réfugiés genomen, ware het niet, dat de volgende plaats, bij LETI voorkomende, ons toescheen eenig gewigt aan deze beschuldiging te hechten: »Pareva strano," zegt hij in zijn *Teatro Belgico*, Parte II, Libro III. p. 142, »che la Republica d'Holanda, che nacque »per esser Madre della pietà, e che si é fatta sempre co»noscere il vero Rifuggio delle Nationi stranieri, e l'Asilo »più sicuro di tutti, anche di quei aversarii di rito et di »governo: che si lasciassero sorpassare dagli altri nello »stender le braccia per raccorre questi meschini persegui»tati così crudelmente; che' erano fratelli in una comunione »della Chiesa, e che haveano già formato gran parte della »popolatione delle Provincie nel ricovero dato alle stessi »Ugonotti in altre persecutioni. Non mancavano veramente »nè di pietà nè di zelo, nè di carità, né di humanità, »gli Hollandesi verso questi loro fratelli, che meritavano in »fatti d'esser commiserati da' Barbari stessi, e tanto più da »una Republica, che hà per massima Christiana di suisce»rar se stessa a guisa dei Pellicano, per nodrir non solo i »proprî Parti, ma anche gli Stranieri che vengono a ri»fuggiarsi sotto alle ali della sua protettione. Ma in casi »di questa natura conviene maturar le risolutioni, et un »corpo con molte teste non é così facile il maturarle, »come si fà ne' Principati dove basta solo il *fiat* d'un solo,

»per stabilir più leggi in un momento. N'era da sti»marsi cosa di picciol rilievo lo stabilire in una Republi»ca una gran Colonia d'una nattione straniera, con tanti »privileggi, e franchiggie, che non potevano che portar pre»giudicio agli antichi Citadini." Ook ERMAN en RECLAM, de Schrijvers der bekende *Mémoires pour servir à l'histoire des Réfugiés François dans les États du Roi*, schijnen mede eenigzins dit gevoelen te deelen; althans de maatregelen, die er genomen zijn, worden aldaar, I, 253, toegeschreven aan den Prins van *Oranje*, en als een gevolg voorgesteld van zijne voortvarendheid en zijne inzigten. Niemand, wordt aldaar gezegd, begreep zoo goed dan hij, welke partij men kon trekken van de overkomende Réfugiés, en niemand profiteerde dan ook zoo spoedig en dadelijk van de misslagen, door het Hof van *Versailles* begaan. Daarom dan ook, terwijl de Staten nog beraadslaagden, hoe zij de gevlugte Edellieden, die door den Prins, onder den schijn van de meeste deelneming, waren ontvangen, zouden onderhouden, totdat zij voor hen eene betrekking zouden hebben, deed de Prins, vreezende dat de vlugtelingen, moedeloos wordende over den tragen gang der onderhandelingen, zich naar andere landen en Vorsten zouden begeven, in de logementen van *den Haag* bekend maken, dat hij voor hen zoude betalen, en dat men derhalve hen van alles, wat noodig was, moest voorzien; »cette démarche," wordt er bijgevoegd, »hâta la résolution des États." Wij kunnen omtrent de echtheid van dit berigt, hetwelk, zoover wij weten, nergens bij onze geschiedschrijvers vermeld wordt, niet oordeelen; wij kunnen het niet aanvullen uit de *Notulen* en *Registers der Handelingen van de Staten-Generaal*, daar de militaire zaken over dit tijdvak, zoo als wij vroeger reeds opmerkten, daarin slechts ter loops zijn behandeld; maar wij geven toch in bedenking, of blootelijk deze welwillendheid, deze beleefdheid van den Prins van *Oranje*, wel van zoodanigen invloed kan geweest zijn, dat zij een

in latere dagen zijn wij, uit overbeschaafdheid, slaafsche navolgers van het vreemde geworden, en hebben daarbij te gelijker tijd alle geestkracht en eigendommelijkheid, alle leven, ingeschoten. De bekende Declaratie van FREDERIK WILHELM was dan ook niet, dan ten gevolge van de herroeping van het Edict genomen [1]; daarbij worden de vlugtelingen verwezen naar DIEST, den buitengewonen Gezant van den Markgraaf bij de Staten, en naar ROMSWINKEL, deszelfs Commissaris, te *Amsterdam*. Deze wedijverde met den Prins van *Oranje* [2], en de Réfugiés, natuurlijkerwijze, namen dat aanbod aan, hetwelk hun het voordeeligst voorkwam; maar ontegenzeggelijk is het, dat wij meer dan vier jaren den Markgraaf voorgingen; dat van uit *Holland* de meeste Réfugiés naar zijne Staten zijn getogen, terwijl zij, voor zooverre zij over zee ontvlugteden, alreeds hun leven te danken hadden aan de alom gestationneerde Hollandsche schepen.

De nijverheid der Fransche vlugtelingen vond in *Holland* voedsel en ondersteuning, en gaf wederkeerig voor het oogenblik eene ongekende welvaart en bloei. ROMSWINKEL, te *Amsterdam*, die er ooggetuige van was, schrijft in de Depêche van 1 April, 1686, aan zijnen Vorst: »du »succès prodigieux des manufactures Françoises et d'une »avance de cent mille florins faite à un Réfugié, qui fabri»quoit des taffetas lustrés, chose que l'on avoit taxée d'im»possible lorsqu'elle avoit été proposée. Il ajoute que les »étoffes de soye qui se vendoient autrefois cinquante sols, »étoient tombées à trente-six et que les castors que l'on »avoit toujours payés dix écus, n'en coûtoient plus que »six; il remarque que la seule chose que les États avoient »refusée étoient les monopoles et cela dans la crainte d'em-

---

[1] Zie dezelve bij ERMAN en RECLAM, *Mémoires*, I, p. 129—141. D'AVAUX, V, 193.

[2] D'AVAUX, V, 204.

»pêcher de nouvelles fabriques de se former [1]." Men ziet het, onze voorvaderen hadden toch ook eenig begrip van staatshuishoudkunde, iets, wat men later weleens hun heeft betwist [2].

De toezegging aan de handwerkslieden, van zonder iets aan de gilden te betalen, hun handwerk vrij en liber te zullen mogen exerceren, was schier in alle gewesten en steden het middel, waardoor men de Réfugiés tot zich trachtte te lokken; [3] dezelve werd hun door Burgemeesters en Regeerders van *Utrecht*, bij Resolutie van 16 November, 1685 [4], nevens het burgerschap vergund; terwijl in *Groningen* en *Ommelanden* de Staten in Februarij, 1686, eene Resolutie namen, waarbij, behalve vrijdom en immuniteit van al de aldaar opgenoemde lasten, voor den tijd van 14 jaren bovendien aan de Gereformeerde vlugtelingen uit *Frankrijk*, die eene of meerdere notabele draperiën of manufacturen mogten komen op te rigten, liberale hulp en ondersteuning, naar gelegenheid van zaken, werd toegezegd, mitsgaders voorziening van goede verwerijen en volmolens; bovendien werd hun, bij het welgelukken dezer manufacturen, de verzekering gegeven, dat alle militie te paard en te voet, in de repartitie der provincie staande, in geene andere lakenen, wollen, stoffen of leêren zullen worden gekleed, dan die alhier zouden zijn gefabriceerd, alles met het inzigt, dat daardoor de negotie en koophandel zouden gebeneficiëerd, en de draperiën en manufacturen van allerhande lakenen, wollen en zijden stoffen zouden kunnen worden gestabili-

---

[1] Erman en Reclam, V, 118.

[2] Men denke aan Mr. D., *Over de aloude Vrijheid van Handel en Nijverheid in Nederland.*

[3] »Des ouvriers de cette espèce ne pouvoient être assujettis à faire »un apprentissage, pour le métier ou l'art, qu'ils apportoient avec eux." De Serionne, *Commerce de la Hollande*, III, 117.

[4] *Utrechtsch Plac.* B., III, 274.

ëerd [1]. Zelfs in de Stad en Meijerije van *'s Hertogenbosch*,

[1] SYLVIUS, *Zaken van Staat en Oorlog*, B. XXIII, 142. Een vroeger plakaat, alreeds van den 5den September, 1681, door den Stedelijken Raad van *Groningen* genomen, vinden wij medegedeeld in de Diss. Inaug. van FEITH, *de Gildis Groninganis*, 1838, p. 93; wij deelen het in zijn geheel mede, daar wij niet weten, waar het ontleend is: »de Hoochduitse en Franse natiën »haren Godtsdienst in hare respective talen alhijr konnen exerceren, en daer»enboven geconsidereert de goede situatie en noch onbebouwde plaetsen in »onse stadt, de gesontheit van de lucht, bequamheijdt onser Rivieren ende »Scheepvaert, de civile prijs van huijshuijre ende allerhande levensmiddelen: »voorts hoe dat, bij deses tijdts gelegentheijt, veele Drapiers ende Wevers, »Manufacturiers ende allerhande soorten van Hantwerckers haere woonplaet»sen koomen te verlaeten, of van woonplaetse mochten willen veranderen, »dewelcke tot onderhout van haere familien genootsaeckt worden elders haere »schuijlplaetsen of wooningen te soecken: Hebben tot dienst ende gerijff van »allen ballingen ende andere soo de wille mochten hebben haer alhijr ter »neder te setten, mitsgaders tot voortsettinge van de Koophandel, welvaert »van de Draperijen ende Manufacturen, verstaen ende geresolveert, aen alle »Grossiers of Koopluiden van buijten inkomende ende in 't gros haer koop»manschappen drijvende, mitsgaders aen alle Sijdewerckers, Drapiers van »Saijen, Heerensaijen, Fusteinen, Sergien, Bombasijnen, Grogreinen, Bajen, »Baratten, Rassen, Lakenen, ende alle andere diergelijcke Manufacturen en »Hantwercken, mitsgaders derselver Ververs, de welke haer met hare fami»lien, in dese stadt, tot 't drijven van den Koophandel in 't gros, 't wercken »van voorschreven Manufacturen mochten komen ter neder setten, te sullen »vereeren 't ghemeen Borgerrecht ende de Gilde deser Stadt, voor haer ende »haere kinderen, mitsgaders vrijdom van wachtgelt, alles voor den tijdt van »gelijcke tien jaren; daerenboven alle derselver onverarbeijde Sijde, Wolle, »Haijr en Kottoen, mitsgaders Kottoengaren en andere waren, tot 't drijven »van voors. Coopmanschappen ende hanteringen wordende gerequireert, bij »'t inkomen; ende haere alhijr gewrochte lakenen off andere stoffen, bij 't uijt»gaen, t' eximeren van onses Punt-kamer accijsen, impositien van Craene, »Waege en Wipgelden. Sullen oock de weesen in 't groene ende blauwe Kin»derhuijs, mitsgaeders in 't Borgerweeshuijs deser stadt, voor 't toekomende »geen ander kleedinge van linnen ofte wollen mogen gebruijcken, als alhijr »zijn of mochten worden gewrocht ende gemaekt." Ter aangehaalde plaatse wordt tevens gezegd, dat dit privilegie te *Groningen*, gedurende langen tijd, kracht van wet gehad heeft, blijkens het verzoek van zekeren linnenwever en het daarop gevallen besluit, van den 20sten Maart, 1772. Men wijzige en vulle daarmede tevens aan, hetgeen wij boven op p. 39 ter nederstelden.

lezen wij, dat de Wethouderschap niets verzuimde, om de Fransche vlugtelingen in hare stad te ontvangen; zij gaf hun alle mogelijke ondersteuning, zoo als geld, herberging, vrijdom van inkwartiering, optrekken onder de schutterijen, stads-accijnsen voor den tijd van twaalf jaren, als ook vergunning aan allen, die eenige nering of hantering oefenen wilden, dezelve met open' winkel te doen, zonder gehouden te zijn het poorterregt te verkrijgen, of eenige geregtigheid der gilden te betalen. Deze maatregel had dan ook de vestiging van eene menigte Fransche vlugtelingen ten gevolge, en de kerk, aldaar bestaande, werd, blijkens een verzoek van den kerkenraad in 1699, ten einde er eene gaanderij te mogen maken, eerlang te klein voor de bezoekers; het schijnt echter niet ten uitvoer te zijn gebragt, daar ook hier, gelijk elders, de kinderen der oorspronkelijke Réfugiés zich bij de Hollandsche gemeente begaven, toen zij de taal verstonden [1].

Ook van die plaatsen, waarvan zulks niet bepaaldelijk wordt opgegeven, of waarvan geene gedrukte bescheiden voorhanden zijn, is het allezins denkelijk, dat er gelijke vrijdommen en begunstigingen zijn verleend geworden, meerder of minder belangrijk, naardat zij die behoefden, om de voordeelen, uit hare ligging of handelsbetrekkingen voortspruitende, al dan niet te verhoogen, ten einde een gelijk lokaas aan den nijveren vlugteling te kunnen aanbieden; vanwaar anders is het te verklaren, dat in plaatsen, als *Amersfoort*, *Naarden*, *Tiel* en andere, laken- en fluweelfabrijken zijn opgerigt geworden, gelijk wij later zien zullen?

---

[1] VAN HEURN, *Historie der Stad en Meijerije van 's Hertogenbosch*, III, 294, 355; op verzoek des kerkenraads van de Waalsche gemeente te *Rotterdam*, werd in *den Bosch*, in 1687, eene inzameling van penningen gedaan, om daarmede eenige Fransche geloofsgenooten te lossen, die in handen der *Algérijnen* gevallen waren; de regering gaf er tien dukatonnen toe, en ieder lid voegde er een' uit zijne eigene beurs bij, ibid., p. 302; in hetzelfde jaar werd er ook voor de *Piemontezen* *f* 3401:12:8 bijeengebragt, pag. 306.

Opmerkenswaardig is het, dat te *Amsterdam*, waar in 1681 die vrijdommen het eerst schier zijn verleend, en verlof werd toegestaan, om vrij winkelnering te doen en een ambacht te exerceren, ook het eerst, in 1690 reeds, dus nog te midden van de hitte der vervolging, die vrijheden zijn ingekort, en wel op klagten der burgerij, dat zij in hare neringen en handwerken vrij wat leed van de voordeelen, aan de Fransche vlugtelingen toegestaan; deze werden dan ook, bij Resolutie van 31 Julij, in alles met de andere burgers gelijkgesteld, terwijl te gelijker tijd het verleenen van vrijdom voor drie jaren van de stads-accijnsen, en de ontheffingen van de gilden werd ingetrokken, te »meer," zoo lezen wij in de Resolutie, »omdat men be»vond, dat de driejarige vrijheid, somtijds te kwader trouw, »van den vader op den zoon, en van den eenen zoon op den »anderen, was overgebragt, en dat ook somtijds meer waren »waren ingeslagen, dan een huisgezin behoefde. Nogtans »liet men aan Burgemeesteren de vrijheid, die zelfde vrij»dommen toe te staan aan hen, die versch, dat is regt»streeks of nieuwelings, uit *Frankrijk* overkwamen." [1] Naderhand werd ook deze vrijheid ingetrokken; zoo werd onder andere in 1720, bij Resolutie van 31 Januarij, bepaald, dat, wat het *St. Josephsgild* (dat is der huistimmerlieden, kistenmakers, stoelendraaijers, ra-, boom- en riemmakers) betreft, de Fransche vlugtelingen in het vervolg gehouden zouden zijn, aan den Deken en de Overlieden van het gild proeven te doen als andere gildebroeders en meesters, en, op de eerste aanmaning, op het kantoor van het gild te moeten komen, om hunlieder proef in het gild te voldoen, alles op eene boete, bij de ordonnantie geëmaneerd en ter

[1] WAGENAAR, *Amst.*, I, 706; wij hebben boven reeds gezien, dat, onder het voorgeven van vervolging om de godsdienst, veel slecht volk naar hier was overgekomen, hetgeen dan ook tot het nemen van maatregelen aanleiding gaf.

nedergesteld [1]; het is wel waarschijnlijk, dat ook bij de overige gilden allengs de verleende vrijdommen en faveuren zullen zijn ingetrokken geworden.

Een gevolg alzoo, én der omstandigheden, én der aanmoediging, aan de gevlugte Protestanten verleend, was dat allerwegen fabrijken werden opgerigt óf door hen zelve, óf door anderen, die hen als werklieden bezigden. Te *Amsterdam*, de zetel, het middelpunt van onzen toenmaligen handel, werden, gelijk wij reeds gezien hebben, van 1681 af, verschillende fabrijken opgezet [2]: »il se fabrique à *Am»sterdam* et aux environs" (aan *den Overtoom* en langs *de Weteringen*), zegt SAVARY, *Dict. Univ. de Commerce*, I, 2, p. 410, »des étoffes d'or et d'argent, des damas, des brocards, »des parterres, des gazes unies et à fleurs, enfin de presque »toutes les autres étoffes de soye, qui autrefois ne se fa»briquoient guères qu'en *France* et en *Italie;* des bas, des »bonnets tant de soye que de fil et de laine; des draps, »des serges, des calaminques, des étamines, des camelots et »quantité d'autres étoffes de laine, de poil de chèvre et de »chameau, des rubans d'or et d'argent, de soye, de fil, de »coton et de fleurèt; des chapeaux de toutes sortes; des ta»pisseries de haute lisse [3], d'autres de tontures de laine, et

---

[1] WAG., *Amst.*, II, 459. *Handvesten van Amsterdam*, I, 1302.

[2] Men zie dienaangaande ERMAN en RECLAM, V en VI; ter vergelijking met de alhier opgerigte fabrijken, zal het voldoende zijn *»de Manufactures établies »ou perfectionnées par les Réfugiés"* op te geven: »chapeaux, tanneries, mé»gisseries, ganteries, cordonniers, pappeteries, huile de lin et de navette, »savon vert ou noir, chandelles, teinturiers, cartes à jouer, chardons, »manufactures de soie, rubans, galons, bas de soie, tapisseries et tapis, »culture de mûriers, vers à soie, verreries et manufactures de glaces, ex»ploitation de mines, armûriers, fourbisseurs, serruriers, coûteliers, tail»landiers, fondeurs, boutonniers, potiers d'étain, chaudronniers, orfèvres, »bijoutiers, joailliers, lapidaires, horlogers, brodeurs, manufactures de toi»les peintes, gaze, tailleurs et tailleuses, perruquiers, etc."

[3] Of de tapijtmakerij, waarvan WILLINK, in de *Amstellandsche Arcadia*, I, 70, spreekt, en die, omstreeks het begin der vorige eeuw, in een der

»d'autres encore peintes sur des toiles ou sur des basins; »des imprimeries de toile de coton, dont les imprimeries »se vantent d'avoir trouvé le secret de faire des couleurs, »aussi belles et aussi sûres, que celles dont on se sert aux »*Indes* et en *Perse*; des imprimeries pour les livres et les »tailles douces en grande réputation; toutes sortes de tein»tures, particulièrement pour les noires et les écarlates; »des cuirs dorés; des tanneries où l'on prépare toutes sortes »de peaux et de cuirs; soixante raffinaderies de sucre, pour »le camphre, le vermillon, le souphre, l'azur, le sel, le »borax, le bray et la résine; des savonneries où l'on fa»brique des savons noirs; des blanchisseries pour la cire[1] etc.", waarvan vele, óf van de overkomst der Réfugiés dagteekenden, óf de verbeteringen, die zij aanbragten, invoerden. —

Nevens de Réfugiés, had het fabrijkwezen in het algemeen veel te danken aan Mr. ROMEYN DE HOOGHE, die, én als schrijver, én uit de twistschriften van die dagen, zoo als de *Spiegel der Waarheid*, *de Vindiciae Amstelodamenses*, enz., maar meer nog door de voortbrengselen zijner graveerstift genoegzaam bekend is; uit zekere libel, *de Nijd en Twistzucht nae 't leven afgebeeldt*, in 1690 te *Utrecht* bij SCHOUTEN uitgekomen, lezen wij op pag. 21 dienaangaande het volgende: »hy is soo inventief, dat hy »overal daer hy woont, door syn veelvuldig goede inven»tiën, de plaats benificeert en veel profyt toebrengt; want »te *Amsterdam* woonende, heeft hy onder andere dingen »geïnventeert de cattoenplaeten, waerby de stadt meer als »twee millioenen heeft geprofitteert; en sedert dat hy te »*Haarlem* heeft gewoont, heeft hy onder andere dingen,

---

stads-tuighuizen aan de Amstelbrug, het gebouw waarschijnlijk, waar nu de nieuwe bewaarschool is, werd opgerigt, een gevolg is geweest van de overkomst der vlugtelingen, is onzeker, maar wel denkelijk.

[1] De wasbleekerij aan *de Wetering*, en de lijmkokerijen, zoo aan die, als aan de *nieuwe Wetering*, vermeldt WILLINK, in de *Amsterdamsche Buitensingel*, p. 99 en volg.

»die ik hier voorby zal gaen, iets gepractiseerd, dat die »stadt geen kleyne profeyten sal aenbrengen; naementlyk »een glasmaeckery, om ruyten en spiegelglas te maeken, »zoo goedt en beter, als 't gene uit *Vranckryck* komt; zynde »die glasmaeckery alreeds te *Haarlem* onder syn directie »opgericht en in staat gebracht, om 't groote gebreck, dat »er tegenswoordig aan glas is, binnen korten tydt te ver»vullen; welcke heerlycke inventie voor *Vranckryck* nadee»lig sal zyn, en dit land oneindige profeyten sal toebren»gen [1]." De glasblazerijen, vroeger onder den naam van *glashuizen* bekend, plagten te *Amsterdam* beroemd te zijn; voordezen maakte *Venetië* alleen de kristallijnen en fijne glazen; »maar nu," zegt FOKKENS in zijne *Beschrijvinge van Amstelredam*, 1662, pag. 306, bij de vermelding van het glashuis op de Rozengracht, pag. 306, »worden ze alhier »zoo goed en fijn gemaakt als ooit *Venetië* plagt, want dit »glashuis heeft nu kunstige werkbazen, die niet anders doen »als zulk kristallijnglas te maken [2];" opmerkelijk is het, dat deze glasblazerij aldaar maar eenige jaren gebleven is, en dat bij ERMAN en RECLAM, *Mémoires*, V, 202, gezegd werd, dat JEAN HENRI DE MOOR, die te *Neustadt*, na het Refuge, eene *Manufacture des Glaces* oprigtte, waarschijnlijk een Hollander van oorsprong was, en uit een van die geslachten afkomstig [3], die COLBERT naar *Frankrijk* wist te lokken,

---

[1] Verg. P. VON ZESEN, *Beschreibung von Amsterdam*, 211; WAGEN., *Amst.*, II, 491; P. LE JOLLE, *la Semaine Burlesque d'Amsterdam*, 300 en 301.

[2] ADAM SILO, 1670—1760, een man, van wien SCHELTEMA getuigt, dat zijne leerzaamheid en buigzaamheid tot velerlei kunsten en handwerken misschien zonder weêrgade is, had ook, omtrent het fabrijkwezen, zijne verdiensten; men weet, dat hij de leermeester werd van PETER *den Grooten*, voor het scheepsteekenen; dat hij de pijpen voor het fonteinwerk te *Marly* en *Fontainebleau* trok; dat zijne violen voor *Cremoonsche* verkocht werden; dat hij de snijroeden voor de fluweelwevers uitvond, enz. *Rusland en de Nederlanden*, II, 196.

[3] Hij kan zelf wel uit *Holland* zijn vertrokken, en was dit ook waarschijnlijk; immers lezen wij bij ERMAN en RECLAM, p. 204: »HENRI DE MOOR

om aldaar de *Manufactures* te doen bloeijen; het kan derhalve zijn, dat DE MOOR, in het glashuis op de Rozengracht, is werkzaam geweest, en, toen het werd opgebroken, naar *Frankrijk* is vertrokken, en aldaar werk heeft gezocht in de *Manufacture Royale des Glaces*, die bij *Lettres Patentes*, van October, 1665, onder directie van DU NOYER, werd opgerigt [1].

Wat hiervan ook zijn moge, het is niet waarschijnlijk, dat er in *Holland* vroeger eene glasmakerij, om ruiten en spiegelglas te maken, bestaan hebbe; de Amsterdamsche glasblazerijen schijnen niet dan glaswerk te hebben gemaakt, en geene spiegels of ruiten, dan alleen *panneaux*, dat zijn eene menigte kleine stukjes glas van verschillende gedaante, in lood gezet, zoo als men nog in onze kerkgebouwen aantreft; aan ROMEYN DE HOOGHE derhalve schijnt men de oprigting te danken te hebben der eerste spiegel-

---

»acheva ce que son père avoit heureusement commencé. Il prit la direc»tion de la manufacture en 1696;" en nu volgt er: »comme il étoit né à »*Paris*, il avoit pu profiter des progrès que cette fabrication avoit faits en »*France*, et il introduisit celle des glaces coulées." Het wordt uit deze bijvoeging bijna zeker, dat JEAN HENRI DE MOOR, van buiten'slands, in *Frankrijk* is aangekomen, en als glasblazer of werkman in de *Manufacture des Glaces*, door COLBERT opgerigt, eene betrekking bekomen heeft. De fabrijk van DE MOOR is in latere dagen in handen gekomen van het Huis van SPLITGERBER en DAUM, die er destijds zekeren POCHELON in bezigden, een' Réfugié, die waarschijnlijk van hetzelfde geslacht was als POQUELIN, die onder DU NOYER de ziel was van de *Manufacture Royale* in *Frankrijk*.

[1] Het is nogtans vreemd, wat wij in *de Beschrijving van Amsterdam*, door VAN DOMSELAER, uit verschillende schrijvers verzameld, en uitgegeven in 1665, B. IV, p. 307, vermeld vinden, dat eenige vreemde kunstenaars zich onderwonden, eene *Fransche* glasblazerij op te rigten, ten einde de westzijde van de *Keizersgracht*, aan de *Stadswallen* (alzoo ter plaatse van het *Molenpad*), doch met klein gevolg, hetgeen welligt wel kan beteekenen, zonder gevolg, want deze kan niet die op de *Schans*, ten noorden van de *Leidsche poort*, geweest zijn, waarvan WAGENAAR gewaagt, II, 491. Zie het werk van *den Glazenmaker en Glasblazer*, beschreven bij J. VAN NYENBORGH, *Toneel der Ambachten*, Groningen, 1659, Tweede Deel, p. 20—22.

glas- en ruitenfabrijk, ofschoon er, buiten die van *Haarlem*, nog eene bestaan heeft in *den Haag*, naar hetgeen SAVARY, *Dict. de Comm.*, III, 1198, ons vermeldt. — Schier zeker is het, dat in die fabrijken Réfugiés zullen gewerkt hebben, daar het uit de oprigting der fabrijken in *Brandenburg* blijkt, welk een aanzienlijk getal der werklieden uit de Fransche fabrijken, tijdens het Refuge, geëmigreerd zijn.

Van al de plaatsen in ons Vaderland was er geene, die in ruimere mate den invloed van de overkomst der Réfugiés ondervond, dan *Haarlem*, hetgeen zich laat verklaren, deels uit de gunstige ligging der stad, in een aangenaam en vruchtbaar oord, in het bezit van frisch, helder water, in het genot van eene zuivere lucht, in de nabijheid van *Amsterdam*, waarmede het over het *Y* een gemakkelijk middel van communicatie bezat; deels daaruit, dat reeds vroeger het fabrijkwezen aldaar gebloeid had, en, men mag zeggen, het regt van burgerschap verkregen; wij wenschten dienaangaande in bijzonderheden te kunnen treden; dan bij de weinige bronnen, voor de geschiedenis onzer vroegere industrie voorhanden, moeten wij ons wel bepalen bij de berigten, die KONING ons mededeelt, en die hij van kundige en bejaarde fabrikanten, daarover geraadpleegd, had ingewonnen [1].

---

[1] *Tafereel der Stad Haarlem*, IV, p. 211 en volg.; het is schier onbegrijpelijk, dat de bescheiden dienaangaande zoo gering zijn, en naauwelijks is het te gelooven, dat in de *Beschrijving van Haarlem*, van den Rector DIRK SCHREVEL, zelfs in de vernieuwde en vermeerderde uitgave van 1754, in het zesde Boek, van pag. 386 tot 499, gehandeld wordt: »van »diegenen, die vermaard zijn geweest door hunne geleerdheid in alle fa»culteiten, of doorluchte wetenschap, of uitstekend in kunst, die ooit te »*Haarlem* geweest zijn," en over »den verderen anderen handel, daar de lieden »zich mede generen," slechts van bladzijde 499 tot 504 gesproken wordt. Waaraan is dit toe te schrijven? Zeker eerder aan den geleerden stand van den schrijver, dan aan de algemeene bekendheid, welke daarover bestond, zoodat het van weinig interest zoude geweest zijn, daarmede het publiek bezig te houden; en al kan ook al SCHREVEL dit laatste tot zijne veront-

Omtrent het Haarlemsche fabrijkwezen waren allezins in die dagen de woorden nog toepasselijk, die wij in den *Hollandschen Mercurius* voor Februarij, 1669, pag. 18, vinden aangeteekend: »In de cloosters wercken de geestelycken de »beste en kostelyckste kanten, gelyk de Bagynen, en men »vindt er de beste Ingenieurs, gelyck by de P. P. Jesuy- »ten; zoo maken oock in *Hollant* de fynste gesinden het »kostelykste syde tapyt, damast ende blomwerck, 't geen »voor princen en vorsten dient, maer gelyk de Bagynen »geen kanten dragen, soo en dragen dese oock hun werck »niet, alsoo hun religie dat niet medebrenght." — En vandaar, »dat in de dagen, toen men den burgers van de Gere- »formeerde religie in *Frankrijk* verbood eenigen koophandel »of machanise zaken te drijven, hetgeen zoo veel gezegd was »als *vertrekt;* toen diegenen, die geen geld hadden, voort »moesten, en alleen die geld wonnen geschat werden; toen »in de wereld nu niemand langer meer geacht werd, als »die wat kost, dat niemand kost; toen men den kunstenaar, »als hij zijne wetenschap had opgebiecht en uitgezweet, niet »anders gaf dan een *bene valete*"[1]; vandaar, zeggen wij, dat

schuldiging aanvoeren, daar hij in 1648 schreef, niet alzoo de uitgever van 1754, die op pag. 501 dan ook in eene noot zegt: »wat de fabrijken »der Haarlemsche wolle lakenen en lijnwaden aangaat, die schijnen heden »geheel alhier verstorven, alzoo ons niet bekent is, dat er eenige fabri- »keurs of negotianten meer van zijn; en ook al voor vele jaren de wara- »dijns derzelve vernietigt." »De fabrijkeurs in zijden en wollen stoffen," zoo vervolgt hij, »twijnders in garen, lintiers, reeders in kanten, tafel- »goed en bonte lijnwaden, enz. zijn alhier in aantal zeer vermeerderd, »en geven aan vele gemeene Stads inwoonderen voor arbeid de kost." — Dit is alles, wat er bij de eerste uitgave van SCHREVEL gevoegd werd; zoo wordt de geschiedenis van de wisselingen, die de Haarlemsche industrie in eene eeuw heeft ondergaan, geschetst; zoo plagt men voorheen de geschiedenis te schrijven! — Te betreuren is het, dat van de *Beschrijving* van Mr. G. W. VAN OOSTEN DE BRUYN, in 1765, slechts het eerste deel is uitgekomen; zoude men het interdict, door den schrijver over het tweede deel uitgesproken, niet als gepraescribeerd mogen beschouwen?

[1] Het zijn de woorden van den *Mercurius*, p. 17.

ten tijde van het Edict van *Nantes*, die werklieden in *Haarlem* het best werden ontvangen, die kostbare waren wisten te fabriceren; vandaar, dat aldaar die industrie der Réfugiés, die de weelde voedde, er zich het meest vestigde; vandaar, dat nergens, zoo als wij later zien zullen, de val van het fabrijkwezen zoo groot, en het verval van de publieke welvaart zoo algemeen was.

Onder die fabrijken, welke van de overkomst der Réfugiés een onmiddellijk gevolg waren, behooren de *trijpfabrijken*, benevens die van *gebloemde trijpen*, welke onder den naam van *Caffas* bekend waren [1]; de fabrijken van die soort van fluweel werkten vooral voor *Duitschland* en het *Noorden*, en vonden in den beginne steeds eenen goeden aftrek, daar haar fabrikaat 10 à 15 pCt. minder kwam dan het Fransche; »ces velours," zegt SAVARY, *Dict. de Comm.*, III, 1148, »sont »à fleurs tigrées, comme on les appelle dans le pays; ils »sont grossiers et d'assez mauvais desseins, lorsqu'ils n'imi»tent pas ceux de *France*;" honderden werklieden vonden er een bestaan in en het vertier was daarvan groot, vooral der *Caffas*, daar er de smaak op viel; DE KONING berigt ons, dat WILLEM III, nadat hij Koning van *Engeland* geworden was, eens in eigen' persoon de trijpfabrijken van *Haarlem* is komen bezigtigen, en toen belangrijke aankoopen gedaan heeft, welke mede naar *Engeland* zijn vervoerd, waar sedert ook fabrijken van dien aard zijn opgerigt geworden.

---

[1] Ofschoon de trijpen te *Haarlem*, en ook elders, welligt werden gefabriceerd, bestonden er geene trijpdrukkerijen, dan alleen te *Amsterdam*; die trafijk was in geene plaats, wij lezen het met zoovele woorden in *de Koopman*, IV, 181, tot dusverre bekend als in de stad *Amsterdam*; er bestonden daarvan in 1772 nog vier, terwijl eene vijfde werd opgerigt, die echter zeer, door de jaloezij der anderen, werd gedwarsboomd; de trijpdrukkers stelden hunne patroonen op papier, of drukten ze op eenige lappen trijp af, en zonden ze dan aan de trijpfabrikeurs, winkeliers en commissionarissen, om er orders op te krijgen; de fabrikant maakte de trijpen; de trafikant en de drukker stelde er de bloemen, den slinger, den band, of andere dergelijke aardigheden op.

Een geheel nieuwe tak van manufactuurwerken waren de *Fransche drogetten*, *gevulde kousen* en *mutsen*; blijkens de Resolutie der Vroedschap van 30 Januarij, 1683, werd de nijverheid der vlugtelingen daarop bepaald, omdat zij hier nog niet gemaakt waren, en ook geldelijke ondersteuning schijnt aan die fabrijk, gedurende eenige jaren, verleend te zijn. In het algemeen vonden alle werklieden een gunstig onthaal; buiten de admissie in de gilden en andere voordeelen, waarvan wij reeds vroeger gewaagden, zoude, naar luid van die Resolutie, de Stad bij leening hen van een huis verzorgen om te logeren, bekwaam, om hunne getouwen daarin te zetten, hunne wol en handwerken te bergen; zelfs de getouwen zouden hun worden verstrekt, al hetgeen uit liefde en adsistentie verleend werd, ten einde in hun levensonderhoud te voorzien, totdat zij bekwaam zouden zijn, dit zelve met hunne handwerken te doen; ook het geven van voorschotten, naar gelegenheid van zaken, tot den inkoop van wolle, zijde, garen en andere noodzakelijkheden, mitsgaders op de uitbetaling van de arbeidsloonen, was niet uitgesloten, en moest voornamelijk strekken, om hen te encourageren, die het beleid van het maken van de voorschrevene manufacturen (de bazen en ondernemers) op zich hadden genomen.

De fabrijken van *Fransche linnens* waren mede een aanzienlijke tak van bestaan; er plagten daarvan twintig fabrikanten te zijn, terwijl het linnen daarna nog, alvorens dat men het verzond, moest gepleisterd, gepakt en geperst worden: zoo bestonden er alleen vier fransch-linnen-pakkerijen, waarvan de eigenaars alle een zeer goed bestaan hadden. In de vroeger aangehaalde *Mémoires des Députés du Conseil royal en* 1703 lezen wij onder andere in die van *Nantes*, p. 261: »les Hollandais et les Hambourgeois en»voyent en *Espagne* et aux *Indes* (*Espagnoles*) beaucoup »de leurs toiles contrefaites et ployées à la façon des nô»tres, qu'ils vendent pour toiles de *France*, dont les *Es-*

»*pagnols* se plaignent eux-mêmes, parce qu'elles ne valent »pas les nôtres;" het debiet dezer linnens schijnt dat der Fransche zeer te hebben benadeeld; zij waren zoo goed gepakt en geperst, dat de Spanjaarden dezelve niet konden onderkennen, en men den maatregel voorstelde, om aan de vreemden alle debiet van Fransche linnens in *Spanje* te doen ontzeggen; wij weten niet, welk besluit daarop gevallen is, en of het Spaansche Bestuur aan dezen eisch heeft toegegeven; wederkeerig echter maakten ook de Franschen en anderen onze linnens na; het *demi-Hollande* en *Truffette demi-Hollande* werd te *Compiègne*, *Beauvais* en omstreken vervaardigd, en ook te *Gend* en *Kortrijk* maakte men het Hollandsche linnen na, zoodat die handel uit zijn' aard wel tot veel bedrog en misleiding aanleiding moet gegeven hebben [1].

De belangrijkste van al de Haarlemsche fabrijken, in die dagen, was die in *zijden* en *half zijden stoffen*; ook te voren werden daar wel grove half zijden stoffen gemaakt, doch eerst, ten gevolge van het Refuge, stegen die fabrijken tot dien trap van bloei, waarop dezelve, gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw, stonden. Bij de *Keure* en *Ordonnantie op de Smalreederij*, van den 25[sten] Maart, 1749, [2], »toen die fabryk alreeds sedert eenige jaren, zoo

---

[1] SAVARY, *Dict. de Comm.*, in v. *Toiles*. Zoo waren er *Hollandillas*, welke ook de Franschen, onder dien naam, in *Spanje* invoerden, »qui ne sont »autre chose que des toiles de coton blanches des *Indes*, d'environ deux »tiers d'aune de large mesure de *Paris*, que les Hollandais teignent chez »eux en différentes couleurs, et qu'ils coupent en pièces de dix aunes »aussi mesure de *Paris*, et plient en forme de rouleaux empaquetés de »papier bleu." SAVARY, p. 1026.

[2] *Keuren van Haarlem*, II, 269. De invloed en bemoeijingen der stedelijke regeringen, door middel der gilden, zelfs met de bijzonderheden der fabrikaadje, was een wezenlijk nadeel voor allen vooruitgang. »Niet zelden," zegt Prof. WTTEWAAL in de *Verhandeling over de geschiktste middelen ter bevordering van den bloei der Fabrijken*, in het *Tijdschrift ter bevordering der Nijverheid*, II, p. 286, medegedeeld, »schreef men volkomen voor, hoe een fabrijkeur

»door de geresen troubles als andere desastres, in verval »en declin was," kwamen de Heeren van den Gerechte van *Haarlem* er openlijk voor uit, »dat zy altoos de bevorde»ring en voortzetting van de zyden en andere manufac»turen, tot de Smalredery behoorende, geconsidereerd hebben »als den principalen welstand en bloei der stad, om het »bestaan en voordeel, hetwelk menigvuldige ingezetenen »daarvan hebben of genoten;" er waren, niettegenstaande dit verval, waarvan zij gewagen, nog twintig fabrikanten, die gezamenlijk meer dan 3000 weefgetouwen in het werk hadden: als wevers, boomsters, scheersters, klosters, treksters, sorteersters der zijden, tot het klanderen, kammelotten, gommen en luisteren der manufacturen, vonden gansche huisgezinnen bezigheid en brood, en men berekent, dat vijftien duizend menschen in de smalreederij en daarmede verbondene fabrijken, hun bestaan hadden; daartoe behoorden vijf zijdeverwerijen en drie zijdetwijnderijen, welke echter in de behoefte niet konden voorzien, zoodat er, ten behoeve der Haarlemsche fabrijken, te *Utrecht*

»moest werken, welke stoffen of verwen hij al dan niet moest gebruiken, »terwijl men hem zelfs de verpligting oplag, van niets nieuws te mogen aan»wenden, zonder het geheim bekend te maken; veelal moest hij met eede »beloven, zich naar de voorschriften te zullen gedragen." »Dit moest," zegt hij, »te regt den weg tot alle verbetering en volmaking afsnijden; in de over»tuiging, dat men den hoogsten trap van volmaaktheid meende bereikt te »hebben, en men nu slechts moest zorgen, dat de waar in deugdzaamheid »niet afnam, werden dergelijke bepalingen gemaakt; het is onnoodig te doen »opmerken, hoe dat daarbij het waar belang der fabrijken werd ter zijde »gesteld." »Stilstand," wordt daarom te regt in den *Nederl. Hermes*, IVde Jaarg., no. 4, p. 17 en volg., gezegd, »in de aanwendingen onzer industrie heeft in »vele vakken ons ten hoogste benadeeld; ons verbeeldende, in het een of »ander de meester boven andere natiën te zijn, dachten wij genoeg te doen, »het daarbij ook maar te moeten laten berusten; bij dit alles, was men nog »zeer zelden op verbeteringen bedachtzaam; men gaf zich geene moeite of »besteedde geene kosten, om zich met de vordering der wetenschappen be»kend te maken, en zoo volgde, bij stilstand van kennis en andere oorzaken, »van zelven teruggang."

en te *Amersfoort* nog zijde moest getwijnd en ook uit *Italië* nog aangevoerd worden.

Met de *smalreederij* naauw verbonden, waren de Fabrijken van *zijden* en *garen gazen*, welker eenigst overgebleven fabrikaat, de beroemde *Haarlemmer builgazen*, waarvan zulk eene aanzienlijke verzending plagt te geschieden, met eenen geheelen ondergang bedreigd worden; de *zijden-lintfabrijken*, die voor rekening van acht fabrikanten een groot getal lintmolens aan den gang hielden, terwijl ook de *witte-garen-*, *lint-*, *koord-*, en *wollen garen lint-fabrijken* den heilzaamsten invloed der Réfugiés ondervonden; de *garentwijnderijen* namen mede dien ten gevolge toe, en drie derzelve verschaften nog langen tijd aan meer dan 500 werklieden den kost; zij verzonden jaarlijks belangrijke hoeveelheden *kantgaren* naar *Saksen*, *Spanje* en *Italië*, waar het in de kloosters tot kant verwerkt werd [1].

De genoemde fabrijken, waarover wij betreuren geene nadere bijzonderheden te kunnen mededeelen, waren de belangrijkste van het, sedert 1680, herboren Haarlemsche fabrijkwezen; zij waren een gevolg van den geschokten staat van zaken, en veranderden schier geheel den aard der tot dusverre bestaan hebbende betrekkingen; *Haarlem* werd eene plaats, die zelve dadelijk met het buitenland begon te handelen, en van daar de beurtvaarten op *Altona*, *Hamburg* en *Londen*, waarvan wij lezen, dat in die dagen de contracten werden aangegaan [2].

Van *Haarlem* gaan wij tot *Utrecht* over; ook daar bloeide de *zijdereederij:* het vorstelijke ZIJDEBALEN, in 1681 buiten de *Waardpoort*, door JACOB VAN MOLLEM aangelegd, zeker niet zonder hulp en medewerking der Réfugiés, althans

---

[1] *Utrechtsch Tijdschr.*, 111—421; de laatstovergeblevene fabrijk van J. en P. VERMEULEN, welke nog eenigen tijd door den Heer QUARLES VAN UFFORD gecontinuëerd werd, had eene bijzondere vermaardheid.

[2] DE KONING, IV, 272; het beurtveer op *Altona* werd toegestaan op verzoek van JACOB KOPS.

bevorderd door het uitzigt op hunne overkomst, had deszelfs gelijken niet in de *Vereenigde Nederlanden*; ZIJDEBALEN's waterrad gaf aan 500 menschen brood; het had in ARNOLD HOOGVLIET deszelfs zanger en lofredenaar, en ofschoon het in 1781 niet meer dan 90 werklieden telde, het vierde destijds nogtans op eene waardige wijze deszelfs honderdjarig bestaan; eerst in 1816 werd het geheel opgebroken [1].

Een voorname tak van bestaan voor velen, en die zich bij voorkeur, zoo het schijnt, te *Utrecht* vestigde, waren de *fluweelfabrijken*; door Réfugiés aangelegd of bestuurd, verwierven de *Utrechtsche* fabrijken eene vermaardheid, en verkreeg haar fabrikaat eenen trap van volkomenheid, welke het voor de fabrijken te *Amsterdam* en te *Naarden* onmogelijk was te bereiken; ja zelfs de *Fransche* fabrijken, waarvan vele, vooral te *Amiens*, zich er op toelegden het na te maken, waren gedwongen, het onder den naam van *velours d'Utrecht* te debiteren; men fabriceerde daarvan vroeger hier te lande vijf soorten, als: *ligt fluweel*, *zwaar*, *ongesneden*, *drogetfluweel*, benevens de soort, welke uitsluitend *voor kleeding* diende, en hoogstaanzienlijk waren de fabrijken, daarvan bestaande; nog in 1766, en dus in het tijdvak, dat onze industrie reeds zoo zeer in verval was, hielden de fluweel-zijden en halve zijden, wollen en half wollen, en half katoenen stoffen, enz., te *Utrecht* meer dan 10,000 menschen aan het werk [2].

Ook de *lakenfabrijken*, die van ouds om het zwarte laken beroemd waren, ontvingen door de Réfugiés een nieuw leven, gingen veelal in hunne handen over, en hierdoor dan ook vermogten zij haar bestaan te rekken, langer dan anders welligt het geval zoude geweest zijn [3].

---

[1] Zie het *Utrechtsche Tijdschrift*, Eerste Jaargang, bl. 224; Tweede Jaarg., bl. 375. Zie de *Rouwklagt* van onze Vaderlandsche dichteres L. W. VAN MERKEN, *ten sterfdage van* D. VAN MOLLEM, in 1746.

[2] *Utrechtsch Tijdschrift*, I, bl. 332—530.

[3] Ibid., III, 228—267.

Ook andere plaatsen deden pogingen, om de industrie der Réfugiés tot haar voordeel aan te wenden; te *Naarden* zagen wij reeds, dat er fluweelfabrijken waren, en nog omstreeks het midden der vorige eeuw vinden wij aldaar ter plaatse 300 getouwen aanwezig, waarvan ieder één gezin voedde; te *Amersfoort*, waar men *Marseilles* maakte, die alom, onder den naam van *Amersfoortsche Marseilles*, beroemd waren, doch waarvan het niet bekend schijnt, wanneer die fabrikaadje een begin genomen hebbe, werden, zoo het schijnt, mede Fabrijken van *Fransche stoffen* en andere manufacturen opgerigt [1], terwijl ook te *Tiel* zich eenige Fransche lakenfabrikanten nederzetteden, dan in beide laatstgenoemde plaatsen zonder veel gevolg [2].

Het aloude *Dordrecht* lokte mede, door het verleenen van vrijdommen, eene menigte vreemde handwerkslieden binnen deszelfs vesten, en deszelfs bierbrouwerijen, suikerraffinaderijen, zilver- en gouddraadtrekkerijen, laken-, garen-, tapijt- en andere fabrijken bloeiden meer dan ooit; de visscherij, bepaaldelijk die op *Groenland*, vond er in die dagen bescherming; de Oudraad verleende, bij Resolutie van 2 October, 1683, aan de reeders van walvischvangers vrijdom van alle stads-accijnsen en togten, en het burgerschap; terwijl aan derzelver vrouwen, kinderen en betrekkingen verlof werd gegeven, om, naar hun welgevallen, neringen en hanteringen te doen [3]; in de *Alphabetische Naamlijst der Dordsche Directeuren* van de Groenlandsche Visscherij, voorkomende in de *Naamlijst der Commandeurs*, bij ENSCHEDÉ, door VAN SANTEN in 1770 uitgegeven, komen juist geene namen voor, die ons zouden doen vermoe-

---

[1] Ibid., III, 424; VAN BEMMEL, *Beschrijving*, II, 795.

[2] RINK, *Beschrijv.*, 217. Te *Weesp* was, sedert 1689, mede eene Fransche gemeente opgerigt, die het kerkgebouw der Hollandsche gemeente tot hare dienst bezigde, en aldaar een gevolg was van de overkomst van eenige Réfugiés, die zich met handel en manufacturen bezig hielden. LETI, *Teatro Belgico*, II, 472.

[3] SCHOTEL, *Kerk. Dordrecht*, II, 164.

den, dat de visscherij aldaar een voorname tak van de Réfugiés geweest zij; dan het is desniettemin mogelijk, dat vele der overgekomenen daarin een bestaan hebben gevonden in ondergeschikte betrekkingen, of in een der vele daarmede verbondene bedrijven; doch opmerkelijk is het, dat in de eerste jaren na den *Nijmeegschen* Vrede, en tijdens de zwaarste vervolging, ter *Groenlandsche* visscherij een zooveel grooter getal schepen zijn uitgevaren; in de naauwkeurige lijst, in ZORGDRAGERS *Bloeijende Opkomst*, p. 262, voorkomende, vinden wij aangeteekend, dat, terwijl in 1679 126 schepen naar die visscherij vertrokken, dit in 1680 tot 148, in 1681 tot 172, in 1682 tot 186, in 1683 tot 242, in 1684 tot 246, in 1685 tot 212, enz. steeg; terwijl het uit de gemelde naamlijsten van Directeuren allezins blijkt, dat vele Réfugiés en hunne afstammelingen zich met dien tak van handel geneerden; zoo te *Rotterdam* als te *Amsterdam* komen daaronder namen voor, die kennelijk van Franschen oorsprong zijn, en wier herkomst uit *Frankrijk* ook door andere bescheiden te bewijzen is. Dat Fransche zeelieden daartoe zijn gebezigd geworden, is tevens wel mogelijk, daar wij uit D'AVAUX, V, p. 229, vernemen, dat geheele scheepsequipagiën, uit matrozen bestaande, die, om der vervolging te ontkomen, het Protestantsche geloof hadden afgezworen, in *Holland* zijn aangekomen, hunne bodems verlieten, en verklaarden niet meer naar *Frankrijk* te willen terugkeeren.

Noch van *Delft*, noch van *Leiden*, is het ons voorgekomen, dat de overkomst der Réfugiés bepaald tot het oprigten van nieuwe fabrijken aanleiding heeft gegeven; doch buiten twijfel is het, dat in laatstgenoemde stad vooral de neringen en handwerken van allerlei aard, die aldaar bestonden, aan den nijveren vlugteling een middel van bestaan verschaft hebben [1]; buiten de *draperijen* en *reede-*

[1] Dat er te *Leiden* zich vele uit de Réfugiés hebben nedergezet, blijkt on-

rijen, welker wasdom tot aan de vroegste tijden opklimt, waren aldaar *weverijen*, *reederijen van alle soorten van linten*, *zijden* en *saijetten koorden*, *trijpen*, *caffas* of *gebloemde fluweelen*, enz., waarvan wij de oprigting in andere plaatsen niet dan na het Refuge vinden aangeteekend: »men »bedenke zoodanig een ambacht, handwerk of nering, als »men wil," zegt de oud-burgemeester ORLERS reeds in 1641, »men zal bevinden, dat het binnen *Leiden* geoefend »en gedaan werd [1]."

Wat *Zaandam* betreft, zouden wij kunnen opmerken, dat juist tusschen 1680 en 1690 de *verf-* en *snuifmolens* aldaar het eerst zijn gevestigd, terwijl ook later *loodwit-* en *blaauwselfabrijken* er een belangrijke tak van bestaan werden; dan bij het geheel ontbreken van bescheiden te dien opzigte zoude het welligt ver gezocht zijn, ook daarin den invloed der Réfugiés te willen opsporen [2].

Te *Gouda* begunstigde in 1692 de Stadsregering de van buiten inkomende lakendrapiers met eene recognitie of erkenning, waarschijnlijk eene soort van premie, voor elk getouw, hetwelk zij opzetteden, boven de onkosten van ver-

---

der andere uit zekere *Ordonnantie of Reglement vermeerdert van de Beurs*, genaamt de Réfugiéz *binnen de stad Leiden*, van 2 Julij, 1716, »toegestaan van »de Magistraat der stad *Leyden*, aan de directie en distributie der penningen, »die gecontribueert sullen werden door eenige Drooghscheerders of andere »Ambagtslieden, *Réfugiéz*, woonende binnen de stadt *Leyden*, in een algemeene »Beurse, om bij te staan en assisteren degenen van haar, die van Godt be»sogt sullen sijn, hetsij door siekte, of andere Accidenten." Uit dit Reglement, dat de 24 artikelen in het Hollandsch en Fransch opgeeft, zien wij o. a. in het art. XIV, »dat de Broederschap zal bestaan in tagentig persoonen, en »niemant pretenderen er in te komen, boven de veertig jaren en bequaam »zijn Frans te verstaen."

[1] *Beschrijving*, 278. Omtrent hét fabrijkwezen van *Leiden* zijn welligt belangrijke bijzonderheden te verwachten uit de door den Heer WITTEWAAL voorgenomene uitgave van het M. S., *het welvaren der Stad Leiden*, hetwelk aan DE LA COURT wordt toegeschreven.

[2] Verg. BLAAUPOT TEN CATE, *Verhandeling over het verlevendigen en uitbreiden der Welvaart te Zaandam*, pag. 7, en de aldaar aangehaalde schrijvers.

14 *

voer, en drie jaren later, in 1695, maakten de burgemeesters nog eene overeenkomst, om 8 à 12 lakengetouwen op te rigten [1].

Tot dit een en ander bepalen zich de berigten omtrent ons fabrijkwezen, bij het einde der zeventiende eeuw: »hanno »introdotto i Rifuggiati," zegt LETI, *Teatro B.*, II, p. 148, »l'uso nel Paese di piú di venti specie differenti di Manu»fatture, ò di seta, ò in lana, ò in panni, ò in broccati, »ò in fettuccie, ò in cappelli, ò in cento altri sorti di la»vori, ché veramente sono non solo d'un gran commodo, ma »di gran richezza, e vi sono Famiglie Holandesi che ne »profittano molto, oltre che con tali Manufatture resta nel »paese la somma di più di due milioni di fiorini per anno »che si mandavano in Francia, per haver di tali Mercantie »che ne havevano bisogno;" het zoude moeijelijk zijn, hieraan geloof te hechten, wanneer het niet van elders ons gebleken was, dat het waarheid is, zonder dat wij juist daarom de opgegevene som van 2 millioenen als het maximum der productie behoeven aan te nemen; men bedenke echter, dat LETI dit ter nederschreef in 1689, kort na het uitbreken van den oorlog, en toen der gerefugiëerden nijverheid nog geenszins haar toppunt bereikt had. Van de Fransche zijde worden de berigten van LETI door verschillende schrijvers bevestigd; bij het *Conseil Royal de Commerce*, in 1701 gehouden, waarvan reeds herhaaldelijk de *Mémoires* ons zijn te stade gekomen, drongen nagenoeg al de *Députés*, die uit de kundigste personen van den handelsstand gekozen waren, er op aan, het vrije verkeer der natiën, in het belang van den handel, te bevorderen: »comme

---

[1] DE LANGE VAN WYNGAARDEN, *Geschiedenis en Beschrijving der Stad van der Goude*, II, 366. ROSIER, *Observations et Mémoires sur la Physique, sur l'Histoire Naturelle et sur les Arts et Métiers*, heeft de invoering der cultuur van de meekrap hier te lande ook aan de Réfugiés toegeschreven; dan in den Vierden Jaargang van de *Hermes*, No. 4, pag. 20, wordt te regt aangetoond, dat reeds vóór 1551 dezelve algemeen in *Zeeland* plaats had.

»la liberté," zoo lezen wij in de *Raisons principales de la ruine du Commerce, et des moyens de le rétablir,* »est le premier »mobile du Commerce, parce qu'elle produit entre les »nations une communication réciproque des denrées et mar-»chandises, qui entrent dans l'usage de la vie; que ce mou-»vement continuel ne se relâche jamais, que lorsque, par »des vues secrètes et politiques, il arrive qù'une nation »veut se prévaloir sur l'autre dans quelques avantages, soit »par des grâçes et des concessions distinguées, ou en sur-»chargeant les marchandises de droits extraordinaires; la »principale chose à laquelle on devroit avoir égard, seroit »d'établir et maintenir cette liberté fixe et égale; mais »comme ce dessein dans toute son étendue et dans la pra-»tique seroit d'un trop difficile usage à présent, il ne le »faut considérer que comme la boussole, sur laquelle nous »devons diriger notre guide, autant que le temps le per-»mettra." Het moet ons voorzeker verwonderen, dat de Fransche handelsstand, wien het voor het overige nimmer aan verlichte en opgeklaarde denkbeelden heeft ontbroken, niet geschroomd heeft, zulk eene leer onder LODEWIJK XIV te durven prediken, die meer dan 30 jaren vroeger, door COLBERT, de Fransche industrie in het leven had geroepen, en toen getoond had, geheel andere begrippen te huldigen; maar duidelijk wordt het ons, wat tot die denkwijs aanleiding gaf; de oorlog van 1689 tot 1697 had eenen verbazenden schok aan de Fransche nijverheid toegebragt; WILLEM III had de suprematie van *Frankrijk* geknot en verbroken, *Europa* en het Protestantisme gered, en geen Vrede van *Rijswijk* vermogt de wonden te heelen, door eene onzalige staatkunde geslagen: »on commençoit à se désabuser des »hautes espérances, que les nouveaux et prodigieux établis-»semens des manufactures promettoient [1]."

Men begon in te zien, dat men, door den invoer der

---

[1] *Mémoire Général de Bordeaux*, p. 33.

vreemde manufacturen te bezwaren en te bemoeijelijken, aan *Frankrijk* eene onberekenbare schade berokkend had, en dat, onder meer andere nadeelen, het minste geenszins dit was, dat de Hollanders en Engelschen, bij wijze van représailles, nu ook getracht hadden zich van de behoefte aan Fransche manufacturen vrij te maken. Daarom dan ook wordt in het *Chapitre Septième* van het *Mémoire du Languedoc* de noodzakelijkheid aangetoond, om de handelsbetrekkingen met die volken weder aan te knoopen, die de Fransche waren verbruikten; »on ne doit pas présupposer," wordt er gezegd, »que celles-ci ne peuvent se passer de la »*France;* c'est un système sur lequel il ne convient nulle»ment à l'état de régler le Commerce, et ce n'est que l'o»pinion, qu'on a eue, que les *Hollandois* et les *Anglois* »ne pouvoient se passer de nos marchandises et de nos den»rées, qui nous a fait défendre les leurs. Cependant une »triste expérience a prouvé qu'évidemment c'étoit une er»reur, puisque depuis cette défense ils s'en sont toujours »passés; or cette interruption est totalement ruineuse — »nos manufactures ne sont plus en état de se soutenir — »et il est à craindre que *les François Réfugiés* dans les »États étrangers, qui ont dressé de toutes les espèces pres»que de nos manufactures, n'en augmentent encore le nom»bre et n'en établissent des nouvelles, et mettent par con»séquent les deux nations et les autres en état de se passer »de nous absolument, et de leur faire même perdre l'idée »du Commerce, qu'ils faisoient en *France*." De Députés van *Lyon* telden onder de redenen van de vermindering des handels »la fuite des Religionnaires, qui avoient emporté »beaucoup d'argent, de bonnes têtes, capables de Commerce, »et de bons bras par le nombre d'ouvriers, qu'ils ont em»mené avec eux, lesquels en faveur de leurs métiers ont »trouvé chez les étrangers des établissemens, aux dépens »de leurs propres états accompagnés d'exemptions et de »privilèges;" die van *Rouaan* verklaren ronduit: »depuis

»que COLBERT protégea si fort les arts et les manufactures, »on peut dire que le Commerce est devenu plus préjudi»ciable qu'utile à l'État: la plupart des fabriques de nos ma»nufactures ont été transportées par nos Religionnaires »fugitifs chez les étrangers, en sorte que nous avons plus »tiré d'eux, que nous ne tirions, et nous avons cessé de »leur envoyer quantité de nos manufactures et fruits de »nos terres, que nous envoyions auparavant; depuis 15 ans »il entre tous les ans en *France* pour des sommes consi»dérables de marchandises étrangères, plus que nous n'en »envoyons;" en men wane niet, dat dit een louter voorgeven was, het bewijst, dat door het geheel ophouden van den invoer van goud en zilver in *Frankrijk*; door den dagelijkschen uitvoer van Fransch numerair naar *Holland*, *Engeland*, *Zwitserland* en *Duitschland;* door de directe verzending naar *Holland*, *Engeland* en *Genua* van alles, wat voor Fransche rekening, uit de *Spaansche Westindiën*, te *Cadix* werd aangevoerd; door den lagen stand van den wissel, het kennelijk en duidelijk is, dat de handel van *Frankrijk* debiteur was van het buitenland, iets, dat alleen dan kon plaats hebben, wanneer de invoer den uitvoer overtrof [1]. *Bayonne* eindelijk, en hiermede zullen wij de klaagliederen van den Franschen handel, die wij nog in bijzonderheden zouden kunnen afwisselen, besluiten, noemt »la sortie des Religionnaires la seconde raison capitale, qui »a contribué à l'épuisement du Commerce du Royaume; »les négocians de cette religion ne pouvant point parvenir

[1] Dat *Holland* het grootste aandeel daarin had, blijkt uit WHITWORTH, *Commerce de la Grande-Bretagne et Tableaux de ses importations et exportations progressives depuis l'année* 1697, *jusqu'à la fin de l'année* 1773, Paris 1777, p. 95 en 96. Over het gegeven tijdvak heeft de uitvoer uit *Groot-Brittannië* naar *Frankrijk* nooit meer bedragen dan 694,408 liv. 14 sous 7 den., en wel in 1752, en de invoer in *Groot-Brittannië* van uit *Frankrijk* 186,333 liv. 8 sous 10 den. Men ziet dus, hoe gering nog zelfs, in de vorige eeuw, de handelsbetrekkingen dier beide landen geweest zijn, daar dit nog de hoogste jaren zijn, die op die *Tableaux* voorkomen.

»aux dignités ni aux emplois de robe et d'épée, s'occu»poient uniquement du Commerce; ils en faisoient pour »ainsi dire l'unique sujet de leur méditation; un négociant »marioit sa fille à un autre négociant; il n'y avoit point »de dissipation de leurs capitaux; et il faut leur rendre »cette justice, qu'il y avoit parmi eux un grand nombre »de particuliers puissans et fort intelligens dans les affaires; »leur désertion a fait sortir du royaume une quantité in»finie d'or et d'argent en espèces qui ne reviendront plus, »et ce qu'il y a de plus fâcheux, c'est qu'ils ont trans»porté et établi en *Angleterre*, *Hollande*, *Allemagne*, *Suisse* »et *Genève* un grand nombre de manufactures semblables »aux nôtres: — — ce mal est irréparable et on ne sau»roit empêcher encore absolument ces nouveaux établis»semens."

In de bekende *Annals of Commerce* van MACPHERSON; London, 1805, II, p. 609, wordt gezegd, dat in 1683, toen *Frankrijk* op het toppunt van deszelfs magt en grootheid was, de gezamenlijke opbrengst van al deszelfs inkomsten jaarlijks beliep 215,566,633 *livres*, terwijl dit zelfde in 1733, en alzoo 50 jaren later, niet meer beliep dan 140,278,473, eene vermindering alzoo van 75,288,160 *livres;* tot dezen achteruitgang had het Refuge voor een goed gedeelte medegewerkt; door de oprigting der fabrijken dien ten gevolge in *Engeland*, en door het verplaatsen van den Engelschen Handel naar meer voordeelige markten, had *Frankrijk* een jaarlijksch verlies geleden van 1,880 duizend Ponden Sterling. De Hollanders, wordt daar verder gezegd, die zich alleen tot dusverre met de vrachtvaart en de visscherij (*they contented themselves with being the common carriers of the manufactures of France and other parts of Europe from one country to another and their immense fishery*) hadden bezig gehouden, begonnen zelve te fabriceren, zoodat, naar eene aanhaling uit BURRISH's *Account of the Dutch trade*, zij nu aan zijden en fluweelen stoffen, wollen en linnen

manufacturen, enz., niet meer uit *Frankrijk* trokken dan de helft van hetgeen zij vroeger plagten, en alzoo voor ongeveer ....600,000 Ponden,
terwijl de vermindering in hoeden......217,000 »
die in uurwerken, glaswaren en huisgereedschap.............................160,000 »
die in kanten, handschoenen en papier...260,000 »
die in linnen en zeildoek...............165,000 »
en die in zeep, saffraan, pastel, honig en wollen garens.......................300,000 »

bedroeg, en alzoo gezamenlijk. ....1,702,000 »

Sedert 1683 zouden dus, naar die opgave, de Engelsche en Hollandsche invoeren van uit *Frankrijk* met 3,582,000 Ponden verminderd zijn.

Dan buiten en behalve deze reeds zoo aanzienlijke verliezen, had het Refuge er nog een niet minder materiëel voor *Frankrijk* ten gevolge, dat wij dan ook al met een woord hier en daar in de *Mémoires des Députés* van den Handel vinden vermeld; wij bedoelen de rijkdommen en schatten, die door de Réfugiés uit *Frankrijk* waren medegevoerd. — Onder hen waren ook vele vermogende lieden: »on se feroit une très-fausse idée de la situation des pre»miers Réfugiés," lezen wij bij ERMAN en RECLAM, *Mémoires*, I, 317, »si l'on pensoit qu'ils n'ont tous apporté dans »les pays où ils ont été accueillis, que leurs infortunes et »leur industrie: si la *France* perdit un nombre considéra»ble de citoyens, elle perdit aussi de grandes sommes d'ar»gent qu'ils emportèrent avec eux, ou qui leur furent en»voyées dans les lieux où ils fixèrent leur séjour. JURIEU, »dans ses *Lettres Pastorales*, I, 151, fait monter à 300 écus »la somme moyenne que chaque Réfugié fit sortir de *France;* »il y a probablement de l'exagération dans ce calcul, mais »quand on réduiroit cette somme moyenne à la moitié, la »France auroit toujours perdu considérablement de son nu-

»méraire[1];" bij D'AVAUX, V, 301, wordt ons berigt, dat in 1686 CLAUDE beweerde, dat er van de 100 millioenen, die in geheel *Frankrijk* in omloop waren (er staat eigenlijk: *qui rouloient toujours*, alzoo het vlottende kapitaal), de Réfugiés een groot gedeelte zouden hebben medegenomen; dan overbodig zal het zijn te doen opmerken, hoe weinig op dergelijke opgaven staat te maken is; zeker is het echter, dat er aanmerkelijke sommen, vooral ook naar ons Vaderland, bepaaldelijk naar *Amsterdam*, zijn uitgevoerd, nu eens in baar geld, dan weder in wisselbrieven, al naardat zich de gelegenheid aanbood[2]; de stad *Amsterdam* besloot van dien overvloed dadelijk partij te trekken, en in Junij, 1684, den interest van de gelden, te haren laste loopende, van $3\frac{1}{2}$ op 3 ten honderd te verminderen, daarbij aflossing aanbiedende, wanneer men met deze reductie geen genoegen wilde nemen; ook van de Réfugiés nam men eerst eenige gelden op, terwijl in 1686, »om hun te gerijven," zoo als WAGENAAR er uitdrukkelijk bijvoegt, eene som van 150,000 gulden op lijfrenten werd uitgegeven[3]. Ondertusschen nam door het

[1] LETI zegt dan ook, *Teatro Belg.*, II, 146: »delle famiglie stabilite in »Holanda, che secondo ho detto arrivano a 4000 più della metà di queste »son povare, per haver perso tutta la lor facultà che consisteva in beni di »terra; il terzo e più é composto di gente al quanto commoda, o vero »buoni artiggiani; e se ne numerano alcune che hanno transportato un »poco di richezze, nè ce ne mancano di quelle che hanno transportato più »di cento mila fiorini di beni."

[2] D'AVAUX, V, 181, 194; VI, 105; in *Engeland*, schrijft D'AVAUX, waren in October, 1687, reeds meer dan 960,000 Louis d'or versmolten geworden; ook in *Duitschland* zijn de Louis d'or, door de Réfugiés ingevoerd, langen tijd onder den naam van *vieux Louis* bekend geweest.

[3] WAG., *Amst.*, I, 688, 691. De Oostindische Compagnie was met deze reductie van rente in Jan., 1684, voorgegaan; de Waalsche Kerkenraad te *Amsterdam* besloot toen zijne kapitalen tot dien verminderden interest aan dat ligchaam te laten. De reductie van 4 op $3^1/_2$ per honderd van de kapitalen ten laste van *Amsterdam* dagteekent van 16 October, 1679, en behoorde onder de middelen, waardoor men de Stedelijke Financiën, die

aanhouden der vervolgingen ook het overkomen der vlugtelingen en de overvloed van geld toe: »je mandai au Roi," schrijft D'AVAUX in October, 1687 [1], »qu'il étoit sorti depuis peu plusieurs personnes très-riches de la Religion »prétendue Réformée de *France;* qu'il sembloit que ceux, »qui étoient le plus à leur aise commençoient à sortir avec »plus d'empressement; qu'il y en avoit quantité des plus »riches marchands, qui se disposoient à passer en *Angleterre* »et en *Hollande*, et qui envoyèrent leur argent par avance; »qu'en effet il en étoit passé une si prodigieuse quantité, »que Messieurs *d'Amsterdam* commençoient à trouver qu'il »y en avoit trop, ne pouvant placer le leur plus haut qu'à »deux pour cent." Ook van elders blijkt het voldoende, dat in deze gewesten destijds de ruimte van geld zeer groot was, en zonder twijfel heeft juist dit voor een gedeelte bijgedragen, om de oprigting van zoo vele fabrijken in zijden en andere kostbare waren te bevorderen, die niet dan op lange termijnen worden verkocht, en waartoe derhalve aanzienlijke kapitalen benoodigd zijn. Voor zoovelen zij fabrikanten of kooplieden waren, hebben de Réfugiés natuurlijkerwijze deze medegevoerde kapitalen gebezigd tot de wederoprigting hunner nijverheid, of tot de hervatting hunner zaken, terwijl het wel denkelijk is, ofschoon dan ook voor geen bewijs vatbaar, dat ook het vermogen van hen, die zelve geenerlei bedrijf uitoefenden, aanvankelijk belegd is geworden in de nieuw opgerigte fabrijken, met welker ondernemers deze kapitalisten, door eenheid van oorsprong, of door den band des ongeluks, gelijk van zelf spreekt, in naauwe betrekking stonden. —

Dan ook tot andere einden schijnen deze gelden te hebben moeten strekken, en ofschoon ook daarvoor geene bewijzen voorhanden zijn dan de *Négociations* van D'AVAUX, zoo komt

ten gevolge van den oorlog zeer waren verachterd, hoopte te bevorderen. WAG., *Amst.*, I, 666.

[1] *Nég.*, VI, 105, coll. 133.

het ons echter voor, dat de betrekkingen van dien Staatsman met genoegzaam alle personen van rang en aanzien in die dagen, waardoor het alleen mogelijk was, dat hij doorgaans zulke juiste en naauwkeurige berigten aan zijn Hof kon doen toekomen, ons een waarborg moeten zijn, dat ook zijne opgaven dienaangaande waar zijn, ofschoon dan ook, bij het ontbreken der noodige bescheiden, voor geen nader bewijs vatbaar. Wij bedoelen den togt naar *Engeland*, die WILLEM III op den Engelschen troon bragt; D'AVAUX deelt ons mede, dat in 1688 tot onderhoud der fortificatiën vier millioenen moesten genegociëerd worden; dat *Amsterdam*, »qui vouloit que cet argent fût bien employé, et que le »Prince *d'Orange* n'en pût faire aucun mauvois usage," in de Resolutie, waarbij dit werd toegestaan, buiten andere voorzorgen, tot dit einde had doen invoegen, dat deze vier millioenen niet dan in vier jaren zouden worden opgenomen; de Prins van *Oranje* en de Raadpensionaris FAGEL echter hadden weten te bewerken, »comme il y avoit une »grande abondance d'argent en *Hollande*, et que les Réfu»giés François y avoient apporté une grande quantité," dat de Ontvanger-Generaal, die dus voor dat jaar niet meer dan één millioen had moeten ontvangen, desniettemin zijn kantoor niet eerder had doen sluiten, dan nadat de vier millioenen ontvangen waren; deze had toen aan de Staten-Generaal verklaard, dat de toevloed zoo groot was geweest, zoo als ook waar was, daar het binnen de acht dagen werd gefourneerd: »qu'il n'avoit pas eu le temps de se recon»naître;" hem werd dan ook eenvoudiglijk bevolen ze te bewaren, en deze vier millioenen, zegt D'AVAUX, hebben moeten strekken, om de kosten te dekken der expeditie naar *Engeland*[1]: bij deze vier millioenen, »que les Réfugiés lui »avoient apporté à loisir," waarvan men het dadelijk gebruik voor de fortificatiën behendiglijk wist te voorkomen,

[1] *Négoc.*, VI, 126, 132—134, 154, 175, 177; een en ander, voor zooverre het de feiten betreft, vinden wij bij WAGENAAR, *Vad. Hist.*, XV, 429, 433, 466.

en voor welker misbruik men niet terugdeinsde, voegde men drie millioen viermaal honderd duizend livres, *monnoie de Hollande*, uit den 200sten penning van het vorige jaar [1], zoodat de Prins van *Oranje* tot die expeditie 7,400,000 *livres* beschikbaar had. — Wij hebben geene redenen, om die berigten van D'AVAUX te wantrouwen; de daadzaak, dat de Réfugiés als om strijd hunne schatten in die negotiatie of in dat voorschot zouden hebben belegd, komt ons niet onwaarschijnlijk voor; de *Ministres Prédicans* spiegelden hun de desseinen van den Prins van *Oranje* als bevorderlijk voor de Godsdienst voor [2]; zij moesten noodwendig daarin een vooruitzigt zien, om met der tijd eene voor hunne belangen gunstige verandering in *Frankrijk* te bewerken, en vandaar dat evenzeer, gelijk wij vroeger zagen, zij aan den Prins hunne dienst aanboden en de kern uitmaakten van het expeditionnaire leger, zij ook hunne rijkdommen veil hadden tot bevordering van dat doel [3].

Het fabrijkwezen ontving alzoo, gelijk wij zagen, ten gevolge van het overkomen der Réfugiés, eene aanzienlijke ondersteuning; het werd daardoor in staat gesteld in de behoeften van onzen Handel te voorzien, die eenigen tijd, door het verminderen onzer betrekkingen tot *Frankrijk*, bedreigd was geworden, een voor deszelfs bloei uiterst nadeelig ongerijf te zien ontstaan; gelijk Madame DE MAIN-

---

[1] Over de opbrengst van den 200sten penning in *Holland*, zoo reëel als personeel, als ook over de sedert 1683 ingevoerde Tiende Verhooging, de opcenten onzer dagen, zie men D'AVAUX, VI, 59, welke plaats men vergelijke met hetgeen wij in ons *Specimen Inaugurale de Vectig. ac Tribut. in Hollandia Historia tempore Reip.* Amst., 1834, p. 89 en volg., daarover hebben medegedeeld.

[2] *Nég.*, VI, 273.

[3] Het is opmerkelijk, dat WILLEM III, tot zijnen togt naar *Engeland*, juist van vlugtelingen om de Godsdienst de meeste hulp en ondersteuning heeft bekomen; omtrent de voorschotten, hem door de Joden verstrekt, zie men de Schrijvers, aangehaald bij KOENEN, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, 1843, pag. 209.

TENON te regt aanmerkte, *Holland* werd: »la source des »marchandises," omdat het dezelve van elders uit *Frankrijk* niet meer kon bekomen; het hield daardoor eenigzins op daarvan het entrepôt, de stapelplaats, te zijn, en bragt nu zelf de waren voort, die het vroeger van uit *Frankrijk* trok.

De Handel zelf ondertusschen ondervond minder den invloed der van uit *Frankrijk* overgekomene vlugtelingen; hij leed in tegendeel zeer door de omstandigheden, die een natuurlijk gevolg waren van het door COLBERT gevolgde stelsel, en men kan wel zeggen, dat een onherstelbare slag hem daardoor was toegebragt. Het Arrest van 1687 vooral, waarbij alle invoer van haring »autrement qu'en vente et »salés de sel de brouage," dat is Fransch zout, in *Frankrijk* werd verboden[1], was tot een aanmerkelijk nadeel voor onze haringvisscherij, waarvan destijds nog meer dan 60,000 menschen bestonden; de Staten-Generaal klaagden daarover bij D'AVAUX, en lieten ook aan het Fransche Hof zelf door hunnen gezant maatregelen nemen, om óf dit Arrest tot het onderwerp eener opzettelijke onderhandeling te maken, óf deszelfs executie zoo mogelijk te vertragen; dan deze pogingen leden schipbreuk, en geen ander antwoord konde men verkrijgen, dan dat het Arrest een Reglement van Policie was, gelijkelijk verbindende de onderdanen van *Frankrijk* zoowel als de vreemden, en hetwelk niets bevatte, dat met het Traktaat van Commercie van 10 Augustus, 1678, strijdig was.

Dit Arrest werd spoedig door meerdere, voor onzen Handel uiterst nadeelige, bepalingen opgevolgd; zoo werd het Tarief van 1664 vervangen door dat van 1667, en hetzelve ook toegepast op de lakenen, die, onder welke vlag dan ook, uit *Holland* zouden worden ingevoerd, omdat men bemerkt had, dat in *Holland* de Engelsche lakenen wer-

---

[1] WAG., *Vad. Hist.*, XV, 380; D'AVAUX, *Nég.*, VI, 98, 99, 103, 111, 115.

den nagemaakt, zoowel als van daar met Hollandsche schepen ingevoerd, waardoor de »Fabrique van Fransche dra»periën" zich met moeite konde staande houden[1]: »c'est »là," zegt D'AVAUX, »le commencement des contraventions »aux Traités de *Nimègue*, qui touchoient les Hollandois en »la partie la plus sensible, puisque cela détruisoit la plus »grande partie du Commerce qu'ils font en *France*, qui »consiste dans leurs draps et dans les harengs."

Het een en ander was echter een gevolg van hetgeen hier te lande was voorgevallen; de Staten van *Holland*, »qui sont »si habiles dans le fait du Commerce, qu'ils ne peuvent »jamais fleurir sans donner beaucoup de liberté aux mar»chands," zoo als D'AVAUX, die hen zoo goed kende, getuigt (*Négoc.*, VI, 94), waren allengs op verschillende wijze door den Prins van *Oranje* gewonnen; de »Arminianen" waren voor »de vroome Patriotten" bezweken; de belangen van onzen Handel, die in de eerstgenoemden warme voorstanders gevonden had, werden dien ten gevolge verwaarloosd, en vandaar, dat men het beginsel, dat ons land groot had gemaakt, en waarvan men, op het voorbeeld onzer naburen, alreeds was afgeweken, meer en meer verliet, en zoo gewillig zich tot het Plakaat op den *Ophef van de Convoyen en Licenten* verleiden liet. — Dit Plakaat, van 19 Junij, 1687, een gevolg van hetgeen bij het Kollegie ter Admiraliteit van de *Maas* was voorgevallen[2], ging uit van het beginsel, »om ter dienste van den lande in de vermeerdering van »Neringen en Trafijken, en verschooningen van de oprechte »kooplieden, protectie van de navigatie en commercie, en »afbreuk van de vijanden te voorzien[3];" daarmede overeen-

---

[1] D'AVAUX, *Nég.*, VI, 113 en volg.

[2] Zie het vermeld bij WAG., *Vad. Hist.*, XV, 326 en volg.

[3] *Gr. Pl. B.* IV, 1243; de lijsten werden daarbij wel niet verhoogd, maar de inning werd zoo veel te scherper; het eenige doel van den maatregel was meer geld te verkrijgen. — *Verhandeling over den Geest van het Plakaat van* 31 *Julij*, 1725. Amst., 1816, pag. 14.

komstig, besloot men de helft van de Convoyen en Licenten te verpachten, terwijl de andere helft op de aloude wijze zoude worden geënd [1]; met October, 1687, alzoo gingen de Convoyen en Licenten aan den Heer NIEUWPOORT van *Rotterdam*, voor den tijd van drie jaren, voor de helft in admodiatie over, die daarvoor *f* 1,910,000 in het jaar beloofde, zijnde het hoogste bod. Reeds deze verandering in de wijze van ophef beschouwde men als nadeelig voor de vrijheid des Handels, al was het ook, dat men daartoe was gedrongen geworden, om aan het groote verval te gemoet te komen, dat door de sluikerijen en defraudatiën aan 's lands inkomende en uitgaande regten toegebragt was; men zag zeer wel in, dat het eenige doel van dit Plakaat was het vinden van middelen, niet zoo zeer, gelijk wij lezen, »tot beveiling van den zee- en koophandel dezer landen," als wel: »pour exécuter les desseins, que le Prince *d'Orange*, »qui ne se mettoit guères en peine que le Commerce di»minuât, avoit résolu dès ce tems-là de mettre à l'exécu»tion [2]." Dan, gelijk het veelal gaat, men ging in het executeren van hetzelve te ver [3], hetzij dan uit ijver om de bestaande misbruiken te verbeteren, hetzij uit zucht om *Oranje* in de hand te werken, en hem de uitvoering zijner plannen daardoor gemakkelijk te maken; reeds in September, 1687, dus zelfs nog voordat de admodiatie was in-

---

[1] Nog eens vroeger, en wel bij Plakaat van 28 Julij, 1631, heeft men eene proeve genomen, met de midden te water voor 1/4 te verpachten, terwijl zij voor 3/4 zouden worden gecollecteerd; men heeft toen echter van de verpachting, die slechts voor een jaar was geschied, moeten afzien, om de tegenkanting, die dezelve te *Amsterdam* door de strikte invordering ondervond.

[2] D'AVAUX, VI, 46, 56.

[3] De nadeelen, welke GOGEL, *Memoriën en Correspondentiën*, p. 65, aan het Plakaat van 31 Julij, 1725, toekent, waren, zoo als men ziet, alzoo reeds van vroegere dagen; maar toen wist men niet van administratief verhelpen en verzachten, van wijzigen van het kwade door oogluiking en vertrouwen; *het leven en laten leven* was toen nog niet het heerschende beginsel.

gegaan, rezen er klagten over de gestrengheid, waarmede de Commiesen van den Staat de regten van in- en uitvoer inden, en het bleef daarbij niet; D'AVAUX schrijft op 11 September aan SEIGNELAY, dat de Kooplieden te *Amsterdam* last hadden gegeven, om de waren, die zij voor *Duitschland* plagten te ontbieden, regtstreeks naar *Hamburg* te verzenden, omdat zij verkozen dezelve aldaar, waar de regten veel minder zijn, in depôt te laten, en daarna naar *Duitschland* te verzenden, dan dezelve te *Amsterdam* te laten komen, en er de hooge regten van te betalen; ook te *Rotterdam* hadden de Kooplieden het voornemen, de Fransche wijnen te *Duinkerken*, dat eene vrije haven was [1], te laten komen, om dezelve van daar naar *Duitschland* en het *Noorden* te verzenden [2], en zoo dit niet volvoerd werd, zoo was het alleen, omdat op die plaats geene genoegzame solide huizen waren, die men tot correspondenten kiezen kon, en omdat men er niet die goede trouw vond, welke in de andere Fransche zeehavens een steun voor den Handel was; de probiteit der Duinkerkers was steeds eene *graeca fides* [3]. De gestrengheid, waarmede men te werk was gegaan, is schier ongeloofelijk; in Augustus was te *Rotterdam* de opbrengst zesmaal de gewone opbrengst te boven gegaan, en te *Amsterdam* tot het tiendubbel gestegen [4]; na de vrijheid, die men tot dusverre genoten had, was deze wijze van perceptie een ondergang voor den Handel; de Staten van *Holland* zagen het in, en bragten op den 19den September

---

[1] Het nadeel, ons toegebragt door het *Porto Franco* van *Marseille* en *Duinkerken*, en het vrijelijk laten passeren in des Konings geconquesteerde steden in de Nederlanden, wordt mede aangetoond in de *Remonstrantie van Kooplieden der Stad Amsterdam aan Burgemeesteren dier Stad*, 3 Octob., 1680, geplaatst in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, I, St. 4, pag. 78.

[2] *Négoc.*, VI, 91, 94.

[3] *Ibid.*, VI, 98.

[4] *Ibid.*, VI, 97.

aan de Gecommitteerden van de Admiraliteiten en aan de Commiesen, die zij in den *Haag* hadden bijeengeroepen, onder het oog, dat men, op die wijze voortgaande, de commercie zoude verderven, en zich zelven benadeelen, daar de Kooplieden daardoor zouden gedwongen worden vele hunner waren in *Holland* niet in te voeren, en het gevolg daarvan noodwendig wezen zoude, dat zij geene regten hoegenaamd zouden heffen; zij vermaanden hun alzoo voor het vervolg meer gematigd te zijn [1]; dan te vergeefs: door de meerdere opbrengst zoude men de middelen verkrijgen, om de zeemagt te versterken [2], en de Prins van *Oranje* zoude het daarom wel weten te maintineren; voor het oogenblik had men slechts de klagten van den Handel te dempen en te smoren [3]. Het gevolg was dan ook, dat naar mate *Hamburg* toenam, de Hollandsche Handel verminderde; van 60 schepen, die jaarlijks uit *Portugal* hier binnenvielen, kwamen er niet meer dan 15 in 1687 aan, terwijl de overige 45, *en droiture*, naar andere plaatsen voeren: »tant il est vrai que le Commerce ne peut subsister dans »tous les endroits où l'on traite les choses à la rigueur [4]."

In December, 1687, schreef D'AVAUX aan zijn Hof, dat men het in de hand had, om *Duinkerken* er een even groot voordeel van te laten trekken; en slechts korten tijd daarna deed hij aan hetzelve, namens Hollandsche Kooplieden, den voorslag, om voor hunne rekening te *Duinkerken* magazijnen te laten bouwen, mits men hun de regten van in- en uitvoer niet betalen liet; de Koning nam den voorslag in beraad; dan de uitslag na vele correspondentiën was, dat ofschoon men, door de haven van *Duinkerken* vrij te verklaren van het vatgeld van 50 stuivers, dezelve met

---

[1] *Négoc.*, VI, 94.
[2] Men verkreeg die ook inderdaad: *Négoc.*, VI, 116—119.
[3] *Négoc.*, VI, 102.
[4] *Ibid.*, VI, 116, 142.

de voordeelen van een Entrepôt bevoordeelde, men aan den anderen kant daardoor aan de Hollanders het middel aan de hand gaf, om hunne waren met nog mindere kosten in *Fransch Vlaanderen* te slijten, iets dat men niet minder begreep te moeten voorkomen [1].

Men verzuimde dan ook niet, van de omstandigheden, waarin wij ons zelve gebragt hadden, partij te trekken; wij hebben reeds gesproken van het Arrest, waarbij de invoer van haring werd verboden; van de wederinvoering van het Tarief van 1667, een maatregel van *représaille* tegen de vermelde verpachting onzer Convoyen en Licenten, welke men als strijdig met het Traktaat van *Nijmegen* beschouwde [2]; eerlang trachtte men ook op andere wijze ons te dwarsboomen; men was er in *Frankrijk* niet ongerust over, dat op het vernemen van het Arrest tegen den haring, men onzerzijds de Fransche siroopen zoude belasten, of althans de lasten verzwaren [3], en welligt de wijnen en brandewijnen verbieden, want men begreep, dat het schier niet te vermoeden was, dat de Hollanders een besluit zouden nemen, althans om allen invoer te verbieden, wijl zij zich daardoor van de voordeelen zouden berooven, die zij in het Noorden met het vertier dezer wijnen en brandewijnen maakten, en tevens daardoor 2 à 300 schepen buiten emplooi zouden geraken, die uitsluitend tot dusverre in deze vaart gebezigd werden; de groote Handel, dien wij nog op *Frankrijk* dreven, kon, dacht men, op zoo verschillende wijze worden benadeeld, dat de Hollanders, die hun belang kenden, wel zouden zorg dragen, daartoe geene aanleiding te geven. Ongehinderd ging men daar derhalve zijns weegs, en zoo verre zelfs, dat D'AVAUX berigt, dat de Kooplieden in de voornaamste Hollandsche

---

[1] *Nég.*, VI, 116, 164.
[2] *Ibid.*, VI, 112 en 113.
[3] Dit geschiedde nogtans, *Holl. Merc.*, 1687, p. 181.

Handelsplaatsen er voor uitkwamen, dat zij zelfs een algeheel verbod van allen Handel zouden verkiezen boven een verkeer, als waartoe zij nu gedwongen werden: »à la guerre »près ils ne sont pas en meilleur état, que s'il y avoit une »rupture entre Votre Majesté et leur République [1].” Met dat al zorgde men in *Frankrijk* binnen de voorschriften van het Traktaat van *Nijmegen* te blijven; men tartte de Staten het bewijs te leveren, dat de nieuwe lasten, die men op eenige waren gelegd had, daarmede strijdig zouden zijn [2], en men bleef der Staatkunde getrouw, sedert in Vrede gevolgd, om, verre van zich tegen de overtredingen van het Traktaat door de Hollanders te verzetten, hen te laten handelen, en zoo doende aan *Frankrijk* het regt van représaille toe te kennen, en dien ten gevolge het voor hetzelve nadeelige Traktaat te kunnen verbreken [3]. Men bezigde daartoe de middelen, aangewend tijdens de verschillen over het vatgeld; men liet den verkoop der Hollandsche waren niet toe; ofschoon er ook al eene menigte hunner lakenen voorhanden waren, hunne Correspondenten durfden dezelve niet ontpakken; vroeg men daarvan de betaling, zoo vermogten de Regters van deze zaken geene kennis te nemen, en op de

---

[1] *Nég.*, VI, 143, 153.

[2] *Ibid.*, VI, 143.

[3] SUE, *Hist. de la Marine Fr.*, IV, 427, in de *Mémoires* behelzende de denkbeelden en beginselen van SEIGNELAY over *Marine en Commercie*. Het eerste middel, tegen den teneur der Traktaten gebezigd, was, zoo als D'AVAUX zegt, VI, 271, het generaal arrest van al de Hollandsche schepen in de Fransche havens in Sept., 1688; die gezant was daarin niet gekend, en keurt het dan ook geenszins goed; het is vreemd, dat onze geschiedschrijvers daarvan schier niet spreken dan in het voorbijgaan; in den *Mercurius* van 1688, pag. 196, lezen wij: »de Koning vernieuwde 't beslag, dat in »'t begin van 't jaar op de Hollandsche schepen, uitgezondert de Rotterdam»sche, op een ander voorwendsel was gelegd, op alle de schepen;” wat hiermede bedoeld wordt, is ons niet gebleken; in tegendeel zou de plaats van SUE ons veeleer doen denken aan verschillen met de Rotterdamsche Regering, dan aan eene gunstige uitzondering te haren opzigte.

klagten van STARRENBERG, onzen Gezant, werd geene acht geslagen [1]; zonder het nemen van eenige maatregelen, zonder Plakaten, Edicten of Arresten, werd onze Handel zóó bedorven, dat men te *Amsterdam* tot de overtuiging kwam, dat dezelve niet dan door eenen oorlog te herstellen was.

Zoodra men dan ook inzag, dat het daarop nog meer gemunt was, dan op den ondergang van het Protestantisme, hield men daar ter stede op, zich tegen WILLEM III te verzetten: »le Commerce de *Hollande* étoit diminué de »plus du quart, et les peuples en étoient extrêmement tou»chés et fort aigris contre la France [2]." En nog van dat D'AVAUX dit, in Augustus, aan zijnen Vorst schreef, terwijl men nacht en dag aan de uitrusting van de vloot arbeidde, werd er alle moeite aangewend, om herstel van den Handel te bewerken; nog in September waren het de Amsterdamsche Gedeputeerden, die het verbod der Fransche waren wederhielden [3], en ofschoon ook, nadat *Frankrijk* met den *Duitschen Keizer* in oorlog geraakt was, alléén op het berigt van het beleg van *Philipsburg*, de fondsen op de Beurs van *Amsterdam* 10 pCt. stegen [4]; ofschoon de Hollandsche schepen in *Frankrijk* werden aangehouden, hield men zich heilig aan de bepalingen van het *Nijmeegsche* Traktaat, dat negen maanden, volgens Art. 37,

---

[1] *Nég.*, VI, 176, 180, 211.

[2] *Ibid.*, VI, 198; D'AVAUX zegt zelf, p. 323, en dit is alleropmerkelijkst in den mond van den Franschen gezant: »en effet il étoit extraordinaire »de vouloir que ces gens-là abandonnassent le Prince *d'Orange* pour s'atta»cher à la *France*, dans le même tems qu'on ruinoit leur commerce, et »qu'on n'exécutoit pas les traités qu'on avoit faits avec eux."

[3] *Nég.*, VI, 255, 256; later, op den 18den October, werd het Besluit genomen, dan alleen voor den tijd, dat het Arrest van onze schepen in *Frankrijk* zoude duren. — *Ib.*, 300. Zie die beide Plakaten tegen den invoer van de manufacturen, en tegen die van de Fransche koele en gebrande wijnen, gedisteleerde wateren, enz., in het *Recueil van Zeezaken*, II, 128—140.

[4] *Nég.*, VI, 273.

toestond, om wederkeerig de zaken af te doen [1]; ofschoon de Fransche Kapers reeds vóór de verklaring van den oorlog onze schepen wegnamen, weigerden de Staten-Generaal Commissiën uit te geven [2]: »tant il est que dans cette Ré»publique, où ils sont de bonne foi, ils souffrent volon»tiers un plus grand mal qu'on leur fait avec justice, qu'un »moindre qu'on leur fait contre la teneur des traités [3]:" niet dan na oorlogsverklaring van *Frankrijk* besloot *Amsterdam*, op het dringend aanhouden der andere steden, Commissiën te verleenen, ten einde alle Fransche schepen, zoo van oorlog als commercie, te mogen aantasten [4].

Die oorlogsverklaring was, zoo als wij weten, van den 26sten November, en wendde geene andere reden voor, dan de extraordinaire wervingen en toerustingen, door de Staten-Generaal gemaakt, waaruit men hunne intentie afleidde, om den oorlog in *Europa* weder te zien aanvangen [5]. De vijandelijkheden begonnen; men stelde zich te weer; dan van onze zijde beantwoordde men de oorlogsverklaring niet vóór den 9den Maart van het volgende jaar; men trachtte daarbij zich zelven vrij te pleiten van alle inbreuken, op de verdragen van Vrede, Koophandel en Zeevaart gemaakt, en men beklaagde zich hoogelijk, dat de bevelen van den Koning van *Frankrijk*, waarbij de buitengewone belastingen waren afgeschaft geworden, niet overal en slechts gedeeltelijk waren geëxecuteerd; dat de Koophandel op vele plaatsen in en buiten *Europa* was bekommerd; dat de handwerken en visscherijen door nieuwigheden waren be-

---

[1] *Nég.*, VI, 285.

[2] *Ibid.*, VI, 317. Het verlof, aan de Kapers verleend: »de courir sus »aux vaisseaux Hollandais," en het verbod van eenigen uitvoer langs den Rijn, was een maatregel van représaille tegen het Besluit dezerzijds, op den 18den October genomen. — DANGEAU, *Journal*, 25 Oct., 1688.

[3] *Nég.*, VI, 327.

[4] *Ibid.*, VI, 330.

[5] *Holl. Merc.*, p. 197. KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 759.

lemmerd, en alle klagten daarover van de hand waren gewezen; dat, bij de vervolging tegen de Gereformeerde onderdanen des Konings, deze ook de ingezetenen dezer landen, die zich alléén tot het drijven van handel in *Frankrijk* hadden nedergezet, onder die vervolging had begrepen [1], en zelfs de Consuls van den Staat wreedelijk mishandeld; dat hij in vollen vrede beslag had doen leggen op de schepen, goederen en personen der ingezetenen, enz. [2], alle welke redenen, nog meer dan de Godsdienst, op den voorgrond geplaatst werden, en allezins bevestigen de waarheid van het gevoelen van D'AVAUX, »que les mauvais traitemens, »qu'on recevoit dans le Commerce, qui est l'âme de »cette République, les porteroient à toutes sortes d'extré»mités; que sans pouvoir de les satisfaire sur le Commerce, »il ne faudroit rien espérer; qu'ils aimeroient mieux périr »les armes à la main, car n'y ayant pas de salut pour »eux sans la liberté du Commerce, lorsqu'il ne l'obtien»dront point par un traité, ils aimeront mieux tout »hasarder que d'en faire un sans cela" [3]. Te gelijk met deze oorlogsverklaring, werd bij Plakaat alle handel en vaart verboden, en de assuradeurs, die, zoowel door middel van de assurantie, als door het geven van renversalen, aan de confiscatie zouden trachten te remediëren, en daardoor het Plakaat illusoir maken, bedreigd met verbeurte van zoodanige som, als door hen zoude wezen verzekerd.

Wij hebben eenigzins meer breedvoerig de aanleiding tot den oorlog moeten ontvouwen, voor zooveel het althans

---

[1] Voorbeelden daarvan worden bij WAGENAAR, *Amst.*, I, 690, genoemd. De Regering van *Amsterdam* sprong herhaaldelijk voor hen bij D'AVAUX in de bres, en verzocht vrijen uittogt, nu eens als eene gunst, dan weder op grond van hun burgerregt. *Nég.*, V, 303.

[2] KLUIT, *Ind. Chr.*, N°. 760. WAGENAAR, *Vaderlandsche Geschied.*, XVI, 6 en 7.

[3] D'AVAUX, *Nég.*, VI, 322, 325.

den handel aangaat, dewijl het daardoor ons duidelijk zal worden, waarom bij den grooten invloed, dien de overkomst der Réfugiés op het fabrijkwezen en de nijverheid gehad heeft, zij van luttel belang geweest is, met betrekking tot den handel. Men ziet het, de omstandigheden hebben zulks belet, en welligt heeft nog wel de tegenwoordigheid van zoo velen, ook Fransche kooplieden onder hen, bijgedragen, het verkeer nog langer vol te houden, dan welligt anders het geval zoude geweest zijn.

De nu ontstoken oorlog, men weet het, bevestigde WILLEM III op den Engelschen troon. Van dien tijd af, gelijk PÖLITZ te regt aanmerkt, naar mate de invloed van dien Vorst op de Europesche staatkunde toenam, en wij dien ten gevolge in verscheidene langdurige oorlogen werden gewikkeld, verminderde allengs de magt der *Nederlanden* [1]; van dien tijd af dagteekent mede het overwigt van den Engelschen invloed, die voor den Handel vooral zoo nadeelig was, en welks verderfelijke gevolgen zich gedurende de gansche Achttiende Eeuw hebben doen gevoelen. Onze Staat werd nu, gelijk FREDERIK DE GROOTE zich geestig uitdrukt, der kleine boot gelijk, op het sleeptouw van het linieschip, en voor al de opofferingen, die men zich getroost had; voor al de verliezen, die er het gevolg van waren; voor al den rampspoed, die sedert onzen handel en dien ten gevolge onzen Staat getroffen heeft, was ons geene andere voldoening weggelegd, dan die van eenen Prins van *Oranje* op den Engelschen troon geplaatst te hebben. En tot dien prijs was zelfs die voldoening, hoe streelend ook voor het nationaal gevoel, nog veel te duur gekocht, vooral, toen die zelfde Vorst, wien men den roem niet onthouden mag, de grootste staatsman van zijne eeuw geweest te zijn, als Koning van *Engeland*, met ondank de

[1] *Wijsgeerige en Staatkundige Geschiedenis der Wereld.* Amst., 1824, IV, 90. *Staatkundige partijen in Noord-Nederland*, p. 207.

weldaden beloonde, hem als Prins van *Oranje* door de *Vereenigde Nederlanden* bewezen. Listiglijk wist hij partij te trekken van de onzinnige opgewondenheid, waarin men hier te lande over zijne verheffing verkeerde, en van de Staatsche Gezanten, wien, den meesten hunner althans, 's Konings wil eene wet was, het Verdrag van *Whitehall* af te persen, tot verhindering van den handel op *Frankrijk* [1]. Dit Traktaat van den 22sten Augustus, 1689, waarvan een der Gezanten zeide: »men zou ons verfoeijen en »te eeniger tijd voor schelmen verklaren, om het teeke»nen van zulk een verdrag," en hetwelk de Koning bij NICOLAAS WITSEN doordreef, met te zeggen: »het moest nu »zoo zijn, het was *droit du Canon*," week geheel af van de politiek, tot dusverre hier te lande gevolgd, waarbij goede trouw en heilige observantie van geslotene Traktaten nog steeds hadden voorgezeten. Naar Engelsche beginselen geschoeid, dat Wetten boven Traktaten gelden, werd de aldaar vigerende Wet, waarbij alle schepen in de havens van het Rijk werden aangehouden, ook omtrent de schepen van onzijdigen en vrienden toegepast, en dien ten gevolge, tegen alle Traktaten aan, bij 3 Artikelen vastgesteld, dat alle handel met eigene of neutrale schepen op *Frankrijk* zoude zijn verboden, alsmede alle aanvoer van Fransche waren of koopmanschappen, waar die ook zoude plaats hebben, en van eenige koopmanschappen, onder welke vlag ook, in *Frankrijk*, alles op saisine en confiscatie van de schepen en waren [2]. Onze Gezanten gaven toe, wel

---

[1] Buitendien werden de gewone Plakaten uitgevaardigd omtrent het verbod van scheepvaart, zoo ter koopvaardij als zelfs op particuliere commissie uitgerust, even gelijk wij zulks vroeger zagen. *Gr. Pl. B.*, IV, 209 en volg.

[2] Dit Traktaat berokkende ons later wederkeerig in het Noorden onaangenaamheden; *Denemarken* ging zelfs tot représailles over. WAG., *Vad. Hist.*, XVI, 135.

wetende, dat WILLEM III toen Koning in *Holland* was, en in *Engeland* nooit meer dan Stadhouder zoude worden; zij wilden zijn bestaan niet in de waagschaal stellen, en teekenden, al was het ook met bevende hand. Dan noch met adelbrieven, noch met eeretitels, was bij WITSEN die transactie met zijnen pligt en zijn geweten goed te maken, ofschoon men hier te lande bezwaarlijk iets tegen den zin van Koning WILLEM durfde doorzetten; er was te *Amsterdam* toen nog eene publieke opinie, en zelfs NICOLAAS WITSEN vermogt die niet te trotseren; hij weigerde beide, de eerste uit vreeze voor afgunst, de laatste uit kieschheid [1].

Wij zullen niet uitweiden over hetgeen verder is voorgevallen, met betrekking tot de pogingen, van onze zijde aangewend, om eenige voordeelen, bepaaldelijk de intrekking der *Navigatie-Acte*, te verkrijgen. De geschiedenis doet ons zien, dat men hier te lande spoedig tot de overtuiging kwam, dat er voor den Handel niets te doen was; »het was nog geen tijd," zeiden de Leden van den Staat zelve, »om op de vrijheid van koophandel in *Enge-* »*land* te staan; eerst moest het Rijk in rust zijn;" daarmede moest men voor het oogenblik genoegen nemen; dan men weet het, dat uur is nooit geslagen, en nooit heeft WILLEM III die schuld aan zijn vaderland vermogen af te doen.

De oorlog ondertusschen berokkende ons dadelijk belangrijke verliezen. Vele onzer schepen werden in *Frankrijk*, door het arrest, daarop gelegd, overvallen; andere moesten langen tijd op convooi wachten, daar onze schepen in *Engeland* werden teruggehouden, en nu ook de Admiraal HERBERT, met het verleenen van convoyers, zijne landgenooten, de Engelschen, boven ons begunstigde. Den 22sten December, 1688, was er van *Frankrijk* al eene Or-

---

[1] WAGENAAR, *Vad. Hist.*, XVI, 35—37; *Amsterd.*, I, 697. KLUIT, *Ind. Chron.*, 770.

donnantie uitgegaan, »waarbij alle landen en andere goe»deren, en heritagiën, de onderdanen der *Vereenigde Ne»derlanden* toebehoorende, werden gesaisisseert, en de pen»ningen daarvan voortkomende, werden gesteld in handen »van den Thesaurier-Generaal van de Zaken voor Oorlog [1].” Alleen door het wachten naar convooi, berekende men, dat de Hollandsche kooplieden dagelijks eene schade leden van 20,000 gulden, terwijl WITSEN aan WILLEM III verklaarde, dat de Amsterdamsche Beurs daardoor reeds tien millioenen had verloren. Ook in de *Westindiën* gingen de zaken niet voorspoedig, en bragten ons de Franschen menig verlies toe. Wij kunnen al de verliezen van dezen voor ons zoo rampspoedigen oorlog niet optellen; hoe nu eens onze haring- en graanvloot, dan weder onze walvischvangers, door JAN BART en de kapers van *Duinkerken* en *St. Malo* werden genomen en opgebragt [2]. De Republiek was uitgeput, en aldra de wensch naar den vrede dan ook levendig geworden. Dan ook *Frankrijk* was in droevigen staat [3]; in het zuiden was gebrek en zelfs hongersnood,

---

[1] SYLVIUS, *Saken van Staat en Oorlog*, XXVII, 8.

[2] WAGENAAR, XVI, 151. SUE, *Histoire de la Marine Française*, IV, 399 en volg.

[3] Het geldgebrek was er nijpend; »le roi veut,” zegt DANGEAU, *Journal*, 3 Déc., 1689, »que dans tout son royaume on fasse fondre et porter à »la monnoye toute l'argenterie qui servoit dans les chambres, comme mi»roirs, chenets, girandoles, et toute sorte de vases, et pour en donner »l'exemple, il fait fondre toute sa belle argenterie, malgré la richesse du »travail; il fait fondre même ses beaux ouvrages de filigranes; les toilet»tes de toutes les dames seront fondues aussi, sans en excepter celles de »madame la Dauphine.” — Gelijk alle fiskale maatregelen zelden uitwerken, wat men er van verwacht, zoo was het ook hiermede. Weinige dagen later, op den 12den December, vinden wij: »le roi nous dit qu'il »avoit cru tirer plus de huit millions de l'argenterie qu'il fait fondre, mais »qu'il n'en avoit guère plus de trois millions.” — Eene algemeene hermunting werd toen tevens ter hand genomen. In den nood werd zelfs het overbodige goud en zilver uit de kerken naar de Munt gebragt, ib., 8 Février, 1690.

en ofschoon ook de Provinciën, aan het tooneel van den oorlog grenzende, als *Picardië*, *Champagne*, *Roussilion*, *Dauphiné*, enz., en de groote steden nog niet tot het uiterste gebragt waren, zoo ging ook daar niets om, en scheen er de negotie ten eenemale verbannen te wezen. Naar den vasten regel in *Frankrijk*, dat de Koning niets mogt verliezen, werden de nieuwbekeerden, en zelfs Katholijken, gedwongen, door nieuwe lasten te vervullen, hetgeen men door het vertrek van zoo vele duizenden, was komen te missen, »en zoo was naar der Monniken raad, dewelke zoo »veel te heviger driften hebben, dewijl zij ze met den »naam van godvruchtigheid bewimpelen, en alles aan deze »onregtvaardige passiën opofferen, het schoonste en bloei»jendste Koningrijk van *Europa* in den allerdeerlijksten staat »gebragt [1]." — »Jamais," zegt CAPEFIGUE, »à aucune épo»que, le principe de la course et des prises particulières »n'avoit été poussé aussi loin. On établit en maxime qu'il »falloit faire le plus de mal possible, non seulement à »l'ennemi militaire, mais encore à l'ennemi commerçant [2], »de sorte qu'on ne distingua pas la propriété publique du »souverain de la propriété privée du sujet. On vit des »flottes commerçantes détruites à coup de canon, et des »magasins de marchandises brûlées. Les priviléges des neu»tres ne furent pas respectés; on les saisit, on les confisqua, »comme cela se voit toujours dans les guerres violentes, où »rien n'est épargné: principes, intérêts, tout cède devant »l'impérieuse loi de la nécessité et des représailles. Quand

---

[1] Met deze woorden eindigt SYLVIUS het XXXIste Boek van de *Saken van Staat en Oorlog*, loopende over het jaar 1691, nog geene twee jaren alzoo na het begin des oorlogs. Men vindt dit bevestigd bij CAPEFIGUE, Louis XIV, Chap. XL en volg. SISMONDI, *Histoire des François*, XXVI, p. 83, 111 en volg., 160 en volg.

[2] »De Prins van *Oranje*," zegt DANGEAU, 15 Mars, 1690, »had zelfs alle »*Commerce de Lettres* met *Frankrijk* verboden;" maar, 12 Avril, 1690, »quoi »qu'il ait pu faire, il n'a pu obtenir des Hollandois de rompre le leur."

»les hostilités s'empreignent de ce caractère, il est difficile »qu'elles se maintiennent longtems [1]. Dans les phénomènes »physiques comme dans les choses morales, tout ce qui sort »des règles générales et de l'ordre habituel, n'est pas dura»ble. La guerre a ses conditions: lorsqu'elle blesse trop »d'interêts, elle finit promptement.”

Toen dan ook de Vrede van *Rijswijk* aan dezen negenjarigen krijg, die ons Vaderland, en vooral onzen handel, oneindig nadeeliger was dan die van 1672, een einde maakte, was zulks voor al de oorlogvoerende partijen eene wezenlijke verademing en de vervulling eener alom gevoelde behoefte. Na eene driejarige onderhandeling, werd hij eindelijk op den 20sten September, 1697, gesloten, en ook nu weder, even als zulks vroeger bij den Vrede van *Munster*, en bij dien van *Nijmegen* het geval was geweest, zonder al de Bondgenooten in denzelven te begrijpen, die daarover dan ook klaagden en openlijk het als verraad uitkreten [2]. Voor onzen handel was het gelijktijdig gesloten *Traktaat van Commercie en Navigatie* niet onvoordeelig; bij Art. 10 werden de Fransche Arresten van 15 Julij en 14 September, 1687, te niet gedaan, voor zooverre den gezouten haring betreft, die zonder onderscheid, en zonder subject te wezen aan verpakken, nu weder mogt ingevoerd en gedebiteerd worden, terwijl later, bij afzonderlijke overeenkomst, de wederkeerige vrije visscherij bepaald werd. De betaling van het vatgeld werd bij separaat Artikel opgeheven, terwijl men bij Art. 12 het maken van een gemeen nieuw Tarief vaststelde, provisioneel het Tarief van 1667 in werking deed komen, en zoo men onverhoopt binnen drie maanden het daarover niet eens konde worden, dat van 1664 voor het vervolg executabel verklaarde. Dan men verstond toen

---

[1] Zoude het karakter van godsdienstoorlog, hetwelk dezen krijg uit zijnen oorsprong eenigzins eigen was, hiertoe niet hebben bijgedragen?

[2] Kluit, *Ind. Chron.*, N⁰. 811 en volg.

evenmin als in onze dagen de kunst, om een Tarief in drie maanden te maken; men kwam er nogtans met 20 maanden af; NIEUWPOORT, die wij vroeger zagen, dat in 1687 de admodiatie der Convoijen en Licenten pachtte, werd met P. VAN ROSMALEN naar *Frankrijk* gezonden, om daarover te handelen; als Commissaris der Staten tot dat einde sloot hij op 29 Mei, 1699, te *Parijs* de overeenkomst, waarbij het Tarief werd gearresteerd; dan daar weder nieuwe zwarigheden zich opdeden, ging hetzelve niet in vóór Januarij, 1700 [1]. — Dit Tarief werd met het Traktaat, waarvan het een onderdeel uitmaakte, bij den Vrede van *Utrecht*, in 1713, schier woordelijk opgenomen, en gesloten voor den tijd van 25 jaren [2]; bij het verstrijken daarvan in 1739, werd het vernieuwd, en toen later in 1745 de Staten de verbindende kracht van het Traktaat in de *Oostindiën* ontkenden, werd het verbroken, zonder dat het gedurende het verder bestaan onzer Republiek immer vernieuwd zij; van den Vrede van *Aken* af werden, door tijdelijke conventiën, privilegiën en gratieuse concessiën, de betrekkingen der beide Staten geregeld, en daardoor aan derzelver respectieve onderdanen toch evenzeer de voordeelen verzekerd, die vroeger uit een vast Commercie-Traktaat voortvloeiden [3].

Voordat wij nu overgaan de lotgevallen van het Fabrijkwezen, en den invloed der Réfugiés op hetzelve te schetsen, zal het niet overbodig zijn, met een woord de

---

[1] *Gr. Pl. B.*, IV, 329; *Europ. Merc.* voor 1699, 2de Stuk, p. 79, 247.

[2] Alleen werd er toen eene verhooging toegegeven der regten op den invoer van walvischbaarden en traan, haring, geraffineerde suiker en wollen stoffen, waren, bij welke de Engelschen geen belang hadden, omdat het geene artikelen van hunnen invoer in *Frankrijk* uitmaakten, waarom zij zich dan ook tegen dezen eisch niet verzetteden. WAG., XV, 502, 512, 513; KLUIT, *Ind. Chr.*, 910, 911.

[3] SAVARY, *Dict.*, in v. *Tarif;* KLUIT, *Hist. Foed.*, I, 250 en volg. WAG., XVIII, 499; XIX, 266 en volg.; XX, 18 en volg., en vooral de *Bijvoegsels* en *Aanmerkingen* over deze drie deelen.

verandering te doen opmerken, die na den dood van WILLEM III dadelijk in onze handelspolitiek plaats greep, dewijl dit van een onbegrijpelijk gewigt geweest is voor den bloei dier fabrijken, en daaraan, zoo als wij later zien zullen, den doodsteek gegeven heeft. Toen in 1702 de Spaansche Successieoorlog ontbrandde, werd er alras van de zijde van *Engeland*, waaraan WILLEM III ons nu eenmaal had verbonden, aangedrongen op een verbod van allen handel met *Frankrijk* en *Spanje;* »het was de Hollandsche cor»respondentie," zegt BILDERDIJK (*Geschied. des Vaderlands*, XI, 22), »het Hollandsche krediet, waardoor *Frankrijk* gel»den aan deszelfs legers in *Italië* en aan den Keurvorst van »*Beijeren* overmaakte." WAGENAAR spreekt van Geneefsche kooplieden nevens Hollandsche en Engelsche, en dit doet ons vermoeden, dat tot het aanknoopen dier operatiën men zich bediend hebbe van de hulp der Réfugiés, die men in die dagen in menigte aan alle plaatsen en hoven aantrof, en die daarom hiervoor zoo bij uitstek geschikt waren, omdat zij die Hoven kenden, en overal schier geloofs- en lotgenooten vonden, op wier hulp zij konden rekenen. »Ofschoon men nu," zoo vervolgt BILDERDIJK, »dit onbe»staanbaar vond met een rond en open gedrag, zoo begreep »men toch, dat aan dit algemeen en onbepaald tusschen »beide komen van 't Hollandsche krediet, en aan deze on»belemmerdheid van den wissel de bloei van den Holland»schen koophandel volstrekt hing; dewijl, zoo men buiten »'s lands eens dat Hollands krediet leerde ontbeeren, de in»terventie en deelhebberij der Nederlanderen in alle finan»ciele en commerciele operatiën op moest houden en nooit »meer hersteld zou kunnen worden. En inderdaad dit »was eene waarheid. Niets gebeurde er in eenigen hoek des »werelds, of onze kooplieden hadden er deel in, en het »was uit dien hoofde, dat zij zich bijna over iedere over»winning of buitmaking beklaagden."

Wij zullen in geene bijzonderheden treden over deze *Com-*

merce d'Économie, gelijk de Schrijvers van die dagen het »noemden; »c'est le genre," zegt DE SERIONNE in zijn *Commerce de la Hollande*, II, 155, »où les Négocians Hollandais »excellent," en al de Schrijvers der achttiende Eeuw hebben zich beijverd, ons daarvan de schoonste tafereelen op te hangen, zonder dat zij juist evenzeer altijd inzagen, dat het was ten koste van allen reëlen handel, of liever omdat wij onze »vrachtvaart hadden verloren en onze naburen ons onzen »wereldhandel trachteden te ontnemen. »In *Engeland*, zoo eindigt BILDERDIJK, »waar groote nijverheid, ontzachlijke »zeevaart, en overvloed van geld den koophandel schraagt, »waar de eigenlijke en innige geest des handels doorge-»drongen is," was men voor deze waarheid doof [1], en vandaar dat men er bij onze Staten op aandrong, om het gewone verbod van briefwisseling en handel ditmaal ook tot den wisselhandel uit te strekken, en er zelfs van één onzer Gewesten, men zou het thans met den naam van *landprovinciën* bestempelen, eene voordragt gedaan werd, om alle gebruik van *Fransche* en *Spaansche* waren te verbieden. De Staten, ofschoon zij alreeds in den laatsten oorlog veel door de vingers hadden gezien, moesten er wel toe komen, en ofschoon zij het lang hadden tegengehou-

[1] Wij zullen in geene discussie treden over dit gevoelen, dat historisch onjuist is, zoowel, wanneer men het beschouwt met betrekking tot het begin der achttiende eeuw als tot het tijdperk, waarin BILDERDIJK schreef: »de ontzachlijke zeevaart" onder andere bedroeg in 1701—1702 in al de havens van *Engeland* slechts 3281 schepen, metende niet meer dan 261,222 ton; *Yarmouth* was de derde zeehaven van *Engeland*, enz. MACPHERSON's *Annals of Commerce*, II, 719. Waar BILDERDIJK over den Handel en deszelfs belangen spreekt, kan men zeker zijn daarvan of daarover eene onjuiste voorstelling of ongunstig oordeel te zien opgehangen of uitgesproken; ten getuige hiervan de noot, op deze plaats voorkomende: »zeker dat de welvaart van den Koophandel juist niet met de welvaart van den Staat of met »die der natie gepaard gaat. Men mag het volstrekt geopposeerde zeggen. »Doch sedert de finantie 't *primum mobile* in den Staat is, heeft men in den »Koophandel wel een uitsluitend belang moeten stellen." Hij moest namelijk toen worden de *zenuw van den Fiscus;* vroeger was hij het *van den Staat*.

den, werd het algemeene verbod eindelijk uitgevaardigd, doch niet dan voor één jaar, te beginnen met Junij, 1703, nadat de oorlog alzoo reeds een jaar gewoed had [1]; het is kennelijk, dat de Staten er niet toe overgingen, dan op aandrang van *Engeland;* daar men te zeer het belang van vrije communicatie inzag; de Plakaten werden dan ook niet bijzonder strikt geobserveerd, en zoo er klagten vielen, was het gewone antwoord, dat de Plakaten streng genoeg waren, om het kwaad te straffen; dit was ook zoo, maar men wilde het niet opsporen, en het ging zijnen gang; men had er te veel belang bij; daarom dan ook deed men weder eene poging, om door kaapvaart onze mededingers te verdrijven, en hadden *Middelburg* en *Vlissingen* alleen 74 Commissievaarders in zee, met 1722 stukken gewapend, en met 11,747 man bemand [2].

Het was ten gevolge dezer omstandigheden, voor onzen handel zoo noodlottig en verderfelijk, dat onze nieuwe fabrijken daarentegen eenen geruimen tijd in staat waren onze markt van de tot derzelver behoefte meest noodwendige waren te voorzien; wij zeggen eenen geruimen tijd, want al spoedig bekwamen zij weder in die Fransche waren zelve concurrenten, die, ofschoon door de politiek van WILLEM III van onze markt verjaagd, desniettegenstaande haar burgerregt, door gewoonte en betrekkingen verkregen, slechts hadden te doen gelden, om allerwegen weder te worden erkend en aangenomen. Dit openbaarde zich al spoedig in het verschil van gevoelen over de kwaliteit van het fabrijkaat; doch daar de getuigenissen en berigten, die daaromtrent tot ons zijn gekomen, uiteenloopen, naar mate de bronnen, waaruit zij voortvloeijen, zoo zal het niet over-

[1] WAG., XVII, 176 en volg. *Gr. Pl. B.*, V, 340, 341, 345, 347, 356, 372, alwaar echter overal van een verbod gedurende den tegenwoordigen oorlog gesproken wordt.

[2] GROEN VAN PRINSTERER, *Handboek*, p. 588.

bodig zijn dienaangaande in een meer bepaald onderzoek te treden.

SAVARY, wij zagen het vroeger, getuigde, dat de zijden en fluweelen waren, die te *Haarlem* gemaakt werden, nog al grof waren; dat de andere gefabriceerde stoffen en gazen verre beneden de manufacturen van *Lyon*, *Tours* en *Parijs* bleven; elders klaagde hij, dat de nagemaakte Fransche linnens aan de echte zoo volkomen gelijk waren, dat men ze niet kon onderscheiden, en het verschil van kwaliteit eerst door het gebruik merkbaar werd; bij deze getuigenis kunnen wij voegen die van DE LA BARRE DE BEAUMARCHAIS, die in zijne *Lettres sur la Hollande Ancienne et Moderne*, in den 14[den] Brief van het Tweede Gedeelte, over de Manufacturen en Fabrijken van *Holland* handelende, zegt: »ce qu'une »mauvaise politique avoit imaginé pour rendre les Hollan»dois dépendans de la *France*, ne servit au contraire qu'à »les rendre moins dépendans qu'ils ne l'étoient. Quelques»unes ont profité dans le terrain où elles se sont transplan»tées, et toutes y ont assez bien pris, pour que la *Hollande* »puisse à ces égards se passer des étrangers, et même leur »fournir du sien. Mais en général aucune de celles qui »servent au simple luxe, n'a été portée à ce degré de per»fection où la *France* a atteint. Ce n'est point que le Hol»landois ait moins d'adresse que le François, ou moins d'ap»plication et de constance. Mais il faut une certaine sorte »de génie, pour faire dans ce genre-là mieux que ses maîtres, »et soit que ce genre manque ou ne manque pas aux ou»vriers de *Hollande*, on ne les verra guères briller dans ce »qu'ils font. On paie en *Hollande* le travail; mais l'ex»cellence du travail n'est point payée, et c'est ce qui dé»goûte les excellents ouvriers, ou ceux qui auroient cru le »devenir. Peut-être est ce là, ce qui les tient attachés aux »manières de leurs maîtres, sans vouloir rien faire de tête. »Commandez à un ouvrier Hollandois quelque ouvrage d'une »forme un peu différente de l'ordinaire, il concevra votre

»dessein, il sentira la possibilité de l'exécution, il en verra »les moyens, et il refusera d'y travailler, fondé sur la pa»resseuse maxime qu'il faut s'en tenir aux leçons de ses maî»tres, et que jamais pareille chose ne s'est faite en *Hollan»de;*" dit laatste gebrek nogtans, door halsstarrige gehechtheid aan hetgeen bestaat, »cette opiniâtreté qu'ils hono»roient du nom de constance," is, zegt hij, niet algemeen, en kon het ook noodwendig uit den aard der zaak niet zijn, daar de handel en ook de modezucht, ter voldoening van derzelver behoeften en grillen, al spoedig naar elders zouden hebben uitgezien, om zich te voorzien, of daaraan te voldoen: »au bout du compte," zoo laat hij er op volgen, »il faut vivre, et pour vivre il faut s'accommoder au goût »de ceux de qui on dépend; de-là vient qu'on trouve plus »de facilité dans les ouvriers d'*Amsterdam* et de *Rotterdam*, »que dans ceux d'*Harlem*, ou de *Delft;* qu'on donne aux »premiérs quelque ouvrage que ce puisse être, ils l'imi»teront et ils approcheront assez de leur modèle, pour jus»tifier ce que CÉSAR disoit du talent de leurs ancêtres à cet »égard-là: »*ad omnia imitanda atque efficienda quae ab quo»que traduntur aptissimum.*" Ook DE HUET, de *Inspecteur-Général des Manufactures de France*, bevestigt dit laatste in zijne *Mémoires sur le Commerce des Hollandois*, reeds door ons vermeld, als hij, pag. 35, zegt: »quoique leurs ouvriers »n'ayent pas le génie d'inventer des dessins, dès qu'il en »paroît de nouvaux en *France*, ils les imitent parfaitement »et savent les travailler et exécuter avec toute l'adresse et »la propreté possible; cela, joint au bon marché, qu'ils font »de ces belles étoffes, est cause, que les autres nations s'en »accommodent mieux;" en DE SERIONNE, *Commerce de la Hollande*, I, 293: »on a imité beaucoup de différens genres »et de différens dessins d'étoffes de *Lyon*, mais on n'a ja»mais possédé dans ces manufactures l'art du dessin qui »embellit, qui enrichit tous les ans celles de *Tours*, et »principalement celles de *Lyon*, par une extrême variété,

»par les graçes du goût, et la nouveauté; ces manufactures »ainsi que celles des étoffes de laine n'étoient point nées »en *Hollande*, elles s'y étoient réfugiées; la prodigieuse »étendue du Commerce des Hollandois, jointe à l'intelli- »gence et à l'économie la plus recherchée, avoit su donner »à ces fabriques réfugiées la réputation qui assure le plus »grand débit des productions de l'industrie, et par là y »ajoute continuellement de nouveaux degrés de perfection; »cette réputation a été telle qu'on a vu des velours à ra- »mage fabriqués à *Milan*, envoyés en *Hollande*, de là ren- »voyés et vendus ensuite à *Milan* pour velours de *Hollande*, »auxquels, outre les frais de transport et de commission, »cette réputation seule ajoutoit une nouvelle valeur. On »a même recherché en *France* pendant un très-grand nom- »bre d'années les étoffes de soie de *Hollande*, à cause de »leur solidité, et surtout parce qu'elles ne changent point »de mode. Car telle a été sur cet article la bizarrerie de »la mode, qu'on la fait consister dans l'uniformité perma- »nente de l'étoffe, pendant que la mode exige tous les ans »impérieusement des fabriques de *Lyon* un goût nouveau et »de nouveaux dessins." Gemelde Schrijver, die nog eene der rijkste bronnen is voor onze industriële geschiedenis, handelt meer bepaald over het onderscheid tusschen het Hollandsche en Fransche goud- en zilver-gallon, dat mede vroeger hier een belangrijke tak van nijverheid was, toen men het nog op de kleederen bezigde, om de gaten en vlekken te bedekken, en dat eerst later eene dragt van weelde geworden is; dan met betrekking tot dat fabrikaat moeten wij opmerken, dat de groote bloei van onze gouden en zilveren passementen- en draadfabrijken niet zoo zeer een gevolg was van de overkomst der vlugtelingen, dan wel een gevolg van de zware pest te *Marseille*, die in 1720 en 1721 meer dan 80,000 menschen wegrukte; de orders, die over die stad in *Frankrijk* kwamen, bleven weg, en men kon ze dus niet uitvoeren, terwijl men natuurlijkerwijze

de goederen van daar niet vermogt en ook niet wilde ontvangen; de orders gingen alzoo naar *Amsterdam*, en niet zelden werden er toen in de Hollandsche fabrijken meesterknechts gevonden, die 10 tot 15 gulden aan arbeidsloon in de week verdienden; ten gevolge van de ingeslopene misbruiken, konden die Commissiën op den duur echter niet geregeld worden afgeleverd, en vandaar dat zij, na het ophouden der pest, weder naar *Frankrijk* teruggingen, en deze niet onbelangrijke tak voor ons alzoo verloren was [1].

Tegenover deze getuigenissen zouden wij kunnen stellen die van onze meeste Geschiedschrijvers, die veelal hoog hebben opgegeven, èn van den staat onzer fabrijken èn van de hoedanigheid van derzelver fabrikaat; vele derzelve echter verraden zoo zeer hunne vooringenomenheid te dien opzigte, dat zij schier geene geloofwaardigheid ons voorkomen te verdienen; wij verwijzen derhalve eerder naar LUZAC, wiens *Hollands Rijkdom* ze niet heeft afgeschilderd met het penseel eener levendige en vindingrijke verbeelding, maar ze heeft geteekend naar het beeld, hetwelk de geschiedenis en de wezenlijke aard en gesteldheid der *Vereenigde Nederlanden* ons vertoonen [2]; aldaar lezen wij op pag. 359: »vele fabrijkanten en handwerkslieden, welke »van het maken van allerlei slag van Manufacturen, en »zelfs van zware Manufacturen, die voor *Frankrijk* van 't »uiterste belang waren, hun bestaan hadden, zijn naar »ons overgegaan. Dus vermeerderden onze landfabrijken, »door aanwas van gelijksoortige en van nieuwe, zoodanig, »dat de onze het niet alleen tegen de Fransche fabrijken »een' geruimen tijd hebben uitgehouden, maar zelfs som»mige van dezelve overtroffen. Alleen bleven de Fran»schen meesters in 't stuk van de verscheidenheid der tee»keningen, waaromtrent wij hen niet konden evenaren;

---

[1] *Commerce de la Holl.*, I, 297—299; *De Koopman*, IV, p. 48 en 49.
[2] *Voorrede*, D. III.

»doch daartegen hadden wij wederom het voordeel, dat »onze fabrijken de Fransche in deugdzaamheid overtroffen." Voorts bevestigt LUZAC mede, wat SERIONNE zegt van de verkiezing, die men in *Frankrijk* voor de Hollandsche zijden stoffen had: »à cause de leur uniformité permanente," hetgeen haar door DE BEAUMARCHAIS als een gebrek werd aangerekend: »zonderling is het," zoo vervolgt LUZAC, »en wel waardig, dat wij 't aanteekenen, dat, »daar de mode eigenaardig neigt tot gedurige en onophoudelijke veranderingen, genoegzaam uit eene gedurige verandering geboren werd, en daaruit bestaat, en dus ook »in den smaak eene gedurige wisseling baart, nogtans de »smaak voor de Hollandsche gemaakte zijden stoffen boven »die van *Lyon*, ofschoon hooger van prijs dan deze, meer »dan eene halve eeuw op denzelfden voet in *Frankrijk* is »staande gebleven, blootelijk en alleen, omdat zij niet van »teekening veranderden, en daarom in de mode bleven. »Misschien is het op dit stuk alleen, dat men in *Frankrijk* »zeggen kan, dat het de mode is geweest van niet van mode »te veranderen. De Hollandsche fluweelen, vooral de gebloemde, zijn langen tijd ook zeer getrokken geweest, zelfs »in *Italië*, gelijk mede de fijnste lakenen en de Leidsche »greinen, welke langen tijd, boven alle andere, de voorkeur genoten hebben en nog verdienen, en aan welke niet »zelden de naam van *Brusselsche* camelotten is gegeven, uit »welke benaming de oorsprong van die fabrijk hier te lande »zoude kunnen worden afgeleid."

Men ziet hieruit, dat het zeer moeijelijk zoude zijn heden ten dage een bepaald, althans juist, oordeel te vellen; de aangehaalde Schrijvers komen echter daarin overeen, dat men hier te lande niet die verscheidenheid in teekening, smaak en nieuwheid heeft weten te brengen, welke de grootste verdiensten der Fransche Manufacturen waren, ofschoon de onze daarentegen om hare duurzaamheid uitmunteden, gelijk DE SERIONNE zeer te regt opmerkt in *les*

Intérêts des Nations de l'Europe développés relativement au Commerce, III, 117: »il importoit moins à la république »d'avoir les ouvriers les plus habiles et les plus célèbres, »que d'acquérir de nouveaux sujets, qui missent dans son »commerce des valeurs, qui étoient auparavant dans le com»merce des autres nations." Dit was het doel met de oprigting; vandaar de vrijdom van de gilden en zoo vele andere voordeelen, die aan de Réfugiés werden toegestaan, en voortdurend verleend bleven, zoolang onze relatiën met *Frankrijk* door de omstandigheden bemoeijelijkt waren, en wij daardoor verhinderd werden ons aldaar te voorzien. Het doet er onzes inziens weinig toe, of die vernieuwde bloei van ons fabrijkwezen als een gevolg der omstandigheden en van de onvoorzigtige staatkunde en vervolgingen in naburige landen, dan wel als een gevolg van de oplettende zorg van het bestuur moet worden aangemerkt; het eerste gevoelen wordt voorgestaan in het *Rapport tot een stelsel van Algemeene Belastingen*, uitgebragt den 9den Julij, 1800, pag. 23; het laatste wordt betoogd in de *Gedachten over 's lands Financiën in aanmerkingen op gemeld Rapport*, voorgedragen door GIJSBERT KAREL VAN HOGENDORP. Amst., 1802, p. 13; dan ons komt het voor, dat zoowel het eene als het andere daartoe heeft bijgedragen; de onvoorzigtige staatkunde van LODEWIJK XIV heeft duizenden bij duizenden van Protestanten verjaagd; maar nimmer voorzeker zouden zoo velen in deze gewesten zich hebben nedergezet, wanneer zij niet door het Bestuur, hetzij dan door dat van de Staten-Generaal, of van de bijzondere gewesten, of de Steden, naar herwaarts gelokt waren; het is waar, het was niet de oplettende zorg van den Keurvorst FREDERIK WILHELM; dan bij een veelhoofdig bestuur, zoo als het onze, was zulks niet mogelijk, en aan WILLEM III hebben de omstandigheden het niet vergund zich daarmede zoo bijzonder op te houden; buitendien men vergete het niet, *Brandenburg* verkeerde in eenen geheel an-

deren toestand dan *Nederland;* het stond op lageren trap van beschaving en ontwikkeling; de Fransche gebruiken, om nog niet van modes te spreken, waren daar nog niet doorgedrongen, en zelfs in 1689 was het Hof genoodzaakt de hoeden, door de Réfugiés gefabriceerd, voor Duitsch te verklaren, zoo zeer was de algemeene geest, hetzij uit een verkeerd begrepen volksgevoel, hetzij uit natuurlijken afkeer, daartegen gestemd [1]; in *Brandenburg* dan ook was voor FREDERIK WILHELM meer dan in *Nederland* te doen; daar viel een volk te ontbolsteren, te vormen, te beschaven; in *Nederland* kan

---

[1] ERMAN en RECLAM, *Mémoires*, V, 53; dezelfde Schrijvers herhalen, p. 61, dat eerst door de oprigting van leêrlooijerijen door de Réfugiés, *Brandenburg* ontheven werd van de verpligting, om buiten'slands leder in te voeren voor zijn eigen gebruik. Ook in ons Vaderland waren de leêrlooijerijen een vreemde tak van nijverheid; althans eerst na de eerste helft van de 16de Eeuw werden zij een belangrijke tak van bestaan voor de ingezetenen. WAGEN., *Amst.*, II, 456; de uitleg van *Amsterdam* in 1613 werd voor een gedeelte, van de *Elandsstraat* af, door de Kooplieden, die in huiden handelen, bewoond, terwijl nog verder naar de Vesting de touwers woonden, die de huiden en het leêr bereiden; men denke hier aan de *Looijersgracht* en *Straat*, *Passeerdergracht* en *Straat*, *Huiden-*, *Run-*, *Wolven-*, *Beeren-*, *Harten-*, *Ree-*, *Konijnen-*, *Hazenstraat*, enz., die alle de zoogenaamde *Peltiers*, *Huidenkoopers* en *Looijers* herinneren; »daaromtrent," zegt FOKKENS, pag. 91, »woont »weinig ander volk als die leêr bereiden, en men komt eene groote streek »voorbij, daar men niet anders doet." — Een der aanzienlijkste huizen van *Amsterdam*, de *Bontemantel*, thans het *Blinden-Instituut*, was een eenvoudig woonhuis van de HUNTOMS, Kooplieden in kostelijk bontwerk. FOKKENS, p. 74. — Het is wel waarschijnlijk, dat dit huis zijnen naam bekomen hebbe van het oude handelshuis van BONTEMANTEL te *Amsterdam*, waarin ANDRIES BICKER deelgenoot was, dat in 1640 zulke belangrijke voorschotten op pelterijen gedaan had, dat het zich van den geheelen voorraad meester maakte, zoodat er dan ook in 1641 geene pelterijen bijna op de jaarmarkten kwamen. — SCHELTEMA, *Rusland en de Nederlanden*, I, 172; of HANS BONTEMANTEL, van wiens aanteekeningen WAGENAAR, *Amst.*, I, 629, 631, gebruik gemaakt heeft, uit dit geslacht zij gesproten, is mij niet gebleken. De bloei van onzen Handel in leder en pelterijen, in het begin der Zeventiende Eeuw, was een gevolg van de toeneming onzer betrekkingen op *Rusland*.

men niet zeggen, dat zulks ten tijde van het Refuge meer noodig was. Onze besturen hebben meer gedaan, »dan, door »middel van den handel, genoegzaam vertier aan de fabrij»ken en trafijken te verzekeren," zoo als HOGENDORP zich uitdrukt; zij hebben de oprigting bevorderd, zoo als wij vroeger zagen, ter gunste, ten gerijve van den handel, die al hunne aandacht trok; bij ons was de oprigting dier fabrijken een middel, om den handel van deszelfs waren, de markt van derzelver behoeften te voorzien; in *Brandenburg* was zij het doel, en vandaar, dat in dat Rijk het fabrijkwezen der gerefugiëerden zich langer heeft staande gehouden; het heeft er zich kunnen acclimateren; hier te lande is het steeds gerefugiëerd gebleven, en werd het weder eene vreemde plant, zoodra men, ten gevolge der veranderde omstandigheden, weder vrij met *Frankrijk* verkeeren kon.

Van af deszelfs oprigting, had ons fabrijkwezen te kampen met de mededinging van *Genua*, *Venetië*, *Engeland* en *Frankrijk*, waar dergelijke fabrijken bestonden, of insgelijks gelijktijdig door de Réfugiés waren opgerigt geworden; zonder binnenlandsch debiet van eenig belang, was het dus alleen aan den uitgestrekten handel van die dagen te danken, dat zij zoo spoedig die reputatie verkregen, welke alleen eenen grooten afzet verzekert, en daardoor tegelijk een prikkel wordt tot voortdurende verbeteringen; zoodra veranderden niet de omstandigheden, die tot derzelver oprigting hadden medegewerkt, of te gelijker tijd nam ook de bloei van dat fabrijkwezen af; de handel hernam zijnen loop; men voorzag zich, waar men het best te regt kon, hetzij in prijs, hetzij in kwaliteit, hetzij in assortiment, en ondanks het beroep in latere dagen op ons volksgevoel, ging het geheele gerefugiëerde fabrijkwezen, dat een *hors d'oeuvre* in ons Vaderland was, voor zooverre het de weelde betrof, te gronde.

Zagen wij verschil van gevoelen heerschen over de kwaliteit van het fabrikaat, niet minder loopen de gevoelens uiteen omtrent de verschillende oorzaken, die den achter-

uitgang en het verval van ons fabrijkwezen hebben bewerkt. De Fransche berigten geven als voornaamste reden van dit verval de meerdere voortreffelijkheid op der Fransche manufacturen in smaak, teekening en juistheid van uitvoering, welke, gevoegd bij haren minderen prijs, allengs onze waren, zelfs voor de binnenlandsche consumtie, voor de hunne deed wijken; dan zij voegen er nog eene oorzaak bij, welke eene opzettelijke vermelding vereischt: »les »fabriques," zegt SERIONNE, in de *Commerce de la Hollande*, I, 295, »ont résisté longtemps en *Hollande* à l'abondance »excessive du numéraire, que le Commerce y accumule *sans* »cesse, qui devient enfin nécessairement le fléau des ma»nufactures, surtout de celles qui exigent le plus de tra»vail et d'industrie, ou qui ne sont pas soutenues par une »grande consommation intérieure, comme les étoffes de »soie, et les dorures les plus précieuses. La sobriété des »Hollandois, celle des François même, devenus économes en »*Hollande* [1], et les petits bénéfices dont les négocians Hol»landois savent se contenter, ont soutenu pendant quelque »temps ces manufactures dans un état assez florissant. La »cherté de la main d'oeuvre, que l'abondance de l'argent »ne pouvoit manquer de produire, et que les impôts sur »les maisons, et sur toutes les subsistances de première né»cessité ont encore augmentée, les a enfin presque entière»ment détruites." Ook in latere dagen, en bepaaldelijk in het reeds vermelde *Rapport tot een stelsel van Algemeene Belastingen*, van 9 Julij, 1800, p. 23, is deze vermeerderde toevloed van contanten eene voorname aanleiding tot den val der nationale welvaart genoemd, en in de *Gedachten over 's Lands Finantiën*, in aanmerkingen, op dat rapport voorgedragen, heeft VAN HOGENDORP aanleiding gevonden, over den invloed van den gereeden penning, ook op de fabrijken, een opzettelijk onderzoek in te stellen; de slotsom van het-

[1] Men zie J. VAN EFFEN, *de Holl. Spectator*, XII, 62, 3.

zelve is echter geheel verschillend, en komt hierop neder, dat middellijk en onmiddellijk de ruimte van penningen, zoo aan fabrijken en trafijken als aan landbouw, aanzienlijke voordeelen bezorgt, en dat de verhooging der arbeidsloonen daarvan niet het gevolg is: »nog nooit," zoo eindigt hij, p. 21, »heb ik een' Financier over den toevloed »van contanten hooren klagen, en daarin de voorname aan»leiding tot den val der nationale welvaart zien zoeken; »ja, verbaasd sta ik, als ik bedenk, dat ik, midden in »*Holland*, de ruimte van den gereeden penning verdedig »tegen een finantiëel rapport." En na eene dertigjarige ondervinding heeft HOGENDORP nog ten volle de gevoelens gedeeld, vroeger daaromtrent geuit; zijn laatste staathuishoudkundig geschrift, de bekende *Lettres sur la Prospérité publique*, draagt er de blijken van.

Onzes inziens, is het verval van het fabrijkwezen hier te lande aan andere oorzaken toe te schrijven; op het tijdvak van onrust en beroering, dat, sedert het jaar 1689, schier onafgebroken had aangehouden, volgde er een ander van zeven en twintigjarigen vrede, dat schier nog nadeeliger voor onzen handel, en vooral voor onze fabrijken was. Had men tot dusverre den handel beschouwd als de zenuw van den Staat der *Vereenigde Nederlanden;* was de Hooge Overheid, zoo als men in de *Politieke Gronden en Maximen van Holland* leest, steeds van begrip geweest, onder geen pretext ter wereld, hare eigene ingezetenen te moeten bezwaren, juist, omdat zij visschers, handelaars in manufacturen, reeders in schepen of negotianten waren; had men zelfs daarom in oorlogstijden veel door de vingers gezien, en, zoo als wij gezien hebben, niet dan schoorvoetend en schier gedwongen toegegeven aan het verlangen onzer bondnooten, om den handel te belemmeren, ja te verbieden, thans werd men gedwongen een ander beginsel aan te nemen, en, gelijk in de geestige spotprent, een nachtgezigt voorstellende, »waarin vertoond werd de geparste koe,"

wordt aangewezen, werd de handel nu de koe, »die men »in de pars plaatste, om haar meer melk te doen geven, »zonder dat de parsers bedachten, dat daardoor de koe ge»korven werd." Alzoo ging het na den *Utrechtschen Vrede*, en te regt mag de Archivarius DE JONGE het in zijne Redevoering *over de Staatkunde hier te lande na den Utrechtschen Vrede*, p. 9, zeggen: »dat van het oogenblik, dat die Vrede »gesloten is, de staatkundige grootheid van het gemeene»best ophield;" het was nu bijna 40 jaren geleden, dat wij bij den Vrede van *Westminster* tot eene zeemogendheid van den tweeden rang werden verlaagd [1], en aan *Engeland* de suprematie over de zee moesten afstaan; nu met den Vrede van *Utrecht* gingen wij de tweede periode van onzen achteruitgang en ons verval in. Berooid was de staat van zaken; uitgeput waren de kassen, en te vergeefs sprak men den handel aan, als de milde voedster, die de wonden, door den oorlog geslagen, zoude heelen; ook hij was bedorven, en, na het noodlottige jaar, waarin zich de Actiehandel verhief, kon zelfs het Tarief van 1725 hem niet

[1] Er zijn in de geschiedenis van ons Zeewezen drie omstandigheden, die treffend het verval van onzen invloed doen zien: 1°. het strijken der vlag en het doen vallen van het zeil van *Engeland* in de *Brittannische* zeeën, ingewilligd bij Art. 14 van het Traktaat met CROMWELL, van April, 1654; DE JONGE, II, 1, 213—218, en bevestigd bij Art. 19 van den *Bredaschen Vrede*, van Julij, 1667; DE JONGE, III, 2, 471; 2°. de erkenning van het regt van den Koning van *Engeland* op die eerbiedigheid in de *Brittannische* zeeën, bij Art. 4 van den *Vrede van Westminster*, van Febr., 1674; de gelijkheid van gezag, zoo als DE JONGE, III, 1, 393, het noemt, welke wij steeds beweerd hadden met *Groot-Brittannië* op zee te bezitten, en tot welker handhaving wij drie oorlogen gevoerd hadden, werd alzoo opgegeven; 3°. de toekenning van den voorrang aan de Engelsche vlootvoogden, tijdens de vereeniging der Britsche en Nederlandsche zeemagt in 1689, onder WILLEM III; DE JONGE, IV, I, p. 169 en volg.; WAGENAAR, XVI, 27 en volg. Alle opgevolgde besturen, men ziet het, hebben, te dien opzigte, voor den drang der omstandigheden eenigzins moeten bukken, en te regt heeft dan ook DE JONGE, in het begin van het IVde deel, het volksdenkbeeld bestreden, dat met WILLEM III ons zeewezen zoude zijn in verval geraakt.

meer redden. — Van dien tijd af dagteekent dan ook het verval, dat hem heeft getroffen, en allengs zoo is toegenomen, dat ook 's Lands regering er zich mede begon te bemoeijen, en de bekende propositie van Prins WILLEM IV daarvan in 1751 het gevolg was [1].

Dan, behalve dat hier te lande de inzigten omtrent handel en nijverheid veranderden, en men alzoo, door het leggen of strengelijk innen van lasten, zelf met baldadige hand deze voornaamste takken van ons volksbestaan begon aan te tasten, verhief zich nu al meer en meer ook de mededinging der vreemden, welke inzonderheid voor ons fabrijkwezen allernadeeligst was [2]. Dat fabrijkwezen was

---

[1] Deze *Verhandeling over den Koophandel van den Staat der Vereenigde Nederlanden*, aan WILLEM IV in den zomer van 1751 ter hand gesteld, werd door dien Vorst, op den 27sten Augustus van dat jaar, ter Vergadering der Staten-Generaal en der Staten van *Holland* overgeleverd, en maakt de bekende *Propositie* uit *ter herstelling van den Koophandel;* dezelve komt voor in het Register der Resolutiën van dien dag, en wordt bij uittreksel door WAGENAAR, *Vaderl. Gesch.*, XX, 411—32, in de *Nederlandsche Jaarboeken* over dat jaar, p. 894—907 en elders, opgegeven; zij is later ook in de *Nederlandsche Hermes*, en nog onlangs in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde* afgedrukt. Wie daarvan bepaald de schrijver geweest zij, is mij niet gebleken; dan zeker is het, dat het de arbeid was van eenige voorname kooplieden; de verhandeling werd gedrukt, en aan de Staten der gewesten en Kollegiën ter Admiraliteit om consideratie en advijs ingezonden; dit advijs komt dan ook, voor zooverre *Holland* en *Zeeland* betreft, bij WAG., XX, 433—447, en in de Resolutiën van *Holland* voor 1753, pag. 644, voor, terwijl men bij STUART, *Vaderl. Historie*, I, 105 en volg., vermeld vindt, wat verder daaromtrent is voorgevallen. Zie ook KLUIT, *Iets over den Engelschen oorlog en over Neêrlands Koophandel*, enz. Amst., 1794, pag. 283 en vele volg., 328 en volg. In de *Bijlage tot het Defensiewezen*, Litt. F. bl. 9 (*Zaken van Staat en Oorlog*, Amst. bij ALLART, VIII, 176 en volg.), vindt men beknopt opgegeven al wat op het werk van de Convoyen en Licenten verrigt was; de Resolutiën, Praeadvijzen, Missiven, Memoriën, Besoignes, enz., betrekkelijk de Propositie van WILLEM IV, komen te hunner plaatse voor.

[2] De *Indische* manufacturen begonnen eerlang ook gevaarlijke mededin-

in ons land opgekomen, uit vlugtelingen uit andere landen, welke, om verschillende redenen vervolgd wordende, voor hunne gevoelens en begrippen, alhier een veilig toevlugtsoord hadden gevonden, en, daar wij goedkooper konden werken, en, de algemeene markt hier destijds gevestigd was, konde hetzelve zich eenen geruimen tijd staande houden tegen de mededinging van *Engeland* en *Frankrijk*, hetwelk nu, sedert COLBERT, ook in de industriële wereld eene rol begon te spelen [1]. Maar toen wij nu deze voordeelen verloren hadden, door de verhooging meest der arbeidsloonen, waartoe het vermeerderen der lasten aanleiding had gegeven: »hetgeen eene ronde O is," zoo als wij te regt in den *Elfden Openhartigen Brief* van REINIER VRYAART lezen; »daar het ligt is op te maken, dat, hoe meer een

---

gers voor de Europesche te worden: »het is eene zonderlinge tegenstrijdig»heid in de menschelijke zaken," zegt DE SERIONNE, »dat juist die volken in »*Europa*, die de rijkste en uitgestrektste manufacturen hebben, en aan wie »derhalve de Indische manufacturen het grootste nadeel toebrengen, dezelve »echter het allermeest invoeren. Men mag misschien gedeeltelijk aan dien »handel toeschrijven den bijna zekeren val der Hollandsche manufacturen, »het nabijzijnde verderf der Engelsche en het al te zigtbare verval der Fran»sche;" bij de aanhaling dezer woorden maakt LUZAC, *Holl. Rijkd.*, IV, 119, de gegronde opmerking, dat het Indisch porcelein veel heeft toegebragt, om de Hollandsche plateelbakkerijen te doen vervallen; dat het gebruik van koffij en thee aan *Holland* meer dan drie vierde gedeelten der bierbrouwerijen heeft doen verliezen; men zoude daaruit wel tot het besluit moeten komen, dat *Indië* vroeger, en nog vóór 70 jaren, altijd eenen nadeeligen invloed op ons fabrijkwezen heeft uitgeoefend. Wij moeten echter opmerken, dat de invoer van lijnwaden, zoowel als van Oostindische porceleinen, alreeds van het begin der zeventiende eeuw dagteekent, zoo als uit eene blootе inzage van de Carga's der Oostindische Retourvlooten blijkt, en alzoo ver anterieur was aan het geréfugiëerde fabrijkwezen.

[1] De 44ste van REINIERS VRYAART's *Openhartige Brieven*, V, 110 en volg., is toegewijd, om het onjuiste aan te toonen der stelling, dat de manufacturen en fabrijken oorspronkelijk bij ons zijn opgekomen, en dat andere volken, inzonderheid onze naburen, er zich niet dan na ons op hebben toegelegd. Men vergete het nooit, een goed gedeelte van onze vroegere suprematie in den handel was vooral gelegen in het stelsel van uitsluiting van anderen, het-

»fabrijkant aan lasten moet opbrengen, hoe meer hij voor »zich zelven en zijn huisgezin moet winnen, en dat, hoe »meer een arbeidsman in zijne dagelijksche verteering »moet opbrengen, hoe meer hij aan dagelijksch arbeidsloon »moet kunnen verdienen om te leven"; toen het in 1713 allerwegen vrede werd; toen de vervolgingen om de Godsdienst langzamerhand afnamen, en althans niet meer den handel belemmerden, toen begonnen ook *Altona* en *Hamburg*, *Bremen* en *Vlaanderen*, het geheele noorden van *Duitschland*, ja zelfs *Rusland*, te handelen en te produceren, en dit was niet dan ten koste van ons vaderland; het waren onze politieke maximes, ter bevordering van den koophandel, welke die Staten aannamen, en waardoor zij zich van banden vrijmaakten, welke niet meer aan den geest der eeuw eigen waren, en welke wij dan ook niet vermogten vast te houden; de vooroordeelen omtrent den koophandel verdwenen; deszelfs bevordering werd de regel, welken alle vreemde vorsten en magten aannamen, en daarmede verviel alle uitsluitend bezit, alle alleenheersching, alle monopolie. Ofschoon men, gelijk wij lezen in het bekende *Rapport over 't Defensiewezen*, 1790, Bijl. E, alreeds in 1732 begon in te zien, dat men op een' verkeerden weg was, en begreep de Commercie en Navigatie zoo veel mogelijk te moeten ontlasten, uit hoofde van de considerabele verandering, die de Commercie in *Europa* had on-

---

welk onze voorvaderen meesterlijk verstonden; men ziet daarvan voorbeelden in de sluiting der *Schelde*, in de uitsluiting van alle natiën in onze Indische bezittingen, in de vernietiging der *Oostenrijksche O.-Indische Compagnie*, al hetgeen bij Traktaten werd bedongen; ook ons inlandsch fabrijkwezen ondervond daarvan nog eenigen tijd gunstige gevolgen; dan reeds zeer spoedig kon het de concurrentie niet volhouden; vandaar dan ook, dat, naar mate onze Oost- en Westindische bezittingen in bloei toenamen, naar mate er zich débouchés voor onze fabrijken hadden moeten openen, en haar debiet alzoo vermeerderen, onze fabrijken en manufacturen juist zijn vervallen, en ook allengs zijn afgenomen.

den, zonder grove lakens en karsaaijen te rekenen, bij de lakenhal jaarlijks 20 à 25 duizend, bij de saayhal alleen 55 duizend stukken werden aangebragt, dit getal in 1754 reeds verminderd was op 8 à 900; er waren aldaar toen minder lakengetouwen, dan er in het begin dier eeuw fabrikeurs geweest waren, en zoo was het ook elders gesteld; te *Haarlem* waren de aldaar eertijds zoo bloeijende linnenreederijen, servet- en tafellakenfabrijken geheel verdwenen, even als de 1600 getouwen, tot de laken- en wollenstoffenfabrijk behoorende, terwijl de wollen of saaij en lintenfabrijken, de garentwijnderijen, de fabrijken van gebloemde garens, languetten en zijden linten alle kwijnden; van de 4000 getouwen, vroeger tot de zijden stoffen dienende, waren er niet meer dan 3 à 400 overig, terwijl het getal der inwoners aldaar, dat in 1690 op 60,000 begroot werd, nu op 25,000, en te *Leiden*, van 80 op 30,000 verminderd was[1]. Te *Utrecht* waren destijds reeds van de linnenweverijen, geweermakerijen en andere fabrijken, vroeger aldaar zoo bloeijende, geene sporen meer overig; de fabrijk van zijden stoffen enz., van VAN MOLLEM, die in 1725 nog aan 85 fabrikeurs en 1100 getouwen werk gaf, kon geene 300 getouwen meer aan het werk houden, en ontnam daardoor alleen aan 3 à 4000 menschen het brood. Het verval was echter algemeen; het bepaalde zich niet tot de fabrijksteden, maar ook die streken, waar weinig fabrijkmatige nijverheid was, deelden daarin mede; in het *Noorderkwartier* waren, in het weleer zoo bloeijende *Enkhuizen*, van 1632 tot 1732, 1290, in *Hoorn*, van 1700 tot 1760, 568 huizen afgebroken, en zoo treurig was het schier alom gesteld[2]. Wij

[1] Te *Haarlem*, zegt KONING, IV, 274, waren in 73 jaren, van 1734 tot en met 1807, meer dan 1,214 perceelen afgebroken; men weet, dat de laatste vergrooting omstreeks de *Nieuwpoort* grootendeels daardoor verdween.

[2] METELERKAMP, *de Toestand van Nederland, in vergelijking gebragt met dien van eenige andere landen in Europa*, I, bl. 98 en 99; de reeds meermalen aangehaalde

zullen, na dit kort en beknopt overzigt omtrent den toestand van onzen handel in het algemeen, nu, zoo wij hopen, met meer juistheid en kennis van zaken, de lotgevallen van het fabrijkwezen, althans van dat gedeelte, hetwelk, óf door, óf ten gevolge van het overkomen der Réfugiés, was ontstaan of bevorderd, kunnen beoordeelen.

Wij vermeenen, dat in het algemeen het verval onzer fabrijken alzoo is toe te schrijven aan de vermindering van onzen handel en aan de mededinging der vreemden, die, gelijktijdig of later, allerwegen gelijksoortige fabrijken hebben opgerigt; dan buiten deze algemeene reden, een noodwendig gevolg van den innigen en naauwen band, die alle takken van handel en nijverheid onderling aaneenhecht, waren er echter nog andere oorzaken, die óf reeds van den beginne af aan, den bloei onzer nieuw opgerigte fabrijken hebben tegengewerkt, óf zekerlijk het voortduren daarvan belet hebben, en, onzes inziens, noodwendig beletten moesten.

Onder die oorzaken mag men de miskenning van algemeene wetten van staathuishoudkunde wel aan het hoofd stellen; VAN HOGENDORP zegt het te regt in het *Voorberigt* zijner reeds meermalen geprezene *Gedachten over 's Lands Finantiën*, p. VI: »dat in ons land de praktijk der poli»tieke economie, door den aard en inborst der ingezetenen, »als tot eene tweede natuur is geworden:" en zekerlijk, zonder nog juist de staathuishoudkunde als wetenschap te huldigen, kenden onze voorvaderen derzelver eenvoudige regelen, en waren zij doordrongen van derzelver meest gegronde begrippen; zij waren, in den echten zin van het woord, kooplieden, en nooit zouden zij, door de bekrompen nationaliteit van later dagen, geworden zijn, wat zij waren. Zonder iets aan die lofspraak te willen ontnemen,

---

Nationale Balans, van KEUCHENIUS, p. 54; de *Post van den Nederrijn*, VII, p. 14 en 15; ABBING, *Vervolg op* VELIUS, 257, 259, 246; Bijlagen, 193; LUZAC, *Holl. Rijkdom*, II, 331 en volg.

gelooven wij echter, het tijdvak van den Vrede van *Nijmegen* tot dien van *Rijswijk* te moeten stellen onder de minder valide in staathuishoudkundige begrippen; wij zagen het, de omstandigheden bragten er hen toe; dan, zonder de ongelukkige zucht, om *Frankrijk* te willen navolgen, en ook hier de beginselen van COLBERT te willen toepassen, zoude het nooit zoo ver gekomen zijn; men vergat, zoo als KEUCHENIUS juist aanmerkt, p. 40 en volg., »dat er een »groot onderscheid is in de bepalingen en wetten, omtrent »den handel te maken, tusschen het eene land en het an»dere; dat er landen zijn, wier negotie alléén maar strekt »tot zich zelve, om overvloedige eigen producten te ver»ruilen tegen vreemde behoeften, gelijk de handel van vele »landen hier alleen in gelegen is en niet verder gaat; en »andere, wier kostbare huishouding groote winsten noodig »heeft, en dezelve door een uitgebreiden handel moet zoeken »te verkrijgen; willen de laatsten, die daartoe twee derde »van alle goederen meer dan voor eigen gebruik noodig is, »aanvoeren, om die weder voor andere landen te doen die»nen, die alzoo met den handel tienmaal meer kunnen win»nen als met de fabrijken, landen als het onze, willen zij ter »begunstiging der laatste invoer van bewerkte, of uitvoer van »onbewerkte stoffen verbieden, zoo zullen zij aan hunnen bui»tenlandschen handel zooveel millioenen schade toebrengen, »als zij duizenden aan hunne fabrijken kunnen bevoordeelen."[1]

Door eene onjuiste beoordeeling der omstandigheden, zijn

[1] In het voortreffelijk geschreven stuk van den Hoogleeraar WITEWAAL, *over de geschiktste middelen, ter bevordering van den bloei der fabrijken*, reeds vermeld, wordt het nadeel van verbodswetten en hooge regten aangetoond, ook uit het oogpunt beschouwd van bevordering der nationale nijverheid: »voor »alle staten," wordt aldaar gezegd, »zijn zij nadeelig, doch vooral voor kleine. »Eene groote natie is nog, tot op zekere hoogte, eene kleine wereld op zich »zelve, en hoe grooter de natie is, des te minder doen zich de nadeelige ge»volgen bespeuren; doch zij blijven desniettemin nadeelig, en zelfs voor het »uitgestrekte Fransche keizerrijk was het continentaal stelsel eene der oor»zaken van den val van NAPOLEON."

die fabrijken hier opgerigt geworden in eenen bodem, die haar vreemd was; waar zij, uit sympathie voor haar ongeluk, herbergzaam werden ontvangen, maar waar de handel toch de drijfveêr was van alles, wat voor haar gedaan werd; doch die zelfde fabrijken moesten wel kwijnen en achteruitgaan, zoodra de koesterende zon, die haar had doen ontluiken, hare stralen minder loodregt op haar deed afstralen, en ze minder verwarmde en verlichtte, zoodra die sympathie verminderde, zoodra die zelfde magtige drijfveêr verlamde en krachteloos werd, en het handelsbelang beter en goedkooper elders ter markt ging. Daarenboven moesten gesteldheid van ligging en klimaat, natuurlijke voortbrengselen, noodwendig haren invloed op de nijverheid uitoefenen; de beginselen, welke men moet opvolgen, blijven overal en altijd waar en dezelfde; maar zij moeten toch gewijzigd worden naar den bodem, waarop zich de nijverheid vestigt; niet iedere bodem, zelfs niet de vruchtbaarste, brengt alle gewassen voort; niet ieder klimaat, zelfs niet het zachtste, doet alle vruchten rijpen, en gelijk de natuur zich grenzen ziet gesteld en wetten voorgeschreven, zoo zal het ook ten eeuwigen dage met de nijverheid zijn, die buitendien nog afhankelijk is van de veranderlijkheid van den menschelijken geest; het eene land, de eene bevolking, is daartoe meer geschikt, of daarvoor meer vatbaar, dan het andere[1]; »zoo leeren omstandigheden en voorbeel-

---

[1] Zeer juist drukt CHAPTAL dit uit, met te zeggen: »chacun des gouvernements a eu l'ambition de s'approprier tous les genres de fabrication, et sans »consulter ni la position des lieux, ni la nature du sol, ni le caractère et les »habitudes de l'habitant, ni la différence des climats, on a voulu tout fabri»quer, tout produire; et l'on s'est écarté de la véritable destination, que le »régulateur suprême avait marquée à chaque nation." »De productive krach»ten, zelfs van de meest bevoorregte landen of volken," zegt Mr. D. A. PORTIELJE, *De Handel van Nederland in* 1844, pag. 88, »reiken niet toe, om »in alle behoeften te voorzien; juist deze ongenoegzaamheid, een gevolg »van omstandigheden, waarvan de verandering buiten het bereik onzer »krachten ligt, is het levensbeginsel voor de nijverheid."

»den," zegt KEUCHENIUS, p. 77—79, »dat in ons land veel »volk voor spinnen en dat soort van werk een' tegenzin »heeft [1]; het debiet is voor eene fabrijk niet het voornaamste »vereischte om dezelve in stand te houden, men moet er ook »de noodige en willige handen toe hebben, en het is hier »dikwijls gebeurd, dat deze, als ze een voordeeliger werk »kunnen krijgen, of zelfs met bedelen meer dan met spin- »nen en weven kunnen verdienen, den arbeid in de fabrij- »ken moede worden en dezelve weder verlaten;" en is men er nu al in geslaagd, ten gevolge van bepaalde *omstandigheden*, eene aan den bodem vreemde plant *vruchten te* doen dragen, men zal spoedig bemerken, dat men daarom dezelve toch niet geacclimateerd en genaturaliseerd heeft. Zoo dikwijls in *Nederland* de fabrijken gebloeid hebben, is het geweest ten gevolge van bijzondere oorzaken, van buiten werkende, of van tijdelijke omstandigheden; zoodra hielden de vervolgingen, om de godsdienst of om welke reden ook aangedaan, niet op; zoodra hadden de burgeroorlogen niet uitgewoed, of ook even spoedig zijn ook de gerefugiëerde fabrijken vervallen, ja soms geheel van den haar vreemden bodem verdwenen; wij zagen het reeds vroeger: »elles n'y étoient que réfugiées et non indigènes."

In *Frankrijk* daarentegen hadden de zaken eenen geheel andere loop; zoodra was niet het land tot eene aan hetzelve, gedurende de zestiende eeuw, ongekende rust gekomen; zoodra was niet door RICHELIEU, en later door MAZARIN, aan den teugelloozen overmoed van de *Fronde* paal en perk gesteld, of de fabrijken ontloken als van zelve, deels ten gevolge van groote binnenlandsche behoefte, deels ten gevolge van den overvloed van grondstoffen, lagen stand en verschillende

---

[1] In onze dagen zien wij nog hetzelfde; op het platteland, waar alleen bij ons hier en daar fabrijken bestaan kunnen, en in onze binnensteden, ontloopen de arbeiders hunne werkplaatsen, zoodra er maar eenig uitzigt voor hen bestaat, om, door arbeid op het veld, aan den kost te kunnen komen.

andere oorzaken. COLBERT behoefde slechts aan dezelve eene rigting te geven, en van heinde en verre vloeiden op zijne stem de handwerkers toe, zoodat hij al spoedig, gelijk wij vroeger gezien hebben, tot de overtuiging kwam, dat *Frankrijk* alle vreemde waren ontberen kon. Was het nu al deze overtuiging, die COLBERT tot maatregelen deed overgaan, welke voor de welvaart van *Frankrijk* zekerlijk nadeelig geweest zijn; heeft hij daardoor, zelfs bij de vreemden, de nijverheid in het aanwezen geroepen, en aanleiding gegeven tot de oprigting van fabrijken in goederen, welke *Frankrijk* tot dusverre bij uitsluiting leverde; zijn nu ook al in 1685 de Protestantsche werklieden bij duizenden het land ontvloden, het Fransche fabrijkwezen heeft zich desniettemin staande gehouden, en is, na den eersten schok te hebben doorgestaan, steeds meer en meer gestegen in omvang, bloei en voortreffelijkheid: »presque toutes les sortes de manufactures sont en *France*, »comme dans leur véritable patrie,” zeiden reeds de Fransche Economisten, nog geene eeuw nadat COLBERT ze daar had overgebragt, en wie in onze dagen het oog slaat op het industriële *Frankrijk*, zal allezins, ook na de omwenteling, die in het fabrijkwezen heeft plaats gegrepen, die uitspraak moeten beamen.

In ons Vaderland kwijnden de meeste fabrijken nog geene vijftig jaren na derzelver oprigting, en waren slechts door kunstmiddelen in het leven te behouden: »les Hollandois, »sans agriculture, parce qu’ils n’ont point de terres à cul»tiver, occupés à faire la banque et le commerce d’écono»mie de toute *l’Europe*, en possession de tout ce qu’il y a »de plus riche dans le commerce, ne pouvoient conserver »des manufactures qu’un moment. Ils adopteroient inutile»ment les maximes et les réglemens, qui soutiennent en »*France* les manufactures dans un état florissant, l’abon»dance du numéraire et les impôts sur les choses les plus né»cessaires à la vie, ne pouvoient leur permettre de conserver »des manufactures, que celles qu’exige l’entretien de leur »marine ou qui sont soutenues par la grande consommation

»intérieure[1]." Zoo waar is het, dat niet ieder land alproductief is: »l'industrie a des maximes générales qui conviennent à toutes les nations, et d'autres qui, au lieu d'être salutaires dans de certains pays, y seroient destructives"; gelijk de zeehandel van den *Rijn* eene hersenschim zal blijven, zoo zal ook *Nederland* geen land van fabrijken worden; noch door millioenen voor de nationale nijverheid beschikbaar te stellen, noch door industriescholen te openen, zal men de omstandigheden en de menschen dwingen en veranderen, en het is de lessen der geschiedenis miskennen, daaraan te willen vasthouden.

Het eigenaardige karakter van onzen Handel was buitendien eene voorname reden, waarom de nieuw opgerigte fabrijken hier op den duur niet konden bestaan, veel minder bloeijen. Wat toch was ons Vaderland destijds, zoo niet de algemeene markt en stapelplaats van *Europa*, waar men altijd het best en goedkoopst teregtkon, en dan ook steeds alle produkten, waren en koopmanschappen moesten voorhanden zijn [2]? Toen nu *Frankrijk*, ten voordeele van zijne eigen productie, den invoer van onze lakens en haring begon te bemoeijelijken; toen dien ten gevolge ook onze uitvoer verminderde, en wij behoefte begonnen te krijgen aan waren, die wij tot dusverre uit *Frankrijk* trokken, was dit op eene wereldmarkt als de onze, een gebrek, een gemis, dat zich ras levendig deed gevoelen, en waarin men op eene andere wijs moest trachten te voorzien; men begon alzoo zelf te fabriceren; de overkomst der Réfugiés maakte dit gemakkelijk, en zoo doende kon men, zoolang die belemmeringen aanhielden, en later de oorlog alle verkeer afbrak, zich van nagemaakte Fransche waren in *Holland*

---

[1] *Commerce de la Hollande*, 1, 334.

[2] Allerbelangrijkst is de beschrijving dier algemeene markt en der daarmede verbondene tweede hand, die wij bij GOGEL, *Mem. en Corresp.*, p. 73 tot 76, ontmoeten; voor een uittreksel of eene verkorte opgave is deze schoone plaats niet vatbaar.

voorzien. Zoolang nu die nieuwe fabrijken geene concurrenten op die markt ontmoeteden, ging het goed; men roeide met de riemen, die men had, en moest er wel genoegen mede nemen, zoo soms de kwaliteit aleens minder was, want de Réfugiés bragten wel hunne nijverheid mede, maar hunne grondstoffen, het water, dat zij voor hun fabrikaat bezigden, het luchtsgestel, dat veelal ook de voortreffelijkheid van hetzelve bevordert, waren niet te vervoeren; daarbij, men vergete het niet, zij kwamen niet als fabrikanten hier, zoo als COLBERT ze in der tijd naar *Frankrijk* gelokt had, maar als vlugtelingen, zonder werktuigen, beroofd van alles, naakt en bloot, en veelal uitgeput en ondermijnd door het afgrijsselijke lijden, dat zij, om hun leven te redden, hadden moeten doorstaan; men zoude zich dus bedriegen, zoo men de fabrijken van dien tijd zich voorstelt, als uitsluitend door Fransche handen gedreven; er zijn vele Réfugiés daarin gebruikt; bij voorkeur hebben zij hunne kinderen, betrekkingen, vrienden, land- en lotgenooten als leerlingen en werklieden aan- en opgenomen, maar van den beginne af hebben er ook Hollanders in gewerkt; wij hebben het vroeger gezien dat PIERRE BAILLE, JACOB CHAMOIX en JAQUES LAURES te *Amsterdam* met meisjes uit de weeshuizen hunne *points de Venise*, *points à la reine* en zijden stoffen hebben vervaardigd, en wel denkelijk is het, dat ook voor andere manufacturen in andere plaatsen insgelijks Hollandsche handen gebezigd zijn. Die verscheidenheid van arbeidende personen, van Hollanders, Franschen en andere vreemden welligt, van bekwame handwerkslieden en minder geschikte, dat wel een noodwendig gevolg zijn moest van den verleenden vrijdom van de gilden, van personen uit de eerste geslachten van het ridderlijke *Frankrijk*, in de weelde opgevoed, en van behoeftigen en trekkenden uit de Godshuizen en armgestichten, uit medelijden opgenomen, en daarom veelal ongeschikt of onwillig om te arbeiden, moest, uit den aard der zaak, van invloed

zijn op het fabrikaat; dan daar de Fransche havens gesloten waren, had men van daar geen' aanvoer, geene verscheidenheid in kwaliteit, en dien ten gevolge geene keus.

Maar zoodra was nu niet het verkeer hersteld, onze haring weder toegelaten, het vatgeld vrijgegeven, het Tarief, ten gevolge van het *Rijswijksche* Vredesverdrag, gearresteerd, in werking, of men zag den stroom zijn' ouden loop hernemen, en hetzij uit vooroordeel, hetzij om de meerdere voortreffelijkheid, hetzij om de mindere prijzen, hetzij uit mode of waarom dan ook, de handel vond er zijn voordeel bij, het vreemde fabrikaat te ontbieden, en van dat oogenblik was het gerefugiëerde fabrijkwezen als een visch op het drooge; men gaf de voorkeur aan het vreemde fabrikaat, daar het onze, bij gelijke voortreffelijkheid, ten gevolge der hooge loonen en zware belastingen, steeds hooger in prijs was, en bij lagere prijzen veelal zooveel minder in kwaliteit, dat het in beide gevallen de concurrentie niet kon uithouden; het welbegrepen eigen- en handelsbelang deed zich noch door vaderlandsliefde, noch door sympathie voor de vervolgde geloofsgenooten, meer in slaap wiegen; WILLEM III leefde niet meer. — »De gantsche wereld," zegt LUZAC, *Holl. Rijkdom*, IV, 268, coll. 401, »is eene marktplaats voor onze Kooplieden; te willen, dat zij zich tot de »Vaderlandsche Manufacturen of waren bepalen, is iets dat »regtstreeks aanloopt tegen de algemeene grondbeginselen, »naar welke zich onze Handel moet rigten; — een bijzonder mensch kan zich voor zijn eigen behoef tot de fabrij»ken van 't land bepalen, omdat hij meester is te dragen »wat hij wil; maar een Koopman moet zich schikken naar »de verkiezing zijner koopers, naar den trek, welke er in de »waren is, en naar de commissiën, welke hij krijgt, of »denkt te zullen krijgen [1]. Zoude men willen, dat een Am-

[1] Krachtig vinden wij dit ook aangetoond in REINIER VRIJAART's *Openhartige Brieven*, V, 55, waar wij onder andere lezen: »meent men, dat Kooplieden, »ter begunstiging van hunne landgenooten, de Fabrikeurs en Manufacturiers,

»sterdamsch Koopman de Noordsche of Aziatische volken »dwong, waren, die in *Holland* gemaakt zijn, te nemen, »wanneer dezelve van Italiaansche, Fransche en Engelsche »waren willen voorzien zijn?" dit, beweert de Schrijver, is niet te vergen, voordat onze fabrijken weder in prijs en kwaliteit den voorrang op den buitenlander herwonnen hebben, dien zij eertijds plagten te hebben; ja zoo zeer streed het beschermingsbeginsel van eigene fabrijken tegen ons algemeen handelsbegrip in die dagen, dat voor Hollandsche rekening de vreemde fabrijken dikwijls werkten, en zij door onze voorschotten alleen de opgegevene orders konden uitvoeren. »Daardoor," zoo eindigt LUZAC, »bekomen wij, hoewel wij »buitenslands laten werken, een voordeel in den Handel op »de buitenlanders zelve, van wier arbeid en koopgoede- »ren wij ons door voorkoopen en vooruitbetalingen mees- »ter maken, doch waardoor onze fabrijken nog meer te »gronde gaan; maar moet dan een verlies, hetwelk wij aan »den eenen kant lijden, tot reden strekken, om ons een »tweede verlies toe te brengen, in de plaats van de middelen te gebruiken, om een voordeel te bejagen?"

Eene andere oorzaak, waarom onze fabrijkmatige nijverheid slechts gedurende zoo korten tijd in eenen bloeijenden staat mogt verkeeren, meenen wij te vinden in de rigting, welke dezelve had genomen, en welke zich schier bij uitsluiting bepaalde tot voorwerpen van weelde: wij hebben het vroeger gezien, dat de Réfugiés het meest op de fabrikaadje van kostbare stoffen zich toelegden, althans dat de fabrijken in die waren eerst na hare overkomst hier te lande zijn opgerigt geworden; dit was een natuurlijk gevolg van de om-

---

»zouden afwijken van hunnen vasten regel en bestendige gewoonte, om, zon- »der onderscheid waar van daan de goederen komen en gemaakt worden, de »voorkeure te geven aan die, welke zij met het meeste voordeel en ten mees- »ten gerijve van hunne correspondenten kunnen slijten — —, is het dan nog »onbekend, dat de Koopman altijd heen wil, daar hij het goedkoopst mark- »ten kan?" — Men vergelijke daarmede den 42sten en volgende brieven.

standigheden; ten gevolge van de belemmering onzer betrekkingen met *Frankrijk*, legde men zich bij voorkeur toe, om het gemis van aanvoer van die waren te vervullen, welke wij van daar plagten te trekken, die wij voor onzen Handel behoefden, maar waarvan het binnenlandsche debiet betrekkelijk nog uiterst gering was; wij hebben vroeger de artikelen van onzen uitvoer opzettelijk beschouwd, en men zal zich toen hebben kunnen overtuigen, dat meer dan een derde van dien geheelen uitvoer, en zekerlijk de grootste helft derzelve, voor zooverre zij voorwerpen van fabrijkmatige nijverheid betrof, bestond uit stoffen en waren van weelde, althans waarvan het dagelijksch gebruik algemeen hier te lande nog niet was doorgedrongen. Want al was het ook al de tijd niet meer, dat: »Bestevaer en syn com»socy op de marckt quamen met hunne getaende linne »broecken, en diergelyke korte pytjes aen, al hadden zy »crediet en geloof genoegh [1]," toch was het antwoord juist van DE GOURVILLE op de vraag van DE LIONNE, waardoor de Hollanders zoo rijk waren? dat zij zulks door hunnen Handel, maar meer nog door hunne spaarzaamheid waren [2]. Al was ook die eeuw, zoo als een boetprediker van die dagen zegt, »door de welvarentheydt en voorspoedt seer »verre van de oude eenvoudigheydt en matigheydt verbas»tert: al vroeg men ook al, waer aan zal men een Hollan-

---

[1] *Huysmanspraetje voorgestelt tot onderrechtingh, hoe men sich in desen verwerden en murmurerigen toestand des tijdts behoorden te dragen; en met eenen om tot beter verstand des oorzaecks van den tegenwoordigen bedroefden toestand des tydts te komen*. Amst., 1672, 4°., p. 13.

[2] *Mémoires de* GOURVILLE, *depuis* 1642 *jusqu'en* 1698. PETITOT, LII, 404. In 1672 nog gaf dan ook Madame DE MAINTENON aan LODEWIJK XIV, den raad, zich er op toe te leggen de Fransche modes hier in te voeren, als zijnde het beste middel, om de Hollanders van hunne gestrenge zeden en deftigheid af te trekken. Zie LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlijke Historie van Holland*, IV, 628; het was alleen aan het stuiten der Fransche wapenen, dat men het te danken had, dat destijds de uitvoering van dezen verderfelijken raad werd voorgekomen, ib., 631.

»der bekennen? — al was het ook al soo verre gekomen, »dat geen koopmansschappen te groot, geen comparities te »veel, geen bruyloften en warsschoppen te breet, geen Sta- »ten te aensienelick, geen huysen en huysraet te kostelick, »geen kleederen te opsichtig en net, geen fatsoenen te vreemd »en nieuw, geen neeringen te besmettelyck en ergerlyck »konden zyn, of 't konde al onder de Christenen passe- »ren," toch was desniettemin de sobrieteit der Hollanders in het gewone dagelijksche leven zoo algemeen, dat zelfs de overkomende Franschen daardoor econoom werden [1], en, zoo als wij later, wanneer wij het Refuge en deszelfs invloed uit een ander oogpunt moeten beschouwen, zullen opmerken, die deugd overdreven, en haar daar door in een gebrek deden ontaarden [2].

En waar het zoo nog gesteld was, zoude dan ook het binnenlandsch debiet op zich zelf niet voldoende geweest zijn, de nieuw opgerigte fabrijken op den duur aan den gang te houden; de gebeurtenissen van 1688, die WILLEM III op den Engelschen troon bragten, hebben, het is waar, dit binnenlandsch debiet wel doen toenemen; het Hof van de Princesse-Royaal, weduwe van WILLEM II, het is uit de geschiedenis bekend, was beroemd om deszelfs pracht en luister [3]; bij het bezoek, dat die Vorstin in Junij, 1660, aan *Amsterdam* en *Haarlem* bragt, was zij verzeld van eene suite van 266 personen, die bij de vermogende burgers waren gebiljetteerd, en toen zij de ongemeen admirabele residentie-plaats van GABRIEL MARCELIS te *Overveen* bezocht, was het met 13 Carotsen, dat zij zich derwaarts be-

---

[1] *Le Commerce de la Hollande*, I, 295.

[2] *De Holl. Spectator*, XII, 62.

[3] Ook aan het Hof van FREDERIK HENDRIK in 1635 kende men Balletten: »tot veel opspraeks van de devote en de eenvoudige gemeente," en »on- »dancks de seer geldt spillende en de kostelijke Campaignes, dat geduy- »righ Vagevier voor de Finantiën van *Hollandt*," AITZEMA, II, 272; en later in 1638: »allerhande banquetten, danssen en carouzellen of represen- »tatiën te paerde van allerhande dwalende Ridders," ib., 535.

gaf[1]. WILLEM III was alzoo van zijne vroegste jeugd aan een groot en prachtig Hof gewoon geweest, en geen wonder dan ook, dat toen hem de Koninklijke kroon sierde, ook zijn Hof in glans en luister uitblonk; »mogelijk nooit," zoo lezen wij in de *Chronijk van Hoorn*, p. 258 en 259, »toen Koning WIL»LIAM op den 5[den] Februarij, 1691, twee jaren, nadat hij te »*Londen* gekroond was, voor de eerste maal binnen *'s Graven»hage* terugkwam, mogelijk nooit zag men aan het Hof van »eenigen Vorst meerder uitnemende heerlijkheid dan in de»zen tijd binnen het Vorstelijk *'s Gravenhage;* meer dan dertig »Prinsen, geen minder getal Veldoversten en Zeevoogden, vijf»tien Engelsche Hertogen en Graven, benevens vier en veer»tig Ambassadeurs van verscheidene Vorsten, waren daar »aanwezig, alle geschikt om den Koning te verwelkomen en »te feliciteren [2]." Deze pracht, waarin de zucht om het weelderige Hof van LODEWIJK XIV na te volgen, wel eenigzins doorstraalde, veroorzaakte, dat het gebruik van gouden, zilveren en zijden stoffen en andere dergelijke kostbare waren grooter is geweest ook binnen'slands, dan het geval zoude geweest zijn onder gewone omstandigheden; wij hebben het vroeger gezien, bij het ontbreken van fabrijken van gebloemde trijpen, *caffas*, deed Koning WILLEM toen zelf te *Haarlem* zijne inkoopen, en nam ze met zich naar *Engeland* mede, waar eerst na dien tijd dergelijke fabrijken werden opgerigt[3];

---

[1] *Holl. Mercurius* voor dat jaar, p. 113; een ander bewijs daarvan vind men in de beschrijving der »Princelijke Baelen en Festeynen," in den winter van 1671 in den *Haag* gegeven. — *Holl. Merc.*, pag. 9. Over het »seer »magnifijk Balet ghedanst by den Heer Prins van *Oraigne*" van den 3den Februarij, 1668, zie men AITZEMA, VI, 468; het festijn door WILLEM III, in Febr., 1672, gegeven, toen hij tot Kapitein-Generaal werd aangesteld, is door SYLVIUS, I, 189, bijzonder naauwkeurig beschreven.

[2] De namen dezer Vorstelijke personen komen voor bij PARS, in het *Aanhangsel* op zijne *Naamrol*, het *Panegyricum* van J. GRONOVIUS en de *Komst van Koning* WILLEM *in Holland*, door BIDLOO en ROMEYN DE HOOGHE.

[3] Men denke hier aan de fabrijken, door LATOUCHE en anderen in *Ierland* aangelegd. Zie MACCULLOCH, *Geograph. Dictionn.*, II, 42.

men kon zich alzoo nergens dan bij onze nieuwe fabrijken daarvan destijds voorzien, en vandaar haren bloei in die dagen. Dit heeft zoo voortgeduurd tot aan den dood van dien Vorst, en zelfs nog later tot aan den *Utrechtschen* Vrede; gedurende al dien tijd was ons Vaderland óf het slagveld, óf het Kabinet, waarop en waarin de belangen van *Europa* werden uitgemaakt en geregeld; het wemelde in ons land van krijgslieden van alle vanen, van diplomaten van alle kleuren [1], en deze schitterende stoet gaf aan onze fabrijken veel werk en goed geld; met de Vredesonderhandelingen te *Utrecht*, die volle 14 maanden duurden, en waarvan de berigten van die dagen ons eene levendige schilderij voorstellen, hield dit op, en van toen af was deze uitweg van onze fabrijken gestopt.

Het waren juist de behoeften van onzen toenmaligen Handel, de bijzondere geschiktheid der Réfugiés, en hunne bekwaamheid in het fabriceren van kostbare en dure waren, de politieke voorzigtigheid van onze gewestelijke en stedelijke besturen, welke geene oprigting gedoogden van fabrijken, waardoor de hier reeds bestaande zouden worden benadeeld; deze drie redenen te zamen genomen, welke de industrie der Réfugiés hoofdzakelijk bepaald en beperkt hebben tot het produceren van voorwerpen van weelde. Al die fabrijken dan ook, die geen voedsel vonden in den landaard, begonnen het eerst te kwijnen, en zijn langzamerhand geheel van onzen bodem verdwenen, terwijl diegenen daarentegen, die

---

[1] Zoowel in denkwijs als in kleeding; wil men van het laatste een bewijs, zoo zie men »de Lijst van de namen en qualiteiten van de Afgezan»ten tot den Generalen Vrede op het Congres te *Rijswijk*, met de woon»plaatsen en Leverijen van ieder in 't bijzonder," voorkomende in den *Europ. Mercurius* voor 1697, pag. 67 en volg., 344 en volg.; eene ambassade was toen nog eene zaak van belang; men herinnere zich, hetgeen vermeld wordt van D'ESTRADES, het hoofd der Fransche Gevolmagtigden tot den Vrede te *Nijmegen*, dat hij met eenen trein van 60 paarden derwaarts trok, terwijl zijn reistuig gevoerd werd op meer dan 100 karren. *Holl. Merc.* voor Julij, 1676, pag. 127.

zich eigenlijk hier niet gerefugiëerd hadden, hier reeds bestonden, doch die door de Réfugiés haar fabrikaat hadden leeren verbeteren, en tot eenen hoogeren trap van volkomenheid opgevoerd hadden, zoo als de Leydsche fabrijken, de leêrlooijerijen, de suikerraffinaderijen en dergelijke, niet alleen de concurrentie hebben kunnen doorstaan, maar hier en daar nog blijken dragen van de wijzigingen en verbeteringen, door de Réfugiés in hun fabrikaat aangebragt. »De »Amsterdamsche geraffineerde boraxfabrijken," lezen wij in het *Utrechtsche Tijdschrift* voor 1839, pag. 142, »handha»ven, wegens de volmaaktheid in het zuiveren, nog steeds »derzelver vermaardheid; de kamferfabrijken, hoezeer zij in »die, welke in *Frankrijk* gevestigd zijn, eene groote mede»dinging ontmoeten, houden nog steeds den roem staande, »dat haar fabrikaat de meestmogelijke voortreffelijkheid be»zit; de loodwitfabrijken van *Rotterdam*, *Schiedam*, *Dord»recht*, *Utrecht*, *Monnikendam*, *Wormerveer*, enz., zijn steeds »vermaard, en, in weêrwil der vorderingen, welke *Frank»rijk* in dit gedeelte der nijverheid gemaakt heeft, is men »aldaar nogtans aanhoudend genoodzaakt, het loodwit, »dat men daar vervaardigt, onder den naam van *Hollandsch »loodwit* te verkoopen. Men omkleedt hetzelve daartoe met »het papier, dat men van ons ontbiedt, terwijl men boven»dien nog eene aanzienlijke hoeveelheid loodwit uit *Holland* »komen laat; de Nederlandsche lakmoes, waarvoor *Utrecht* »eenen bijzonderen roem verworven had, is nog niet over»troffen, ja men tracht buiten'slands vruchteloos Hollandsch »blaauwsel te doen vervaardigen, en nog wordt het vermaar»de vermillioen, dat men naar alle werelddeelen verzendt, »en tot welks vervaardiging men overal onophoudelijk »vergeefsche pogingen aanwendt, te *Amsterdam* gemaakt." Daarentegen zijn de zijdenfabrijken te niet gegaan, en komt nu het *velours d'Utrecht*, zoo als wij zagen, uit *Amiens*[1].

---

[1] Men vindt deze bijzonderheden vermeld in het *Utrechtsch Tijdschrift* voor

Hebben wij vroeger gezien, dat het voorhanden zijn van aanzienlijke kapitalen de oprigting van fabrijken in kostbare waren bevorderd heeft, het beginsel van crediet geven, dat van deze ruimte van geld een gevolg was, heeft niet minder bijgedragen, om die nieuwe nijverheid schier uitsluitend tot voorwerpen van weelde te bepalen. Zonder dit stelsel van crediet geven, is alle fabrikaadje en handel in zijden en dergelijke waren schier onmogelijk, daar zij niet dan op lange termijnen kunnen verkocht worden, en derhalve aanzienlijke kapitalen vereischen; hierdoor alleen kunnen zij zich in ruimte voorzien van de haar benoodigde grondstoffen. De geldmarkt vond er evenzeer haar voordeel bij, dan bepaalde zich niet tot credieten aan inlandsche fabrijken, of op inlandsch gefabriceerde stoffen; voor haar zijn vaderland en geloof woorden zonder zin, roependen in de woestijn; de zijden stoffen uit *Piemont*, *Italië* en *Frankrijk* konden dan ook evenzeer op de Amsterdamsche Beurs een tweejarig crediet verwerven, en dit werkte later voor onze inlandsche fabrijken, bij het verhoogen harer prijzen, krachtig mede, om haren ondergang te verhaasten [1].

Was voor sommige fabrijken alzoo ons Vaderland een voor derzelver aanvankelijken bloei gunstige bodem, juist om het crediet, een gevolg der groote kapitalen, alhier voorhanden; was, naar het gevoelen van sommigen, gelijk wij vroeger gezien hebben, die vermeerderde toevloed van contanten daarentegen de voorname aanleiding tot den val der nationale welvaart, zoo komt men, onzes inziens, wanneer men de geschiedenis raadpleegt, tot de overtuiging, dat geene fabrijken in ons land te huis behooren; wij kunnen het dan

---

1839, pag. 142 en 143. — Met 100 pCt. ingaande regten gaan toch nog Hollandsche blaauwsels naar *Groot-Brittanje*, en dat alleen om de erkende superioriteit, welke zij behouden hebben; dit getuigde GOGEL in 1820, en de Oud-Minister van Financiën kon het beoordeelen, daar hij, zoo als men weet, destijds daarvan eene fabrijk had. *Memoriën en Correspondentiën*, 328.

[1] *Les Intérêts des Nations de l'Europe*, II, p. 10—12.

ook KEUCHENIUS wel toegeven, als hij in de *Nationale Balans*, p. 63, zegt: »dat fabrijken maar in schrale landen »kunnen bloeijen, en dat derzelver werklieden, zoodra zij »uit den handel en landbouw meer voordeelen kunnen trek- »ken, of hooger dagloonen verdienen, verloopen. Niet alleen »dat onze steden, *Amsterdam*, *Haarlem*, *Leiden* en *Delft*, hier- »van de overtuigendste blijken geven; maar zelfs de *Meijerij* »van *den Bosch* levert hiervan een duidelijk bewijs op; voor »50 jaren had men op een aantal dorpen aldaar nog eene »menigte weverijen, maar zoodra na den Vrede van 1748 »de landbouw met meer voordeel en gerustheid kon wor- »den behartigd, zijn de meesten, vooral de linnenweverijen, »verdwenen, uitgenomen op eenige dorpen, in welke men »de fabrijken uit bovengemelde steden verplaatst heeft[1],

[1] Zoo als de bonten-lijnwadenfabrijk uit *Haarlem*, welker bonten en linnens desniettegenstaande nog altijd onder den naam van *Haarlemmer bokl-linnens* en *bonten* verkocht worden. DE KONING, *Tafereel van Haarlem*, IV, 228. Dit verplaatsen der fabrijken van uit de steden naar het platteland dagteekent voor het overige ook reeds van vroegere dagen; zoo zien wij uit de vroeger reeds aangehaalde M. S. *Faicten en Positiven, getrocken en gecolligeert uit d'advisen, soo bij de Leden van haer Ed. Gr. Mog. Vergaderinge, als bij de Ed. Mog. Heeren Gecommitteerden ter Collegiën van d'admiraliteyten uitgebracht, om op de relevantie en de waerheyt van dien naeder geinquireert te werden*, welke, blijkens het opschrift, »voor den Heer Raadpensionaris" in 1663 gediend hebben, dat onder de oorzaken van dit verval onder andere ook geposeerd worden: 4°. »dat sommige plaetsen daer voor den oor- »loch de fabrycquen syn geweest, deselve fabrycquen alsnu wederom heb- »ben gerheccupereert." 6°. »dat het Landt (dat is hier *Holland*) wordt ver- »vult en de inlandtsche draperye bedurven door het inbrengen en vertieren »van meenichte van manufacturen en laeckenen van *Engelandt*, *Schotlandt*, »*Ijrlandt*, *Verviers*, *Tilburgh*, *Eupen*, *Limburch*, *Luyck*, *Munster*, *Osenbrugge*, *Silesiën*, *Pomeren*, *Gulyck*, *Waert*, *Gasten*, *Avelen*, *Eyndhoven*, ende voorts uit »allerhande laeckenen gemaeckt ten platten lande, onder het *district van* »*Generaliteyt* resorteerende." 9°. »dat de uytlandtsche manufacturen voor veel »minder prijs als de inlandtsche connen werden gemaeckt." 10°. »dat daer- »door wert veroorsaeckt, dat de Coopluyden hier van daen wolle senden »nae *Vrieslant*, deselve aldaer laeten verwercken, en dan de laeckenen »daervan gemaeckt met een Vries loot terugge becomen om te bereyden, »en bereydt synde, voor Vriessche in *Vrieslandt* werden vercoft." 11°. »dat

»en aldaar nog niet, zonder hulp van buitenlanders, gaande »houdt. Want fabrijken kunnen onder eene groote welvaart »en duurte niet bloeijen, en wij zien, dat zij het land ver»laten, alwaar het voor hen te duur is om te bestaan, »en naar andere landen gaan, waar men hen met minder »kosten kan onderhouden." Nevens de eigendommelijke gesteldheid van onzen handel, was derhalve ook de landbouw, vooral toen men zich daarop meer begon toe te leggen, voor het fabrijkwezen nadeelig: »'t schijnt," zegt METELERKAMP in den *Toestand van Nederland*, I, 94, »dat de »menschen in het algemeen het arbeiden in fabrijken en »trafijken, als hunne laatste toevlugt, om aan een be»staan te komen, aanzien. De meeste handwerken worden »dan ook doorgaans gevonden in zulke landstreken, welke, »door de natuur van den bodem, niet voor den landbouw, »of door de ligging, niet voor den handel geschikt zijn."

Die ongeschiktheid van ons land voor fabrijkmatige nijverheid openbaarde zich bij verschillende gelegenheden; toen in 1720 de gouden en zilveren passementen- en draadfabrijken, door bijzondere omstandigheden, veel werk bekwamen, zoo als wij zagen, had het hooge loon, dat men dit volk geven moest, ten gevolge, dat zij van de 6 dagen in de week er maar 3 wilden werken, terwijl zij de andere 3 liepen te rinkelrooijen: »de meesters," zoo lezen wij,

---

»oock gelycke versendinge geschiedt naer *Tilburch*, *Eyndhoven*, *Verviers*, *Lim»burch*, *Wesel*, *Orsoy*, *Campen*, *Deventer*, *Swol*, en de laeckenen aldaer gemaeckt, »voor Hollandtsche werden gedebiteert." 12°. »dat de Silesische voor In»landtsche werden vercoft." 13°. »dat oock de Engelsche, Schotsche en »Yrsche laeckenen, door ordre van onse Coopluyden, werden gemaeckt op »ende nae de Hollandtsche fabrycque en voor Hollandtsche gedebiteert. »Dat verscheyde luyden haer met de draperye generende, hier van daen »nae *Yrlandt*, *Luyck* en andere gewesten vertrecken, de draperye met haere »fabrycque aldaer stabiliéren, en haere manufacturen alsdan hier te lande »oversenden. En dat de kerssayen, waervan de fabrycquen van dese lan»den syn gecomen, in *Engeland* naergebootst en in groote mennichte van »daer hier te lande werden overgesonden."

»moesten de knechts bidden om te werken," en van toen af was alle tucht en gezag onder dit volk verloren; de commissiën konden niet op haren tijd worden afgeleverd, en zoo ging deze aanzienlijke tak te loor, omdat men niet wilde werken; zelfs het lokaas van geld, ja veel geld te verdienen, was voor de Hollanders van die dagen geen prikkel om te werken; tot hunne verontschuldiging zoude men kunnen aanmerken, dat het was in 1720, toen de Actiehandel over *Europa* woedde.

Het waren dan ook, naar ons gevoelen, deze oorzaken, en wel bepaaldelijk 1°., dat onze fabrijken aan den landaard vreemd en daar slechts geréfugiëerd zijn gebleven; 2°., dat zij op onze markt op geene voortdurende bescherming voor haar eigen fabrikaat konden rekenen; 3°., eindelijk, dat zij juist door de bijzondere soort van waren, welke zij voortbragten, minder debiet binnen'slands vonden, welke hoofdzakelijk belet hebben, dat de fabrijkmatige nijverheid, welke óf door, óf ten gevolge der overkomst der Fransche geréfugiëerden, hier te lande ontstaan en bevorderd is, zich op den duur heeft kunnen staande houden. Zij ondervond ja den invloed van het verval van den handel; zij leed door de magtige mededinging der vreemden; zij zoude waarschijnlijk, zoo men die mededinging eerst der Fransche, of der gelijktijdig met het Refuge elders opgerigte fabrijken, later der Indische manufacturen, had kunnen voorkomen, zoo men den handel als de zenuw van den Staat was blijven beschouwen, en niet gedwongen was geweest, hem de lasten des oorlogs op te leggen, zij zoude dan langer welligt zich hebben staande gehouden, doch daarom het lot, dat haar wachtte, niet ontgaan zijn; zij bragt bij haar ontstaan de zaden van haren ondergang mede; zij leed aan te menigvuldige radicale gebreken, dan dat zij zelfs op onzen herbergzamen en gastvrijen bodem zich kon acclimateren; zij was eene wangeboorte, en bleef in *Nederland* eene vreemde; daardoor openbaarden zich de teekenen van verval zoo spoedig, was de achteruitgang zoo snel en de ondergang zoo volkomen.

En zulks ondanks zoo vele aangewende pogingen, om de rampen, die het fabrijkwezen bedreigden, te voorkomen, en den slag zoo veel mogelijk af te wenden; men kent de geschiedenis der eerste jaren na den Vrede van *Aken* in 1748; men weet, dat in 1749 en later men de handen aan het werk sloeg, om de weverijen, en in het bijzonder de zijdenweverijen, op te beuren [1]; dat de fabrijken stoutweg, dan te vergeefs, het verbod der vreemde zijden stoffen durfden vorderen; dat WILLEM IV, door den edelsten zin voor 's lands welzijn bezield, zijn voorbeeld en dat van zijn Hof, om geene dan inlandsche stoffen te gebruiken, aan regenten en ambtenaren ter navolging voorstelde [2]; men sla de Resolutiën na van Hunne Hoog Mogenden de Heeren Staten-Generaal, van 27 Augustus, 1751 en volg., waarbij ook een naauwkeurig en gedetailleerd onderzoek werd voorgesteld, om te ontdekken, welke redressen zouden kunnen worden gemaakt tot verbetering, versterking, recuperatie en extensie van den vorigen bloei onzer manufacturen; dan al wat men goeds daaruit meende te mogen verwachten, werd door den spoedig opgevolgden dood van WILLEM IV verijdeld, en hetzij dat het niet in de staatkunde der Vrouwe Gouvernante viel, zijne gevoelens daaromtrent te omhelzen, hetzij dat zij niet bij magte was, die te doen aannemen, althans men zag er geene vruchten van [3]. »Men was," zegt BILDERDIJK, XII, 21,

---

[1] De Publicatie, tot betere handhaving der binnenlandsche fabrijken, van 26 Julij, 1749, vindt men onder andere in de *Nederl. Jaarb.* voor dat jaar, pag. 706. *Gr. Pl. B.* VII, 1624. Dezelve werd vernieuwd op den 16den Augustus, 1753, *Jaarb.*, pag. 791.

[2] De inzigten van dien Vorst zijn echter ook verschillend beoordeeld; men zie deswege de geestige conversatie in den 28sten en 29sten van REINIER VRYAART's *Openhartige Brieven*, I.

[3] De Gecommitteerden uit de respective Collegiën ter Admiraliteit zeggen in hunne *Missive* en *Memorie* van 5 en 6 October, *rakende den Ophef van de Middelen te water* (*Zaken van Staat en Oorlog*, bij ALLART, VIII, 189): »ofschoon dit geheele werk met zoo veel moeite, tijd en arbeid zoo verre was gebragt, dat »daar niets aan scheen te ontbreken, dan de Sanctie der Bondgenooten

»aan *Engeland* verkleefd geraakt, dat aan onzen koophan-»del en zeevaart wetten stelde; men liep aan deszelfs lei-»band; men verloor zijn eigen zelfstandigheid; de Staat had »als mogendheid en in betrekking tot *Europa* beschouwd, »alle aanzien verloren; men had in het buitenland geen »wil meer, evenmin als eenig gevoel van eigen kracht of »waarde;" zoo waren, in eene groote vijftig jaren, de zaken veranderd, sedert wij aan WILLEM DEN DERDEN eene kroon hadden weten te geven, en tegelijk het paard van *Troje* in onze wallen hadden ingehaald; de natie was eenmaal met den Engelschen geest doortrokken, en niet zonder grond mogt de commentateur van het bekende gedicht van ANTONIDES VAN DER GOES aan JOACHIM OUDAAN, *over den Oorsprong van 's Lands ongevallen*, als tegenhanger daarop er dit bijvoegen: »wij vloeken en razen nu tegen de Engel-»schen (het was tijdens den Amerikaanschen oorlog), maar »wij volgen de razende buitensporigheden van die natie; »wij stellen hunne geschriften verre boven de onze; wij »liefkozen hunne preken en volgen die na. De Mennonisten

»(nam. op het Advijs van 19 December, 1754), zoo was hetzelve nogthans »blijven liggen, zonder dat er eenige vestigia voorhanden waren, dat het-»zelve met eenige opgevolgde deliberatiën was vereerd geworden, even alsof »aan het voorsz. werk in het geheel niet was gedacht. Het werk der Con-»voyen en Licenten is diensvolgens gebleven op den voet, waarop het te »voren was, met alle de exceptiën, additiën en veranderingen, die daarom-»trent, sedert het Plakaat van 31 Julij, 1725, hebben moeten gemaakt wor-»den. De staat van de middelen te water is dan ook dermate gecompli-»queerd, duister en difficiel aan de executie, dat een totale reform daar-»van ten hoogste is te wenschen." Bijna zestig jaren zijn er sedert overheen-gegaan; de wensch van Gecommitteerden behoort nog onder de *pia vota*, en onze wetgeving is, door eene opeenstapeling van complicatiën, duister-nissen en difficulteiten, een chaos geworden, waarvan de tijd leeren zal, wat er van worden moet. Men denke hier aan het oordeel van GOGEL over onze handelswetgeving, *Memoriën* en *Corresp.*, 297: »wetten, formali-»teiten zonder einde, Ambtenaren, die ze niet verstaan, geplaagde men-»schen, verval van handel en een leêge schatkist."

»vooral zijn vol van den Engelschen smaak; maar *quod caput est*, hetgeen den knoop toehaalt, wij beroeren het gemeenebest op zijn Engelsch; wij presenteren requesten op »zijn Engelsch; wij zoeken op zijn Engelsch regenten van »het kussen af te dringen, en den Stadhouder den voet te »ligten; het gewoel van een' hoop vuilaartigen zoeken wij, »op zijn Engelsch, voor de stem des volks te doen door»gaan, en op zijn Engelsch is het volk souverein."[1] Men ziet het, sedert de vereeniging der huizen van *Engeland* en *Oranje* was er onder de oranjebloemen ook menige distel welig in den Hollandschen tuin opgeschoten.

Toen nu alle hoop vervlogen was, om van de zijde van het landsbestuur eenige ondersteuning of voorziening te erlangen in den ongunstigen toestand der fabrijken, sloegen de Stedelijke Besturen zelve de handen aan het werk; te *Haarlem* stonden Burgemeesteren, op rekwest van fabrikanten van sommige inlandsche stoffen, vrijstelling van het smalweversgild toe, in het belang hunner onderneming, zoo het heette, terwijl zij, uit hetzelfde beginsel waarschijnlijk, tot instandhouding der gilden medewerkten; den Regenten der verschillende Godshuizen werd gelast, hunne gealimenteerden te kleeden met de stoffen, die aldaar gefabriceerd werden [2], terwijl gelijktijdig met deze bemoeijingen van het

[1] R. Vryaart's *Openh. Brieven*, IV, 85.

[2] In *Groningen* en *Ommelanden* gaven de Staten reeds in 1686, zoo als wij gezien hebben, aan de gereformeerde vlugtelingen uit *Frankrijk* de verzekering, van alle militie te paard en te voet, in repartitie der provincie staande, in de door hen gefabriceerde stoffen te kleeden; bij het ontbreken van bescheiden omtrent de oprigting van fabrijken aldaar, is het niet na te gaan, in hoeverre die belofte al dan niet heeft kunnen vervuld worden. In 1690 nam men ook in *Holland*, op voorstel van *Leiden*, op 30 September, het besluit, om de krijgsmagt van den Staat, voor zooverre zij op het aandeel dezer provincie ter betaling stond, voor het toekomende te kleeden met stoffen, in de provincie gemaakt. Dit besluit werd echter niet nagekomen, evenmin als de voorslag van de Regering van *Rotterdam*, ter Vergadering van *Holland* in 1698 ingediend, of niet de Regenten, ter

bestuur, en met deszelfs goedkeuring, door de Overlieden der verschillende belanghebbende Gilden premiën werden uitgeloofd, zoo tot verbetering van hun fabrikaat, als tot aanmoediging der spinnerij van inlandsche saai, wol, alsmede van die der katoen. Ook de uitvinding van nieuwe stoffen, op eene bepaalde wijze bewerkt, was opzettelijk het onderwerp eener prijsuitloving; dan noch van het eene, noch van het andere waren de resultaten zoo voldoende, als men die gewenscht had; de bekrooning of toekenning der premiën, wegens de spinnerij, gaf alleen aanleiding tot de oprigting eener wolle- en saaispinnerij, waartoe de stad het lokaal verleende en tot eene saaihal deed inrigten, terwijl ook de gereedschappen door haar werden bezorgd; de onderneming was echter niet anders dan eene proefneming, daar het geheele kapitaal, daartoe bijeengebragt, niet meer bedroeg dan *f* 12,500 [1].

Bescherming werd de algemeene leus: de geleerde genootschappen, die omstreeks dien zelfden tijd verrezen, toen er weinig ware geleerdheid meer in *Nederland* was, trokken zich alras de zaak van handel en fabrijkwezen aan; de *Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen* te *Haarlem*, in 1752 opge-

bevordering der inlandsche manufacturen, zich behoorden te verbinden, om de ingezetenen voor te gaan in het dragen van binnen'slands gemaakte stoffen, althans wollen kleederen, hoeden en kousen, en of niet althans de Diaconiën zouden verpligt worden, hare bestedelingen met inlandsche stoffen te kleeden. De voorslag werd gemaakt commissoriaal, en bleef derhalve steken. *Bijv. en Aanm. op* WAG., XVII, 11; later echter, bij Resolutiën van 17 Febr., 1706, 26 Oct., 1709, 15 Dec., 1734, kreeg deze zaak in *Holland* en *Westvriesland*, wat de militie betrof, haar beslag. Het voorbeeld, door *Haarlem* gegeven, DE KONING, *Tafereel*, II, 279, omtrent de Godshuizen, schijnt ook te *Leiden*, *Delft* en *Gouda* nagevolgd te zijn. In laatstgemelde plaats echter vindt men, dat alreeds in 1721 daartoe een besluit genomen was; DE LANGE VAN WYNGAARDEN, *Geschiedenis en Beschrijving van der Goude*, II, 366.

[1] DE KONING, *Tafereel*, II, 278—286; *Nederl. Jaarb.*, 1755, pag. 570, 910; 1756, pag. 582, 731, 876.

rigt, beschouwde het als eene hoofdwet harer instelling, »alles noestig op te zamelen, wat maar eenigzins kon strekken »tot verbetering of sieraad van dit volk, en alles na te sporen, »wat de welvaart van dit gemeenebest, zoowel van binnen als »van buiten, betrof;" vandaar de rigting, die zij van den beginne af aannam [1]; vandaar zoo vele geschriften, op haar voetspoor, ter opbeuring van ons vervallen handel- en fabrijkwezen in ons Vaderland uitgekomen [2]; vandaar later de prijsvraag, door die zelfde Maatschappij uitgeschreven: »welke is de grond van *Hollands* koophandel, van zijnen »aanwas en bloei? welke oorzaken en toevallen hebben dien »tot heden aan veranderingen en verval blootgesteld? welke »middelen zijn best geschikt en gemakkelijkst te vinden, »om denzelven in zijne tegenwoordige gesteldheid te be»waren, zijne verbetering te bevorderen, en den hoogsten »trap van volkomenheid te doen bereiken?" Men weet, dat drie Verhandelingen, van VAN DEN HEUVEL, ROGGE en ZILLESEN, bekroond werden, en in 1775 zijn uitgegeven; men weet, dat dit twee jaren later, bij gelegenheid van het 25 jarig jubelfeest dier Maatschappij, aanleiding gaf tot op-

---

[1] Men weet, dat de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te *Haarlem*, toen in 1769 het Genootschap van Proefondervindelijke Wijsbegeerte te *Rotterdam* was opgerigt, zich bij de Staten van *Holland* vervoegde, met verzoek, dat noch aan die van *Rotterdam*, noch aan eenige anderen, octrooi van dien aard zou worden gegeven, ten einde de regten harer Maatschappij daardoor niet te verkorten, voor haar zelve die bescherming niet mogt verwerven; de Staten van *Holland*, beide partijen gehoord hebbende, waren van oordeel, dat het Genootschap te *Rotterdam* niet van zulk eenen nadeeligen invloed voor de Hollandsche Maatschappij te *Haarlem* zoude zijn, en verleenden het octrooi, doch niet dan onder voorbehoud, dat hetzelve niet tot nadeel zoude strekken van de Maatschappij van *Haarlem;* DE KONING, *Tafereel van Haarlem*, III, 25.

[2] Wij noemen daarvan alleen de volgende: *Hollands algemeene bloei of ruïne, door het al of niet gebruiken van eigen manufacturen*, enz. bij HONCOOP, te *Leiden*, waarvan de eerste uitgave in 1754, de tweede in 1777 uitkwam; *Nederlands vernieuwde welvaart door 't herstel der manufacturen en de middelen daartoe aangewezen*, *Leiden*, 1797, hoewel geschreven in 1756, blijkens het voorberigt.

rigting van den *Oeconomischen Tak* dier Maatschappij, alléén geschikt tot regtstreeksche bevordering der welvaart van ons land, van den Koophandel, Land- en Akkerbouw, Handwerken en Visscherijen; de razernij, om op die wijze regtstreeks de welvaart te bevorderen, had alle plaatsen in ons Vaderland aangegrepen [1], ja zelfs zich tot de Oostersche volkplantingen van den Staat overgeplant. Het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, in 1778 opgerigt, meende mede in de bevordering van het fabrijkwezen hare taak te zien, en vandaar deszelfs eerste prijsvraag: »hoe »zoude men de fabrijken en trafijken, welke in *ons land*, »en bijzonder in de provincie van *Utrecht*, zijn, best kun»nen inrigten tot algemeen voordeel, en om, door dezel»ve, aan eene menigte van menschen, in onderscheidene »Staten, eene bekwame kostwinning te bezorgen, en be»paaldelijk aan zulken, die geene zoogenaamde ambachten »geleerd hebben, of, op verscheidene tijden, zonder kost»winning zijn? Mitsgaders, welke nieuwe fabrijken zouden, »te zelfden einde, met eene verwachting van een' goeden uit»slag, kunnen opgerigt worden?" hetgeen twee antwoorden

---

[1] Uit dien tijd, Maart, 1777, was ook de *Nederlandsche Maatschappij van Reederij en Koophandel* van *Hoorn;* daar ter stede namelijk had CORNELIS RIS, predikant bij de Mennoniten, in dat jaar een *Ontwerp ter proeve* uitgegeven, *ter oprigting cener Vaderlandsche Maatschappij van Reederij en Koophandel, ter liefde van het Gemeenebest, ten einde, om de armoede, was het mogelijk, te verminderen en voor te komen; de oude Vaderlandsche naarstigheid te doen herleven, het schoolwezen te verbeteren, de kinderen der armen in tucht en goede zeden op te leiden en dergelijke,* hetgeen zoo algemeen werd toegejuicht, dat het ras in een Ontwerp van uitvoering werd veranderd. De reederceêl der Maatschappij, dien ten gevolge opgerigt, was gedagteekend van den eersten Maart, 1777; wat er door die Maatschappij verrigt is, zien wij uit de twee vervolgen op het *Ontwerp ter proeve*, tot *Berigt van den tegenwoordigen staat en van de naaste oogmerken der Vaderl. M.*, beide nog in dat zelfde jaar bij TJALLINGIUS uitgekomen, en uit het *Algemeen Bericht*, enz. van 1779. Uit het *Staatkundig onderzoek van de ware grondbeginselen, doeleinden en nuttigheden der Vaderl. Maatschappij*, in 1781 uitgegeven, zien wij, dat deze inrigting toen reeds aan het kwijnen was.

uitlokte, van VAN HEUKELOM en KOOPMAN, bekroond met goud en zilver, in April, 1779, en waarvan het eerste ingezonden was onder de spreuk:

»Fabrijken in een Land
»Doen de armoede aan een zij,
»En heffen uit dien stand
»Den bloei der Burgerij."

eene spreuk, waarvan de absolute waarheid aan bedenkinkingen onderhevig is, en die zekerlijk niet door de ondervinding der laatste 50 jaren in ons Vaderland was gestaafd geworden.

Dan al deze pogingen waren niet in staat het verval tegen te gaan, of den achteruitgang van het fabrijkwezen te stuiten, veelmin vermogend hetzelve weder op te heffen; men had thans de gevolgen te ondergaan van omstandigheden, waartoe men, zijns ondanks, was gedwongen geworden, gevolgen, die uit den aard der zaak niet te ontgaan waren, doch daarom niet minder ongelukkig, en die aan het Vaderland een onberekenbaar nadeel hebben toegebragt; men had echter zich zelven daarvan een groot deel te wijten; men had de omstandigheden verkeerd beoordeeld; de uitgestrekte plannen van COLBERT, met betrekking tot de manufacturen voor *Frankrijk* misschien doelmatig, op ons kleine land onbepaald toegepast; beginselen en algemeene wetten miskend; later zelfs, toen men eenigzins de begane fouten begon in te zien, den handel daarvan den last willen opleggen [1], zonder te bedenken, dat men daardoor denzelven tevens benadeelde, en er den ondergang der fabrijken door verhaastte, die niet door binnenlandsch debiet konden bestaan, maar alleen in den, hoewel kwijnenden, echter nog uitgestrekten handel zich het middel ge-

[1] De vrees, »dat het soude te swaren last geven ende diversie in den koop»handel causeren," welke in 1634 nog »het sterckste argument" was tegen de destijds geprojecteerde *Compagnie van Assurantie*, werd in die dagen niet meer geteld. AITZEMA, I, 812—19, 1012, II, 144, 595, 616.

opend konden vinden, om haren lijdenden toestand dragelijk te maken, en haar aanwezen op dezen haar vreemden bodem te rekken.

De Liberale Gift van 1747 was, zoo als men weet, met geestdrift in *Holland*, en, op deszelfs voorbeeld, in de overige gewesten, in de *Generaliteit* en zelfs in de overzeesche bezittingen van den Staat opgebragt geworden; de pachterijen waren in het volgende jaar afgeschaft geworden, en 's Lands Staten hadden het vóór bijna twee eeuwen gebruikelijke middel van invordering, de collecte, wederom ingevoerd; door het buitengewone middel, ter *ondersteuning* van 's Lands kas aangewend, en ten gevolge dat de collecte zoo veel meer opbragt, was veel geld ingekomen; ofschoon geenerlei belofte van afschaffing en vermindering van lasten, bij het uitschrijven der Liberale Gift, was gedaan, en zulks, uit den aard der zaak, om den oorlog, ook niet had kunnen worden toegezegd, ging men er, na den Vrede van *Aken*, straks toe over; de fabrijken deelden niet het minst in de verligting, daardoor aangebragt; men vindt de lijst van die verminderingen en ontheffingen bij KLUIT, in zijn *Hollands Rijkdom*, IV, p. 388 tot 397, medegedeeld; dan alles te vergeefs; »de nieuw aangelegde fabrijken", zoo lezen wij in *de Post van den Nederrijn*, I, 73, »zien wij reeds »bij hare geboorte den geest geven, dewijl, óf hare stoffaadje »óf de prijs derzelve, zoo voldoende niet is als die der »vreemden; en dewijl het eigenbelang het eerst in aanmer»king komt, zoo bedient zich ieder van hetgeen hem het »profijtelijkst toeschijnt, hetzij dan vreemd of inlandsch; »wat helpt het beloven van premiën aan uitvinders van »nuttige zaken, of aan hen, die de vreemde manufacturen »het best weten na te maken, indien de ingezetenen zich van »dezelve niet bedienen?" en mogt men deze bron mistrouwen, wie de moeite nemen wil, de geschriften der tegenpartij en de getuigenissen der fabrikanten na te gaan, zal zich kunnen overtuigen, dat hand over hand het kwijnende

werkvolk hier verminderde en verarmde, en eene slappe nering de beste pogingen verijdelde, terwijl de stervende fabrijken met eenen wissen dood bedreigd werden. [1]

Het gebrek aan werk ging daarbij tevens nog gepaard met den uitvoer van werkgereedschappen, tot de fabrijken behoorende [2]; toen KOUWENHOVEN te *Haarlem*, een bekwaam werktuigkundige, die gereedschappen tot het fabriceren van gouden, zilveren en zijden stoffen vervaardigde, door zijne meesters ontslagen werd, verzocht hij een klein jaargeld om te leven; hij gaf hun waarschijnlijk kennis van de vooruitzigten, die hij buiten'slands zich geopend zag; de Raad van *Haarlem* zag het belang in, zulk eenen man te behouden; dan de fabrikanten konden er niet toe besluiten, om hem zijn verzoek toe te staan; KOUWENHOVEN nam dus het aanbod van de VAN DER LEYE's te *Crefeld* aan, en de nieuwe fabrijken van dien aard, te *Crefeld* opgerigt, werden des te gevaarlijker mededingers voor de Haarlemmer-, daar de stoffen, door lagen prijs van levensmiddelen en arbeidsloonen, ook lager konden geleverd worden, hoewel hare kwaliteit toch iets minder bleef [3]. Om dit te beletten, heeft men later door Plakaten zoowel den uitvoer van gereedschappen, als de werving van handwerkslieden voor vreemde landen getracht te beletten; de Plakaten van 26 Julij, 1749, en van 16 Augustus, 1753, interdiceren en verbieden allen

---

[1] VAN HEUKELOM, *Over de fabrijken in ons land*, pag. 20.

[2] De bewijzen daarvan vindt men in de plakaten, resolutiën, publicatiën en waarschuwingen, die voorkomen in het *Gr. Pl. B.*, IX, 1316 en vele volgende, alle betreffende *den Koophandel in het gemeen*.

[3] DE KONING, IV, 239. Wanneer dit heeft plaats gehad, en zelfs wanneer in het algemeen te *Crefeld* de eerste fabrijken zijn opgerigt, is mij niet gebleken; het komt mij voor, dat dit omstreeks 1720 moet geschied zijn, tijdens de vervolgingen in den *Paltz*, waarvan WAGENAAR, *Vaderl. Gesch.*, XVIII, 229, spreekt; daaronder bevonden zich vele Mennoniten, die de hulp en liefdadigheid hunner Hollandsche geloofsgenooten in ruime mate ondervonden, zoodat de klagt, weleens geuit, dat de opkomst van *Crefeld* ons eigen werk was, niet geheel zonder grond is.

uitvoer uit *Holland* en *Westvriesland*, van werkgereedschappen, tot de zijdereederijen, mitsgaders wolle-, zijde-, garen-, lint- en andere dergelijke fabrijken behoorende, welke met name en tot in onderdeelen aldaar worden opgenoemd; terwijl dat van 24 December, 1751, het aanwerven van eenige handwerkslieden hier te lande, om deze landen te verlaten en naar elders te vertrekken, verbood, wordende daarbij zonder conniventie, rigoureuselijk en zelfs, naar exigentie van zaken, de straf van den dood aan zoodanige wervers toegezegd [1]. Dat het den Staten toen ernst was, zien wij uit de declinatoire Resolutiën, van 12 Augustus, 1752, en 10 September, 1753, op de intercessiën der Hoven van *Petersburg* en *Denemarken* genomen; uit de Memorie van den Graaf GOLOWKIN, Ambassadeur van eerstgemeld Hof, zien wij, dat door tusschenkomst van een huis te *Amsterdam*, PAUL en ABRAHAM PELT, aan de Gebroeders JAN en DANIEL STEINHAUER te *Riga* in publieke veiling een houtzaagmolen met al deszelfs machineriën was verkocht, waarvan de uitvoer belet werd, op grond van het Plakaat van 3 Februarij, 1752, waarbij, ten faveure van de trafijk der houtzagerij, alle vervoer van molens, afbraak derzelve en daartoe behoorende gereedschappen en materialen werd verboden, en ofschoon men aantoonde, dat de verkoop alreeds plaats had gehad op den 24sten September, 1751, persisteerden de Staten-Generaal in hunne weigering, »als zijnde eene »zaak van te veel consequentie." Dan, ondanks deze maatregelen, is de houtzagerij blijven afnemen, en ROGGE getuigt in zijne bekroonde Prijsverhandeling, op de vraag der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te *Haarlem*, in 1775, dat te *Zaandam* alleen, binnen de 30 laatstverloopene jaren, alzoo sinds 1745, meer dan 100 balkzaagmolens zijn afgebroken, en dat de menigte der gezaagde deelen, van allerlei lengten, die jaarlijks in *Holland* gebragt en

[1] *Gr. Pl. B.*, VIII, 1272.

verkocht werden, ten minste in de laatste drie jaren, jaar voor jaar, meerder voeten aan balken bedragen, dan 100 balkzaagmolens kunnen zagen; de *Zweden* en *Russen* hadden eene menigte molens opgerigt, stevenden met de gezaagde deelen óf naar onze havens, óf naar *Spanje* en *Portugal*, die wij alleen er vroeger van voorzagen, en zoo als het met de houtzagerij gegaan is, ging het met andere fabrijken.

De uitspraak van CATHARINA I: »*Holland* is de wieg der groot-»heid van PETER", moge al vleijend zijn voor ons nationaal gevoel; het bewustzijn, van te hebben medegewerkt tot de grootheid van *Rusland*, en daardoor tegelijk de vernedering van *Engeland* te hebben voorbereid, moge al een balsem zijn voor de wonden, sinds meer dan anderhalve eeuw door de machiavellistische handelspolitiek van die mogendheid geslagen, het is en blijft desniettemin waar, dat onze naauwe betrekkingen tot *Rusland* een kanker geworden zijn voor onze industrie[1]. Wij zeggen het SCHELTEMA na, die in zijn werk, *Rusland en de Nederlanden*, vier deelen gewijd heeft aan eene beschouwing van derzelver wederkeerige betrekkingen; »*Holland* gaf aan PETER *den Grooten* den drietand in »handen, waardoor hij zijne magt aan de *Oostzee* vestigde; »van uit *Holland* ontving hij al de deelen zijner zeemagt, en te »regt klaagden de *Zweden* aan onze bondgenooten, dat zij vech-»ten moesten tegen eene vloot, waarop de vlaggen alleen *Rus-»sisch* waren, en al het overige *Hollandsch* was." Sedert onze zeemagt van de zeeën verdween, is die van *Rusland* toegenomen; steeds is zij in grootheid gewassen, en wanneer de dag eens zal aanbreken, dat zij die van *Engeland* zal ontmoeten, zal

[1] Men legde, zoo als wij in den *Koopman*, IV, 48, lezen, »voor dezen »grooten hervormer eener woeste natie alle geheimen van onzen handel, »fabrijken en scheepsbouw open, en tegenwoordig beleven wij daarvan de »gevolgen; *Rusland* voert ons thans zelf nieuwgebouwde schepen toe, ter-»wijl verre, dat wij er tegenwoordig linnens, touwwerk en zeildoek naar toe-»zenden, dat rijk er ons van voorziet."

men moeten zien, of zij van haren oorsprong ontaard is, dan of nog de geest van DE RUYTER en TROMP haar bezielt.

Doch keeren wij tot het fabrijkwezen terug; even als de Russische zeemagt eene schepping was der Hollandsche, zoo was het ook daarmede; uit de geschiedenissen van dien tijd kunnen wij het zien, wat PETER *de Groote* [1] ook in dit opzigt hier te lande voor zijn rijk deed, en om ons te bepalen tot de zijden- en half zijden-stoffenfabrijken, waarin eens vijftien duizend menschen alleen binnen *Haarlem* een bestaan vonden, en waarvan bij duizende stukken van hier naar *Rusland* werden verzonden, dezelve zijn óf geheel van onzen bodem verdwenen, óf hebben althans zekerlijk opgehouden voor de verzending te werken. Alle fabrikaadje, alle verzending, alle handel in die stoffen, anders dan voor eigen debiet, is verdwenen; *Rusland* daarentegen voorziet zelf in zijne eigene behoeften, of trekt uit *Lyon* en *Crefeld*, terwijl laatstgemelde plaats, welker industrie mede een gevolg van het Refuge was, nog voor een deel de Vereenigde Staten van *Amerika* voorziet; dat, wij mogen het veilig zeggen, dat waren de gevolgen van verkeerde, of althans verkeerd toegepaste beginselen [2].

---

[1] Men weet, dat PETER *de Groote* van uit alle landen geschikte personen naar *Rusland* medevoerde, om het te vormen en te beschaven; het *Transport Royal*, een geschenk van WILLEM III aan den CZAR, vertrok met eene geheele kolonie naar *Archangel;* bovendien vertrokken in 1698 meer dan 200 personen uit de eerste Russische geslachten naar *Holland*, om handwerken te leeren. SCHELTEMA, III, 4; VON RAUMER, *Geschichte Europa's*, VII, 131, 264 en volg.

[2] Over de zijdenfabrikaadje in de Bondsstaten zie men BÖCK, *Handbuch einer Statistik der Deutschen Bundesstaaten*, Leipzig, 1821, pag. 170; FERBER, *Beiträge zur Kenntnisz des gewerblichen und commerciellen Zustandes der Preuszischen Monarchie*, Berlin, 1829, pag. 114—122; *Neue Beiträge*, van denzelfden, Berlin, 1832, pag. 74—77, en vooral de voortzetting daarvan, door DIETERICI, onder den titel: *Statistische Uebersicht der wichtigsten Gegenstände des Verkehrs und Verbrauchs im Preuszischen Staate und im Deutschen Zollverbunde in dem Zeitraume von* 1831 *bis* 1836, Berlin, 1838, pag. 403—409, met het vervolg over 1837—39, uitgekomen in 1842, pag. 331—336. Over de zijdenwaren van *Rusland* vindt men bij VON REDEN, in de *Statistisch-geschichtliche Darstellung seiner Kultur-Verhältnisse*,

Men moet echter billijk zijn; de oprigting van fabrijken in kostbare stoffen was de eenige fout, die men beging [1], en vroeger hebben wij gezien, dat zelfs deze oprigting nog veeleer een gevolg der omstandigheden was, en van den loop en de belemmeringen, die onze handel met *Frankrijk* ondervond. Men kent de geschiedenis van de zijdenfabrikaadje in *Engeland;* toen de Réfugiés in *Engeland* kwamen, werden er voor 6 à 700,000 Ponden Sterling jaarlijks aan zijden stoffen in dat rijk ingevoerd; straks begon men met fabriceren, en WILLEM III behoefde eerlang ook de tot zijn gebruik benoodigde *Caffas* niet mede uit *Haarlem* naar *Engeland* te nemen; hij kon er zich spoedig ook daar te lande van voorzien; maar wat in *Holland*, om den aard van den toenmaligen handel, onmogelijk was, wisten in *Engeland* de Réfugiés reeds in 1692 te verkrijgen, namelijk een patent of uitsluitend regt, om dergelijke kostbare waren (*manufacture lustrings* en *à la modes*) te fabriceren; dit echter hielp niet, en de Réfugiés, die de Engelsche schrijvers niet zonder grond beschuldigden, »*to have been as* »*conversant with the arts of monopoly as with those either of* »*spinning and weaving*," wisten van het Parlement in 1697 eene akte te verkrijgen, waarbij hunne klagten verhoord

---

Berlin, 1843, p. 120, belangrijke opgaven; terwijl in de *Allgemeine vergleichende Handels- und Gewerbsgeographie*, van denzelfden, Berlin, 1844, pag. 258—267, de *Seide-Verarbeitung* in het algemeen behandeld wordt; men ziet daaruit, dat toen in het Regierungs-Bezirk *Dusseldorf* alleen, waaronder *Elberfeld* en *Crefeld*, 11,137 zijdegetouwen waren, terwijl *Rusland* in 1840, 446 zijdeweverijen bezat; *Holland*, dat het laatste vroeger geheel voorzag, en tot de opkomst van *Crefeld* medewerkte, wordt nu van het buitenland, veelal van hetzelfde *Crefeld*, voor deszelfs eigene behoeften voorzien. Zie verder Mc. CULLOCH, *Dictionary of Commerce*, in v. *Silk*.

[1] Ofschoon wij het kwaad daarstelden, »en het altoos beter en veili- »ger en ook korter is, om het kwaad niet daar te stellen, dan om het »daarna door zwakke lenigingsmiddelen te willen plooijen of verzachten" (GOGEL, *Mem. en Corr.*, 78), kan men ons niet beschuldigen, van het laatste te hebben willen doen.

werden en alle invoer van Fransche of andere Europesche zijden stoffen werd verboden, welke prohibitie in 1701 tot de goederen uit *Indië* en *China* werd uitgestrekt [1]. De zijdefabrikaadje in *Engeland* was dus, zoo al geene vrucht van het prohibitieve systema, dan toch een troetelkind van hetzelve, en toen ook later de patenten niet werden verlengd, ging men echter voort, de fabrikaadje door belangrijke geldelijke tegemoetkomingen te ondersteunen; dan alles te vergeefs; de zijdefabrikaadje was en bleef ook in *Engeland* vreemd; deszelfs geschiedenis, gedurende de achttiende eeuw, toont het aan; van 1688 tot 1741 begrootten de Fransche schrijvers den gemiddelden invoer van Fransche zijdewaren in *Engeland* op 500,000 Pond jaarlijks, waarvan een goed gedeelte door sluikerij; met het inzigt om dien te fnuiken, ging men, ingevolge het Rapport van het *Committee of the Privy Council*, in 1766 benoemd, weder tot het oude stelsel over, en voerde op nieuws het algeheele verbod van vreemde waren in. Dit was voor het oogenblik wel een redmiddel, dan, toen weinige jaren later, in 1773, de *Spitalfields-Act* een vast werkloon voor de wevers van *Middlessex* bepaalde, was alle concurrentie met het buitenland eerlang eene onmogelijkheid; de *Spitalfields-Act* belette, van 1773 tot 1824, allen vooruitgang en verbetering in het fabrikaat zelf, riep, en, in zooverre zekerlijk was haar invloed weldadig, in 1785 de katoenfabrikaadje in het aanwezen, en met volle regt mogt HUSKISSON, gesterkt door eene ondervinding van 130 jaren, gedurende welke het prohibitieve stelsel alle veêrkracht bij de manufacturiers had uitgedoofd, en alle ontwikkeling had belet, toen hij op den 8sten Maart, 1824, voorstelde, dat het verbod van vreemde zijdewaren met den 5den Julij, 1826, zoude ophouden, en de invoer derzelve, tegen een regt van 30 pCt. *ad valorem*, zoude worden toegestaan, bij die gelegenheid zeggen: »the monopoly had pro-

---

[1] Mc. CULLOCH, *Dict. of Comm.*, p. 1030.

»duced, what monopoly was always sure to produce, an in-»difference with regard to improvement. That useful zeal »which gives life to industry, which fosters ingenuity, and »which in manufactures occasions unceasing efforts to pro-»duce the article in the most economical form, had been »comparatively extinguished. To the prohibitive system it »was to be ascribed, that in the silk only, in the whole range »of manufactures, we were left behind our neighbours! »We have here a proof of that chilling and benumbing effect, »which is sure to be produced, when no genius is called into »action, and when we are rendered indifferent to exertion »by the indolent security derived from restitutive regulations. »I have not the slightest doubt, that if the same system »had been continued with respect to the cotton manufac-»ture, it would have been at this moment as subordi-»nate in amount to the woollen as it is junior in its intro-»duction into the country [1]." En sinds dien tijd steeg de uitvoer van Britsche zijdewaren, die in 1826 bedroeg 168,801 Ponden, in 1833 tot 740,294 Ponden; terwijl in 1832 alreeds voor 75,187 Ponden naar *Frankrijk* aan Britsche zijdewaren werd uitgevoerd. »Zahlen welche zeigen," zoo als GÖTHE zegt, »wie die Welt regiert wird [2]."

Dergelijke voordeelen, wij hebben het vroeger gezien, heeft geen tak van industrie, door de Réfugiés alhier ingevoerd en uitgeoefend, ooit genoten, en uit den aard van onzen Handel was zulks ook niet mogelijk; alleen de Hoedenmakers hadden, ten faveure van hunne fabrijk, in 1686 eene vermindering op den uitvoer tegelijk met eene verhooging op den invoer van vreemde hoeden weten te verkrijgen; dan zoo men dit ééne voorbeeld uitzondert, dat dan nog eenen

---

[1] *Speeches*, II, 249.

[2] De uitvoer van zijden stoffen uit *Engeland* schijnt echter in de daaropvolgende jaren op dezelfde hoogte te zijn gebleven; zie de *Tabellarische Uebersichten* van VON GÜLICH, Jena, 1842, No. 4; volgens No. 5, is zelfs de invoer van *Indische* zijdenwaren, meest voor zakdoeken, belangrijk toegenomen.

19 *

tak betrof, dien men niet als hier te lande vreemd beschouwen kan, daar het handwerk te *Amsterdam* reeds in 1529 werd uitgeoefend, en het *Hoedenmakersgild* reeds in 1621 werd opgerigt [1], gelooven wij niet, dat men door verhooging van regten, veelmin door algeheel verbod van invoer, eenige fabrijk, door de Réfugiés daargesteld, eenig handwerk, door hen uitgeoefend, heeft ondersteund of bevoordeeld; van het nationaliseren of naturaliseren hunner industrie, zoo als FREDERIK WILHELM in *Brandenburg* deed, kon in *Nederland* geene sprake zijn; hunne goede kwaliteit, hun lage prijs, moest de industrie der Réfugiés op de *Hollandsche* markt naturaliseren; men vroeg daar naar herkomst, noch oorsprong, en daarom dan ook leest men noch van patenten, noch van hooge regten, noch van iets dergelijks, om hun voortdurend bestaan te verzekeren; dit lag zoo weinig in den geest der natie; dit was zoo vreemd aan het belang van onzen handel, dat toen men omstreeks het midden der vorige eeuw in *Engeland* allen invoer van vreemde zijdewaren verbood, WILLEM IV en zijne raadslieden zich wel gewacht hebben, van gehoor te geven aan de eischen der fabrikanten, en dergelijken maatregel alhier voor te stellen; men deed een appèl op de vaderliefde, zoo als men het noemde; men ging met zijn voorbeeld voor; men vermaande den regenten dit na te volgen; indirect zocht men ons eigen fabrijkwezen te bevoordeelen, maar tot een algeheel verbod is men nimmer vervallen, en toch, wij zagen het vroeger, was het met den toestand van dat zelfde fabrijkwezen destijds allerjammerlijkst gesteld; men zag toen te regt in, dat met geene onbepaalde bescherming eenige tak bloeijen kan, en dat andere omstandigheden daartoe moesten medewerken, die men niet in zijne magt had [2].

---

[1] WAG., *Amst.*, II, 476.

[2] »Kan eene fabrijk niet gelijk op, of voordeeliger dan andere werken, dan »wordt ze eer schadelijk dan nuttig voor het algemeen belang — dan helpen »geene verbodwetten, of hooge regten: — ze zal vallen en laten den eigenaar

Een enkele blik op de Lijsten der Convoyen en Licenten zal genoegzaam zijn, om van deze waarheid ons te overtuigen; de nieuwe moderatie en lijste, op het stuk van den opheve en collectatie der middelen op inkomende en uitgaande waren, die bij het Twaalfjarig Bestand den 13den October, 1609, was vastgesteld, »ten einde alle de Nederlanden weceromme by vermeerderinge van de weeringe ende Tra»fycque te haren ouden fleur mogten komen [1]," was na het einde van dat Bestand, op den 12den Julij, 1625, toen er weder eene grootere wapening ter zee, en dien ten gevolge meer geld noodig was, vervangen door de Lijst van 5 April, 1603, waarbij hoogere regten waren vastgesteld [2]. Op dezen voet is de ophef van Convoyen en Licenten gedurende den oorlog gebleven, totdat, na het sluiten van den Vrede van *Munster*, zij in 1651 eene verhooging onderging van een derde part: »tot beveyliginge van de zee ende be»scherminge van de Koopvaardyschepen, als ook uit andere »goede redenen en consideratiën ons moverende [3]." Deze lijst, welke niet langer in trein zou blijven, dan noodig en gerequireerd wordende, heeft wel eene *correctie* ondergaan met betrekking tot de goederen, naar de *Oostzee* gaande, doch is voor het overige, door den drang der gebeurtenissen, in werking gebleven tot op het Plakaat van 31 Julij, 1725, maar gelijk de Schrijver van de Verhandeling: *over den Geest van dat Plakaat*, p. 15, te regt zegt: »het systema der »Wetgeving onderging geene verandering, wel de vorm der »inning;" men nam wel tot welstand van den lande en tot

---

»in armoede en de arbeiders in het bedelpak na. — Wat kan de fabrijken »helpen? Dat wat er de Engelsche boven op geholpen heeft, en nog staande »houdt, de Handel naar buiten en anders niet! geene prohibitieve wetten, »die eindelijk de beschermde fabrijken tot de consumtie van het eigen land »reduceren." GOGEL, *Memoriën en Corresp.*, p. 325.

[1] *Gr. Pl. B.*, I, 2388.

[2] *Ibid.*, I, 2416.

[3] *Ibid.*, 2489.

voorkoming van verdere ruïne in 1680, de lijst van de Convoyen en Licenten bij de hand, ten einde daarin zoo veel mogelijk te voorzien [1]; de Kooplieden van *Amsterdam* remonstreerden wel, en toonden wel »de vaardige en ge- »reede middelen tot restitutie van 't verval der Commercie »en schipvaart dezer landen aan"; maar vroeger hebben wij het gezien, in plaats van ontheffing van de exorbitante lasten, waarin men mede eene reden zag van de diversie van de negotie en schipvaart, in plaats van de afschaffing van de Derde Verhooging van 1651, van het Veilgeld en den Horisontschen tol, heeft WILLEM III het daarheen weten te brengen, dat men tot het Plakaat van 19 Julij, 1687, overging, waarvan wij vroeger den geest geschetst hebben en de gevolgen aangetoond.

Bij eene gelegenheid als deze, terwijl *Frankrijk* alles deed, om ons te benadeelen, te midden van de vervolgingen om de Godsdienst, en dus op grond van medelijden of ijver voor het

---

[1] Men zie de *Remonstrantie van Kooplieden der stad Amsterdam, aan haar Ed. Gr. Achtb. de Heeren Burgemeesteren derzelver stad, den* 3den *October,* 1680, *iagediend*, medegedeeld in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, D. I, stuk 4, p. 78 en volg., waaruit men kan opmaken, dat het verval van onzen Handel al van zeer vroeg dagteekent, en voornamelijk een gevolg is van de zware tollen en impositiën, op de Commercie gelegd; de geconquesteerde steden van den Koning van *Frankrijk* in de *Nederlanden*, *Ostende* in de *Spaansche Nederlanden*, *Engeland*, *Hamburg* en *Bremen*, waren toen al gevaarlijke mededingers; te *Hamburg* hief de Admiraliteit geen hooger regt dan $^5/_8$ of $^5/_4$ pCt. over de waarde, naardat de qualiteit of quantiteit gracie of courtosie meriteert, terwijl hier te lande, zoo voor inkomende als uitgaande regten, aan het land betaald werden 7, 8, 10, 14 en 16 pCt., ook meer, buiten 2 pCt. voor waaggeld; daardoor hadden wij toen reeds den peper- en indigohandel verloren; de meest considerabele en importante koopmanschappen, die in groote menigte ons land plagten aan te doen, en waarvan men zich vroeger kwam provideren, werden nu direct of over *Engeland* naar de *Oostzee*, *Hamburg* of *Bremen*, ons land voorbijgevoerd, en zoo de Rivieren op in *Duitschland* gebragt. — Deze Remonstrantie moge welligt een weinig sterk gekleurd zijn, de opgevolgde geschiedenis van onzen Handel heeft hunne voorzeggingen bewaarheid.

Geloof, ten tijde dat onze naburen er op uit waren, om ons den Handel te onttrekken, zoude het oogenblik gelukkig gekozen zijn geweest, de nijverheid der Réfugiés, hunne nieuwe fabrijken, in bescherming te nemen, wanneer men zulks had willen doen; maar het algemeene belang verzette er zich tegen; de Staten en Steden wedijverden om hen tot zich te trekken, en stonden haar privilegiën en voorregten toe, welke men, wij zagen het, straks haar weder ontnam of beperkte; maar geene uitsluiting van vreemde waren, geene verhooging van regten op dezelve, was daarvan immer het gevolg; de beneficiën, op de Lijst der Convoyen en Licenten voorkomende, als daar zijn het vrij geven van alle wollen op het inkomen, om de lakendraperije te benificeren[1], der ruwe zijde, turksch garen, salpeter en hennep, om die neringen voort te zetten, der kamerijksdoeken en dundoeken, hier te lande gebleekt, welke van het uitgaande convooiregt geëximeerd werden, om daardoor de bleekerijen met hare appendentiën te gemoet te komen, alle welke ten faveure van het fabrijkwezen waren ingevoerd, en dan ook het gevolg hadden, dat nergens onder andere zulke deugdzame en zoo goedkoope lakenen, zulk voortreffelijk touwwerk en buskruid, werden gemaakt, bestonden vóór of in 1680. Ja zelfs, wanneer men de lijst van 1725, welke in eenen tijd gemaakt werd, dat onze fabrijken alreeds verachterden, en dus aanspraak op bescherming hadden kunnen maken, vergelijkt met die van 1651, zal men, ofschoon zulks bij het verschil van den maatstaf, waarover de regten be-

---

[1] De vrijstelling van de wol vinden wij voor het eerst op de Lijst van 1655; zij is toen waarschijnlijk ingevoerd, om de lakenfabrikaadje, die reeds aan het dalen was, te ondersteunen; wij zagen vroeger, het was het tijdstip, dat COLBERT ook in *Frankrijk* lakenfabrijken oprigtte; en zoo het waar is, wat POSTLETHWAYT zegt, *Universal Dict. of Trade and Comm.*, II, in v. *Manufacturers*, dat de grondstof maar een vijfde, en de arbeid vier vijfde van de waarde van een stuk laken uitmaakt, dan mag men te regt die vrijstelling als een bewijs van de *dexterity* onzer voorvaderen noemen.

rekend worden, niet gemakkelijk is na te gaan [1], desniettemin vinden, dat het fabrijkwezen, en bepaaldelijk die takken, waarop de Réfugiés zich hadden toegelegd, in geenen deele eenige bescherming ondervond, ofschoon, wij bekennen zulks, de algemeene industrie, zoo als de Schrijver der Verhandeling zegt, p. 20, er meer door bevorderd dan gedrukt werd, ten einde daardoor de gemoederen ook in de landprovinciën voor de aanneming te stemmen; dit laatste, wij zagen zulks, was aan de verandering der wijze van den Handel te beschouwen, na den Vrede van *Utrecht*, te wijten.

Wanneer men de lotgevallen van het fabrijkwezen door de Réfugiés in *Duitschland* en in ons Vaderland nagaat, dan is het alleropmerkelijkst, dat de meest uiteenloopende en verschillende oorzaken tot dezelfde uitkomst geleid hebben. De zijden manufacturen, de gouden en zilveren lakenen, de hoeden- en handschoenenfabrijken, die in glaswerk, porcelein en andere dergelijke waren, zijn in *Duitschland* mede eene stichting der Réfugiés; in *Brandenburg*, *Hessen*, *Mecklenburg* en *Holstein* werden zij opgezet, en door de Vorsten van die Staten met voorregten van verschillenden aard begunstigd; dan de vreemdelingen zetteden zich meestal

---

[1] Zoo worden bijv. zijden, gouden, zilveren, wollen, *Weertse* en *Ververse* lakenen, de fluweelen, felpen of pluis, armozijnen, satijnen, damasten en zijden grofgreinen, enz., bij het stuk belast in de Lijst van 1651, terwijl die stukken natuurlijk eene verschillende ellenmaat hebben; daarentegen in de Lijst van 1725, naar de waarde of het gewigt; eene vergelijking dier beide Lijsten onderling vereischt alzoo de meestomvattende kennis der waren zelve, en is zelfs dan nog onzes inziens allermoeijelijkst, door de kunstige zamenstelling der Lijst van 1725, welke ELINK STERK, *De Belastingen vooral die van den Handel in verband beschouwd met het algemeen volksbelang*, 1828, pag. 127, gegrond acht op de beginselen van het mercantiele stelsel, die van tijd tot tijd tot ons waren overgewaaid; vandaar de zeer groote ongelijkheid van regten, de zeer hooge belastingen of prohibitiën, de systematische onregelmatigheid, die hetzelve als beschermingsstelsel moest aankleven, enz.

aan of in de nabijheid van de Hoven dier Vorsten neder, en de aloude fabrijkplaatsen, waar men vroeger de wollen manufacturen, verwerijen, bierbrouwerijen en andere inlandsche neringen zag bloeijen, ondervonden alzoo weinig of in geringe mate den invloed van de overkomst der Gerefugiëerden; ja zelfs was in vele opzigten de oprigting der nieuwe fabrijken haar nog eerder nadeelig, daar deze, door de Vorsten voorgestaan, of met derzelver kapitalen opgerigt, haar eerlang geheel verdrongen; hare belangen werden dan ook niet geteld, en toen later de heerschappij der Fransche moden zich ook tot *Duitschland* uitstrekte, werd door een en ander, zoo als een Schrijver zich uitdrukt, de laatste vonk van alouden Duitschen geest en zin, die de Romeinsche Regtsgeleerdheid en de Dertigjarige Oorlog nog hadden overgelaten, geheel uitgedoofd. De nieuwe fabrijken, althans vele harer, werkten schier uitsluitend voor de Hoven der Vorsten, daar de trap van beschaving, waarop zich *Duitschland* in die dagen bevond, nog niet gedoogde, dat de bevolking in het algemeen zich van zijden stoffen en andere dergelijke kostbare waren bediende; daarbij moesten de meeste grondstoffen van uit het buitenland ontboden worden, en vandaar dan ook, dat veelal dezelve in *Duitschland* niet zoo goedkoop konden gefabriceerd worden, als in die landen, die óf de grondstoffen zelve voortbragten, óf er zich tegen mindere prijzen van konden voorzien. De zijden, wollen, indigo, het verfhout, de suiker en andere waren kwamen in *Duitschland* altijd duurder dan in die Staten, veelal door de hooge vrachten, een gevolg van den slechten staat der wegen, en de menigte binnenlandsche tollen, die eene aanzienlijke bron van inkomsten voor die Vorsten waren. Ofschoon het arbeidsloon in de zeesteden hooger was dan in het binnenland, hebben zich juist hierdoor de fabrijken in dezelve beter kunnen staande houden, en de katoendrukkerijen en suikerraffinaderijen te *Hamburg* in den lagen prijs der grondstoffen een tegen-

wigt gevonden voor de hoogere arbeidsloonen, welke zij moesten betalen; schier geene markten waren voor de Duitsche industrie geopend, alle Staten gesloten, terwijl op die plaatsen, waar zij werden toegelaten, zoo als in *Spanje* en *Portugal*, in *Rusland* en in de *Levant*, zij de mededinging van meer begunstigde of van meer gevorderde natiën te bestrijden hadden. — De eenige uitweg voor hare fabrikaadje, behalve voor de linnens, die ook werden uitgevoerd, was de consumtie van het land zelf; dan ook hier weder vonden zij de vreemde waren, die toen nog tegen zeer matige regten in *Duitschland* werden toegelaten [1].

Gelijk wij vroeger gezien hebben, was het de uitgestrekte markt, de voor onzen Handel onontbeerlijke mededinging der vreemden, die onze fabrijken heeft doen óndergaan; het was in *Duitschland* daarentegen het gemis van uitwegen, van Handel naar buiten, van eene markt eindelijk, die langen tijd de ontwikkeling heeft tegengehouden, en ook zelfs op die plaatsen, waar zij oorspronkelijk waren opgezet, schier te niet heeft doen gaan; de fabrijken van eenen zuiver gerefugiëerden oorsprong, en waarvan het debiet, zoo wegens de kostbaarheid der stoffen, als ten gevolge van de duurte der prijzen, zich tot de Hoven, of althans tot eene bepaalde klasse van menschen bepaalde, hebben in de Duitsche Staten zich niet kunnen staande houden; die daarentegen, welker verbruik meer algemeen was, of waarvan het debiet, ten gevolge der vermeerderde beschaving, toenam; die gedeeltelijk gevest waren op de puinhoopen der fabrijkplaatsen, door den Dertigjarigen Oorlog verwoest, hebben eenen betrekkelijk gunstigen staat van bloei mogen bereiken, terwijl nog weder andere fabrijken, daargesteld, zonder dat er behoefte aan haar fabrikaat was, de behoefte naar hetzelve hebben doen geboren worden, en in derzelver voldoe-

[1] Von Gülich, *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus*, etc., II, p. 212—215, 247—253.

ning eene genoegzame bron vonden, om te blijven bestaan. Zelfs nog in onze dagen vinden wij dit bewaarheid; de zijde- en fluweelfabrijken, die zoo bij uitsluiting gerefugiëerde fabrijken zijn, hadden in 1837 in de *Pruissische* Staten 14,111 getouwen in het werk; daarvan bevonden er zich 1575 te *Berlijn*, 390 te *Potsdam*, 350 te *Frankfort* aan de *Oder*, 310 te *Keulen*, enz.; in al die plaatsen alzoo was na anderhalve eeuw die fabrikaadje blijven bestaan, ja zelfs aan het toenemen, ten gevolge der vermeerderde bevolking; maar zij is van geen belang, wanneer men ziet, dat te *Elberfeld* en *Crefeld* er destijds 11,137 waren, en toch was, zoo als wij zagen, de opkomst dezer beide plaatsen van latere dagen een gevolg welligt van den ondergang der Hollandsche fabrijken; daar vond men vereenigd, wat men in *Holland* en in de Duitsche Staten miste; het leven was er goedkoop, de lasten gering, het arbeidsloon laag, de grond geschikt voor de fabrikaadje, en daarbij de Hollandsche markt in de nabijheid, waar men, óf reeds door de lage prijzen met de Fransche stoffen kon concurreren, óf althans geschikte uitwegen vond naar de overige deelen van *Europa* en naar alle verdere streken van den aardbodem; de fabrikant vond tevens op die markt geld en crediet, zonder hetwelk, zoo als wij aanmerkten, die fabrikaadje niet bloeijen of bestaan kan.

De fabrijken, hier te lande opgerigt, zijn alzoo ten ondergegaan en verdwenen, zonder dat zulks een gevolg was van rampen, die hen getroffen hebben, van oorlog, of van welke omstandigheden ook, ondanks den onderstand, zelfs van geldelijken aard, in latere dagen genoten [1]; alléén om-

---

[1] Men vindt daarvan de bewijzen in de *Verzameling van Stukken, uitgegeven bij gelegenheid van de viering van het 25ste jaar der oprigting van den Oeconomischen tak, nu Nationale Huishoudelijke Maatschappij* (thans *Maatschappij van Nijverheid*), te *Haarlem* bij LOOSJES in 1803 uitgegeven; aan aanmoedigingen tot het nemen van proeven, tot het inkoopen en aanfokken van vreemde schapen, aan prijzen en belooningen, zegt ENGELBERTS op het

dat zij hier werden opgerigt, zoo verdwenen zij eerst uit de groote steden, daarna uit de binnensteden, eindelijk zelfs van het platteland. Noch het voorbeeld van Vorsten en regenten, noch de bemoeijingen der Stedelijke Besturen, noch de belangstelling en aanmoediging der geleerde maatschappijen, die ter bevordering van de nationale oeconomie zoo gaarne alle ander fabrikaat dan van nationale fabrijken hadden uitgesloten, noch de bloeijende staat, waarin onze Handel, bij het ongestoorde genot van Vrede, gedurende het tijdperk van 1751 tot 1781 verkeerde, waren vermogend het verval te keeren, en den ondergang te voorkomen; de geschiedschrijvers van alle partijen en kleuren hebben het geschetst als eene periode van reactie, zoo als ook de lotgevallen der natiën opleveren; de financiële toestand, althans van *Holland*, was zoo voordeelig als de voorzaten het immer hadden kunnen en durven hopen; tonnen schats werden aan renten alleen verminderd of afgelost, terwijl de kapitalen zelve meer dan veertig millioenen bedroegen; de schatkisten van de Republiek waren met geld overvloedig voorzien, »indien geld alleen de zaak was," zoo als KLUIT in zijn *Iets over den laatsten Engelschen oorlog*, p. 48, te regt aanmerkt; de Handel bloeide naar omstandigheid van zaken, terwijl wij uit de oorlogen van andere volken belangrijke voordeelen getrokken hadden [1]; »de natie juichte en jubelde bij alle gelegenheden," zegt de Schrijver van de *Staatkundige partijen in Noord-Nederland*, pag. 253, en ofschoon men dan ook eene Regering had zonder kracht of klem, die het goede wilde, maar niet vermogt daar te stellen; ofschoon men de land- en zeemagt liet vervallen, de zaken gingen tamelijk haren gang, omdat

---

einde zijner feestrede, p. 55, zijn van 1778 tot 1803, in 25 jaren alzoo, 116, 620 g., 2st. en 2 penn. besteed, waarvan *f* 30,197 : 13 : 8 tot aanmoediging van de zeevaart.

[1] KLUIT, *Historie der Holl. Staatsregering*, III, 402; VAN DER AA, *Het leven van* WILLEM V, II, p. 238—240, in de noot; de *Jaarboeken* over dat tijdvak, enz.

de Handel bloeide; de latere lotgevallen hebben getoond, dat het een blosje geweest was op het gelaat eens teringachtigen, en dat een enkele schok, zoo als de Engelsche Oorlog, genoegzaam was, om de ziekte in eene volslagene tering te doen overgaan. — Dan welke gelukkige symptomes er zich van tijd tot tijd in het lijden der zieke opdeden, het fabrijkwezen deelde niet in eenige beterschap; ja zelfs, naar mate men door kunstmiddelen de fabrijken trachtte te bevorderen, naar die mate gingen zij achteruit en verminderden zij; zoo waarachtig is het, dat er bij onze algemeene markt, ofschoon dan ook niet meer uitsluitend de eenige, aan een eigen fabrijkwezen te denken viel, althans, zoo het bescherming behoefde, om in prijs of kwaliteit met het buitenland te kunnen wedijveren, te minder, daar de omstandigheden, die het hadden in het leven geroepen, geheel niet meer bestonden, en hetzelve op den duur dan toch zoo vreemd bleef aan onzen bodem, dat geene fabrijk zelfs vreemde handen ontberen kon.

Gelijk wij, tot bemanning onzer schepen, *Jutten*, *Denen* en *Noren* behoefden; gelijk de Bovenlanders, die wij met de epithetas van »Moffen, Knoeten en Johannen" begroeteden, ons schier onontbeerlijk waren, en de boer ze dan ook met genot aan de Oude Brug of elders zag uithijschen met de spijkers in de schoenen en het groene pakje aan het lijf, om hem zijn' oogst te helpen inzamelen, zijne wallen en dijken te maken, zijne grachten te diepen, zijn gras te maaijen, enz., zoo was het toen ook met onze fabrijken[1]. Het loon was, omstreeks het midden der achttiende

---

[1] Men zie de Redevoering tot eer en verdediging van vreemdelingen, in *de Koopman*, I, 441 en volg. Sommige beroepen eischen eenen bepaalden landaard, om dezelve uit te oefenen of te exploiteren, zonder dat men daarom juist altijd die volken, welke van de industrie van anderen gebruik maken, van »*extrême paresse*" of »*vanité*" mag beschuldigen, zoo als GOURVILLE, *Mémoires* (Coll. PETITOT, LII, 411) de Spanjaarden doet, die onder den naam van *gavaches* (*gagne-petits*) zulk eene menigte Franschen bezigen om messen te slijpen,

eeuw, ten gevolge der duurte van het leven en der hooge lasten, in *Holland* gestegen tot vier gulden per week [1], een stand, hooger dan destijds in *Frankrijk* en zelfs in *Engeland*, en welke het natuurlijke gevolg had, dat er in menigte van ginds en herwaarts vreemdelingen tot ons overkwamen, die óf voor minder loon wilden werken, óf van welke men meerdere dienst kon vorderen, omdat zij minder lui, gemakkelijk, brooddronken en verwijfd waren dan de Hollandsche ambachtsman; eerlang konden de brouwerijen, branderijen, suikerraffinaderijen, linnenbleeken en andere neringen niet aan den gang gehouden worden, *zonder de* hulp der vreemden; ondanks de Plakaten, die in der tijd waren uitgevaardigd, om de werving der handwerkslieden te voorkomen; ondanks de doodstraf, die er op gesteld was, zag men de ambachtslieden van hier vertrekken naar plaatsen, waar hen belangrijke premiën en voordeelen wachteteden, of waar hun het vooruitzigt toelachte, beter te kunnen leven, al was het dan ook, dat zij minder loon verdienden. Zoo zijn onze fabrijken allengs, gedurende de achttiende eeuw, het land uitgegaan, en wat bijna niet te gelooven is, men zag eerlang op de Hollandsche markt het vreemde fabrikaat, dikwijls voor Hollandsche rekening met Hollandsche handen gemaakt, concurreren met het inlandsche, dat men genoodzaakt was, met vreemde hulp daar te stellen. Niet dan in sommige bepaalde vakken, en dan nog in de allerbeste soorten, was op den duur deze concurrentie uit te houden; daarvan was de fabrikaadje veelal eene bijzonderheid, of een geheim van den eigenaar der fabrijk alleen, en de vreemdeling kon er zich niet, dan in enkele gevallen, van meester maken; maar daar het debiet van dergelijke stoffen, zoo door den prijs als door de behoefte, zeer beperkt was,

---

schoenen te lappen, water te dragen, den oogst te maaijen en te dorschen, ens. »qui emportent la meilleure partie de leur argent en *France*, quoique les *Es»pagnols* les méprisent extrêmement."

[1] Von Gülich, I, 381.

bleef de fabrikaadje derzelve dan ook van weinig belang, en had zij schier geenerlei invloed op het algemeene welzijn.

Die neringen, welke men hier te lande steeds als inheemsche beschouwd had, de lakenen onder andere, die hier reeds in de veertiende eeuw bloeiden, voordat men nog van Walen of Réfugiés wist, en welker grootste bloei reeds vóór het einde der zeventiende eeuw voorbij was; welker deugd alleen door een voordeelig gebruik kon gekend worden; welker oude Hollandsche probiteit tot dusverre geene gezochte sieraden noodig had gehad, werden gedwongen, van hare grondregels af te gaan, en door geleenden luister te vergoeden, wat het fabrikaat aan innerlijke deugd te kort kwam; de lakenfabrikeur VAN HEUKELOM heeft ons in de beantwoording der vraag van het *Utrechtsch* Genootschap het onderschrift medegedeeld op geschilderde glazen, onder de afbeelding van eene zware pers gevonden, in een oud fabrijkhuis, en uit die regels

»Hier krijgt het wand zijn volle plooij',
»Het onzien wordt, zoo doende, mooij';
»Ontbreekt 'er deugd, 't krijgt echter schijn,
»Het oog wil toch bedrogen zijn."

mag en kan men wel opmaken, hoe het laken van den buitenlander er zal hebben uitgezien, wanneer reeds het Hollandsche fabrikaat met die etiquette de wereld werd ingezonden. Bij deze kwade praktijken in de fabrijken, waartoe men, door de steeds meer en meer in zwang komende modezucht, en derzelver veelvuldige verwisselingen en caprices werd gedwongen, en die dan ook, uit dien hoofde, welligt eenigzins zijn te verschoonen, kwamen later handelingen, door hebzucht en volstrekte kwade trouw aan de hand gegeven, en die tot *Leiden's ruïne*, zoo als men het in de vorige eeuw noemde, krachtig medewerkten; in het schimpschrift: *Nieuwe Roe voor Leidse billen*, *om hun stout-*

heid wat te stillen, enz. in 1775 uitgegeven, spreekt JAN REGTUIT den *Leidschen* fabrikant aldus aan:

»Gaat gij dan daar gij 't duurste koopt,
»En tevens daar gij slegter goed
»Als bij een ander man ontmoet:
»Of gaat gij, daar men 't minst besteed,
»Daar me eerlijk weegt, en deugdlijk meet,
»En daar men puik van goedje houdt,
»Niet kladt noch morst, vervalscht noch brouwt?
»Maar uwe neering die verloopt,
»Wanneer gij vreemde lakens koopt,
»En daaraan *Leidse stempels* slaat,
»Zoo dat het voor uw reedsel gaat;
»Waardoor noodwendig uw fabriek,
»Nu kwijnende, dan doodlijk ziek,
»In kwaden naam en wantrouw raakt,
»En dit heeft haar alleen gekraakt.

»Dit dan, en 't geen ik zwijgen zal,
»Is regt de bron van uw verval;
»Geef des de schuld niet aan een aêr,
»Ontrouwe en bitse Leiënaar!
»Ga in u zelf, loop niet zoo ver,
»'t Verzuim is reeds van jaren her,
»En daaruit kwam de ziekte voort,
»Zie, dit is regt het doodlijk koord,
»Waarvan gij spreekt, en anders geen;
»Gij zelf zijt de oorzaak, gij alléén.
»De minste prijs, en beste waar,
»Dit 's vast, dient ieder Handelaar.
»Zie zelfs dan hoe verkeerd gij drijft,
»Als ge *Amsterdam* de schuld toeschrijft;
»Gij moet die in uw eigen plaats
»Gaan zoeken bij uw *Leidse* maats."

Men behoeft slechts de oude Handvesten en Charters in te zien, om zich te overtuigen, dat het bedrog, in het bereiden van lakenen gepleegd, de valschheid en schalkerijen in het maken derzelve, reeds zeer lang tot klagten hebben

aanleiding gegeven [1], en geene verwondering kan het dan ook baren, wanneer wij de woorden, zoo even aangehaald, door de geschiedenis bevestigd vinden; het was met de lakenfabrijk te *Leiden* zoo zeer verloopen, dat men er zelfs weinig doek meer maakte; door den onwil en de teugelloosheid van het volk, moest men buiten'slands voor eigene rekening laten fabriceren, terwijl men het doek daarna alhier ontving, opmaakte en verwde. Eerlang, den 13[den] Maart, 1778, waren de Staten van *Holland* en *Westvriesland* genoodzaakt, een Plakaat uit te vaardigen, omdat men aan lakenen, halve lakenen van ratijnen, buiten deze provincie gefabriceerd en bereid, looden of andere teekenen deed, waardoor het den schijn had, alsof zij binnen de provincie waren gemaakt, en alzoo het min kundige publiek werd misleid, en de lakenfabrijken en bereiderijen buiten'slands merkelijk gedecrediteerd en benadeeld; er werd daarbij een scherp verbod uitgevaardigd, en zware straffen er op gesteld, wanneer men dat goed voor Hollandsch vertierde, hetzij door het hechten van looden of stempels met Hollandsche namen of merken, hetzij door het innaaijen in toiletten, beschilderd met de wapens of omschriften der Hollandsche steden of plaatsen, of met de merken van de fabrikeurs en kooplieden, hetzij door het daarop stellen van gedrukte biljetten of prenten, met dergelijke teekenen, namen, wapenen of merken voorzien [2]. De lakenfabrijk was hierdoor zoodanig in reputatie verminderd, dat, hoewel er fabrikeurs waren, die zulk overheerlijk laken konden fabriceren, er zelfs voor binnenlandsch gebruik geen trek toe was; het werd daarom dan ook niet gefabriceerd, zoodanig was men op vreemd goed gesteld [3]; en ofschoon er waren, die in-

[1] KLUIT, *Holl. Rijkdom*, I, 233 en volg.

[2] *Gr. Pl. B.*, IX, 1349.

[3] R. VRYAART's *Openh. Brieven*, III, 172. »In verscheiden steden," zegt ENGELBERTS in zijne *Verhandeling bij het 25jarig feest der Oecon. Tak*, in de

heid wat te stillen, enz. in 1775 uitgeg ... in-

REGTUIT den *Leidschen* fabrikant aldus ...

»Gaat gij dan daar gij 't du ...
»En tevens daar gij slegte ...
»Als bij een ander man ...
»Of gaat gij, daar mer ...
»Daar me eerlijk we ...
»En daar men pui ...
»Niet kladt noch ...
»Maar uwe nee ...
»Wanneer gij ...
»En daaraan ...
»Zoo dat h ...
»Waardo ...
»Nu k ...
»In ...
»E ...

... oeijingen
... n, dat men
... nen ze betaald.
... fabrijk de hoed
... *ngelsche* fabrijk, zoo
... dragen, dat zij verpligt
... s aan den kost te helpen.
... maar moesten uitscheiden
... genoord hadden, dat *het tot*
... enoorde, de Vaderlandsche fa-
... e verkiezen; boven den ordi-
Hollandsch laken meer dragen,
... sch [1], en eene waarheid was het,
... enfabrikant aan den kooper van
... dde: »wel, Mijnheer! wij moe-
... verkoopen, al is het ook, *dat de*
... deloos behandelen; de eerste *lieden*
... en als we geen Engelsch goed
... bij ons; ... wel opkramen; wij zouden
... nogten wij ... ja gij zoudt niet gelooven, hoe-
... verliezen; ...

... toen uitgegeven, p. 24, »waar voorheen de laken-
... waren geene andere spooren van dezelve overig, dan
... poorten, die van deze fabrijk ontleend waren."
... Verhandeling van Prof. WTTEWAAL lezen wij, op pag.
... in 1725 die zucht naar vreemde goederen toen reeds
... daarbij was de invoer van vreemde gekleurde
... ten strengste verboden geweest; dan, ondanks
... *Leidsche* fabrikanten zelve, dat er geene stad of
... waar niet de lakenwinkels rijkelijk van vreemde
... voorzien; toen werd dan ook het verbod inge-
... gekleurde lakens, tegen betaling van 8 pCt. van de
... hielp evenmin, en alle winkels in Holland
... middel van sluikerij, dezelve vrachtvrij in h ...

Ostende ons toegevoerd
Engeland kregen,
, lood, aluin, mout,
oor de droogscheerders,
meer; maar inzonderheid
kens, sitsen en andere goede-
rijk. Wij kunnen de *Engelschen*
ie zoo veel trek hebben, kunnen wij
als wij er den slag van krijgen, zal het
en; als ons naar zulk goed gevraagd wordt,
niet zeggen: dat verkoopen wij niet."[1]
geleden, had men het vreemde goed van de
markt willen bannen, en wij zagen het, dat
neming juist om die reden mislukte; in 1781 wa-
denkbeelden, te dien opzigte, eenigzins veranderd;
het grootje, dat het zich aan volk en vaderland ver-
uldigd rekende, Hollandsch goed te nemen, als zij wat
iet maken, durfde nu tot haren zoon zeggen: »jongen,
als ge vreemd goed in de negotie moet hebben, dan moogt
gij het wel koopen om te verkoopen, maar draag het toch
niet;" dat was hare vaderlandsliefde; »betaal liever wat meer,
eide zij, »en denk, dat is voor den arbeidsman, dan blijft
het volk aan het werk, en anders komt het aan de ar-
men, en dan moet gij het evenwel helpen onderhouden."
an, ondanks die lessen van de oude sloof, »die, hoewel
wat oud en blind, toch nog haar verstand zeer goed had;"
danks alle pogingen, om de lakenfabrijken, de hoeden-
akerijen, het schoenmakerswerk, enz. te ondersteunen; on-
anks de octrooijen tot maintien van de pijpenmakers te
Gouda en dergelijke oud-vaderlandsche neringen, de natie
on maar geen' smaak krijgen, om inlandsch goed te dra-
gen; niets had invloed; »bij de *Amsterdamsche* patriotten

[1] Belangrijk is te dien opzigte het discours, medegedeeld in *de Koopman*, IV, pag. 137—157.

landsche stoffen droegen, omdat zij het Vaderland beminden, en uit dien hoofde de Vaderlandsche manufacturen zochten te bevoordeelen; ofschoon het, door de bemoeijingen van de *Oeconomische Tak*, zelfs zoo ver kwam, dat men de hoeden door de winkels keilde, al had men ze betaald, alleen omdat men op de vraag, van wat fabrijk de hoed was, ten antwoord had bekomen: *Engelsche* fabrijk, zoo waren er toch anderen, die niet inzagen, dat zij verpligt waren, de Vaderlandsche fabrikeurs aan den kost te helpen, en ronduit beweerden, dat zij maar moesten *uitscheiden* en wat anders doen, en nooit gehoord hadden, *dat het tot* de pligten van den mensch behoorde, de Vaderlandsche fabrijken boven de vreemde te verkiezen; boven den ordinairen prijs wilde men geen Hollandsch laken meer dragen, en verkoos men altijd Engelsch [1], en eene waarheid was het, wat de knecht van den hoedenfabrikant aan den kooper van den Engelschen hoed antwoordde: »wel, Mijnheer! wij moe-»ten wel Engelsch goed verkoopen, al is het ook, dat de »*Engelschen* ons zoo goddeloos behandelen; de eerste lieden »van de stad koopen bij ons; en als we geen Engelsch goed »verkochten, dan mogten wij wel opkramen; wij zouden »onze beste klanten verliezen; ja gij zoudt niet gelooven, hoe-

reeds vermelde *Stukken* toen uitgegeven, p. 24, »waar voorheen de laken-»handel geöeffend wierd, waren geene andere spooren van dezelve overig, dan »de namen van straten en poorten, die van deze fabrijk ontleend waren."

[1] In de reeds vermelde Verhandeling van Prof. WITEWAAL lezen wij, op pag. 207, »dat het Plakaat van 1725 die zucht naar vreemde goederen toen reeds »niet heeft kunnen tegengaan; daarbij was de invoer van vreemde gekleurde »lakens, karsaaijen en baaijen ten strengste verboden geweest; dan, ondanks »dit verbod, verklaarden de *Leidsche* fabrikanten zelve, dat er geene stad of »dorp van eenig aanzien was, waar niet de lakenwinkels rijkelijk van vreemde »gekleurde lakenen waren voorzien; toen werd dan ook het verbod inge-»trokken, en de vreemde gekleurde lakens, tegen betaling van 8 pCt. van de »waarde, toegelaten; dan het hielp evenmin, en alle winkels in *Holland* »konden voor 2 pCt., door middel van sluikerij, dezelve vrachtvrij in huis »krijgen."

»veel Engelsche waren nu zelfs over *Ostende* ons toegevoerd »worden, welke wij te voren direct uit *Engeland* kregen, »bijv.: koper, huiden, rijst, lijm, tin, lood, aluin, mout, »talk, kurk, glas, bever, kaarden voor de droogscheerders, »kolen en meer andere waren meer; maar inzonderheid »Engelsche kousen, hoeden, lakens, sitsen en andere goede-»ren meer van Engelsch fabrijk. Wij kunnen de *Engelschen* »niet missen. De hoeden, die zoo veel trek hebben, kunnen wij »nog niet namaken, en als wij er den slag van krijgen, zal het »ons duurder uitkomen; als ons naar zulk goed gevraagd wordt, »kunnen wij toch niet zeggen: dat verkoopen wij niet." [1]

Eene eeuw geleden, had men het vreemde goed van de Hollandsche markt willen bannen, en wij zagen het, dat de proefneming juist om die reden mislukte; in 1781 waren de denkbeelden, te dien opzigte, eenigzins veranderd; zelfs het grootje, dat het zich aan volk en vaderland verschuldigd rekende, Hollandsch goed te nemen, als zij wat liet maken, durfde nu tot haren zoon zeggen: »jongen, »als ge vreemd goed in de negotie moet hebben, dan moogt »gij het wel koopen om te verkoopen, maar draag het toch »niet;" dat was hare vaderlandsliefde; »betaal liever wat meer, zeide zij, »en denk, dat is voor den arbeidsman, dan blijft »het volk aan het werk, en anders komt het aan de ar-»men, en dan moet gij het evenwel helpen onderhouden." Dan, ondanks die lessen van de oude sloof, »die, hoewel »wat oud en blind, toch nog haar verstand zeer goed had;" ondanks alle pogingen, om de lakenfabrijken, de hoeden-makerijen, het schoenmakerswerk, enz. te ondersteunen; ondanks de octrooijen tot maintien van de pijpenmakers te *Gouda* en dergelijke oud-vaderlandsche neringen, de natie kon maar geen' smaak krijgen, om inlandsch goed te dragen; niets had invloed; »bij de *Amsterdamsche* patriotten

---

[1] Belangrijk is te dien opzigte het discours, medegedeeld in *de Koopman*, IV, pag. 137—157.

»moest het al den brui vreemd goed zijn; dat was het kenmerk van het echte patriotismus," en de logica naturalis van dien tijd [1].

En waar het zoo gesteld was met de neringen, die van oudsher hier waren uitgeoefend, die men inheemsch noemen mag, en waardoor het land groot was geworden, daar kan men het lot en den toestand nagaan van de fabrijken, die door, of ten gevolge van de overkomst der Réfugiés, onder begunstiging van bepaalde omstandigheden, waren opgezet geworden. Zij waren nu mede vaderlandsch geworden; eene inwoning van bijna eene volle eeuw *had alle* overblijfselen van haren Franschen oorsprong verbannen,

---

[1] Zie den 28sten Brief in het Derde Stuk van R. VRYAART's *Openhartige Brieven*. Wat deed men toen? »men stelde," zegt ENGELBERTS, p. 46, »premiën op fabrijken, die wezenlijk in ons land bestonden, maar onbekend, of die onder »Engelschen naam gedebiteerd werden. Het Engelsch overleer, laarzenschaf»ten, het lijm, werden te *Rotterdam* en te *Leiden* vervaardigd, en de Engelsche »spelden in den *Bosch* en te *Zwolle*; de laatste werden in menigte naar *Engeland* »gezonden, op *Engelsch* papier gestoken, en zoo verder voor *Engelsche* verkocht; »zoo was het ook met onze hoeden, die op de *Engelsche* en *Brabandsche* wijs »werden opgemaakt en zoo gesleten; er waren fabrijken van negermutsen en »lederen hoeden, van schotsche, wollen, half katoenen en floretten kousen, »handschoenen, gebreide pantalons en broeken; de Nederlandsche fabrijken »herleefden door Engelsch aardewerk te maken, en zoo was het met zoo vele »andere takken van nijverheid." »De Nederlander," zegt hij, op pag. 48, »kon »het genoegen hebben, om zich van het hoofd tot de voeten met inlandsche »stoffen te kleeden, de vloeren van zijne kamers met inlandsche tapijten te »versieren en zijne keuken met inlandsche potten te voorzien." Het wordt uit de bijzonderheden, aldaar verder medegedeeld, eenigzins moeijelijk, den waren stand van ons fabrijkwezen op te maken; een los daarin gelaschte zin, schijnbaar alleen tot de aardewerkfabrijken betrekkelijk, maakt ons echter huiverig, om ons daarvan grootsche gedachten te vormen; hij is deze: »onze jaar»lijksche ondersteuningen hielden het werk gaande, maar wij ontdekten ter »goeder uur, dat het hierom (d. is om die ondersteuningen van den *Oeconomischen* »*Tak*) alleen te doen was." De uitkomst heeft getoond, dat het op het geheel evenzeer toepasselijk was; bovendien is het overbodig, op te merken, dat de voorziening in onze binnenlandsche behoeften eerder het doel werd, dan het produceren van goederen voor onze handelsmarkt.

derzelver oprigters hadden zich beijverd, zich alhier te nationaliseren, hadden zelfs hunne geslachtsnamen daarom veranderd, waren tot de toen algemeen heerschende kerk overgegaan, en zoo er al nog Fransche fabrijken hier en daar waren overgebleven, de werklieden hadden plaats gemaakt eerst voor inboorlingen, daarna voor vreemden van alle natiën en tongen, die, door het vooruitzigt van een hoog arbeidsloon te verdienen, naar hier waren overgekomen, en veelal, na het ambacht geleerd te hebben en de kunst hier te hebben afgezien, weder naar hun land vertrokken, om voor Hollandsche rekening, op een beter terrein, dergelijke fabrijken op te zetten.

Zoo begon men ons met onze eigene wapenen te bestrijden; ten behoeve van onzen handel hadden wij, na het Refuge, fabrikanten tot ons gelokt, en de fabrikaadje van die waren, die wij tot dusverre uit *Frankrijk* getrokken hadden, bevorderd; wij *contrafaceerden;* zoo gingen de Hollandsche linnens, *op zijn Fransch* gepakt en geperst, naar de *Spaansche Westindiën;* zoo voerden wij de hier gemaakte lakenen voor *Engelsche* in *Frankrijk* in; zoo was het met andere stoffen en waren, zoo als wij vroeger zagen; de imitatie, het namaken, was het groote doel, en zoodra wij daarvan afweken, waren de stoffen grof en de teekeningen slecht[1]; dat namaken zoo veel mogelijk te vermenigvuldigen, zochten de Staten en de Besturen in de

[1] Er is daarin echter niets, waarover wij ons bijzonder moeten verwonderen; in het zoo bij uitstek industriële *Engeland* was en is dit nog in onze dagen het geval in vele opzigten; volgens het *Children's employment commission's report*, heeft FERNER, de voornaamste knoopenfabrikant uit *Birmingham*, nog onlangs verklaard, dat hij genoodzaakt was te *Parijs* eene inrigting te houden, om van daar zich van dessinen en ornamenten te voorzien, welke hij in *Engeland* niet kon bekomen. Met eenig regt mag LÉON FAUCHER, de schrijver der bekende *Études sur l'Angleterre*, welke in de *Revue des Deux Mondes* worden medegedeeld, in het zesde stuk over *Birmingham* zeggen: »à l'exemple de *Paris*, »cette ville fait un peu de tout, le fait bien, et au plus bas prix. Seulement »*Paris* recherche davantage le beau et *Birmingham* l'utile; le génie mécanique »opère ici les mêmes prodiges, qu'enfante là le sentiment de l'art. A quelques

steden te bevorderen, juist door het onthouden van privilegiën en octrooijen; indirect verleende men hulp, voorschotten, aanmoediging, maar er monopoliën van te maken, en daardoor der bestaande fabrijken de hand boven het hoofd te houden, dat nooit: »ce serait empêcher les nouvelles fa»briques de se former, et dans cette crainte les États les »avaient refusés," lezen wij bij ERMAN en RECLAM; met dat doel zijn alzoo die fabrijken opgerigt, en op die wijze hebben zij, zoolang het oorlog was, gedurende een vijfentwintigtal jaren, de *Hollandsche Markt*, en door dezelve geheel *Europa* voorzien; de verbruiker verkeerde wel niet op den duur in den waan, dat het Fransche stoffen waren, die hij bezigde; maar veelal waren zij óf toen nergens anders dan op de Hollandsche markt te bekomen, óf leverde die markt hem weder voor het debiet zijner waren voordeelen en uitwegen op, waarom hij over verschil van prijs en hoedanigheid heenstapte.

Maar na het sluiten van den *Utrechtschen* Vrede, bij het herstel en wederaanknoopen der betrekkingen, die de volken verbinden, was het niet mogelijk, op den duur geheel *Europa* uitsluitend, door middel der Hollandsche fabrijken, te voorzien; nieuwe fabrijken, door dezelfde Réfugiés in andere landen opgezet; de concurrentie van deze en van *Frankrijk* zelve, welke men altijd met genoegen terugzag; onze veranderde handelspolitiek, een gevolg van de bloedige en kostbare oorlogen, die men ons had doen voeren, waardoor wij zelve onze havens voorbijgingen, zonder ze aan te doen, maar meer nog dan dit alles, onze wereldhandel, die geene begunstiging voor eigen fabrikaat toeliet, hebben onze nieuw opgerigte doen kwijnen, achteruit en eindelijk te niet doen gaan; de omstandigheden waren veranderd; handelsbelang had ze in het leven geroepen; handelsbelang wederhield de Be-

---

»égards, *Birmingham* est comme une succursale de *Paris;* nous fournissons les »modèles que copient les ouvriers du comté de *Warwick.*"

sturen, dat aanzijn door buitengewone middelen te verzekeren; geene voorliefde, geene begunstiging, was op onze markt mogelijk; zij hadden derhalve gelijke regten als de vreemde; genoten zij ook al niet de faveuren van troetelkinderen, zoo was daarom toch ook het lot van speelkinderen geenszins haar deel; beste waar voor het minste geld was en bleef op die markt een vereischte, en wie daaraan op den duur voldeed, kon van een goed heenkomen verzekerd zijn; maar toen ook werd er spoedig meer gevorderd; dan na te maken; onze tweede hand was er niet mede gediend, wanneer men haar niet dan nagemaakte Fransche goederen leverde; men kon daarmede *Europa* niet langer paaijen; de Fransche stoffen voldeden beter aan al de caprices der mode, en op den duur kon de meerdere soliditeit misschien van het Hollandsche fabrikaat geen tegenwigt tegen dat ééne, hoewel allerbelangrijkste voordeel opleveren; die zelfde wispelturigheid der mode, wij zagen het vroeger, heeft wel de Hollandsche gemaakte zijden stoffen in smaak doen komen, juist omdat zij niet van teekening veranderden: LUZAC verzekert ons wel, dat zulks meer dan eene halve eeuw op denzelfden voet in *Frankrijk* is staande gebleven; maar die mode heeft ons geen voordeel aangebragt; er is geen stuk meer uit onze fabrijken daarom verzonden, en het heeft den achteruitgang van onze zijdenfabrijken, gedurende dien tijd, niet kunnen stuiten; de omvang van onzen handel had aan ons fabrikaat eene reputatie weten te geven, die, hoe verdienstelijk ook hetzelve geweest mag zijn, toch inderdaad dikwijls op niets anders dan vooroordeel gevestigd was; *Italië*, het vaderland der zijdecultuur en zijdefabrikaadje, zond zijne gebloemde fluweelen naar *Holland*, om ze daarna, onder den naam van *Hollandsche fluweelen*, in deszelfs eigene havens weder in te voeren, en toch hadden zij geene verandering ondergaan, dan alleen in den prijs, die door interessen, vracht, assurantie en ongelden aanzienlijk gestegen was; kan men een dui-

delijker bewijs, dat de voortreffelijkheid van die fluweelen nu bestond in hunne uitheemschheid[1]? De reputatie van vreemd, Hollandsch fabrikaat zette hetzelve meerdere waarde bij, en om die reputatie, uit vooroordeel tegen eigen fabrikaat geboren, te verkrijgen, was een enkel transport naar *Holland* voldoende. De goede reputatie, het getrokken zijn van een handelsobject is veelal van meer belang, dan innerlijke waarde en deugdelijkheid; het verhoogt den prijs; het faciliteert den afzet, en toch is het in vele gevallen een vooroordeel en niets meer; wilde men eene geschiedenis schrijven van de veranderingen, die de Mode in de laatste eeuw gehad heeft, talrijk zouden de voorbeelden zijn, die men daarvan zoude aantreffen, en ook onze dagen zouden daartoe allerbelangrijkste bijdragen leveren.

Naar mate nu de gevolgen van den Vrede zich steeds verder, en meer en meer deden gevoelen; naar mate ook die volken, die tot dusverre uitsluitend van ons hunne waren en behoeften hadden getrokken, zelve zich op handel en nijverheid begonnen toe te leggen, en veelal met behulp der ook tot hen overgekomene Fransche Réfugiés, aan hun nieuw opgerigt fabrijkwezen eene gelijke rigting gaven, naar die zelfde mate gingen die Fabrijken ten onzent achteruit, en verminderde hare productie; de concurrentie nam steeds meer en meer toe, en allengs rezen al luider en luider klagten van den fabrikant. In ons Vaderland, waar alle fabrikaadje uit den aard der zaak vreemd was, en ook uit dien hoofde slechts eenen kortston-

---

[1] Zoo was het met alle waren en voortbrengselen, overal en te allen tijde; een voorbeeld daarvan vindt men onder andere in de Westphaalsche hammen, die meestal onder den naam van *jambons de Mayence* verkocht werden, hoewel er geene enkele uit die stad kwam. »Cependant," zegt MONTEIL, *Histoire des Divers États, etc.*, 17e Siècle, I, 317: »à *Bayonne* on »préférait les jambons de *Mayence*, tandis qu'à *Mayence* on trouvait meil»leurs les jambons de *Bayonne*."

digen en ras voorbijgaanden bloei heeft mogen genieten, een gevolg van bepaalde omstandigheden; waar alle gewesten en steden zich steeds hebben beijverd, hun eigen voordeel te bevorderen en te zoeken, zelfs met benadeeling en tot schade van anderen; waar het provincialismus geboren [1] was, en stedelijke naijver zulke diepe wortels had geschoten; waar winzucht en eigenbelang zoo vele bloeijende fabrijken hebben bedorven, doordat de fabrikeurs tegen elkander hebben geklad en wangunstig waren [2]; waar de overlieden der Hallen aan hunne wevers zelfs lieten verbieden, hunne stoffen in andere steden te laten verwen, en de tusschenkomst van 's Lands Staten nog in 1713 moest worden ingeroepen, om *Haarlem* en *Amsterdam* te bevredigen [3]; waar het namaken de ziel van alle fabrikaadje was, en schier niets werd voortgebragt, dan naar de wijze van andere volken, of volgens de patronen, modellen of teekeningen van anderen, in dat zelfde land hoorden wij in 1749 de Staten klagen over het groote verval der binnenlandsche fabrijken, door het overbrengen derzelve naar andere landen, door den uitvoer van werkgereedschap-

---

[1] Wie aan dit axioma mogt twijfelen, verwijzen wij naar de Ordonnantie der Staten van *Zeeland*, tot beneficiëring van de Neeringe, Negotie en Welvaart, van 7 Maart, 1684 (*Gr. Pl. B.*, VII, 1596). Het waren juist die beginselen niet, die *Zeeland* vroeger rijk en magtig maakten. Soms liep het in het belagchelijke; zie de Res. van *Holland*, van 29 Augustus, 1741, ib. 1600.

[2] De voorbeelden daarvan vindt men onder andere in menigte voorhanden in het 35ste Hoofddeel, over de Neringen handelende, in de *Geschiedenis van der Goude*, door DE LANGE VAN WIJNGAARDEN, II, 362 en volgende.

[3] DE KONING, *Haarlem*, IV, 258. De Hollandsche verwerijen waren vroeger zoo beroemd geweest, dat zelfs van buiten'slands fabrikaten werden overgezonden, om alhier geverwd te worden. Dit zal echter in 1713 wel het geval niet meer geweest zijn; zoo ja, dan is het zekerlijk geen bewijs van de liberale begrippen der Overlieden van de Amsterdamsche Zijdenhalle.

pen, tot dezelve behoorende, en door het vermeerderd gebruik van buitenlandsche manufacturen door de ingezetenen zelve; waarlijk, zonderlinge woorden in de Publicatiën van die zelfde Staten, die, zoo als de geheele geschiedenis aantoont, zich beijverd hadden de vreemde manufacturen naar herwaarts te lokken, en die, van 1676 af, door allerlei middelen niet hadden opgehouden vele en diverse onderdanen en ingezetenen van uit de koningrijken, landen en conquesten van de vijanden van den Staat binnen de *Vereenigde Nederlanden*, in het ressort van de Generaliteit, te leiden en te doen overkomen, *om zich* aldaar te onthouden en te verblijven tot voortzetting van hunnen handel en hunne commercie.

Nooit is dit ook ontkend geworden, en mogt men te dien opzigte eene ronde en openhartige bekentenis verlangen te zien afgelegd, zoo sla men de reeds meermalen aangehaalde *Verhandeling over den Koophandel* op, welke schier een officiëel stuk te noemen is: tot driederlei klassen, men weet het, worden de oorzaken, waardoor zich de Handel in onze Republiek heeft gevestigd, teruggebragt, en met zoovele woorden vinden wij onder de morele en politieke oorzaken als de grondregels opgenoemd: »de vrijheid van Godsdienst en de »constante politiek, om deze landen tot eene veilige en al»toos zekere vrijplaats voor alle vervolgde en verdrukte »vreemdelingen te maken." Daarvan had men zich door alliantiën, noch verdragen, door consideratie voor eenigen Vorst, noch door verzoek van eenige mogendheid in de wereld, laten afbrengen, en daarom ook, wij hebben het nog in den loop dezer geschiedenis gezien, hadden zoo vele menschen naar deze landen hunne wijk en toevlugt genomen, en niet alleen hun geld en goed herwaarts gebragt, maar ook veele hanteringen, fabrijken, manufacturen, kunsten en wetenschappen gevestigd, niettegenstaande de eerste materiën, de grondstoffen tot deze fabrijken en manufacturen, meest alle in deze landen mankeren, en met groote kosten

van elders moeten gehaald worden. Het vasthouden aan die beide grondregels was begunstigd geworden door omstandigheden, en deze worden, en te regt, allezins tot de toevallige en van buiten gekomene oorzaken gebragt, waardoor onze koophandel opgekomen is en gebloeid heeft. Wij hebben die omstandigheden vroeger, voor zooverre zulks noodig was, vermeld, en toen tevens alreeds opgemerkt, dat, zoo al in vele opzigten de natuurlijke en physieke oorzaken, uit de gelukkige ligging van ons Land voortspruitende, geene belangrijke verandering hadden ondergaan, evenmin als de morele, die toevallige oorzaken grootendeels hadden opgehouden, en men alom zich bevlijtigde, om den Handel en de Trafijk van ons af en naar zich toe te trekken, door het aannemen van onze grondregels in den koophandel. Het was de onpartijdigste lof, dien men inoogsten kon, de schoonste hulde, die men zich kon toegebragt zien, maar ook meer niet. Het verloop van den handel bleef bestaan; die toevallige en van buiten daarbij gekomene oorzaken waren vervallen, en niet meer op nieuws daar te stellen. Zoo dikwijls de andere mogendheden door den oorlog hare geschillen zochten te beslechten, wederzijds den handel verboden, en door tusschenkomst van onze markt de voorziening zochten harer behoeften, zoo als in 1739 en 1743, stond onze handel er wel bij, en ook na dien tijd heeft onze ligging, met verschillende andere omstandigheden vereenigd, ons een aanzienlijk deel aan den steeds toenemenden algemeenen handel verzekerd.

Voor het Fabrijkwezen bestonden echter die omstandigheden niet; daarom heeft men dan ook haar lot niet kunnen verbeteren, en zijn er geene middelen kunnen uitgedacht worden, om in derzelver redres te voorzien. De algemeene Commercie was het doelwit van de propositie van WILLEM IV; »daarvan meende men de essentiëelste zwarigheden te moeten prévéniëren;" men begreep wel, »dat er

»Le Commerce est un de ces mystères impénétrables, parce qu'il dépend de cer-»taines circonstances, dont les hommes ne sont pas les maîtres. On se trompe égale-»ment sur le profit et sur la perte, parce qu'on ne fait pas une balance générale de »l'un et de l'autre. Un Ministre s'applaudit de voir fleurir des Manufactures qu'il a éta-»blies ou protégées, et il ne pense pas qu'en les faisant valoir à l'excès, il ruine les »autres branches du Commerce, qui ne laissent pas d'être nécessaires. Toutes les na-»tions ont besoin les unes des autres, comme les grandes rivières ont besoin des petites, »pour porter plus abondamment leurs eaux à la mer; et comme on sécheroit les fleuves, »si on tarissoit tous les ruisseaux, qui contribuent à les grossir, les États les plus flo-»rissans périssent dès le moment qu'on sèche les différentes sources de leur Commerce."

BASNAGE, *Annales des Provinces Unies*, II, 82.

BIJLAGEN.

»Doch is het niet menschelyck alle dingen te konnen weten, en elck een te behagen; »derhalve werd de beleefde Lezer vriendelyck gebooden, de steden daer wy ons vergrepen mochten hebben, met oogluycking te verschoonen, versoeckende te gedencken, »dat de Autheuren, die hier in te passe gebracht zyn, niet even vloeyent, niet even »deftigh of dravende geweest zyn, omdat sy in verscheyde tyden geleeft en geschreven hebben; ons dunckt de beste versieringe de waerheyt te zyn."

Topographia Galliae. Amst., 1660, Deel I, Voorrede.

BIJLAGE A.

BEHOORENDE TOT p. 35.

De Waalsche Kerkenraad en Diaconie te *Amsterdam* hebben in der tijd hunne lofredenaars gehad; de *Apologie van 't Amsterdamsche Consistorie*, in 1703 uitgekomen (*Actes du Double Consistoire* van dat jaar) hebben wij niet gezien; dan ook de *Critique Historique*, *Politique*, *Morale*, *Économique et Comique sur les Loteries* van G. LETI [1] geeft op vele plaatsen aan dat Kerk- en Armbestuur eenen welverdienden en allezins toekomenden lof, en daaraan kunnen en mogen wij het wel toeschrijven, dat LETI, ofschoon hem, om dit werk, door den Ouderling van zijne wijk *de*

---

[1] Dit werk van LETI kwam oorspronkelijk in het Italiaansch uit; zie PAQUOT, *Mémoires Littér.*, I, 205, dan werd ook in het Hollandsch vertaald, en kwam in 1697 bij D. BOETOMAN te *Amsterdam* uit, onder den titel van *Oordeelkunde*, *uit Historische, Zedekundige*, *Huishoudingkundige en Tooneelschriften genomen*, *over de Loterijen*, *oude en nieuwe*, *geestelijke en wereldlijke*, *van Staten en Kerken*, 2 stukken in 12° met printen verrijkt, 4 en 20 bladen. Zie daarover de *Boekzaal van Europe* voor 1698, I, p. 238—270. Van dien zelfden tijd is mede het werkje van JEAN LE CLERC, den schoonzoon van LETI, *Réflexions sur ce qu'on appelle Bonheur et Malheur en matière de Lotteries.* Amst., bij GEORGE GALLET, 1696, in 12°, ook in het Hollandsch te *Rotterdam* bij BARENT BOS uitgekomen. — PAQUOT, III, 455, *Boekzaal* voor 1697, I, p. 532—538. — Het zijn deze beide werkjes, waarin de bijzonderheden, in het stuk, *over de Loterijen*, *zoo als zij in de Zeventiende Eeuw beschouwd werden* (opgenomen in het *Handelsblad* van 12 Nov., 1844, Bijvoegsel), vermeld, voorkomen.

mereaux werden onthouden, en hem dus het Avondmaal ontzegd; niettegenstaande de scherpe *Considérations sur la Critique des Lotteries*, volgens A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, ABR. FIL., *de* JOANNE CLERICO, etc., p. 61, 265, aan BAYLE toegeschreven, echter alreeds op den derden Augustus, 1697, weder opgenomen werd: »dans »la paix de l'Église," nadat hij zich voor het Consistorie had gepresenteerd, en schriftelijk betuigd te herroepen alle »propositions »contraires à la Confession de foi et à l'usage des Liturgies," gelijk uit den brief, in de *Actes* van dien dag opgenomen, te zien is. Het is ons voornemen niet ons thans als lofredenaars van het Waalsche Kerk- en Armbestuur op te werpen; dan vermeenen alleen de berigten bij WAGENAAR, in zijne Beschrijving van *Amsterdam*, met betrekking tot derzelver bemoeijingen met, en verzorging der Réfugiés, eenigzins aan te vullen en toe te lichten.

Men weet, dat de verdeeling in Wijken, zoo als zij bij de Waalsche Gemeente plaats heeft, alreeds van oude dagteekening is; dadelijk na de laatste vergrooting der stad schijnt die verdeeling, zoo als zij thans nog bestaat, in stand te zijn gekomen, terwijl er alleen bij de toeneming der gemeente bij het Refuge nogmaals eene onderverdeeling heeft plaats gegrepen; toen namelijk werd de Wijk N°. 1 in tweeën gesplitst, en daaruit Wijk 14 gevormd, terwijl, door eene gelijke splitsing van Wijk 12, Wijk 13 ontstaan is. Alzoo kwam het getal van Wijken toen op 14, terwijl te gelijker tijd het getal Ouderlingen met twee, dat der Diakens met drie is vermeerderd; eerst later, omstreeks 1720, is het getal der Diakens op 17 gebragt, zoo als het nog bestaat.

Reeds met het jaar 1681 begonnen zich de behoeftigen onder de Fransche vlugtelingen tot de Waalsche Diaconie te wenden; dan deze, wel voorziende, dat zij uit hare geldmiddelen niet konde, noch vermogt dezelve te ondersteunen, heeft zich dadelijk bij Heeren Burgemeesteren vervoegd, welke order gaven, »de ne point »rebuter ces pauvres gens," en dan ook voor dat jaar voor een subsidie of een rembours zorgden van . . . . *f* 2,000 [1].

---

[1] Blijkens de nog voorhanden zijnde quittantie, ontving de Diaconie deze som van de Tresoriers op den 23sten October, 1681; alreeds vroeger, 27 December en 10 October, waren te gelijken einde: »pour les Familles Françoises réfugiées"

In 1682 bedroeg dit........................ ƒ 5,734.12.
" 1683 beliep het slechts ƒ 3,582.12; dan door eene Collecte op den Vast- en Bededag, in al de Gereformeerde kerken gedaan, werd ƒ 10,039.3 verzameld, waardoor de onderstand alzoo te zamen bedroeg.................................... " 13,621.15.
Over de volgende jaren, tot en met 1688, werd insgelijks gedeeltelijk door Collecten in de nooddruft der behoeftige vlugtelingen voorzien, waarschijnlijk de geheele stad door gedaan, huis aan huis, »de Papisten en Joden uitgezonderd," naar aanleiding van een Besluit der Vroedschap, op een gunstig rapport der Commissarissen benoemd, om de voorstellen van den Kerkenraad te examineren. Zoo bragt in 1684 eene Collecte op............. " 6,684.14.
In 1685 twee Collecten........................ " 25,910.
" 1686[1] " " en eene gift van de O. I. Compagnie.................................... " 34,860.10.
" 1687 eene Collecte......................... " 19,539.4.
" 1688 de Collecte ƒ 12,672.10, de liefdegaven van *Ceilon* ƒ 10,750, de gift der O. I. Compagnie ƒ 1,000, terwijl Burgemeesteren ƒ 25,000 contribuëerden, mits de Diaconie voortging aan de Réfugiés wel te doen, om zoo doende hen naar deze stad te lokken: hetgeen gezamenlijk alzoo bedraagt.................................. " 49,422.10.

Daar nu echter de Collecten jaarlijks verminderden, en de distributiën, die de Diaconie, ten gevolge van het toenemen der vlugte-

van ledematen van de Kerk te *Charenton* en van de Oostindische Compagnie gelden ingekomen.

[1] Bij WAGENAAR, *Amst.*, II, 357, vinden wij aangeteekend, dat toen GERRIT VAN MAASLOOP het Hofje *Venetia* in 1685 wilde vergrooten, 's Lands Staten bij Resolutie van 2 Maart, 1685, hem vrijheid van impost hebben verleend, mits en zoolang daarin Gereformeerde vlugtelingen wierden ontvangen, en vrijdom van stads-excijnsen werden genoten; toen er zich later geene vlugtelingen meer aanmeldden, is desniettemin deze vrijheid van impost voortdurend, zoo het schijnt, aan dit Hofje toegestaan.

lingen noodig had, dagelijks vermeerderden, zoo hebben Diakenen in Julij, 1689, alreeds zich tot Burgemeesteren gewend om een voorschot, of althans om rembours van hun voorschot, waaraan van wege de Vroedschap gehoor is verleend; althans

in	1689	werd	ƒ 50.000
"	1690	"	" 66.000
"	1691	"	" 44,283
"	1692	"	" 47,272
"	1693	"	" 41,600
"	1694	"	" 49,500
"	1695	"	" 46,000

»op de schuldpligtige representatiën ten zelven *subjecte gefour*»neerd."

Desniettegenstaande waren de Diakenen der Waalsche en Fransche Gemeente, want zoo vinden wij ze genoemd in een adres aan de Magistraat van den jare 1694, in 1695 alreeds ƒ 37,000 ten achter, toen men, op aanraden van JEAN TRONCHIN DU BREUIL [1], den uitgever der sedert eenige jaren weder uitkomende Fransche Courant, op den 10den April zich tot de Magistraat wendde, om middelen te beramen, ten einde dezen achterstand te dekken, en daaronder welligt het denkbeeld eener Loterij opperde; men had vroeger onder andere bij den bouw van het Oude- Mannen- en Vrouwen-Gasthuis (WAGENAAR, *Amst.*, II, 302), van dergelijke loterijen hier ter stede de vruchten gezien, en besloot nu ook gelijk middel ter gunste der Réfugiés te beproeven; op 23 Julij kwam bij den Kerkenraad de goedkeuring (l'agréement) van de Magistraat in, en door deszelfs voorspraak bij de Staten werd eerlang (29 Julij) het verlof, om zoodanige Loterij te mogen houden, verkregen. Straks werden daarop Directeuren der Loterij benoemd, en door DU BREUIL en den Bankier JEAN TOURTON het plan beraamd; dan niettegenstaande de Raadpensionaris HEINSIUS, de Staten van *Holland* en *Westvriesland*, de Regenten van *Amsterdam*, HUDDE en WITSEN zelfs, het goedkeur-

---

[1] Zie over denzelven PAQUOT, I, 360. JAQUES TRONCHIN, deszelfs vader, koopman te *Lyon*, was in 1654 en 1655 met het overmaken der voor de Waldenzen bijeengebragte gelden belast geweest. — Zie LETI, *Critique sur les Lotteries*, II, 88.

den, bij het Publiek leed het om verschillende redenen schipbreuk, en men was gedwongen de inschrijvingen te sluiten, daar er geene genoegzame deelnemers opkwamen: men was dus genoodzaakt een ander plan te beramen, en dit gelukte beter: er werden dan twee Loterijen opengesteld, eene van 25,000 loten, tegen *f* 18.— en eene van 25,000 loten, tegen *f* 32, welke zeer spoedig geplaatst werden, zoodat men zelfs aan de algemeene aanvraag om loten niet konde voldoen; van heinde en verre buiten'slands werden zij verlangd, en op de registers van die Loterijen, nog voorhanden, komen dan ook vele beroemde namen van die dagen voor; de speelzucht had dermate alle rangen en klassen der maatschappij aangetast, dat men zich van het noodige ontdeed, om maar loten te kunnen bekomen, ja zelfs het doel geheel voorbijzag, waarvoor zij waren opengesteld; vandaar, naar men zegt, Madame DE MAINTENON en LE PÈRE LA CHAISE zelfs onder de deelnemers [1]; zoodra nu alles in gereedheid was gebragt, ging men, onder toevoorzigt van de door de Vroedschap benoemde Commissarissen, tot de trekking over, welke voor de eerste of kleine Loterij plaats had in eene zaal van den Kloveniersdoelen, en voor de groote op de binnenplaats van het Heeren-Logement [2], terwijl de gedrukte lijsten der trekking dagelijks bij den Boekverkooper PIERRE MORTIER uitkwamen, die daartoe van de Waalsche Diaconie bij uitsluiting het regt gekocht had. — Zoodanig was de Loterij voor de Réfugiés in 1696 [3], welke wij eenigzins breedvoeriger

---

[1] Op haren naam komt zij op de nog voorhanden zijnde Registers dier Loterij niet voor; dan daar er vele loten door hier gevestigde huizen voor het buitenland genomen werden, is het daarom toch zeer mogelijk, dat Madame DE MAINTENON er op die wijze deel in gehad heeft. Hoe zeer de Loterijen voor het overige in den smaak van het Hof van LODEWIJK XIV vielen, bewijzen de *Mémoires* van DANGEAU, waar herhaaldelijk van *jeux fort sûrs*, van *lotteries et banques*, van *jouer à la rafle*, *à une manière de tourniquet*, *au tourniquet*, *aux portiques*, *au lansquenet*, gewag gemaakt wordt. Zie I, 43, 133, 171, 225, 341, 377; II, 9, 26, 34, 361; IV, 249 en 250.

[2] Gewoonlijk werden »in dezen gëltverkwistenden loterijtijd" op het binnenplein van de Nieuwe Stads-herberg in de Plantaadje »op een sierlijk opgericht tooneel" de uitgeschrevene loterijen getrokken. Zie den *Wegwijzer door Amsterdam* (1713), p. 355.

[3] In het *Teatro Gallico* van LETI, *overo la Monarchia della Reale Casa di*

hebben beschreven, daar de gelijktijdig, of kort daarna tot hetzelfde doeleinde opengestelde Loterijen van *Amersfoort*, *Haarlem*, *Alkmaar*, *Monnikendam* en den *Briel* schier van gelijken aard waren, met dit onderscheid alleen, dat dezelve op naam dier Steden uitgingen, terwijl te *Amsterdam* de Magistraat de zaak wel wilde bevorderlijk zijn, dan derzelver authoriteit en naam daarin niet wilde gemengd hebben: ook buiten's lands werden deze loterijen nagevolgd, onder andere te *Londen* [1], en ook aldaar schijnen onze landgenooten ijverige deelnemers geweest te zijn. Het voordeel voor de Diaconie bestond in eene korting van 8 pCt. op de prijzen, en heeft voor het overige in het geheel bedragen *f* 58.593 [2]. — Uit de meergemelde *Critique sur les Lotteries* van LETI zoude men moeten opmaken, dat deze Loterijen over het algemeen nadeelig zijn geweest voor den welstand der burgerij, en krachtig hebben medegewerkt, om de Réfugiés, en vooral de behoeftigen onder hen, naar hier te lokken. — Burgemeesteren van *Amsterdam* waren dan ook, toen men alom het gegeven voorbeeld begon op te volgen, niet genegen, door het toestaan van rekening in de Wisselbank der stad, de andere Loterijen aan te moedigen [3]; alleen voor die van *Haarlem* werd eene gewone rekening in de Wisselbank toegestaan; »zoo zeer woog de belofte van erkentenisse en de nabuurschap »der stad," zegt WAGENAAR, *Amst.*, I, 710.

BORDOUX, in *Francia*, etc., te *Amsterdam* in 4° van 1691—1697 uitgekomen, worden in het *Parte ultima de libri* IX en X, van pag. 441—638, daaraan toegewijd. Wij vinden er echter weinig meer in dan in de gelijktijdig uitgekomene, en dikwijls woordelijk daarmede overeenkomende *Critique sur les Lotteries*. Zie vooral pag. 509 en volg.

[1] La Lotterie de *Londres* avait pris *Namur*, zegt LETI, *Critique sur les Lott.*, II, 93—95.

[2] Deze som wordt alzoo opgegeven in het Rapport van 1725, doch komt geheel verschillend voor in dat van 15 April, 1742, en wel als volgt: gezamenlijk profijt der twee loterijen voor de arme vlugtelingen *f* 94,937 3 Bankgeld, waarvan nog in 1695 *f* 34,000 Banco aan Diakenen werden ter hand gesteld, en de overige *f* 60,937.3, op order van Burgemeesteren, ter Tresorie werden geplaatst tegen een' Intrest van 3 pCt. tot beneficie van gezegde Réfugiés; met Julij, 1699, sloten Diakenen hunne rekening met de Tresorie, en ontvingen het restant der twee loterijen.

[3] Desniettegenstaande verzochten en verkregen zij ook een Octrooi van de Staten

Ondanks de aanzienlijke geldsommen, op deze wijze bijeengebragt, en ofschoon men alreeds in September, 1694, besloten had den onderstand aan de Fransche vlugtelingen op *f* 24,000 's jaars te bepalen, om daardoor het verval der stedelijke geldmiddelen te gemoet te komen, ging de Stad voort de Waalsche Diaconie voor de Fransche vlugtelingen mildelijk te ondersteunen; zoo was

in 1696	de	onderstand	*f* 41,407
〃 1697	〃	〃	〃 60,000
〃 1698	〃	〃	〃 40,000
〃 1699	〃	〃	〃 59,000
〃 1700	〃	〃	〃 58,000
〃 1701	〃	〃	〃 72,000
〃 1702	〃	〃	〃 70,000
〃 1703	〃	〃	〃 70,000

hetgeen alzoo over 16 jaren, van 1687—1703, door elkander gerekend, bedragen heeft eene somma van *f* 57,690 's jaars, naar het Rapport van Diakenen, aan de Burgemeesters en Regeerders van *Amsterdam*, in Augustus, 1725, ingediend. Met 1704 werd de onderstand op *f* 40,000 gebragt, welken zij dan ook over dat jaar en volgende, tot en met 1712, hebben genoten, terwijl van af eerstgemeld jaar de Weezen der Réfugiés mede werden opgenomen in het Walen Weeshuis, tegen betaling van *f* 75 voor ieder' hunner, te vinden uit de gelden, voor de Réfugiés aangewezen. Toen werden op nieuws, bij Resolutie van 27 October, 1712, *f* 4000 gekort, zoolang NICOLAAS COLVIUS en PIERRE YSARN, die toen *emeriti* werden, zouden leven; dan ook na hun overlijden bleef het subsidie op *f* 36,000 bepaald; op dien voet was het tot 1743, wanneer er een aanzienlijke achterstand ontstond, en de Kerkenraad zich gedrongen vond, op den 15den April, 1742, tot de Magistraat zich om hulp te wenden. — Inmiddels was ook ten aanzien der andere inkomsten eenige verandering tot stand gekomen; van den aanvang van den vlugtenstijd af was, op bevel van Burgemeesteren, naauwkeurig van de ontvangst en uitgaaf der gelden boek gehouden, ter-

---

van *Holland*, in dato 5 Junij, 1710, om in hunne stad eene loterij op te rigten van *f* 600,000, tot behoudenis van het eiland *Urk*, hunne ambachtsheerlijkheid. WAG., I, 729.

wijl deze rekeningen jaarlijks door de Heeren Commissarissen-Politiek werden geverifiëerd; met September, 1710, ondertusschen werden de afzonderlijke collecten voor de Réfugiés in de Nieuwe Walen Kerk, en voor de Walen in de Wester- en Walen Kerken, alsmede de sedert 1691 afzonderlijke bussen voor de arme Walen en voor de arme vlugtelingen, opgeheven, en besloten alles voor het vervolg in egale portiën te verdeelen, zoowel wat zoude voortkomen uit de twee Ordinaris-Collecten onder de Ledematen, als van die der Huisbezoeking of distribuërende lootjes voor het Avondmaal, de Armbussen [1], en de Collecten in de drie Kerken. — Deze gelijke verdeeling heeft, naar alle waarschijnlijkheid, stand gehouden tot de Resolutie van den Raad van 28 Mei, 1743, welke een gevolg was van het Request van den Kerkenraad van het vorige jaar; toen namelijk werd de rekening van hetgeen de Réfugiés te kort waren gekomen aan het subsidie van *f* 40,000, alsmede de achterstallen voor de Waldenzen, en de voorschotten aan

[1] Deze armbussen, *boîtes* genaamd, waren in vroegere dagen een belangrijk middel, om giften voor de armen te verzamelen: dezelve werden geplaatst zoowel bij ledematen, als bij hen, die, hoewel geene leden der kerk zijnde, zulks nogtans vergund hadden, op kantoren, scholen, publieke plaatsen, koffijhuizen als anderzins; na 1690 vinden wij dezelve onder andere op de kamer van Huwelijkszaken voor de Réfugiés, op de Tresorie en Schepenskamer, op de Kamer van Assurantie, op het Gildehuis der Makelaars, bij de Waalsche Pakkers in de Beurssteeg, op het Oude Comtoir van *Kleve* (mij onbekend), in de Oude Graaf van *Kleef* (waarschijnlijk het nog bestaande logement de Oude Graaf in de Kalverstraat), aan het Oude Doolhof, en verder in de volgende Koffijhuizen, alle hoogstwaarschijnlijk omtrent den Dam gelegen, Caffé François, Caffé Rochellois, Caffé Anglois, Caffé de *Leyde* of het Koninklijk *Loo*, Caffé de la Cour *d'Hollande*, eindelijk in het Caffé Gascon bij FABRE; welk laatste LETI, *Critique sur les Loteries*, II, 259, altijd vol zegt te zijn: »d'un tas d'impertinens, qui se mêlent »de contrôler à outrance les actions des Princes et des particuliers, et coupent sans »façon, et tout net, les habits au dos du Roi de *France*, le mettant en chemise »et le dépouillant entièrement, et d'une bande d'ignorans, qui, bien qu'ils sachent »à peine lire, s'érigent en juges des ouvrages les plus estimés du public, etc.;" een vijftig jaar later vinden wij deze bussen niet meer op de publieke plaatsen, maar daarentegen nog wel een tweehonderdtal derzelve in kerken, kantoren en scholen verspreid; de opbrengst was toen jaarlijks tusschen de 6 en 7 duizend gulden.

de gepensioneerden, van wege de Stad opgemaakt, hetgeen te zamen bedroeg *f* 105,687.5; hiervan werden *f* 25,687.5 dadelijk betaald, ten einde de Diaconie zich zoude kunnen redden van de meest haar drukkende schulden, terwijl de resterende *f* 80,000 in tien jaarlijksche termijnen zouden worden betaald, beginnende met 1744, waarmede alsnu alle pretensiën en achterstallen zouden worden gehouden voor voldaan, en deswege worden afgegeven eene *Acte van Acquit* door den Kerkenraad. Ook voor het voortdurende onderhoud van zoodanige menschen, als op order der Regering tot bezorging der Diaconie waren gesteld, werd gezorgd, terwijl er maatregelen werden genomen, om door den tijd de Stad van die aanmerkelijke subsidiën te ontlasten; de toen opgemaakte lijst van zoogenaamde *Pauvres de Ville* beliep 604 personen, 351 kinderen en 28 weeskinderen, en vereischte eene som van *f* 52,665; ten gevolge der gemaakte bepalingen, is dit allengs verminderd, hoewel nogtans de laatste *Pauvre de Ville* eerst vóór zeer weinige jaren overleden is (1832). De Réfugiés zijn op die wijze alle ten laatste van de kas der Wallons gekomen, die daarentegen sedert 1743 in het geheele profijt van de Cóllecten geweest is. Buiten deze subsidiën van de Stad, genoot de Waalsche Diaconie ook jaarlijks eenige giften, zoo van de Bewindhebbers der Oostindische als van die der Westindische Compagnie, waarvoor dan ook de Bewindhebbers van die beide huizen met Januarij werden gesaluëerd, en verzocht hunne liefdadigheid voor de armen te continuëren.

Om nu deze subsidiën te vinden, werden door Burgemeesteren van *Amsterdam* achtervolgens verschillende middelen in het werk gesteld; het Stadszijdewindhuis, dat omstreeks de overkomst der eerste vlugtelingen werd ingerigt, en waarin vele hunner werk bekwamen, hief éénen gulden van iedere baal zijde, die verkocht en ter waag gewogen werd, WAG., I, 669; in 1688, op den 20sten Mei, besloot de Vroedschap drie stuivers te leggen als belasting op iederen zak tarwe en zes stuivers op ieder anker wijn, waarvan men rekende, dat ruim *f* 24,000 en *f* 12,000 zoude kunnen komen, terwijl men voor hetgeen hieraan te kort kwam, eene belasting legde op de courtagiën der Makelaars in Oost- en Westindische Actiën, p. 695; de uitkomst heeft dan ook aan de ver-

wachting beantwoord, daar, zoo als wij gezien hebben, over dat jaar in 6 of 7 maanden ƒ 25,000 door de Stad werd gecontribuëerd. Later, in 1699, werd de belasting op de wijnen met drie stuivers op ieder okshoofd verhoogd, om de renten te vinden van het subsidie, hetgeen voor Stadsrekening tegen 3 pCt. werd opgenomen; terwijl in 1707, om den last voor de Stad te vinden, de huur van de banken in de vleeschhallen verhoogd, en eene belasting van ƒ 500 gelegd werd op allen, die hier ter stede beginnen of overnemen zouden de nering van koffijschenken (koffijhuishouders).

De Stad deed voor het overige hare regten gelden, wanneer er nu en dan door Réfugiés, die tot beteren staat gekomen waren, restitutie gedaan werd van hetgeen hun, zoo uit Collecten als Subsidiën, was toegestaan; in 1726 vinden wij daarvan een voorbeeld; de Diaconie maakte toen ook daarop aanspraak, te meer daar die gelden gedeeltelijk uit de Collecten en de opbrengst van de Loterijen waren verleend; dan desniettemin begrepen Burgemeesteren, dat zulks aan de Tresorie moest verblijven.

BIJLAGE B.

BEHOORENDE TOT P. 97.

Omtrent onze diplomatieke betrekkingen tot *Frankrijk* vergelijke men, hetgeen KLUIT daarover heeft te boek gesteld in zijne *Primae lineae Historiae Federum Belgii Federati*, I, p. 157—188, 242—257, met de berigten, die DE FLASSAN, in zijne *Histoire Générale et raisonnée de la Diplomatie française*, mededeelt. Wij zullen deze berigten eenigzins uit onze geschiedschrijvers aanvullen, voor zooverre het tijdvak betreft, in dit werk behandeld.

»Nadat men in 1574 het besluit genomen had," zoo als VAN REYD, p. 12, zich uitdrukt, »om *Holland* en *Zeeland* te brengen »onder eenig potentaet, die de magt had om te beschermen," wendde men zich het eerst naar *Engeland*. Aldaar bestonden daartegen de minste zwarigheden, en deze gewesten werden met eene aanzienlijke zending aan de Koningin aangeboden. De politiek van ELIZABETH liet haar echter niet toe, in vijandschap te treden tegen *Spanje*, en zij deed niet meer dan het aanbod, »om »goede conditiën van vrede bij den Koning van dat rijk te be»middelen" [1].

Men trad daarop in onderhandeling met *Frankrijk* [2], ofschoon het destijds nog vol beroerten was. De Prins van ORANJE was aldaar met de verschillende partijen in betrekking gebleven, en stond te allen tijde eene naauwere verbindtenis met dat rijk

---

[1] GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, VII, Préface VII.

[2] De gunstige gezindheid van den Koning van *Frankrijk* was reeds gebleken tijdens den tweeden togt van den Prins in 1570. Zie VAN REYD, p. 6; VAN METEREN, p. 70 en volg., alsmede in 1574, toen hij LODEWIJK VAN NASSAU 100,000 gulden voorschoot. VAN METEREN, p. 90, als ook VAN KAMPEN, *Levens van beroemde Nederlanders, Graaf* LODEWIJK VAN NASSAU, passim.

voor. ALDEGONDE was op zijnen last derwaarts geweest, en ofschoon ook de zending van Doctor JAN JUNIUS DE JONGE, Gouverneur van *Veere* [1], hoofdzakelijk tot doel moge gehad hebben, om de pacificatie met de Hugenoten te bewerken [2], zoo was er nogtans suspicie, schrijft BOR, 641[b], »dat hij gereist was met last, om de »mening van den Franschen Koning te ondertasten, of hij deze »landen in zijne bescherming zoude willen aannemen" [3]. De Pacificatie van *Gent* belette echter, dat deze onderhandelingen met een destijds gewenscht einde bekroond werden: de aanneming van eenen nieuwen Heer, schrijft REYD, p. 12, moest nu niet in het bijzonder door *Holland* en *Zeeland* alleen, maar in het gemeen bij al de Provinciën gedaan worden. Men beloofde echter daaraan te zullen arbeiden [4], en de onderhandelingen, daarop aangeknoopt, hadden dit gunstig gevolg, dat de Koning van *Frankrijk* den Prins toestond, *convooi* te ligten van alle kooplieden, tusschen *Frankrijk* en *Engeland* passerende, zonder zelfs de Fransche kooplieden te vrijen. Om dit voorregt te verkrijgen, hetwelk genoegzaam was, om den krijg te voeden, en hetgeen meer opbragt dan een millioen in het jaar, had de Prins de hulp gebezigd van den Antwerpschen koopman CHARLES BEAULIEU, die meermalen als Gesanter met Credensbrieven van den Prins van *Oranje* en zijnen broeder, Graaf LODEWIJK, vereerd was geworden, en ook in geldzaken hen met raad en daad bijstond [5].

Het duurde ondertusschen niet lang, of er was weder sprake van nadere betrekkingen met *Frankrijk*. Ditmaal ging het voorstel daartoe uit van den Hertog van ANJOU, aan wien zijne zuster, MARGARETHA DE VALOIS, Koningin van *Navarre*, »den smaak »van de heerschappij dezer landen had weten te geven" [6]. Hij zond, na den slag van *Gemblours*, den Heer DE LA FOUGÈRE als

---

[1] Zie over denzelven TE WATER, *Verbond der Edelen*, vooral III, 442—444.

[2] Die Pacificatie kwam tot stand in 1576. Het Edict, in Mei van dat jaar gegeven, komt voor bij BOR, 683—690.

[3] Verg. *Archives*, V, 18 en 19, p. 237 en volg.

[4] *Archives*, VI, p. 183 en volg.

[5] VAN REYD, p. 7.

[6] HOOFT, XII, 519; BOR, 828; *Archives*, V, 440 en volg.; VI, 185 en volg.

zijnen Ambassadeur aan de Staten-Generaal, benevens zijnen Secretaris [1], met last, om hun zijnen persoon en zijne middelen te presenteren, om hen bij te staan. Dit aanbod werd aangenomen, GILLES DE LENS, Baron van *Aubigny*, [2] en WILLEM VAN MAULDE, Heer van *Mantsaert* [3], naar *Frankrijk* gedeputeerd, om des Hertogs meening nader te verstaan [4], terwijl er kort daarna ook te *St. Guilain* eene conferentie plaats had tusschen eenige Nederlandsche Edelen en ANTONY VAN SILLY, Graaf van *Rochepot*, en ROCHUS VAN SORBIÈRES, Heer van *Espruneaux*, die derwaarts door den Hertog gezonden waren [5]. De ongunstige toestand van 's lands zaken was oorzaak, dat de onderhandelingen met ANJOU sterk werden doorgedreven, vooral van de zijde der Waalsche provinciën, wie alle verbindtenis, hetzij met *Engeland*, hetzij met Hertog HANS KASIMIER, tegen de borst was, dewijl zij meenden, dat men daardoor de religie zocht te veranderen. Zij hoopten dus, dat men, door het aanbod van ANJOU aan te nemen, den voortgang van het Gereformeerd geloof zoude kunnen beletten, althans in balans houden, en deze beweegreden schijnt vooral te hebben medegewerkt, om het sluiten van het accoord met ANJOU te verhaasten. Het werd, door tusschenkomst van een aanzienlijk gezantschap, te *Brussel*, op den 13den Augustus, 1578, met de Algemeene Staten getroffen, en den 20sten daaraanvolgende door ANJOU, te *Bergen* in *Henegouwen*, geratifiëerd. Hij werd daarbij tot *Beschermer van de liberteit* van de *Nederlanden* uitgeroepen, en beloofde daarentegen verlossing van de onverdragelijke tirannij der Spanjaarden en van de invasie van *Don* JOHAN van *Oostenrijk* [6].

Middelerwijl had onder andere Vorsten ook HENDRIK III, Koning van *Frankrijk*, die de handelwijs van ANJOU, zijnen broeder,

---

[1] Kan *le Gentilhomme François, le Sieur* D'ALFERAN, van wien zoo dikwijls in de onderhandelingen met ANJOU gesproken wordt, ook deze Secretaris geweest zijn?

[2] DE JONGE, *Unie van Brussel*, 104.

[3] TE WATER, III, 116.

[4] GROEN, *Archives*, I. 783.

[5] WAG., VII, 199.

[6] BOR, 975—978.

afkeurde [1], van zijne zijde zijne bemiddeling bij den Koning van *Spanje* aangeboden, en daartoe den President J. POMPONE DE BELLIÈVRE afgezonden, die zijne propositie eerst mondeling gedaan had, en daarna, op verzoek der Staten, in geschrifte had overgeleverd [2].

Het Beschermheerschap van ANJOU eindigde voor het overige, gelijk men weet, nog in hetzelfde jaar. Men onderhandelde over en weder, en toen zulks tot geen resultaat leidde, vertrok hij onverwacht naar *Frankrijk*, zich bij de Staten door zijnen Gezant ESPRUNEAUX latende verontschuldigen [3]. Na het afzweren van FILIPS, in het volgende jaar, kwam ANJOU weder ter sprake, vooral op aanhouden van ORANJE, *die, uit* aanmerking van 's lands nood, daarop bleef aandringen [4]. Na velerlei moeijelijkheden, werd men het bij de Provinciën eens, om den Hertog, op zekere conditiën, deze landen op te dragen, en eene talrijke bezending, met ALDEGONDE aan het hoofd, vertrok tot dat einde naar *Frankrijk;* aldaar werd, na menigvuldige conferentiën, te *Plessis les Tours,* op den 29sten September, 1580, het Accoord getroffen, hetgeen vervolgens is bevestigd te *Bordeaux,* op den 23sten Januarij, 1581 [5], nadat vooraf de Staten der Vereenigde en hare geassociëerde Provinciën van *Nederland,* te *Delft* vergaderd, hetzelve hadden toegestaan, bewilligd en geratificeerd.

Het Prins- en Heerschap over deze landen, mag men zeggen, dat *facto* een einde nam met den aanslag op *Antwerpen,* in Ja-

---

[1] Omtrent de inzigten van HENDRIK III, met betrekking tot de onderhandelingen en den geheelen togt van ANJOU, bestaat er verschil van gevoelen, ook bij de Fransche Schrijvers. Zie de noot op de *Mémoires van* CHEVERNY, Coll. PETITOT, XXXVI, 80.

[2] BOR, 978. *Archives*, VI, 39, p. 183 en volg.

[3] VAN METEREN, 144 en volg.; VAN REYD, 21 en volg.; BOR, II, 13 en volg.

[4] *Archives*, VII, 1—13, 203—206. De redenen, waarom de Prins zoo zeer tot eene alliantie met *Frankrijk* geneigd was, worden opgegeven bij GROEN VAN PRINSTERER, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 199.

[5] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 181, 184. *Gr. Pl. B.*, IV, 68. *Archives*, VII, 401 en volg. en aldaar aangehaalde plaatsen.

nuarij, 1583, welke sedert onder den naam van de *Fransche Furie* bekend werd. De Koning van *Frankrijk*, die in het vorige jaar den Heer DE BELLIÈVRE naar herwaarts had gezonden, om de Staten te bedanken »voor de eer, aan ANJOU aangedaan, en hun »alle faveur en assistentie toe te zeggen" [1], doch die nimmer daaraan had voldaan, toen noch de Staten, noch ANJOU, in zijne inzigten wilden treden [2], bood nu zijne bemiddeling aan, door onmiddellijk FRANÇOIS DU PONT, Heer van *Mirambeau*, met eigenhandige brieven van credentie van de Koninginne-Moeder MARIA DE MEDICIS aan ORANJE naar herwaarts te zenden; dan te vergeefs [3]. Dit gezantschap, dat gevolgd werd door dat van BELLIÈVRE [4], legde wel den grond tot het Provisioneel Accoord, dat op den 28sten Maart daaraanvolgende tusschen ANJOU en de Staten-Generaal getroffen werd, doch herstelde hem niet in het bestuur, zoodat hij dan ook nog geene drie maanden later, in Junij, naar *Frankrijk* terugtrok [5].

Als een gevolg van de zending van den Heer D'ESPRUNEAUX, die als Ambassadeur van den Hertog ter Vergadering der Staten te *Middelburg* verschenen was, mag men het wederaanknoopen der onderhandelingen toeschrijven, die vooral ook door den Prins van ORANJE zeer werden doorgedreven [6]. De deputatie van ANTHONIE VAN LALAING, Heer van *la Mouillerie* [7], ASSELIERS en JUNIUS, in het voorjaar van het jaar 1584, had echter geen gevolg, evenmin als die van NOEL VAN CARON, Heer van *Schoonewal*, terwijl de kort daarop gevolgde dood van den Hertog van ANJOU, in Junij van dat zelfde jaar, aan de geheele onderhandeling een einde maakte [8].

---

[1] BOR, II, 322.

[2] WAG., VII, 472.

[3] BOR, II, 349. VAN METEREN, 200, *b*. en volg.

[4] BOR, II, 355.

[5] *Ib.*, 371. De verschillende bezendingen tusschen ANJOU en de Algemeene Staten worden vermeld bij VAN REYD, 42, 43.

[6] Hij kwam dan ook deswege zeer in opspraak. BOR, II, 392.

[7] Men vindt nu eens *la Maillerie*, dan weder *la Mouillerie* of *Movillerie*; TE WATER, *Verbond der Edelen*, III, 151. DE JONGE, *de Unie van Brussel*, p. 201.

[8] BOR, II, 392—398, 423, 426. VAN METEREN, 211 *c*. VAN REYD, p. 45,

Alreeds bij het leven van ANJOU was aan HENDRIK III een uitzigt op het bezit der *Nederlanden* geopend. »Om den Coninck »te winnen," zoo lezen wij bij VAN REYD, p. 46, »had een der »besendingen beloofd, soo den Hertogh sonder echte lijfserve »storve, alsdan den Coninck en syne erven aan te nemen, met »eeuwighe inlijvinge van die *Nederlanden*, aan die Croon van »*Vranckryck*, op ghelycke conditiën, als met den Hertogh te *Bor*»*deaux*, in Januarij, 1681, gheslooten waren, met voorbeholt »van die Privilegiën ende Costumen." Toen nu na den dood van ANJOU, en den in Julij daaropgevolgden moord van den Prins van ORANJE, de kansen hagchelijk stonden, kregen dan ook de Gezanten, die nog in *Frankrijk* vertoefden, eindelijk last, om aan den Koning de Souvereiniteit aan te bieden, en zelfs aan CATHARINA DE MEDICIS, de weduwe van HENDRIK II, moeder des Konings, zoo deze er zwarigheid in vond, om in openbaren oorlog met *Spanje* te treden, en liever den naam zijner moeder tot eenen dekmantel wilde gebruiken. Die onderhandelingen te *Rouaan*, met BRUSLARD, des Konings Secretaris, gehouden, leidden tot geen einde [1], en het schijnt, dat eerst, toen ESPRUNEAUX van den Koning van *Navarre*, later HENDRIK IV, begon te spreken, HENDRIK III van gezindheid is veranderd. Althans op den 22sten Augustus was dezelfde ESPRUNEAUX met brieven van credentie van den laatsten Julij, als Ambassadeur ter Vergadering der Algemeene Staten, te *Delft* vergaderd, verschenen, met last om hun te kennen te geven, dat, zoo men wilde onderhandelen, men aan den Koning moest laten weten, »van die Staten in 't gemeen hare magt ende mid»delen, ende van elcke Provincie apart hare eyndelycke meenin»ghe, ende op wat conditiën sy sich in des Coninex armen wilden »werpen" [2].

De Staten gaven D'ESPRUNEAUX goed genoegen, en nadat van over en weêr lang was gedisputeerd, kwam men eindelijk, echter

---

vermeldt nog eene bezending in Maart, 1584, waarvan WILLEM VAN MAULDE, Heer van *Mantsaert*, die reeds in 1578 was gebruikt geworden, een deel uitmaakte.

[1] VAN REYD, 53. BOR, II, 462—465.

[2] VAN REYD, 52. VAN METEREN, 218, *a*.

zoo het schijnt, nog in September of October daaraanvolgende tot het besluit, »om de landen aan de Kroon en den Koning van »*Frankrijk* absolutelijk te defereren, en dat op de vorderlijkste con»ditiën en voorwaarden, mits behoudenis van de Gereformeerde »Religie, Privilegiën van den lande, en onverminderd de oude al»liantiën en goede nabuurschappen met de Koningen, Kronen en »Republyken, daermede de landen, ten respecte van den koop»handel en navigatie, van outs gecontracteerd en gehandeld had»den." Dit besluit was echter in geenen deele met algemeen goedvinden genomen; de deliberatiën, die daarover gehouden werden, kunnen het getuigen [1]; D'ESPRUNEAUX, zegt BOR, II, 466, trok genoegzaam van provincie tot provincie, en van stad tot stad, met schoone inductiën, persuasiën en courtosiën, en toen, ten gevolge van de listige intrigues van dezen staatsman, en van den dringenden nood, men er toe overging, nam de Advokaat van *Holland*, PAULUS BUYS, zijn afscheid, dewijl hij zwarigheid in de alliantie met *Frankrijk* zag, en meer genegen was tot eene alliantie met *Engeland* [2].

Tot deze opdragt aan *Frankrijk* werd eene aanzienlijke Ambassade gecommitteerd, uit afgevaardigden van al de provinciën der *Nederlanden* te zamengesteld; wij treffen, onder andere voorname mannen, onder hen ook Meester CORNELIS AERSENS, Raad en Pensionaris van *Brussel*, en Doctor ELBERTUS LEONINUS, Kanselier, aan, alsmede CARON en LALAING, die reeds vroegere zendingen naar *Frankrijk* hadden waargenomen; deze gezanten waren, zegt VAN REYD, p. 54, ieder met eene bijzondere commissie van de Staten hunner provincie voorzien, en te zamen met eene algemeene, op den naam van de Generale Staten, waartoe dan ook waarschijnlijk QUINTIN TAFFIN, Heer DE LA PRÉE, Kommies van de Financiën, als *gemeen Agent* in *Frankrijk*, van wege de Generale Staten was benoemd geworden [3]. Als Griffier of Secretaris aan dit

[1] BOR, II, 465, 6, 70—82, 88—95.

[2] VAN METEREN, 218, c.; BOR, II, 495; HOOFT geeft mede in het XXIste Boek een zeer omstandig berigt dezer deliberatiën: VAN DER KEMP, *Maurits van Nassau*, I, 159, 160.

[3] De Heer DE LA PREE of DU PRETZ was in 1576 Gedeputeerde van de Generale Staten tot de Vredesonderhandeling te *Gent*; hij wordt bij BOR, I, 719,

Gezantschap was toegevoegd Meester LEVYN of LEVINUS GALUWAIRT (CALUART, KALVART), aan wien, bij gelegenheid zijner zending naar *Antwerpen*, in het volgende jaar (BOR, II, 606) de titel gegeven werd van Griffier bij den Raad van State [1]. De Instructie

genoemd eerste van de Schepenen te *Bergen* in *Henegouwen;* denzelfden naam ontmoeten wij onder de teekenaars van de Unie van *Brussel* in 1577, en ofschoon het niet zeker is, zoo komt het mij toch waarschijnlijk voor, dat dit dezelfde persoon is; dat het een familienaam zoude geweest zijn, zoo als DE JONGE, *Unie van Brussel*, p. 52, stelt, geloof ik niet, daar de bezitters van goederen in die dagen zich meest naar dezelve noemden, met weglating van hunnen geslachtsnaam. Zoo dikwijls er in onze geschiedenis van QUINTIN DU PRETZ gewag wordt gemaakt, vermeen ik, dat daarmede bedoeld wordt QUINTIN TAFFIN; deze *staatsman was in* Julij, 1584, met TONDORF, Hofmeester van wijlen den Prins, naar *Frankrijk* gedeputeerd, om de tijding van den moord van den Prins aan het Fransche Hof te berigten, alsmede aan LALAING en ASSELIERS, die, na den dood van ANJOU, zoo als wij boven zagen, in last kregen, gelijke onderhandelingen met HENDRIK III aan te knoopen; de Heer DE LA PRÉE was daarin toen ook werkzaam, zie BOR, II, 482, en het was alzoo eene goede keus der Staten, hem in de Deputatie voor de opdragt te benoemen; VAN REYD alleen noemt hem JOHAN TAFFIN, dan zekerlijk ten onregte, daar al onze geschiedschrijvers hem QUINTIN noemen, en *Kommies van de Financiën* of *Bewindsman der Geldmiddelen* betitelen.

Buiten dezen QUINTIN TAFFIN, vinden wij eenen JAQUES TAFFIN, door den Prins VAN ORANJE in 1576 naar *Engeland* gezonden (WAGEN., VII, 101), waarschijnlijk dezelfde, die in 1578 met JOHAN VAN NASSAU door hem naar *Gorkum* werd gedeputeerd ter Vergadering der Staten van *Holland*, en die *Tresorier* en *Secretaris* van den Prins gekwalificeerd wordt. BOR, II, 18.

JEAN TAFFIN, te *Doornik* in 1528 geboren, die achtervolgens predikant te *Metz*, *Antwerpen*, *Haarlem* en *Amsterdam* geweest is, was een broeder van QUINTIN TAFFIN (BOR, III, 710), een man »van eerlijken huize, en niet als vele »andere uit het hef der gemeente opgeborrelt," zoo als HOOFT, *Ned. Hist.*, I, mihi 258, hem noemt; Prins WILLEM I benoemde hem tot zijnen Predikant, en PAQUOT, II, 490, noemt hem »*Conseiller du Prince Maurice;*" ook zijne staatkundige betrekking en verdiensten zijn zekerlijk niet minder belangrijk en groot geweest dan zijne letterkundige. Zie GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, II, 291, V, 37, I. 493, 687, 689, 693, 701.

De jongste broeder uit dit verdienstelijke geslacht sneuvelde in 's lands dienst bij den mislukten togt van *Jenlis* in 1572, om *Bergen* te ontzetten; VAN METEREN, 71, *d*.

In hoeverre JEAN TAFFIN *de Jonge* en PIERRE TAFFIN, van wien PAQUOT l. l. spreekt, hun verwant waren, is mij niet gebleken.

[1] GALUART komt reeds vroeger in onze geschiedenis voor; zie GROEN VAN PRINS-

en nadere Instructie, waarop men moest onderhandelen, worden bij VAN REYD, p. 54, medegedeeld, en eerlang vertrok men, in Januarij, 1585, naar *Frankrijk;* twee maanden later echter waren, gelijk men weet, de Gezanten in *den Haag* terug, daar de inwendige toestand van *Frankrijk* aan HENDRIK III het aannemen van het Protectoraat over deze landen verbood; ook de zending van CALUART naar den Koning van *Navarre* te *Bergerac* droeg geene vruchten, daar de *Ligue* inmiddels het hoofd had opgestoken [1].

LA FRÉE bleef, of althans keerde naar *Frankrijk* terug; hij ontving eene bepaalde commissie bij HENDRIK III, »genietende," zoo als wij bij BOR, III, 477, lezen, »van de Heeren Staten-Generaal »in verscheyden respecten, en om gedane diensten, een goed pen»sioen jaerlix;" toen die Vorst, in 1589, door JAQUES CLÉMENT vermoord werd, bragt hij de tijding daarvan in *Holland* over; hij maakte toen een deel uit van de statige Legatie, die naar den nieuwen Koning (HENDRIK IV) werd afgezonden, om hem met zijne komst tot de kroon te congratuleren [2]; zijne commissie werd vernieuwd en zijn pensioen, ter eere van den lande, verhoogd; bij die gelegenheid werden door de Staten-Generaal de Commissiën en Instructiën der Gezanten gereed gemaakt.

Sedert dien tijd tot aan zijnen dood, in Mei, 1593, heeft hij de Heeren Staten »wel en getrouwelyck tot haren contentement" gediend; hij was een zeer eerlijk man, die meest de zaken bij den Koning behandelde, en wel de voornaamste en ervarenste in de Fransche zaken van al de personen, die door de Staten in *Frankrijk* werden onderhouden, zoowel bij den Koning als in sommige steden, waar zij correspondentie hielden, en dagelijks overschreven, wat daar omging [3]. Van die personen vindt men alleen

---

TERER, *Archives*, V, L. 493, VI, L. 750, coll. IV, CIV; later, in 1632, vinden wij nog eenen CALUART, welligt een' zoon, in onze dienst bij het leger te velde, *Mémoires de Frédéric Henri*, Amst., 1733, p. 155.

[1] De handelingen van het gezantschap naar *Frankrijk* worden ons bij BOR, II, 526—38, VAN REYDT, 56—58, enz. medegedeeld; DE FLASSAN, II, 105—107; DUMONT, *Corps Diplom.*, V.

[2] BOR, III, 477.

[3] BOR, III, 710; de brieven, door LA FREE aan de Staten in 1590 van uit het

genoemd ANTHONY DE SALY, Agent te *Calais*, van waar hij in de jaren 1590 en 1593 aan de Staten schreef; dan ook van vele andere kwamen er brieven en advertentiën bij de Staten-Generaal in, die onze geschiedschrijvers ons echter niet hebben medegedeeld [1].

Inmiddels hadden er ook buitengewone bezendingen over en weêr naar en uit *Frankrijk* plaats; zoo waren ALDEGONDE en NASSAU (waarschijnlijk de Admiraal JUSTINUS VAN NASSAU) aldaar in 1590 [2], met last van de Heeren Staten, nadat de Heer VAN SAULDAINGE kort te voren eenige schepen tot secours van zijn' meester, HENDRIK IV, verzocht had; in het volgende jaar kwam PAUL CHOUART, Sieur DE BUSANVAL, in *den Haag*, om op nieuws hulp te verzoeken, en eene leening te negociëren van 100,000 kroonen, waartoe de Staten aan PHILIPS DOUBLET, hunnen Ontvanger-Generaal, de noodige magtiging verleenden [3]; terwijl zij voorts PHILIPS VAN NASSAU met 3,000 man naar *Frankrijk* zonden, om den Koning in het beleg van *Rouaan* behulpzaam te zijn [4]. BUSANVAL bleef sedert als gewoon Agent van *Frankrijk* hier te lande, terwijl bij buitengewone gelegenheden ook extraordinaris-ambassadeurs werden gedeputeerd, waarvan wij voorbeelden vinden in 1593, toen de Heer DE MORLAS door den Koning werd gezonden, om aan de Staten de oorzaken van zijne verandering tot het Roomsche geloof te openbaren [5], en in 1596, toen HENDRIK DE LA TOUR, Hertog van *Bouillon*, werd benoemd om de alliantie met *Engeland* en onze Staten te sluiten [6].

---

leger voor *Parijs* geschreven (BOR, III, 535, 6), zijn geteekend J. TAFFIN: dan allerwaarschijnlijkst is dit eene fout, en zijn zij van QUINTIN TAFFIN, van wien wij boven handelen. Ook het verhaal der belegering van *Genève*, door den Hertog van *Savoye* in 1589, werd aan de Staten uit *Caen* overgezonden door den Minister J. TAFFIN; BOR, III, 497.

[1] BOR, III, 536, 769.

[2] BOR, III, 535, 544. WAGENAAR, VIII, 316, maakt nog gewag van de zending van den Heer DU FAY aan de Staten in 1588, welke insgelijks het verzoeken van onderstand ten doel had.

[3] BOR, III, 550, 3.

[4] WAG., VIII, 364, 372.

[5] BOR, III, 719—727.

[6] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 214; *Primae lineae Hist. Foed.*, 160.

Na het overlijden van LA PRÉE, volgde KALVART hem bij provisie als Agent op, tot welk einde hem eene Instructie werd medegegeven, waarvan de hoofdinhoud ons bij BOR, III, 710, wordt medegedeeld. Van zijne verrigtingen wordt weinig vermeld; men vindt alleen, dat hij in 1595 van den Koning de exemtie en kwijtschelding van het regt van *Aubaine* verkreeg, en Brieven van *generale Naturalisatie* voor al de onderdanen der *Vereenigde Nederlanden*, op conditie van gelijke brieven, door de Staten-Generaal te verleenen [1].

KALVART was allerwaarschijnlijkst reeds overleden, toen JUSTINUS VAN NASSAU en OLDENBARNEVELD in 1598 naar *Frankrijk* werden gezonden, om den Koning tot continuatie van den oorlog en de onderhouding van het Traktaat, in 1596 gesloten, aan te sporen [2]; zekerlijk althans werd in zijne plaats tot Ordinaris-gedeputeerde in *Frankrijk* verkozen Doctor FRANÇOIS VAN AERSENS [3], zoon van Meester CORNELIS VAN AERSENS, Griffier der Staten-Generaal, wiens Instructie, in November, 1599, gearresteerd, bij BOR, IV, 584, wordt medegedeeld; deze bekleedde dien post gedurende 15 jaren, eerst als *Agent* of *Resident*, later, sedert 1609, als *Ambassadeur*, welke titel een gevolg was van het sluiten van het Twaalfjarig Bestand [4], en werd in 1614, op verzoek van het Fransche Hof, vervangen door GIDEON VAN BOETSELAER, Heer van *Langerak* [5].

Verschillende bijzondere zendingen hadden er echter ook in dien tijd plaats; zoo vinden wij onder andere in 1608 eenen

---

[1] BOR, IV, 34; *Remonstrantie* van OLDENBARNEVELT, p. 33.

[2] BOR, IV, 413—15, zoo als men weet, te vergeefs, daar de Vrede van *Verviers* in Mei van dat jaar gesloten werd. KLUIT, *Index Chr.*, N°. 214.

[3] Zie over hem AUBERY DU MAURIER, *Mémoires*, p. 416 en volg., die niet gunstig over hem oordeelt; SCHELTEMA, *Staatk. Nederland*, 1—9 en volg.; in de *Mémoires de Sully*, IV, mihi 182, wordt het groote vermogen, dat AERSENS verwierf, toegeschreven aan de verstandhouding zijner vrouw (PETRONELLA VAN BORRE) met HENDRIK IV; »le mari," zegt AMELOT DE LA HOUSSAYE, »en demeuroit con»tent à cause du grand profit qu'il en tiroit"; AUBERY, p. 418, zegt alleen: »il »fut annobli et fait Chevalier et Baron; ce qui fut cause qu'en vérité il fut reçu »en Hollande, entre les nobles de la province." WAG., X, 285, 332 en volg.

[4] VAN METEREN, 580, *c*.

AUBERY vermeldt daarvan de redenen, p. 420—22.

zekeren LAMBERT, uit naam van Prins MAURITS, aan het Fransche Hof [1]; in April, 1610, WALRAVEN, Heer van *Brederode*, KORNELIS VAN DER MYLE, den schoonzoon van OLDENBARNEVELD, en JAKOB VAN MALDERE, in bezending over de *Kleefsche* successie [2]; in Junij daaraanvolgende KORNELIS VAN DER MYLE, op nieuws, om, na den moord van HENDRIK IV, de in 1609 geslotene verbonden te vernieuwen [3].

BUSANVAL, de Fransche Agent, werd bij zijnen dood, in October, 1607, vervangen door ELIAS DE LA PLACE, Heer DE RUSSY, die alreeds tot zijnen opvolger was bestemd [4], toen hij in Mei van dat jaar met JEANNIN naar herwaarts was gezonden, om gezamenlijk met BUSANVAL te onderhandelen over het te sluiten Bestand: dit, men weet zulks, kwam ook door hunne mediatie later tot stand, nadat zij alvorens op den 23sten Januarij, 1608, een verbond tusschen HENDRIK IV en de Staten hadden gesloten [5]. Op DE RUSSY volgde in 1613 BENJAMIN AUBERY, Heer VAN MAURIER [6], die ons uit de *Mémoires* van zijnen zoon, *pour servir à l'Histoire de Hollande*, eenigzins meer bekend is; hij bleef alhier tot aan het jaar 1624, toen hij vervangen werd, omdat, zoo als AITZEMA, I, 50, 355, zegt: »de Koninck geresolveert »zijnde, om die van de Religie in *Vranckryck* te supprimeren, »ende insonderheid om *Rochelle* tot gehoorzaemheydt te brengen, »gheen Ambassadeur meer wilde hebben, die van de Gereformeerde »Religie was, moetende vreesen, dat een van dieselve Religie niet »oprechtelyck soude gaen teghen syn eigen Religionsverwanten [7];" gedurende dien zelfden tijd kwamen er ook herhaaldelijk buitengewone Ambassadeurs, zoo dikwijls daartoe eene aanleiding ontstond;

---

1 *Négotiations de Jeannin*, II, 524.

2 WAG. X, 38—39; de *Registres Journaux* van P. DE L'ESTOILE noemen ook DARSENS (AERSENS) en BERNAVEL (BARNEVELD) als leden dezer legatie; PETITOT, XLVIII, 413; de laatste is zekerlijk niet daartoe gecommitteerd geweest; BARNEVELD althans spreekt in zijne *Remonstrantie* van deze legatie niet; AERSENS was gewoon Gezant, en is waarschijnlijk met de buitengewone Ambassadeurs tegelijk ontvangen.

3 WAG., X, 40.

4 *Nég. de Jeannin*, I, 115.

5 KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 242; *Hist. Foed.*, I, 162; DE FLASSAN, II, 256—265; WAG., IX, 314.

6 *Mémoires* van AUBERY, p. 216.

7 MAURIER, zoo voegt hij er bij, had zich hier zeer Remonstrantsch getoond, en

zoo was de Heer DE REFUGE alhier op nieuws in 1614, toen het Bestand gevaar liep geweldadig te worden verbroken [1]; J. DE THUMERY, Heer van *Boissise*, tijdens de Synode van *Dordrecht* [2]; de Baron DE COUPET, in 1624 tot ekwipering eener vloot [3], en welligt nog anderen.

LANGERAK vertoefde in *Frankrijk* tot aan zijnen dood in 1634, en huwde aldaar eene aanzienlijke Fransche vrouw, zuster van DE CLERMONT, Markies DE GALLERANDE, *Député Général de ceux de la Religion*, zoo als AUBERY hem noemt (p. 423); hij schijnt een man geweest te zijn van opregtheid, gematigd en trouw, »d'une pro»bité toute nue, mais sans aucune suffisance ni capacité," juist het tegenovergestelde van FRANÇOIS VAN AERSSENS, zijnen voorganger [4].

Het is daaraan dan ook welligt toe te schrijven, dat gedurende zijne Ambassade zoo vele buitengewone Gezanten naar *Frankrijk* zijn gezonden. De Raadsheer HENDRIK VAN ESSEN, NICOLAAS VAN BOEKHORST, Heer van *Noordwijk*, en ADRIAAN PAAUW, Heer van *Heemstede*, Pensionaris van *Amsterdam*, werden in 1624 aan LANGERAK toegevoegd tot het sluiten van het Traktaat van *Compiègne*, dat voor drie jaren den onderstand regelde, door *Frankrijk* aan dezen Staat te betalen [5]; twee jaren later werd AERSSENS, dien wij vroeger in *Frankrijk* hebben zien resideren, in extraordinaire Ambassade der-

---

de hekken alhier verhangen zijnde, kon hij niet meer bij Prins MAURITS en de Regering aangenaam zijn; vroeger had *Frankrijk* door hem de Remonstrantsche partij zeer laten favoriseren; AITZEMA, I, 50; het was dan ook tusschen de beide Staten »noch koel werck, de vriendtschap was niet meer als middelmatigh, en de meeste »negotiatiën van MAURIER alhier waren klachten over onze *Bestellingvaerders, Ka»pers* of *Armateurs*." Het gedrag van MAURIER, met betrekking tot de drie gevangene Heeren in 1619, is uit de *Historie van hunne Regtspleging* van BRANDT en uit zijne *Historie der Reformatie*, II, 963—71, bekend, waarmede men vooral vergelijke de *Lettres et Négotiations* van CARLETON, passim.

[1] WAG., X, 74; *Bijv. en Aanm.*, p. 45.

[2] WAG., X, 236, 285 en de aldaar aangehaalde plaatsen.

[3] AITZEMA, I, 290.

[4] Zoo dikwijls er dan ook sprake was van een nieuw Traktaat van alliantie met *Frankrijk*, waartoe geene buitengewone Ambassadeurs benoemd werden, vond men de concepten doorgaans »onsmaeckelyck, en werd het ook honorabelder ende »profitabelder gheacht in *den Haagh* te handelen als in *Vranckryck*."

[5] KLUIT, *Index Chron.*, N°. 308; DE FLASSAN, II, 364.

waarts gezonden, om den Koning, zoo mogelijk, tot het verklaren van den oorlog aan *Spanje* te bewegen; dan te vergeefs: »de wel»spreekentheyt," zoo als AITZEMA, I, 548, te regt zegt, »en baet niet, »als de saecke niet ryp en is;" de Koning wilde eerst *Rochelle* en de Gereformeerden in zijn rijk ten onderbrengen, voor en aleer de Spaanschen en de Oostenrijkschen aan te vallen [1]. Eenen gelijken vergeefschen togt deed AERSSENS met CASPAR VAN VOSBERGEN in 1628 en 1629, toen zij, bij gelegenheid der brouilleriën tusschen *Frankrijk* en *Engeland*, naar *Frankrijk* waren gezonden [2]; terwijl wij laatstgemelden in 1632 aldaar weder ontmoeten, ter behandeling van verschillende zaken, buitengewoon gedeputeerd [3].

Uit eere en bienséance werd in 1634 de ratificatie van het Traktaat van 15 April, in *den Haag* met den Franschen Envoyé gesloten [4], door eene buitengewone Ambassade overgebragt, waartoe de Heeren PAAUW, die toen Raadpensionaris van *Holland* was, en JOHAN DE KNUYT uit *Zeeland* verkozen werden [5]; de Instructie dezer Extraordinaris-Ambassadeurs, wier »sendinghe die van *Hollandt* als »den weg aanmerkten, om desen Staet noch naerder met *Vranck»ryck* t'engageren," wordt ons, benevens de summaire inhoud hunner secrete Instructiën, bij AITZEMA, *Zaken van Staat en Oorlog*, II, 101—8, medegedeeld; uit de bloote inzage derzelve, en vooral uit het verhaal der opgevolgde onderhandelingen [6], zal men echter bemerken, dat er belangrijker zaken dan eene ijdele pligtpleging aan deze Ambassade waren opgedragen, de verdeeling namelijk der *Spaansche Nederlanden* tusschen *Frankrijk* en dezen Staat; bij onze geschiedschrijvers vindt men deze handelingen met alle uitvoerigheid en particulariteiten te boek gesteld, »omdattet geweest »is een van de allerghewichtighste, volgens ghetuygenis van den

---

[1] AITZEMA deelt de Instructie van AERSSENS in haar geheel mede, en is bijzonder omstandig in het verhaal dezer Ambassade. Zie p. 543—548.

[2] Ibid., I, 650; WAG., XI, 62, 104.

[3] Ibid., I, 1249.

[4] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 345; AITZEMA, II, 100.

[5] DE KNUYT was in 1630 reeds eenmaal voor den Prins naar *Frankrijk* geweest; zie LA RUE, *Staatkundig Zeeland*, p. 66 en volg.; DE LA PISE, *Histoire d'Orange*, p. 873—891.

[6] AITZ., 109—140.

»Cardinael (RICHELIEU) selfs, ende om de grouwelycke Oorlogen »die daerop gevolght zyn[1];" alzoo werden door onze Staten zelve de zaden gelegd van al de jammeren, die in latere dagen *Nederland* op den rand des verderfs gebragt hebben. Na »vele dispuyten en »handelinghs", werd het »groote Tractaet" op den 8sten Februarij, 1635, gesloten[2]; DE KNUYT keerde naar *Holland* terug, terwijl PAAUW vooreerst in *Frankrijk* achterbleef, om LANGERAK te vervangen, die in 1634 was overleden. Dit *interim* echter duurde slechts, totdat PAAUW voor het Raadpensionarisschap »geresigneerd" had; dadelijk daarop kreeg hij verlof om terug te keeren, terwijl de Ambassade weder vervuld werd door de benoeming van WILLEM VAN LIER, Heer van *Oosterwijk*, wiens Instructie AITZEMA, II, 334, ons mededeelt[3].

De Graaf D'ESPESSES, een katholijk Ambassadeur, had MAURIER in 1624 vervangen, en vertoefde tot in 1628 hier te lande, toen hij teruggeroepen werd, ten gevolge der intrigues van zijne eigene landslieden, eenige Fransche officieren, »met dewelcke hy sich te seer »hadde ghefamiliariseert, ende ghevonden by vrouwen, op plaet»sen, die niet al te eerlyck waeren[4]"; als Ambassadeur waren zijne besoignes niet vele, daar juist in de jaren van zijne bediening er veel in *Frankrijk*, en dan wel door buitengewone bezendingen, gelijk wij zagen, onderhandeld werd.

De Heer DE BAUGY, tot dusverre Resident te *Brussel*, een man van jaren en van meer bedaarde zinnen, volgde hem op, terwijl ter zelfder tijd in speciale missie de Heer DE LOPES, een rijk koopman, gewezen Jood, nu Christen, bij de Staten geaccrediteerd was[5]. Na het Traktaat van 17 Junij, 1630, hetwelk niet dan na vele moeijelijkheden van de zijde der Staten gesloten was, komt de naam van BAUGY[6] niet meer voor; toen de Baron DE CHARNACÉ in

---

[1] AITZEMA, II, 141.

[2] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 347; AITZEMA, II, 198 en volg.

[3] AITZ., II, 318; WAG., XI, 242.

[4] AITZ., I, 768—70; zijne revocatie werd door AERSENS en VOSBERGEN, die toen juist in *Frankrijk* waren, op last der Staten uitgelokt; AITZEMA voegt er bij: »hoewel de Ambassadeur in de forme had geëxcedeert, de materie van misnoegen »self quam van den Coningh."

[5] AITZ., I, 773—834.

[6] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 331; RICHELIEU, *Mémoires*, L. XXI (mihi PETITOT, XXVI, 22).

1633 onder simpel character van *Envoyé* overkwam, om de handeling over de *Trèves* te breken, was hij door RICHELIEU herwaarts gezonden, met exclusie van den ordinaris-Ambassadeur DE BAUGY, een bewijs alzoo, dat deze toen hier was. CHARNACÉ gelukte het, de Staten van de *Trèves* terug te brengen, ja zelfs in het volgende jaar het Traktaat van 15 April te sluiten, en dit Traktaat, wij zagen het vroeger, was de aanleiding tot de bezending van PAAUW en DE KNUYT, die in Februarij, 1635, eindelijk het groote Traktaat van *Ligue offensive et défensive* met *Frankrijk* tot stand bragten [1]. Bij zijn vertrek werd CHARNACÉ rijkelijk begiftigd, en nog meerdere beloften hem gedaan [2], terwijl hij alreeds in hetzelfde jaar als ordinaris-Ambassadeur van *Frankrijk* in *den Haag* voorkomt [3]; bij de organisatie van de kavallerie in 1635 kwam ook een regement van *Charnacé*, waarvan hij zelf kolonel was, hier te lande, en werd hetzelve over de provinciën gerepartitiëerd [4]: »'t was een nieuwe ende voor desen noyt ghehoorde practycque," zegt AITZEMA, II, 317, »dat dezelve CHARNACÉ de een uyr sich uyt»gaf als Ambassadeur en de andere uyr als Colonnel," en dit was hij niet in naam alleen, daar hij in 1667 de belegering van *Breda* bijwoonde, en zelfs in September aldaar sneuvelde, terwijl hij zijne dienst waarnam [5]. Als ordinaris-Ambassadeur waren zijne diensten van minder aanbelang; hij interveniëerde met den Maarschalk DE BREZÉ, den schoonbroeder van RICHELIEU, die daartoe als extraordinaris-Ambassadeur benoemd was tijdens de *Cranenburgsche* en *Turnhoutsche* *Trèves*-onderhandelingen [6], en sloot nog in hetzelfde jaar twee Traktaten van Campagne, zoo als men ze noemde, het eerste op den 16den April, het tweede op den 6den September [7]; dit is het voornaamste, wat men vindt opgeteekend.

---

[1] De onderhandelingen van CHARNACÉ leert men het best kennen uit RICHELIEU, *Mémoires*, L. XXIV, XXV (PETITOT, XXVII, 320, 351; XXVIII, 112, 118).

[2] AITZ., II, 93.

[3] Ib., II, 283.

[4] Ibid., II, 272.

[5] Ibid., II, 457; *Mémoires de* FRÉDÉRIC HENRI, 212.

[6] Ibid., II, 282 88, 320—325; RICHELIEU, *Mémoires*, L. XXVI (PETITOT, XXVIII, 485 en volg.).

[7] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 352, 57.

De Markies D'ESTAMPES, in zijne plaats benoemd, vertoefde hier slechts tot in het voorjaar van 1639, toen hij, in ongunst vallende, teruggeroepen werd [1]; bij zijn vertrek werd de Kapitein, de Graaf D'ESTRADES, benoemd, om over het Traktaat van Campagne en Subsidie van dat jaar te handelen [2]; doch daar hij niet volkomen gelast was, is dit Traktaat, door tusschenkomst van OOSTERWIJK, onzen gewonen Ambassadeur te *Parijs*, in April aldaar gesloten [3]. D'ESTRADES, de favoriet van den Kardinaal, en die ook bij FREDERIK HENDRIK zeer gezien was [4], kwam eerlang met Monsieur D'AMONTOT, den Envoyé van *Frankrijk*, alhier terug, en hebben te zamen »geageert tot voltreckinge van de besoigne op 't stuck der »Campaigne [5]". AMONTOT, die elders *Resident* genoemd wordt, is in November, 1640, vervangen door DE LA TUILLERIE, wiens Instructie bij AITZEMA, II, 736, 8, voórkomt; hetgeen daarin onze opmerking verdient, is de bijzondere zorg, met welke zij is opgesteld; zij verstrekt ten bewijs van het talent van RICHELIEU, die van alles behendig partij wist te trekken, en de »besondere gemeensaemheyt, »die de Heer D'ESTRADES sedert eenighe jaeren by den Prince van »*Orangien* gehad heeft," dan ook dienstig deed zijn, »om de hu»meur van gheseyde Prince, wiens geest seer bedeckt is", te kennen [6]. DE LA TUILLERIE resideerde alhier tot na den Vrede van *Munster*, in 1648, na alvorens met de extraordinaris-Ambassadeurs CLAUDE DE MESMES, Graaf D'AVAUX, en ABEL DE SERVIENT, Graaf DE LA ROCHE, in 1643 en volgende jaren gedeputeerd te zijn geweest, om alle tot den Vrede preparatoire Traktaten en Artikelen te concerteren, arresteren en teekenen. De loop dezer onderhandelingen is uit het *Verhael van de Nederlandsche Vrede-Handelingh* van AITZEMA bekend. Wat de Traktaten van Subsidie en Campagne be-

[1] AITZ., II, 425, 605.

[2] AITZ., II, 605; D'ESTRADES, *Négociations* (*Londres*, 1743, p. 10—25); de brieven van D'ESTRADES zijn echter met het verhaal van AITZEMA niet overeen te brengen; zoowel het jaartal als de maanden verschillen.

[3] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 362.

[4] AITZ., II, 605; D'ESTRADES, *Négoc.*, I, 25, 38, 46 en volg., 91, 99.

[5] AITZ., II, 606.

[6] D'ESTRADES deelt ons zelf verschillende Instructiën mede, I, 57, 85; hij had geene doorloopende zending, maar werd naar advenant gebruikt.

treft, nu eens werden zij te *'s Hage*, dan weder te *Parijs* gesloten; ter eerstgemelde plaats voor *Frankrijk*, zoowel door den ordinairen als de extraordinaire Ambassadeurs, en soms ook door D'ESTRADES, te *Parijs* door OOSTERWIJK, onzen Ambassadeur.

Terwijl OOSTERWIJK te *Parijs* was, hadden er desniettemin verschillende buitengewone bezendingen naar *Frankrijk* plaats; zoo was o. a. VOSBERGEN aldaar in 1637 gedeputeerd, om het Traktaat van Subsidie en Campagne van 17 December te sluiten [1]; KNUYT in 1638, om eene reconciliatie tusschen MARIA DE MEDICIS, de Koninginne-moeder van *Frankrijk*, en den Koning haren zoon te bewerken [2]; LODEWIJK VAN NASSAU, Heer van *Beverwaert*, in 1641, om het huwelijk van Prins WILLEM (II) te notificeren [3]; REYNST, in 1646, als Commissaris tot het sluiten van het Traktaat van Marine van 18 April [4]. Bij den Vrede van *Munster*, toen er verwijdering tusschen onzen Staat en *Frankrijk* ontstond, nam DE LA TUILLERIE kort daarop zijn afscheid [5], terwijl de zaken van *Frankrijk* voor het vervolg door DE BRASSET als Resident zouden worden waargenomen, die alreeds sedert eenige jaren in die betrekking alhier vertoefd had [6].

Weinige dagen te voren had OOSTERWIJK, onze Ambassadeur, zijn ontslag gekregen [7], en de beide Staten hadden alzoo voor het oogenblik niet dan ondergeschikte diplomaten ter behartiging hunner belangen; zoodanige waren onzerzijds A. DE MEYER, secretaris van OOSTERWIJK [8], JAN HOEUFFT, Commissaris der Algemeene Staten [9], DE GLARGES, Agent te *Calais* [10], en welligt nog ande-

---

[1] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 359; AITZ., II, 425, 491.

[2] AITZ., II, 545—47.

[3] Ibid., II, 771.

[4] KLUIT, *Ind. Chron.*, N°. 398; *Prim. lin.*, 243.

[5] Uit de *Resol. der Staten-Gen.* van 23 Mei, 1648, is het duidelijk, dat DE LA TUILLERIE toen, en niet in 1646 vertrokken is, zoo als AITZ., III, 110, schrijft. WIQUEFORT, L. II, p. 81.

[6] Althans sedert 1643; AITZ., II, 887.

[7] Het verzoek daartoe was in 1647 reeds ingediend, *Resol. der Staten-Gen.* van 18 Januarij.

[8] *Res. van Holl.*, 23 Junij, 1648.

[9] KOK, Vaderl. Woordenb., XX, 615; AITZ., III, 110; D'ESTRADES, I, 91.

[10] *Res. van Holland*, 5 Maart, 1650; hij was nog aldaar in die betrekking in

ren [1]. Ook ten behoeve der Nederlandsche kooplieden en schippers waren sedert eenige jaren, op enkele plaatsen zonder traktement en buiten kosten der trafikanten, eenige personen aangesteld; zoo was PIETER SONNEVELT alreeds, in 1645, als Commissaris te *Nantes* [2], en wel denkelijk is het, dat er buiten dezen nog meerdere Staats-Consuls in *Frankrijk* zullen aangesteld zijn geweest; JEANNOT althans werd te *Amsterdam* als Fransch Consul toegelaten »op de»selve eere, gesach en rechten", als waarvan onze Consuls in *Frankrijk* gaudeerden. Bij de toelating van eenen Consul van *Frankrijk* alhier te lande kwam »het stellen van ook andere Consuls" tot 's Lands meeste dienst in dat rijk ter sprake [3]; dan geen besluit werd daarop echter genomen vóór den 15^den^ Maart, 1653, zoo het schijnt, op voordragt van BOREEL, onzen Ambassadeur; toen werd vastgesteld, op alle havenen van *Frankrijk* Consuls aan te stellen, en eerlang vindt men dan ook van de aanstelling van Consuls te *Rochelle*, *Havre de Grace*, *Rouaan* en *Nantes* gewag gemaakt; op beide laatstgemelde plaatsen werden zij voor de geheele provincie benoemd, en hun eerlang bepaalde emolumenten toegelegd [4]; dan wij hebben boven gezien, dat de institutie van onze Consuls in *Frankrijk* met veelvuldige moeijelijkheden heeft te kampen gehad, waarom het Consulaat bij het Traktaat van Commercie van 1697 dan ook wederkeerig is opgeheven; die bezwaren kwamen zoowel van het Fransche Bestuur voort, als van onze kooplieden zelve, die zich openlijk, onder andere in *Bretagne* in 1668, tegen het etablisseren van Consuls aldaar opponeerden [5].

1663; DE WITT, *Brieven*, I, 673; *Aanm.* op WAG., XIII, 96; in 1662 komplimenteerde hij den Koning over de »acquisitie van *Duinkerken*." *Res. van Holl.*, 28 Nov., 1662.

[1] Wie J. CL. VAN HOUTEN geweest zij, aan wien wij »voorschrijvens" vinden in de *Res. van Holl.*, 11 Julij, 1650, is ons onbekend.

[2] *Res. van Holl.*, 7 April.

[3] Te *Toulon* moet kort daarop een Consul zijn aangesteld geworden; degene, die er in 1651 resideerde, werd er deerlijk mishandeld, »om geen ander oorsake, »als dat hy syne natie voorsprack volgens syn ampt." AITZ., III, 645.

[4] *Res. van Holl.*, 23 Julij, 1660, 3 Maart, 1661.

[5] *Res. van Holl.*, 17 Julij, 1668. Die oppositie sproot veelal voort uit de ver-

Het duurde echter niet lang, of er was weder een Fransch Gezant alhier, de President DE BELLIÈVRE, in 1651; dan zijne missie was slechts tijdelijk, en zijne geheele handeling, gelijk de Ambassadeur »kranck meest door reden van ceremoniën" [1].

De vrees tot eene nadere alliantie met *Engeland*, met exclusie van *Frankrijk*, was in 1653 de reden van de komst van CHANUT, als ordinaris-Ambassadeur hier te lande [2], wien tevens was opgedragen: »desen staet weder aan *Vranckrijk* vast te maken door »vernieuwinge van alliantie." Het een en ander mislukte, en hij nam in November, 1655, weder van de Staten afscheid. — Het duurde tot het laatst van het volgende jaar, eer deze Ambassade weder vervuld werd door de benoeming van JAQUES AUGUSTE DE THOU, Graaf van MESLAY [3], wiens last eigenlijk bestond in de Staten over te halen tot eene Ligue met *Frankrijk*, *Portugal*, *Engeland* en *Zweden;* dan het wegnemen der twee Fransche Koningsschepen door DE RUIJTER, schier gelijktijdig voorgevallen, gaf eerlang aanleiding, dat de propositie van dezen Ambassadeur geheel anders luidde; hij vroeg daarbij vergoeding en herstel van het gebeurde, en dit stonden de Staten hem niet toe, dan bij het Verdrag, later daarover gesloten [4]; gedurende den overigen tijd zijner zending werden hem geene belangrijke zaken toevertrouwd, daar deze meest te *Parijs* met de Gezanten van onze Staten verhandeld werden; hij vertrok in Mei, 1662, kort na het sluiten van het Traktaat van Commercie en Navigatie, en werd vervangen door D'ESTRADES, dien wij vroeger alreeds bij FREDERIK HENDRIK en WILLEM II ontmoeteden [5].

---

pligting, om de consulaatregten te betalen, welke de schippers, ofschoon zij ook al niet hoog waren, weigerachtig bleven van te voldoen, daar onze Consuls veelal niet bij magte waren, hen tegen de vexatiën der Fransche pachters te beschermen; BOREEL ried DE WITT aan, »dat de Heeren Magistraten der Zeevarende Steden »haere Schippers en Kooplieden zouden belasten promptelyck haere Consulaet-gelden »aan de Consuls te betalen;" DE WITT, *Brieven*, I, 644.

[1] AITZ., III, 644—45.

[2] Ib., 869, 914, 232; DE WITT, *Brieven*, I, 20—238, passim.

[3] DE WITT, *Brieven*, I, 238.

[4] WAG, XII, 449—455, en aldaar aangehaalde Schrijvers.

[5] AITZ., V, 268; omtrent de Instructie, aan D'ESTRADES gegeven, zie men SUE, *Histoire de la Marine Française*, I, 46 en volg.; DE FLASSAN, III, 275—285.

WILLEM BOREEL, die, zoo als wij reeds vroeger, p. 98, vermeldden, OOSTERWIJK in 1650 als gewoon Ambassadeur had vervangen, vervulde die betrekking tot aan zijnen dood, op den 29sten September, 1668, te *Parijs* voorgevallen [1]; hij mogt het zeldzame geluk genieten tot aan het einde zijns levens de gunst en tevredenheid van de Staten zijne Meesters weg te dragen, en het was dan »ter eere »van denselven, ende tot reputatie van 't Landt," dat Hunne Hoog Mogenden een oorlogsschip van den Staat tot transport van het lijk naar *Havre* zonden, en de plegtige begrafenis in de Groote Kerk te *'s Hage* met eene bezending uit hun midden vereerden [2].

En zoo belangrijk en gewigtig waren destijds onze betrekkingen tot *Frankrijk*, dat ondanks wij een' man van die bekwaamheden aan dat Hof hadden, buitendien nog menigvuldige zendingen plaats grepen, terwijl ook BOREEL herhaaldelijk naar hier in persoon overkwam, om met den Raadpensionaris en 's lands Staten te beraadslagen; zoo vinden wij JOHAN VAN GENT, Heer van *Oosterwede*, »Staet-Generael, om te gaan voor zyne particuliere »affairens in *Vranckryck*, hoewel het gesuspecteert wierdt, dat hy »ijets secreets van wege den Prins aldaer ginck negotiëren; [3]" zoo gewaagden wij boven, p. 119 en volg., van de buitengewone Ambassade van VAN GENT, VAN BEUNINGEN en HUBERT, tot het Traktaat van 27 April, 1662; zoo wordt er in de *Res. van Holl.*, 18 Julij, 1663, gesproken van het zenden van eenen persoon expres naar *Frankrijk*, om de afschaffing van het Vatgeld te solliciteren, zonder dat het blijkt, dat dit achtervolgd is.

Met 1664 beginnen de buitengewone missiën van COENRAAD VAN BEUNINGEN, die als Extraordinaris-Minister naar *Frankrijk* gezonden werd, om bij Zijne Majesteit aan te dringen, »om in cas van oor»log met *Engelandt* desen Staat bij te springen met secoursen of met »openbare rupture, volgens den teneur van de respective Tractaten [4],"

---

[1] AITZ., VI, 743.

[2] Ibid., VI, 752 en 753.

[3] Ibid., III, 472. Voor de zaken van *Orange* hadden er buitendien verschillende bezendingen plaats; CONSTANTIJN HUIJGENS, Heer van *Zuilichem*, werd derwaarts in 1665 o. a. gedeputeerd, tijdens de restitutie; zie de *Relation de ce qui s'est passé au restablissement d'Orange*, van DE CHAMBRUN. Orange, 1666.

[4] DE WITT, *Brieven*, I, 694; *Secrete Resolutiën*, II, 454 en 455; AITZ.,

en diensvolgens den Heeren Staten te doen gevoelen »het effect van »zyn Koninghlijck woordt." Het woord van LODEWIJK XIV was echter geen Koninklijk woord, en wat ook VAN BEUNINGEN op last van Hunne Hoog Mogenden onophoudelijk aan den Koning en zijne Ministers voorhield, het gelukte hem niet hen te overtuigen, dat hetgeen de Engelschen deden »eene agressie, eene formeele »rupture[1]" was »en geene repressalien," gelijk zij het noemden; »alle reden, discourssen en conversatien daer over gheval»len waren niet als redicten," terwijl het gelijktijdig voorgevallene met de twee Oostindische schepen, alhier voor Fransche rekening gebouwd, den gang der onderhandelingen nog belemmerde. Wij zullen het bijna driejarig verblijf van VAN BEUNINGEN, die eerst in October, 1667, en alzoo na het sluiten van den *Bredaschen* Vrede, uit *Frankrijk* terugkeerde [2], niet op den voet volgen; het is bekend »dat de Koningh tergiverseerde in 't assiste»ren," zijne mediatie bij den Koning van *Engeland* aanbood, »dan »dat het een protest was om ons om den thuyn te leyden, en »omdat den Koningh de Natiën wilde eerst sien recht geenga»geert in den Oorlogh," ten einde daarna zijne plannen op de *Spaansche Nederlanden* des te meer ongehinderd ten uitvoer te kunnen leggen. Het duurde dan ook tot den 26sten Januarij, 1666, nadat de mediatie was afgesprongen, eer *Frankrijk* er toe besloot, om den oorlog aan *Engeland* te verklaren [3]; ofschoon het als eene zegepraal voor VAN BEUNINGEN kon beschouwd worden, de Staat oogstte daarvan weinige vruchten in, en zeer juist is het, als DE RAPIN THOYRAS, *Histoire d'Angleterre*, IX, 242, zegt: »ce n'étoit »pas que le Roi de France crut les affaires des États désespérées. »La suite de la guerre fit voir qu'ils pouvoient bien se défendre »sans son secours. Mais c'étoit parce que le Pensionnaire de »*Hollande*, qui étoit entièrement attaché à ses intérêts, ne pouvoit

---

V, 287—294, 577—581, 583, 92, 94, 95, 97, 98, 600—608 en volg. Zie ook de *Négociations* van D'ESTRADES over dien tijd, III et IV.

[1] De oorlogsverklaring van *Engeland* is dan ook eigenlijk eerst van den 4den Maart, 1665; KLUIT, *Index Chron.*, N°. 562; AITZ., V, 368 en 369.

[2] DE WITT, *Brieven*, IV, 490; *Secr. Resol.*, II, 596; AITZ., VI, 266.

[3] KLUIT, *Index Chron.*, N°. 571; DE FLASSAN, III, 336—343, 346.

»plus se maintenir sans cette déclaration;" het was toen op het oogenblik, dat er over de opdragt der hooge krijgsambten aan den jongen Prins van ORANJE onderhandeld werd [1].

Nog geene twee maanden, nadat VAN BEUNINGEN zijn rapport gedaan had, reeds in December, 1667, vinden wij hem op nieuws in buitengewone Ambassade benoemd naar *Frankrijk*, welke een gevolg was van den gewelddadigen inval van LODEWIJK XIV in de *Spaansche Nederlanden* [2]; wat hij aldaar, ten gevolge en naar aanleiding der geslotene *Triple Alliantie*, verrigt heeft, is uit de geschiedenis genoegzaam bekend, en schier overbodig zoude het zijn te herinneren, dat hij met DE WITT de ziel was van al de onderhandelingen, die eerst tot het Verbond van *St. Germain* van 15 April, en later tot den Vrede van *Aken* geleid hebben; er moge al eenige grond geweest zijn voor het schrijven van DE LIONNE aan D'ESTRADES: »si je pouvois m'aboucher deux heures avec Monsieur »DE WITT, je répondrois de la certitude de la Paix, parce que je »sçais combien il est raisonnable et fertile en expédiens pour sur»monter toutes difficultez; mais avec les emportemens et les me»naces de Monsieur VAN BEUNINGEN, qui ne s'applique qu'à nous »faire voir de grands précipices que nous ne craignons pas beau»coup, tout est à craindre [3]," ontegenzeggelijk is het, dat het intimidatie-sijsteem van VAN BEUNINGEN krachtig heeft medegewerkt,

---

[1] WAG., *Vad. Hist.*, XIII, 188—200, en aldaar aangehaalde plaatsen; P. SIMONS, JOHAN DE WITT, II, 117 en volg.; *Staatkundige Partijen*, 181; GROEN VAN PRINSTERER, *Handboek*, p. 457, en vooral BASNAGE, *Annales des Provinces Unies*, I, 771.

[2] Uit de *Négociations* van D'ESTRADES, VI, 193, ziet men, dat deze Ambassade tegen zijne »inclinatie" was, en dat hij, hoewel te vergeefs, moeite deed om daarvan te worden ontslagen; vergelijk ook BASNAGE, *Annales*, I, 823. Hij arriveerde te *Parijs* in de laatste dagen van Februarij, 1668, na onderweg nog te *Brugge* en elders feestelijk te zijn onthaald. AITZ., VI, 770; D'ESTRADES, *Nég.*, VI, 291 coll. 298; althans den 3den Maart presenteerde hij met TREVOR de Memorie, waarbij zij de aanneming van den wapenstilstand door CASTEL-RODRIGO berigteden, *Nég.*, VI, 306; daarvan was de toetreding van *Frankrijk* tot de Vredesonderhandelingen te *Aken* eene eerste vrucht. WAG., XIII, 318 en 319; DE FLASSAN, III, 347—351.

[3] *Nég.*, VI, 312.

om het toen dreigende gevaar voor het oogenblik althans te verwijderen [1], en dat hij zich een goed deel van het »*Adjutis, de-*»*fensis, conciliatis regibus, — — — — pace egregia virtute armorum* »*parta, stabilita orbis Europaei quiete*," mogt toeschrijven [2].

VAN BEUNINGEN vertoefde in *Parijs* tot September, 1668 [3]; daags na zijn vertrek stierf BOREEL, en »daar die post in *Vranckrijck* by »deese noch onsekere constitutie van saecken soo noodtwendigh »een habyl man requireerde," besloot men omzigtig te zijn in hem eenen opvolger te geven, en bij provisie de zaken aldaar te doen waarnemen door CONSTANTIJN ROMPF of RUMPF, den Secretaris van WILLEM BOREEL [4]; dit duurde echter niet lang; reeds den 6den December werd DANIEL VAN WIJNGAARDEN, Heer van *Werkendam*, benoemd; dan daar hij zich excuseerde van die bezending [5], werd hij vervangen door PIETER DE GROOT, die in December, 1669, die Ambassade aannam, terwijl RUMPF in dien tusschentijd in *Frankrijk* resideerde [6].

Inmiddels hadden er ook van de Fransche zijde eenige veranderingen plaats gehad; D'ESTRADES, die eene zoo belangrijke rol in de onderhandelingen van 1662 tot 1668 gespeeld had, gelijk zijne *Négociations* kunnen getuigen, doch die de Triple Alliantie niet had kunnen voorzien of voorkomen, was in October, 1668, teruggeroepen [7], ofschoon hij nog eens in Julij van het volgende jaar met een klein gevolg incognito in *den Haag* verscheen: »om met eenige voorname leden van den Staet in het bijzonder

---

[1] BASNAGE, *Annales*, II, 1—30.

[2] Men herinnert zich, dat dit o. a. op den gedenkpenning, bij den Vrede van *Aken* geslagen, te lezen was. BASNAGE, II, 28; VAN LOON, *Nederl. Histp.*, III, 24, coll. 18 en 19.

[3] AITZ., VI, 744; *Bijv. op* WAG., XIII, 117; het rapport, den 13den October uitgebragt, liep over hetgeen bij AITZEMA, VI, eerst later, p. 770—842, wordt medegedeeld; dit laatste was geene nieuwe Ambassade, zoo als men uit het *Generaal Register* op AITZEMA, p. 22, zoude kunnen opmaken.

[4] AITZ., VI, 743.

[5] *Res. van Holl.*, 6 Dec., 1668, 19 Febr., 1669.

[6] *Res. van Holl.*, 30 Nov., 4 Dec., 1669; BASNAGE, *Ann.*, II, 82; *Bijv.* op WAG., XIII, 122.

[7] *Négoc.*, VI, 455—458; BASNAGE, *Ann.*, II, 36; AITZ., VI, 744; DE FLASSAN, III, 351—355.

»te spreken, sonder dat men weet over wat gewichtige saken [1]."
Tijdens zijne Ambassade in 1666, werd ook de Marquis DE BELLEFONS, eerste Hofmeester des Konings, naar herwaarts gezonden: »om »te concerteren over 't geen met wederzyts vlooten tot meeste af»breuk van den vyant soude dienen te werden ondernomen [2],'' en BELIN DE LA GARDE tot Agent van *Frankrijk* aangenomen, mits jurisdictie en schattinge subject blijvende [3].

SIMON ARNAUD, Marquis DE POMPONE [4], tot dusverre Gezant in *Zweden*, werd de opvolger van D'ESTRADES, en had voornamelijk in last, om den nadeeligen invloed, dien VAN BEUNINGEN bij zijne terugkomst had uitgeoefend, zoo veel mogelijk te distruëren [5]; hij deed in Junij, 1670, in *den Haag* zijne plegtige intrede, ofschoon hij reeds in Februarij aldaar aankwam; dan het gelukte hem niet de oude vriendschap tusschen dezen Staat en *Frankrijk* te herstellen; DE WITT bleef der Triple Alliantie getrouw, en het Fransche Hof, de negotiatie mislukt ziende, herriep POMPONE in Julij, 1671, die, na nog eene missie naar *Zweden* vervuld te hebben, in 1672 DE LIONNE als Secretaris van Staat voor de Buitenlandsche Zaken verving [6].

Inmiddels hadden de Staten in Julij, 1670, JACOB, Graaf VAN WASSENAAR, Heer van *Obdam*, naar LODEWIJK XIV gedeputeerd, om hem bij zijne komst in de *Spaansche Nederlanden* te begroeten [7], terwijl de nieuwbenoemde Gezant PIETER DE GROOT eerlang, in

[1] SYLVIUS, Vervolg op AITZEMA, I, 49; BASNAGE, *Annales*, II, 99, zegt: »on »crut vaincre le Conseiller Pensionnaire, en lui détachant Monsieur D'ESTRADES, »son ancien ami, et qui s'étoit vanté plus d'une fois d'avoir toute sa confiance."

[2] AITZ., V, 943—945; zijne Instructie vindt men bij D'ESTRADES, IV, 423—429, benevens berigten omtrent die negotiatie, 433, 444; DE WITT, *Brieven*, II, 332.

[3] *Res. van Holl.*, 13 Maart, 1665.

[4] POMPONE was de neef van den bekenden ARNAULD, en zelf Jansenist. Zie het *Notice sur Port Royal* van PETITOT, Sec. Série XXXIII, p. 161, 206, 221, 227.

[5] FLASSAN, III, 369; BASNAGE, *Annales*, II, 79; DE WITT, *Brieven*, II, 599; SYLVIUS, I, 238.

[6] DE FLASSAN, III, 370—380, 393; BASNAGE, II, 99, 162; SYLVIUS, I, 162; *Mémoires de l'Abbé* ARNAUD, PETITOT, Sec. Série XXXIV, p. 318, 335, 336, 347.

[7] SYLVIUS, I, 84; *Res. van Holl.*, 26 April, 19 Julij, 1670.

Augustus, naar *Parijs* vertrok, alwaar hij echter, ten gevolge zijner zwakke gezondheid, geen gehoor erlangde vóór de maand November [1]; de zaken waren te ver gekomen, dan dat DE GROOT iets kon uitwerken [2]; zelfs werd hem alle acces tot den Koning moeijelijk gemaakt; desniettemin bleef hij op zijnen post, totdat POMPONE hem in Maart toevoegde: »Sa Majesté ne vous commandera »jamais de partir; mais c'est à vous de considérer, s'il seroit de »la bienséance de vous trouver à *Paris*, lorsqu'on déclarera la »guerre à Leurs Hautes Puissances, vos Maîtres [3];" dit was het teeken tot zijn vertrek; den 6den April volgde de oorlogsverklaring, terwijl dezelve reeds den volgenden dag aan RUMPF, den Secretaris van DE GROOT, die als particulier zaakgelastigde van den Prins van ORANJE was achtergebleven [4], werd bekend gemaakt [5].

De bezendingen gedurende den oorlog, tijdens het verblijf des Konings in de *Nederlanden*, vermeenen wij te dezer plaatse met stilzwijgen te kunnen voorbijgaan; dezelve zijn talrijk; dan de daartoe gebezigde personen hadden veeleer het karakter van parlementairen dan van diplomaten; zij openen met de gewigtige zending van JOHAN VAN GENT, PIETER DE GROOT, WILLEM VAN NASSAU, Heer van *Odijk*, reeds in Junij daaraanvolgende [6], en worden door die van denzelfden ODIJK, EVERAARD VAN WEEDE, Heer van *Dijkveld*, en JACOB BOREEL, na het sluiten van den Vrede van *Nijmegen*, in 1679, besloten; achtervolgens treffen wij in den

---

[1] *Holl. Mercurius* van 1670, p. 112, 144; SYLVIUS, I, 127; WAG., XIII, 425.

[2] SYLVIUS, I, 123, 175, 179.

[3] BASNAGE, II, 195; SYLVIUS, I, 207. Het rapport van DE GROOT vindt men in de *Res. van Holl.*, 16 April, 1672.

[4] MOLHUYSEN, in notis op DEPPING, *Geschiedenis van den oorlog der Munsterschen en Keulschen tegen Holland*, p. 2; *Res. van Holl.*, 3 Dec., 1671.

[5] WAG., XIV, 7; DE FLASSAN, III, 401—407.

[6] De Deliberatiën over het stuk van de Bezending en Volmagt, om met den Koning van *Frankrijk* te capituleren, maken eene der schoonste bladzijden uit van onze geschiedenis; het was toen eene waarheid, wat de Hoofd-Officier GERARD HASSELAAR, terwijl de vijand te *Reenen* stond, in de vergadering der Amsterdamsche Vroedschap zeggen durfde: »hier in desen Raad wordt nu geageert, niet alleen »over 't behoud van steden en provinciën, maar over de fataliteyt van geheel »*Europa*." SYLVIUS, I, p. 319—322.

loop derzelve de namen van GODYN, Heer van *Maarsenbroek*, wegens *Utrecht* alleen [1], van VAN BEUNINGEN en KORNELIS VAN VRIJBERGEN, op de Handelingen te *Brussel* [2], van VAN BEVERNINGH, JOHAN VAN REEDE, Heer van *Renswoude* [3], JOAN DE MAREGNAULT, WILLEM VAN HAREN en JOAN YSBRANDS op de Vredehandelingen te *Keulen* [4], van van BEVERNINGH, in 1678, te *Wetteren* [5], van VAN BEVERNING, ODYK en VAN HAREN, te *Nijmegen*, aan, terwijl van wege den Prins aldaar ook JOAN PESTERS, zijn Secretaris, verscheen.

Van de Fransche zijde werden tot de Keulsche Vredehandeling de Hertog van CHAULNES, COURTIN en BARILLON [6], tot die te *Nijmegen* de Maarschalk D'ESTRADES, COLBERT-CROISSY en JEAN ANTOINE DE MESMES Graaf D'AVAUX benoemd, van welke de laatste daarna tot gewoon Gezant in *den Haag* benoemd werd, in welke betrekking wij hem dan ook vroeger tot het jaar 1689 hebben aangetroffen.

JACOB BOREEL, die na den Vrede van *Nijmegen* gewoon Ambassadeur te *Parijs* geworden was, werd reeds in het volgende jaar door Jhr. WILLEM VAN WASSENAAR, Heer van *Sterrenburg* of *Starrenburg*, opgevolgd [7], die nog slechts den ouderdom van 30 jaren bereikt had, en die zoo belangrijke betrekking waarnam tot 1689, toen hij, ten gevolge van den oorlog, herroepen werd; WILLEM III bezigde buitendien tot bijzondere zaken ook andere personen, zoo als wij daarvan een voorbeeld vinden aangeteekend in 1683, toen ANTHONY HEINSIUS voor de zaken van het Prinsdom *Oranje* naar *Frankrijk* gezonden werd [8].

Op de *Rijswijksche* Vredehandeling in 1697 waren de Raadpensionaris van *Holland*, ANTONIJ HEINSIUS, JACOB BOREEL, EVERARD VAN

---

[1] SYLVIUS, I, 471.

[2] WAG., XIV, 127.

[3] De Gezanten tot de Keulsche Vredesonderhandeling worden verschillend opgegeven. Zie WAG., XIV, 245; SYLVIUS, I, 634.

[4] VALCKENIER, *Vervolg van 't Verward Europa*, II, 673—686.

[5] SYLVIUS, XVI, 129; BASNAGE, II, 921.

[6] DE FLASSAN, III, 409; SYLVIUS, I, 582; CHAULNES komt bij WAG., XIV, 244, voor onder den naam van CHANDOS.

[7] AERSEN *van Sommelsdijk*, die op den 9den Februarij, 1680, verkozen werd, schijnt zich verschoond te hebben.

[8] SYLVIUS, XXI, p. 119.

WEEDE, Heer van *Dijkveld*, en WILLEM VAN HAREN onze Gezanten, terwijl van de Fransche zijde NICOLAS AUGUSTE, Graaf DE HARLAY, Heer van *Bonneuil*, LOUIS VERJUS, Graaf DE CRECY, en FRANÇOIS DE CALLIÈRES benoemd waren. In Maart daaraanvolgende werden WILLEM VAN NASSAU, Heer van *Odijk*, en COENRAAD VAN HEEMSKERCK in buitengewone bezending naar LODEWIJK XIV gezonden, om hem te begroeten, terwijl de laatste als gewoon Ambassadeur in *Frankrijk* bleef, totdat de oorlog op nieuws ontbrandde; voor het Tarief werden, zoo als wij boven, p. 238, gezien hebben, andere personen afgevaardigd. — In *den Haag* waren gedurende dien tijd DE BONREPOS, de Markgraaf DE BONNAC, en de Graaf DE BRIORD, hetzij als buitengewone, hetzij als gewone Gezanten, gebezigd geworden.

Wij vermeenen hiermede onze Aanteekeningen betreffende de Diplomatieke onderhandelaars tusschen onzen Staat en *Frankrijk* te kunnen besluiten; met den Spaanschen Successiekrijg in 1702 opent een geheel nieuw tijdvak, waaraan het onderwerp, dat wij behandelden, vreemd is, dan alleen voor zooverre het de pogingen betrof tot herstel van de Godsdienst, waarover wij boven, p. 71 en 72, handelden.

BIJLAGE C.

BEHOORENDE TOT P. 154.

»Sans la Révocation," zegt VOLTAIRE, in zijne *Remarques* op de *Mémoires de Mad.* DE MAINTENON, VI, 114, »GUILLAUME III »auroit bien souhaité de règner; mais il n'auroit pas songé »à detrôner son beau-père. Et s'il y avoit songé, les Provinces »d'*Hollande* et de *Westfrise* n'auroient pas secondé ses vues am-»bitieuses." Het is hier de plaats niet, dit meer breedvoerig te betoogen; wij moeten alleen met een enkel woord gewagen van het aandeel, dat de Réfugiés daarin genomen hebben.

Wij hebben vroeger gezien, hoe WILLEM III de krijgslieden onder hen met opene armen ontving, en al het mogelijke deed, om hen aan zijne dienst te verbinden. Aan dien zelfden invloed vermeenen wij de houding te moeten toeschrijven, die de Predikanten na den Vrede van *Nijmegen* alhier te lande aannamen; geene middelen, zegt D'AVAUX, in zijne *Négociations,* I, 164, liet de Prins ongebruikt voorbijgaan, die maar eenigzins zijn geliefkoosd plan, van den oorlog tegen LODEWIJK XIV te hervatten, konden bevorderlijk zijn. Tot zelfs te *Rome* had hij zijne geheime agenten, die, zoo als de Marquis DE DANGEAU in zijn *Journal*, Août 1686 (mihi I, 273), zegt, eenige Ministers van den Paus hadden omgekocht. Behendiglijk werd op de zachtheid, waarmede de Katholijken hier te lande behandeld werden, als op het bewijs van zijne gevoelens omtrent het Katholicisme, gewezen, en ondanks al wat er reeds was voorgevallen: »il espéroit encore mettre dans ses inté-»rêts celui de tous les princes du monde, qui lui doit être le »plus contraire, après avoir fait des ligues avec les princes pro-»testants et après avoir travaillé sans succès à réunir les princes »catholiques contre le roi;" de uitslag dezer pogingen is ons ech-

ter niet gebleken. Nog vóór zijnen overtogt naar *Engeland*, in 1681, besloot hij eenen oorlog om de Godsdienst te beginnen, en droeg hij aan FAGEL op, daarvan de eerste zaden uit te strooijen. »Il était persuadé que tous les autres moyens luy ayant manqué, »il en avait trouvé un infaillible pour engager les *Provinces* »*Unies*." De gebeurtenissen in *Frankrijk* kwamen hem daartoe voortreffelijk te stade; »il fit exagérer la démolition des Temples »de *la Rochelle*, de *Saumur* et de *Rouën*, la seule chose qui eût »fait quelque impression sur Messieurs *d'Amsterdam*, et ce qui »avait chagriné en effet quelques-uns fut, ce que leurs Ministres »leur en avaient dit," IV, 290; door dezen hefboom wond men het volk op, en de *Ministres prédicans*, werktuigen van den Prins van ORANJE, s'emportèrent beaucoup dans tous leurs prêches, p. 298, »ce qui fit beaucoup d'effèt parmi le peuple et même de l'im- »pression sur l'esprit de quelques personnes du Gouvernement, p. 309, »mais pas encore assez sur l'esprit en général de ceux du »Gouvernement *d'Amsterdam* pour les faire changer de conduite," p. 319; »favoriser le Commerce des Marchands dans les occa- »sions particulières effaçerait encore bien des impressions, car ils »sont plus sensibles sur l'intérêt de leur négoce que sur celui de »la religion, p. 309; parce qu'il n'y a presque personne dans le »gouvernement de *Hollande*, qui n'ait un parent ou un ami in- »téressé dans le Commerce de *France*, soit en qualité de proprié- »taire, soit en celle de Commissionnaire ou de Directeur," V, 146. Wij zullen nu niet nagaan, hoe langzamerhand deze band verbroken werd, toen men de overtuiging kreeg, dat de Handel op *Frankrijk* »volstrektelijk verloren was," V, 154, en dat men het er aldaar op toelag, om het Hervormde geloof uit te roeijen. Door deze overweging waren de zoogenaamde landprovinciën, *Friesland* en *Groningen*, die altijd de Fransche partij tegen het Huis van ORANJE ondersteund hadden, I, 153, overgehaald; door geene ondervinding was, na de vruchtelooze interventie van onzen Gezant aan het Fransche Hof, WILLEM VAN WASSENAAR, Heer van *Starrenburg*, V, 171 en volg., de Regering van *Amsterdam* er toe overgegaan, om zich met den Prins te verzoenen. In den nazomer van 1685, gelijktijdig of kort na de herroeping van het Edict van *Nantes*, werd het Verdrag gesloten, dat van de zijde

der Amsterdamsche Regering voorgesteld werd een gevolg te zijn van de zaken der Hugenoten in *Frankrijk*: »Il est vrai," zegt D'AVAUX bij deze gelegenheid, »que cela avait animé quelques-uns »d'eux, qui étoient les plus zélés pour la Religion. Il est cer»tain que cela servit aussi de prétexte à la foiblesse de quelques»uns, qui n'ont pas été fâchés de se raccommoder et de profi»ter de cette occasion, voyant que le Public, qui étoit excité par »les déclamations des Ministres François, et par les faux rapports »de ces Réfugiés, témoignoit une si grande animosité." V, 190. — WAGENAAR, *Amsterd.*, I, 688.

Men ziet uit deze enkele bijzonderheden, welk een levendig deel de Predikanten, en bijzonderlijk die uit de Gerefugiëerden, op de aangelegenheden des lands gehad hebben. Zij waren dan ook *Vrome Patriotten*, in den zin, dien men toen aan dat woord hechtte, en als zoodanig hevig gekant tegen de *Republikeinen*, of liever *Arminianen*. Dan van den beginne af schijnen evenwel sommige zich aan de *Arminianen* te hebben aangesloten, zoo in het politieke als in het Godsdienstige, en natuurlijkerwijze bestond er alzoo dadelijk reeds scheuring en twist. De beroemde JEAN LE CLERC behoorde tot de zoodanigen; kort na zijne overkomst uit *Engeland* predikt hij bij de *Arminianen* of *Remonstranten*, en dadelijk, op den 12den December, 1683, neemt de Waalsche Kerkenraad het besluit, er zich tegen te verzetten, en op diens klagt verbieden Burgemeesteren van *Amsterdam* met deze predikatiën voort te gaan. »J'y ai prêché pendant trois mois," zoo schrijft hij aan VATTEMARE, gelijk ons wordt medegedeeld in de *Dissertationes duae de* JOANNE CLERICO et PHILIPPO A LIMBORCH, van A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, ABR. FIL., *Amsterdam*, 1843, p. 39, coll. 36, »mais les différents politiques qui ont été entre les Magistrats de »cette ville et Mr. le Prince D'ORANGE ont été cause qu'on nous »a fait dire d'interrompre ces exercices. Les Ministres ont sou»vent excité ici des séditions contre les Magistrats, et dans un »tems où l'on avoit besoin que le peuple demeurât en repos, le »Magistrat a cru qu'il les falloit ménager, et leur accorder au »moins une partie de ce qu'ils demandoient, en nous faisant »suspendre ces exercices, de peur qu'ils n'eussent le peuple con»tre eux. On nous a promis que dès qu'on ne seroit plus dans

»une si grande nécessité de ménager avec eux, on nous permet»troit de recommencer. Mais il y a de l'apparence que ce tems »ne viendra de longtems, parce que cette ville ne sera jamais »bien avec le Prince D'ORANGE, après ce qui s'est passé." Werkelijk werd dan ook, toen LE CLERC zijne predikatiën in de Arminiaansche Kerk hervatte, op 17 Februarij, 1686, een gelijk besluit door den Waalschen Kerkenraad genomen, en van wege Burgemeesteren op nieuws dezelve verboden. »Il venoit," zoo vervolgt LE CLERC, »beaucoup de Flamands et de François à nos exercices, et »cela n'a pas peu contribué à exciter l'envie des Ministres Wal»lons. On pouvoit espérer que cela porteroit quelque fruit, par»ce que ceux qui y venoient étoient extrêmement attentifs pour »voir quelle différence il y avoit entre notre manière de prê»cher et celle des Contra-Rémontrans. On commencoit à s'ap»percevoir que la morale de l'Église Wallonne étoit infiniment »plus rélachée que la nôtre; et les maximes de charité et de to»lérance que l'on ne prêche jamais chez eux où l'esprit de per»sécution règne encor aussi violemment que chez les Catholiques »Romains, commençoient à toucher diverses personnes." Met betrekking tot welk laatste punt vergelijke men eene alleropmerkenswaardige plaats, voorkomende bij BURNET, *Histoire de mon Tems*, ad annum 1686, mihi I, 728, welke evenzeer een niet zeer gunstig tafereel ophangt van het Protestantisme zijner dagen, en met deze woorden besluit: »toutes les observations que »j'ai jamais faites en ma vie, me font penser, que la Réforma»tion a beaucoup moins à craindre des dangers du dehors, que »des divisions du dedans, qui ont presque éteint le Christianisme »parmi nous."

LE CLERC was echter de eenige niet, die de gevoelens der *Arminianen* was toegedaan; den 21sten Februarij, 1686, schreef JEAN CLAUDE aan de Staten-Generaal: »qu'il y avoit parmi les Minis»tres Réfugiés de France des Sociniens et des Arminiens, et de»manda qu'on les examinât, afin qu'on n'admît en *Hollande* que »ceux qui seroient de la créance dont les États faisoient profes»sion. On commit pour cet effet le Sieur LE MOYNE, Professeur à »*Leyde*, et tous les Ministres Réfugiés avoient été assignés au ma»tin 20 Février pour être interrogés; mais cet examen a été re-

»mis à deux mois d'ici, et enfin cela ne s'exécuta pas dans l'ap»préhension qu'on ne trouvât effectivement ce que le Ministre »CLAUDE avoit dit, et que cela ne fit du scandale." D'AVAUX, V, 238. Wij hebben vroeger gezien, dat men, op voordragt der benoemde Commissie, dit examen door de onderteekening der Artikelen van de Dordsche Synode, enz., vervangen heeft. Zie de *Articles Synodaux* van *Rotterdam*, April, 1686.

BAYLE was mede de politieke gevoelens der *Arminianen* toegedaan. ADRIAAN PAETS, de zwager van CORNELIS DE WITT, een voortreffelijk Staatsman, die door den Raadpensionaris in 1672 naar *Spanje* was gezonden, en als Ambassadeur aldaar tot 1675 vertoefde, had hem naar *Rotterdam* doen overkomen en aldaar eene betrekking bezorgd. Deze, zijn patroon en weldoener, die de Fransche belangen was toegedaan, en ook in Godsdienstige gevoelens niet in alle opzigten met de begrippen der heerschende kerk overeenstemde, was in 1686 overleden, en toen nu in 1692, bij de verandering der Vroedschap, deze partij van het kussen raakte, volgde de demissie van BAYLE, gelijk wij zagen, op 30 October, 1693: »pour montrer ce qu'on pouvoit faire contre »ceux qui ne rampent pas devant ces nouveaux venus, et qui »persistent dans leurs liaisons avec leurs anciens amis," schrijft hij op 28 December aan DE NAUDIS, zijn' neef, »on m'a cassé »aux gages. Cela ne me seroit pas arrivé avant la bourrasque, »qui renversa une partie de nos Magistrats." Zijne Patrons waren toen onvermogend, om hem te verdedigen tegen de verdenking, die door JURIEU bij den Prins van ORANJE was opgewekt geworden, toen de *Huit Entretiens ou Irène et Ariste fournissent des idées pour terminer la présente guerre par une Paix Générale*, van GOUDET te *Lausanne* waren uitgekomen. Aan het hoofd namelijk van zijn *Examen de l'Avis aux Réfugiés* had JURIEU een *Avis Important au Public* geschreven, waarin hij gezegd had: »C'est ici l'ouvrage d'une cabale, qui s'étend du midi au nord »et qui a son centre dans *Paris* et à la Cour de *France*," terwijl hij er bijvoegde, dat overeenkomstig de inzigten en voorschriften van dat Hof, BAYLE, die aan het hoofd stond van de *Cabale du Nord*, het *Avis aux Réfugiés* geschreven had, terwijl GOUDET, de Agent van die *Cabaal*, zich onledig had gehouden

met de *Entretiens sur la Paix* op te stellen, die BAYLE te *Rotterdam* had moeten laten drukken, en van daar over *Europa* moeten verspreiden. Het een en ander met het doel, om de eendragt onder de Bondgenooten te verbreken, en eenen geest van opstand tegen hunne Souvereinen onder de volken te verspreiden, waardoor zij wel genoodzaakt zouden worden, den Vrede op de meest voor *Frankrijk* voordeelige voorwaarden te sluiten.

Wij zien hieruit, dat nevens den Adel en de Krijgslieden, die meerendeels afhankelijk waren van de gunsten van WILLEM III, ook de Predikanten onder de Gerefugiëerden veelal ijverig zijne belangen waren toegedaan, terwijl de nijvere klasse onder hen, de fabrikanten en handwerkslieden, de lagere standen, gelijk de Burgerij, doorgaans in onze geschiedenis vurige Oranjeklanten waren. Wij moeten niet voorbijzien, dat zij voor hunne fabrikaten een belangrijk débouché vonden in de behoeften van het Hof, en opmerkelijk is het, dat na het eindigen der oorlogen met *Frankrijk*, bij den Vrede van *Utrecht*, toen eene nieuwe Stadhouderlooze regering onze betrekkingen tot *Frankrijk* weder deed toenemen, de Fabrijken van Franschen oorsprong veelal aan het kwijnen zijn geraakt. Het was wel een gevolg der omstandigheden; dan ook het ophouden der magtige bescherming van WILLEM III werd toen meer merkbaar [1].

Wij meenen dan ook, dat het goede onthaal, dat de Réfugiés bij

---

[1] Wij geven hier ter plaatse een extract uit het *Journal du Marquis* DE DANGEAU, Dimanche, le 12 Octobre, 1692, III, 121. »On dit qu'on murmure fort »en *Hollande* contre le Prince D'ORANGE, et le Roi (LOUIS XIV) a conté au Roi »*d'Angleterre* (JAQUES II) qu'un bateleur à *Amsterdam* avoit dit sur le théâtre »qu'il vouloit changer de condition et se faire une destinée à souhait: que pour »cela il ne vouloit pas être Empereur des *Turcs*, parce qu'il avoit trop de fem»mes; qu'il ne vouloit pas être Empereur des *Chrêtiens*, parce qu'il avoit à re»pondre à trop de Princes et qu'il seroit trop entouré de *Jésuites;* qu'il ne vou»loit pas être *Pape*, parce qu'il falloit être trop vieux pour cette place-là, et »qu'il falloit trop tenir de Consistoires; qu'il ne vouloit pas être Roi *d'Espagne*, »parce qu'il étoit trop gueux; qu'il ne vouloit pas être le Roi de *France*, par»ce qu'il avoit trop d'ennemis; mais qu'il vouloit être le Roi GUILLAUME, parce »qu'il prenoit de l'argent de tous côtés et qu'il ne faisoit rien. Ces pasquinades-là »n'empêchent pas le Prince D'ORANGE d'en user en maître dans toute *la Hollande*,

de Regenten onzer Handelssteden gevonden hebben, meer een gevolg was van de behoeften, destijds bij onzen Handel ontstaan, door de stremming en belemmering der relatiën met *Frankrijk*, dan wel een gevolg van den oppositiegeest tegen WILLEM III, gelijk wij lezen in de beoordeeling van *la Suppression des Églises Wallonnes dans les Pays-Bas en Août*, 1843, *discutée par* Mr. J. P. AMERSFOORDT, Amst., 1843, in *de Gids* voor dat jaar, *Album*, p. 589. Ook de Heer Mr. J. DE 's GRAVENWEERT, in zijn *Essai sur l'histoire de la Littérature Neérlandaise*, Amst., 1830, p. 105, is, zoo het schijnt, van hetzelfde gevoelen, als hij zegt: »GUILLAUME III »monté sur le trône d'Angleterre, devint plus Anglais que Hollan»dais, et, en opposition, plusieurs grandes familles patriciennes »devinrent françaises de moeurs et de lectures et s'allièrent peu à »peu avec les Réfugiés Français, etc.;" het kan echter ook zijn, dat dit *en opposition* beteekenen moet *par contre*, daarentegen, ofschoon het uit den geheelen zamenhang van den zin waarschijnlijker is, dat hij heeft willen schrijven *par opposition*, uit partijzucht of partijgeest. Wij komen later hierop terug.

»et il a cassé les bourguemestres que les villes de *Rotterdam* et de *Leyde* »avoient nommés." Men ziet er uit, wat hij in *Holland* geworden was. Verg. BILDERDIJK, X, 119, 345, *Bijlage* II: de laatste plaats toont aan, hoe juist en spoedig men aan het Fransche Hof van alles onderrigt was, wat er in *Holland* voorviel. Wil men een bewijs daarvan uit een vroeger tijdperk, men zie de *Négociations* van D'AVAUX, tijdens de toebereidselen tot den togt naar *Engeland*, en dan zal men moeten erkennen de waarheid van de »note de l'anonyme" op het *Journal de* DANGEAU, II, 133, 10 Janvier, 1689: »BARILLON, trompé par le Roi »*d'Angleterre* et par ses ministres qui trompoient leur roi, répondit toujours qu'il »n'y avoit rien à craindre en *Angleterre*, tandis que D'AVAUX mandoit de Hol»lande de point en point tout ce qui arriva."

VERBETERINGEN.

Bl.	20	noot	2	*staat:*	AITZEA	*lees:*	AITZEMA
"	39	R.	30	"	Collatere	"	Collaterale
"	43	noot		"	in Aardenburg	"	en Aardenburg
"	46	R.	9	"	DANJEAU	"	DANGEAU
"	49	"	7	"	Dalluiden	"	Dal-luiden
"	83	noot		"	van *Antwerpen*	"	van *Antwerpen*,
"	110	R.	2	"	les fils	"	les sels
"	136	"	14	"	ghemedieerd	"	geremedieerd
"	224	noot	1	"	midden	"	middelen
"	278	"		"	difficiel aan	"	difficiel in
"	294	"	1	"	jagediend	"	ingediend
"	309	"	1	"	dessinen	"	dessins

C. C. B. L.

GEDRUKT BIJ C. A. SPIN & ZOON.

